

77/11/26/10

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા પ્રધાનલિ, અંક ૫.

દશાહ માર્કસ્ ઓ ઇલ્યસ એન્ટોનિન ના વેચારે.

(મિ. જ્યોર્જ લોન્ગ એમ. એ. ના કરેલા અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઉપરથી.)

ગુજરાતી ભાષાન્તરકર્તા

શ્રી ડરનરેશ

સદ્ગત શ્રીમન્મ.ારાજા સર શ્રીકેસરીસિંહ જી

મ.રા.સ.સ. બહાદુર સી. આઈ. ઇ., કે. સી. એસ. આઈ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ

મુલ્ય એજન્ટ—

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

વિ. સં. ૧૯૭૮

સને ૧૯૨૨.

મૂલ્ય રૂ. ૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૧૦૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ બાલકાલ મહાકાવ્યે ચોરેલિયસ
રોજોકિનસના વિચારો

વિષય કૃષ

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં સાહિત્યકાર્યો.

પ્રસિદ્ધ—

- (૧) રાસમાળા-૧-૨ (ભાષાન્તર) દિ. વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે.
આવૃત્તિ ૧ લી, સચિત્ર; મળવાનું ઠેકાણું:-મેસર્સ એન. એમ્.
ત્રિપાઠીની કું. પ્રીન્સેસસ્ટ્રીટ મુંબાઈ.
- (૨) ફાર્બસ જીવનચરિત-રા. રા. મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.
- (૩) મેટર લીંકના કેટલાક નિબંધો-(ભાષાન્તર). રા. રા. ધનસુખલાલ
કૃષ્ણલાલ મહેતા.
- (૪) વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કેવઝરામ.
- (૫) માર્કસ ઓરેલિયસ એન્ટોનિનસના સુવિચારો-ઈંડરના મહારાજશ્રી
કેસરીસિંહજી.

મુદ્રાલયમાં—

- (૧) રાસમાળા-૧-૨ (ભાષાન્તર) સચિત્ર-તૃતીય આવૃત્તિ-દિ. વ. રણછોડ.
ભાઈ ઉદયરામ દવે.
- (૨) દેહ, જીવ ને આત્માની વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા (ભાષાન્તર)-
રા. રા. પ્રેમશંકર નારણજી દવે.
- (૩) શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિ-
સ્તર નામાવલિ-રા. રા. અંબાલાલ બુલાહીરામ જાની, બી. એ.
- (૪) કાઠીયાવાડનું કંઠસ્થ સાહિત્ય-(પ્રાચીન સંગ્રહ) રા. રા. હર-
ગોવિન્દ પ્રેમશંકર.

તૈયાર થતાં—

- (૧) લોર્ડ મોન્ટેગ્યુનો નોટ્સોન-૧૬૬૬-(ભાષાન્તર) રા. રા. મહાદેવ
હરિભાઈ દેસાઈ, બી. એ. એલએલ. બી.
- (૨) બૌદ્ધ અને જૈન મતના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસાદિ (નવો નિબંધ)-
રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, બી. એ. એલએલ બી.
- (૩) કેશવકૃત ભાગવત દશમસ્કંધ (પ્રાચીન)-રા. રા. અંબાલાલ
બુલાહીરામ જાની, બી. એ.
- (૪) રા. રા. નરસિંહરાવ મોઢાનાથ દિવેદીઆનાં “ફાઇલોલોજીકલ લેક્ચર્સ”
-ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનાં ભાષણોનું ભાષાન્તર-રા. રા. રામ-
પ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી, બી. એ.
- (૫) શૈવ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ગુજરાતમાં તન્મૂલક સંપ્રદાયો અને
સિદ્ધાન્તો-રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવઝરામ શાસ્ત્રી.
- (૬) રુસ્તમ વહાદૂરનો પવાડો-(પ્રાચીન)-રા. રા. અંબાલાલ બુલાહીરામ
જાની, બી. એ.

મહારાવ શ્રી કેશરીસિંહજી સાહેબ
સંસ્થાન ઈંદર

જન્મ-સંવત ૧૯૧૭ જેઃ સુદ ૨

અવસાન-સંવત ૧૯૫૭ ફાગણ સુદ ૨

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ગ્રંથાવલિ, અંક ૫.

બાદશા . માર્કસ્ ઓ લિયસ એન્ટોનિનસના વિચારો.

(મિ० જ્યોર્જ લોન્ગ એમ્. એ. ના કરેલા ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર ઉપરથી)

ગુજરાતીભાષાન્તરકર્તા

શ્રીઈડરનરેશ

સદ્ગત શ્રીમન્મહારાજા સર શ્રીકેસરીસિંહજી

મહારાજાસાહેબ બહાદુર સી. આઈ. ઇ., કે. સી. એસ. આઈ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

વિ. સં. ૧૯૭૭

સને ૧૯૨૧.

મૂલ્ય રૂ. ૨

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૦૧૦૪

Published by Uttamalal Keshavlal Trivedi, B. A. LL. B.
High Court Pleader; Hon. Secretary Forbes Gujarati
Sabha, Morarji Gokuldas Buildings No. 5
Khetwadi Main Road, Bombay.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the
Nirnaya-Sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

પ્રતાવના.

ઇંગ્રેજી ભાષામાં એકસો પુસ્તકો વિદ્વાનોએ અમર ગ્રન્થો એટલે હમેશને માટે ઉપયોગી તરીકે ગણેલા છે. તે સર્વની નામાવલિને મથાળે આ રોમન બાદશાહ “માર્કસ્ ઓરેલિયસ્ એન્ટોનિનસના વિચારો”ના પુસ્તકનું નામ વિરાજે છે. એ ઉપરથી જ તેના ભાષાન્તરની પણ ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે. આ પુસ્તકમાં રોમના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વનિષ્ઠ અને કર્મયોગી બાદશાહ માર્કસ્ ઓરેલિયસ્ એન્ટોનિનસના વિચારો છે. મૂળ પુસ્તક રોમન ભાષા(લ્યાટિન)માં છે; અને તેનું વિદ્વત્તાભરેલું ભાષાન્તર ઇંગ્રેજીમાં કરવાનું માન મી. જ્યોર્જ લૉંગ એમ્. એ. ને ઘટે છે. એનું એક બીજું ભાષાન્તર પણ મારા જોવામાં આવેલું છે પણ તે મી. લૉંગના ભાષાન્તર જેવું શુદ્ધ અને સુશ્રિષ્ટ નથી.

મી. લૉંગકૃત ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર કૈલાસવાસી શ્રીઈંડરનરેશ, નેક નામદાર સર શ્રીકેસરીસિંહજી મહારાજા સાહેબ બહાદૂરના હાથમાં વિદેહમુક્ત, સાક્ષરોત્તમ, તત્ત્વવિદ્વરિષ્ઠ શ્રીયુત્ત મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી દ્વારા આવ્યું. તેનું મનન કરતાં મહારાજા સાહેબને એનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરી પ્રસિદ્ધ કરવાની ઘણી પ્રબલ ઇચ્છા થઈ. તેઓશ્રીએ પ્રથમ બીજાં બે ઇંગ્રેજી પુસ્તકોનાં ભાવાર્થ-ભાષાન્તર કરી પ્રસિદ્ધ કરેલાં હતાં. પણ તેઓશ્રીને અક્ષરશઃ ભાષાન્તર ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો તેથી મહારાજાશ્રીએ આ પુસ્તક(Thoughts of Emperor Markus A. Antoninus)નું ભાષાન્તર પણ અક્ષરશઃ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેની પૂર્વ સામગ્રી તરીકે “ટેલિમેક્સનાં સાહસિક પરાક્રમો”નું મારું કરેલું ભાષાન્તર અને મૂળ ઇંગ્રેજી પુસ્તક તેઓશ્રીએ અભ્યાસદષ્ટિથી વારંવાર અવલોક્યાં; અને પછી પોતે પણ આ પ્રસ્તુત પુસ્તકનું ભાષાન્તર અક્ષરશઃ કરવા માંડ્યું. આ “માર્કસ્ ઓરેલિયસ્ એન્ટોનિનસના વિચારો”ના પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવું એ અધિક કઠિન છે; કારણ કે આમાં તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા છે. મૂળે ઇંગ્રેજી ભાષાન્તરકર્તાને પણ ભાષાન્તર કરવામાં ઘણો શ્રમ પડેલો છે, તે છતાં પણ તેને કેટલેક ઠેકાણે મૂળ લ્યાટિન ગ્રંથમાંની અશુદ્ધિને અથવા સંદિગ્ધતાને જેવી ને તેવી રાખવી પડી છે. આવું કઠીન કાર્ય પણ મહારાજાશ્રીએ સમગ્ર રાજ્યકારભારના અધ્યક્ષ તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતાં છતાં પણ પોતાના કૈલાસવાસ પહેલાં થોડાક સમય ઉપર પાર પાડી રાખ્યું હતું. ફક્ત ફુટનોટો(પૃષ્ઠને અંતે આપેલી ટિપ્પણી)ના અક્ષરો ઘણા જ શીળા હોવાથી આંખો ઝેંચવી પડે, તેથી જ તેનું ભાષાન્તર કરવું બાકી રાખ્યું

હતું. તે ટિપ્પણીઓ મોટે અક્ષરે લખી આપવા તેઓશ્રીએ મને આજ્ઞા કરી હતી. તે અરસામાં જ મહારાજશ્રીનું કૈલાસગમન થયું; અને મહારાજશ્રીના હાથે તે ટિપ્પણીઓની બાબતમાં જ માત્ર આ ભાષાન્તર અધુરું રહ્યું.

મહારાજશ્રીએ શ્રીયુત્ મન:સુખરામભાઈની સલાહથી મૂઝાંદા ભાષાન્તરકર્તાની અનુમતિ આ ગુજરાતી ભાષાન્તર કરી પ્રસિદ્ધ કરવા મંગાવી રાખી હતી. તેથી શ્રીયુત્ મન:સુખરામભાઈએ આ ભાષાન્તર છપાવી પ્રકટ કરવા માટે પ્રયાસ કરવાનો નિશ્ચય મારી આગલ જણાવ્યો. તે વિષે તેઓએ સર્વ દિશામાં પ્રયત્ન કરી જોયા, પણ જો “ શ્રી ફાર્વસ ગુજરાતી સભા-મુંબાઈ ” એ આ બાબત હાથ ઉપર ન ધરી હોત, તો આ ગુજરાતી ભાષાન્તર કદિ પણ પ્રસિદ્ધ થવા પામત નહિ. તેટલા માટે જનસમાજ આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ માટે એઓ ઉભયનો આભારી છે.

શ્રીયુત્ મન:સુખરામભાઈએ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું તથા ટિપ્પણીઓનાં ભાષાન્તર અને સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી સમાનાર્થ વચનો પણ તેમાં દાખલ કરવાનું કાર્ય મને મહારાજા સાહેબના સહવાસી અને સેવક તરીકે સોંપ્યું. તે સઘળું કામ કરવામાં મારા અતિ વ્યવસાયી જીવનને લીધે ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે; છતાં પણ આ પુસ્તક આખરે બહાર પડે છે-તે જોવાનો અવસર મારે અને જન-સમાજને આવ્યો છે, તે માટે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરનો અકથ્ય આભાર માન્યા વિના હું રહી શકતો નથી.

મહારાજાશ્રીનો વિચાર મહુમ શાહનશાહવાનુ શ્રીમતી વિક્ટોરિયા મહારાણીને આ ભાષાન્તર અર્પણ કરવાનો હતો. પણ તે પછી તે મલાં ચક્રવર્તિની પણ યશ:શરીરશેષ થયાં. ત્યાર પછી થોડા જ સમયમાં આ ભાષાન્તરના કર્તા રાજર્ષિનો પણ કૈલાસવાસ થયો. આ ભાષાન્તર છાપવાનું કામ ચાલતું હતું, તે દરમ્યાન છપાવી બહાર પાડવાના કાર્યને ઉપસ્થિત કરી, તે પાર પાડવામાં મુખ્ય સહાયક તત્ત્વવિદ્વ્યં શ્રીયુત્ મન:સુખરામભાઈ પણ વિદેહકૈવલ્ય પામ્યા. તો પણ આ ભાષાન્તરની પ્રસિદ્ધિથી ઉક્ત મહાનુભાવ વ્યક્તિઓના આત્માઓ તૃપ્તિ પામો એવી શ્રદ્ધામયી સદ્ભાવના અત્રે અસ્થાને ગણાશે નહિ.

Stoic Philosophy = વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો અને આપણા વિવિધ સંપ્રદાયોના વેદાન્તવિચારોનો મુકાબલો વગેરે કરી વિદ્વત્તા દર્શાવવાનો એક સારો લાગ છે. તો પણ તેવો કોઈ લોભ ન કરતાં રોમન બાદશાહના તાત્ત્વિક વિચારોનું એક રાજર્ષિએ કરેલું આ ભાષાન્તર ગુજરાતી વાચકવર્ગ આગલ ધરવાનું મારું મુખ્ય કર્તવ્ય જ બજાવીને હું સંતોષ માનવો વધારે યોગ્ય ધારું છું. પરંતુ Stoicism (વિરક્ત સંપ્રદાય)ના સિદ્ધાન્તોનો ઉપયોગ

રોમન બાદશાહ માર્ક્સ ઓરેલિયસ એન્ડોનિનસે જનસંગથી વિમુક્ત થવામાં નહિ પણ જનસમાજની સેવા વજાવવાને સમર્થ થવામાં અને નિષ્કામ કર્મયોગ સેવવામાં જ કરેલો છે-એટલું તો અત્રે કદાચ વિના ચાલે તેમ નથી.

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥

પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યન્તિ ॥

મા કર્મફલહેતુભૂઃ મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥

ઇત્યાદિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ભાવોની છાયા તે રોમન બાદશાહના વિચારોમાં વારંવાર પ્રતીત થતી જણાય છે.

ગુર્જર ભાષાન્તર વિષે વિદ્વાન્ જનસમાજ જે અભિપ્રાય બાંધે તે સ્વરો. પરન્તુ કૈલાસવાસી ભાષાન્તરકર્તા રાજપિના પરિશ્રમને ન્યાય આપવાની સ્વાતર મારે અત્રે જણાવવું જોઈએ કે—આ ભાષાન્તર અંગ્રેજી ભાષાન્તરનો ભાવ સ્પષ્ટ જણાવે છે, એટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજી ભાષાન્તરનો ભાવ જ્યાં સંદિગ્ધ છે ત્યાં તે જ સંદિગ્ધતા કાયમ રાખી વાચકની અર્થોદ્ઘાટનશક્તિને માટે કસરતનું ક્ષેત્ર ખુલું રાખે છે.

સદ્ગત પ્રસિદ્ધ ગુર્જર સાક્ષરશ્રી છોટાલાલ સેવકરામ (શ્રીકચ્છ નરેશના અમાલ્ય)-એમણે પણ “માર્ક્સ ઓરેલિયસ એન્ડોનિનસના વિચારો”ના એક વીજા ઇંગ્રેજી ભાષાન્તરનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરવા માંડ્યું હતું તેમને જ્યારે મેં શ્રી મહારાજા સાહેબે કરેલા ભાષાન્તર વિષે અમદાવાદમાં વાત કરી, ત્યારે તેમણે તે જોવાની ઇચ્છા મારી આગળ દર્શાવી. તે ઉપરથી ફરીને જ્યારે હું ઇંડરથી રજા ઉપર અમદાવાદ આવ્યો ત્યારે મહારાજાશ્રીએ કરેલા આ ભાષાન્તરના કેટલાક ભાગ નમુના તરીકે ઉતારી લાવ્યો હતો. મહારાજાશ્રી અને શ્રીયુત્ છોટાલાલભાઈ વચ્ચે ઘણો ગાઢ સ્નેહ હતો એ વાત ઘણા સદ્ગૃહસ્થો જાણે છે. તેથી તેઓશ્રી પણ શ્રીયુત્ છોટાલાલભાઈ જેવા સાક્ષરનો અભિપ્રાય પોતાના ભાષાન્તર વિષે જાણવા ઉત્કંઠા ધરાવતા હતા. શ્રીયુત્ છોટાલાલભાઈએ પણ મહારાજાશ્રીના કરેલા ભાષાન્તરના નમુના જોઈને કહ્યું કે—“મહારાજાશ્રીએ વાપરેલું મૂળ ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર પણ વધારે ચોક્કસ છે અને મહારાજાશ્રીએ તેટલી જ ચોક્કસીથી તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું છે; તેથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં મેં કરવા ધારેલો ઉમેરો આથી યથેચ્છ રીતે થઈ શકશે.” આ ઉપરથી આ ભાષાન્તર કેવું છે તે વિષે વાચકવર્ગને કાંઈક પ્રતીતિ થશે.

મૂળ ગ્રંથકાર બાદશાહે કરેલા રોમન ગ્રંથના ઇંગ્રેજી ભાષાન્તરના આ ગુજરાતી ભાષાન્તર કરનાર રાજ્યકર્તા ઇંડરનરેશ શ્રીકેસરીસિંહજીનું જીવન

ચરિત્ર સંક્ષેપમાં આની સાથે આપેલું છે; અને માર્કસ્ ઓરેલિયસ્ એન્ટોનિનસનું જીવનચરિત્ર તથા તેમના તાત્ત્વિક વિચારો વિષેનું વિવરણ ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર-કર્તા મી. લોંગે આપેલાં છે. આટલી સામગ્રી આ ગુજરાતી ભાષાન્તર વાંચવા તત્પર થનારને માટે ઉપયોગી સેવા વજાવશે એવી આશાપૂર્વક વિરમું છું. સૂક્ષ્મ અક્ષરવાળી ટિપ્પણીઓમાં તથા ગ્રન્થમાં આવતાં ગ્રીક્ તથા લ્યાટિન્ વાક્યો વગેરેનાં ભાષાન્તર સેઇન્ટ્ હેવિયર કોલેજના પ્રોફેસર ફીમરમને કરી આપવા કૃપા કરી શ્રમ લીધો છે, તે માટે તે વિદ્વાન્ સદ્ગૃહસ્થનો આભાર માન્યા-સિવાય આ પ્રસ્તાવના હું પૂર્ણ કરી શકતો નથી.

લિ.

તા. ૪-૬-૧૯૨૧ } નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી.

इंग्रेजी भाषान्तरकर्त्तानी प्रस्तावना.

में एन्टोनिसनां जीवनचरित्र अने तत्त्वविचारजुं काळजीपूर्वक पुनरवलोकन कर्युं छे, अने तेमां थोडाक सुधारा कर्या छे तथा थोडीक टिप्पणीओ उमेरी छे.

में ज्यां एम धार्युं के हुं ग्रंथकारना आशयनी वधारे निकट पहुँची शकैश, त्यां भाषान्तरमां थोडाक फेरफार पण कर्या छे; अने में थोडीक टिप्पणीओ तथा उतारा उमेर्या छे.

हजु पण जे हुं दूर करी शकुं तेवी नथी एवी मुश्किलीओ रहेली छे, केमके मूल पाठ केटलीक वखते समजवाने माटे घणो ज अशुद्ध छे अने खरा पाठ फरी दाखल करवानो कोई पण प्रयत्न सफल थाय तेम नथी.

ई० स० १८७३. }

ज्योर्ज लोन्ग.

इंग्रेजी भाषान्तरकर्त्तांनी नोंध.

मने खबर मळी छे के अमेरिकन् पुस्तको प्रसिद्ध करनाराए आ मार्क्स एन्टोनिनसना भाषान्तरनी पहेली आवृत्ति छापी छे. जो तेणे तेमाथी कांई नफो मेळव्यो होय तो तेनी मने कांई बलतरा नथी. युनाइटेड स्टेटसमां एवां घणां स्त्रीओ अने पुरुषो छे के जेओ रोमन् बादशाहाना विचारो प्रसन्नताथी वांचशे. जेओ अमेरिकन राजनीतिज्ञ मनुष्यो कहेवाय छे तेओ पण जो ते वांचशे तो मने घणो आनंद थशे ज, पण हुं नथी धारतो के रोमना बादशाहनी नीति तेओनी रुचिने अनुकूल आवे.

मने वळी एवी खबर पण मळी छे के ते अमेरिकन् प्रसिद्धकर्ताए आ भाषान्तर एक अमेरिकनने अर्पण कर्यु छे. ते पुस्तक एक अमेरिकनने अर्पण करवामां आवे तेमां मारे कांई बांधो नथी; पण मारी अनुमति विना आ प्रमाणे करवामां ते प्रसिद्धकर्ताए सभ्यतानी मर्यादानुं उल्लंघन कर्यु छे. में कोई पण माणसने कोई पुस्तक अर्पण कर्यु नथी, अने जो मारे आ पुस्तक अर्पण करवुं होत, तो मारे एवो माणस पसंद करवो जोइतो हतो के जेनुं नाम तेरोमन् राजा अने तत्त्वानुरागीना नाम साथे जोडवाने, मने सर्वथा योग्य जणायुं होय. हुं ते पुस्तक जे हाल युनाइटेड स्टेटसनो प्रेसिडेन्ट छे ते विजयी सेनापतिने अर्पण करत, ते एवी आशाथी के तेनी प्रामाणिकता अने न्यायीपणुं, तेनाथी बने त्यांसुधी, जे दुःखी संस्थानोए लडाईं अने दुष्ट मनुष्योनी निर्दय शत्रुताथी आटलुं बधुं सहन कर्यु छे, ते संस्थानोने पुनः शान्ति अने सुख अर्पण करे.

पण पेला—रोमन् कविए कह्युं छे तेम—

अने मारे जो कोई माणसने आ नानुं पुस्तक अर्पण करवुं होत तो ते एने अर्पण करत, के जेणे ते मळतिया सैन्यने पेला शक्तिमान् हुमलो करनारनी सामे दोर्या अने बळिया साथेनी लडाईंमांथी हारेलो पण गेर आबरु नहि पामेलो जे पाछो फर्यो; ए वर्जिनिआना योद्धाने अर्पण करत के जेनी बुद्धि अने सद्गुणो तेने, बादशाही सीझरोनी गारी उपर जे बेठो हतो ते उत्तम अने सर्वथी ढाह्या पुरुषनी जोडाजोड, मूके छे.

ज्योर्ज लोन्ग.

સંસ્થાન ઈંડરના મહારાજા શ્રી સર કેસરીસિંહજી કે. સી. એમ. આઈનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.

આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરનાર કૈલાસવાસી મહારાજાશ્રી સર કેસરીસિંહજીનો જન્મ સંવત્ ૧૯૧૭ ના જેઠ સુદ ૩ ને દિવસે થયો હતો. તેઓશ્રી જોધપુરના રાજકુટુંબની શાસ્નાના રાઠોડવંશી રજપુત થાય. ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં કનોજના છેલ્લા રજપૂત રાજા પ્રખ્યાત જયચંદ રાઠોડ ઉપર શાહબુદ્દિન ગોરીએ ચઢાઈ કરી તેનો મુલક ઘેર્યો, ત્યારે તે નાસીને ગંગા નદી ઉતરતાં ઢૂબી મુંઆ હતા. તેમના દીકરા શિઓજી રાઠોડ સને ૧૨૧૨ માં પોતાની જન્મભૂમિ છોડીને રાઠોડ રજપૂતો સાથે મારવાડમાં જઈને વસ્યા હતા. ત્યાં તેમણે ધીમેધીમે બીજા રાજાઓનો મુલક દબાવીને મારવાડમાં રાઠોડ રાજ્યની સ્થાપના કરી. તેમને અસોધામ, સોનીંગ અને અજમાલ નામે ત્રણ કુંવરો હતા. તેમાંથી અસોધામ પોતાના પિતાની પછી મારવાડના રાજા થયા, અને સોનીંગે ઈંડરના મીલરાજા સામલિયા સોર્દ પાસેથી રાજ્ય પડાવી લેઈને ઈંડરમાં રાઠોડ રાજ્યની સ્થાપના કરી, અને “રાવ”ની પદવી ધારણ કરી, તેથી તેમના વંશજો ‘રાવ રાઠોડ’ કહેવાયા. તેમના વંશમાં રાવ સેહમલજી, ધવલજી, લુણકરજી, સ્વનહતજી, રણમલજી, રાવ પુંજોજી, નારણદાસ, રાવ ભાણ, સુરજમલ, મીમસિંહજી, મારમલજી, પુંજોજી, નારણદાસ, વિરમદેવજી, કલ્યાણમલ, જગન્નાથ, પુંજોજી, અર્જુન-દાસ, ગોપીનાથ, કરણસિંહ અને ચંદો (ચંદ્રસિંહજી), એમ અનુક્રમે રાજા થયા. તેમાંના છેલ્લા ચંદ્રસિંહજીએ સને ૧૭૧૮ માં વલાસણાના સરદાર-સિંહને ઈંડરનું રાજ્ય સોંપી દેઈને પોલોમાં જઈ ત્યાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપી. તેમના વંશજ અઘાપિ સુધી પોલોમાં રાજ્ય કરે છે.

પછી એ જ શિઓજી રાઠોડ કે જેમણે સન ૧૨૧૨ માં મારવાડમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તેમના વડા કુંવર અસોધામ પછી ૧૯ મી પેઢીએ જોધપુર(મારવાડ)ની ગાદીપર અજિતસિંહ નામે રાજા થયા; તેમના બીજા કુંવર આનંદસિંહજીએ સને ૧૩૩૧ માં ઈંડરમાં આવીને રાજ્યની સ્થાપના કરી. એ આનંદસિંહજી પછી તેમના પુત્ર શિવસિંહજી ઈંડરની ગાદી ઉપર બેઠા. તેમને મહાનીસિંહ, સગરામસિંહ, અમરસિંહ, અને હંદ્રસિંહ, એ ચાર

પુત્ર હતા. તેમાં વડા ભવાનીસિંહજી પોતાના પિતાની પછી ગાદીએ બેઠા. પરંતુ તે માત્ર ૧૨ દિવસમાં ગુજરી જવાથી તેમના ૧૩ વર્ષના પુત્ર ગંભીર-સિંહજી ગાદીએ બેઠા. તેમને મારી નાંખવા તેમના કાકાએ કાવતરું રચ્યું, તે પકડાઈ જવાથી તેમને ઈંડર બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. પછી સગરામસિંહે અહમદનગર જઈને ગાદી સ્થાપી, અને જાલિમસિંહે તથા અમીરસિંહે મોઢાસા તથા બાયડ પ્રગણાં કબ્જે કરી લીધાં. થોડા વખત પછી જાલમસિંહજી અને અમીરસિંહજી વગર સંતાને મરણ પામવાથી તેમની જાગિરના હક્ક બાબત ઈંડર અને અહમદનગરવાળા વચ્ચે કેટલોક વાંધો ચાલતો હતો, તેનો નિવેડો કરવાનું કામ કસાન ઔટામને સૌંપવામાં આવ્યું હતું. તેવામાં જોધપુરના મહારાજા વિના સંતાને ગુજરી જવાથી અહમદનગરવાળા તસ્તસિંહજીને દત્તક લેવામાં આવ્યા. તેથી એ તકરારનો અંત આવ્યો. કેમકે ઈંડરવાળી વડી શાખાનો હક્ક હવે અહમદનગરની જાગિર ઉપર થયો. આ હક્કના સંબંધમાં જોધપુરના મહારાજા તસ્તસિંહજી એ વાંધો ઉઠાડ્યો હતો. પરંતુ છેવટે સને ૧૮૪૮ માં હિંદુસ્તાનની સરકારે નિર્ણય કર્યો કે-અહમદનગરવાળા તસ્તસિંહજી જોધપુરવાળા કુટુંબમાં દત્તક થઈને ગયા, માટે ઈંડરવાળી શાખા વડીલ હોવાથી અહમદનગરના હક્કદાર માલિક છે. તેથી અહમદનગર અસલની માફક ઈંડર રાજ્ય સાથે જોડાઈ જવું જોઈએ, અને તે બંને ઉપર ઈંડરના રાજાનો અધિકાર છે. એ રીતે અહમદનગરનું રાજ્ય ઈંડરને પાછું મળ્યું.

મહારાજા ગંભીરસિંહજી પછી તેમના કુંવરશ્રી જુવાનસિંહજી ગાદીએ બેઠા. તેઓ ઘણા ચાલાક અને નિપુણ હતા. તેમને ઇંગ્રેજી ભાષાનું સારું જ્ઞાન હતું. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના રાજાઓમાં ઇંગ્રેજી ભાષા શિખવાની પહેલ તેમણે જ કરી હતી. તેમની યોગ્યતા જોઈ નામદાર બ્રિટિશ સરકારે તેમને મુંબાઈના ગવર્નરની “લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં” ઓનરબલ સભાસદ નીમ્યા હતા. ૧૮૬૮ માં તેમને “નાઈટ બ્રાન્ડ કમાન્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઈન્ડીઆ”નો માનવંતો સ્થાપક બક્ષીસ કર્યો હતો. મહારાજા સર જુવાનસિંહજીએ પ્રજાને સુખી કરી લોકપ્રિયતા મેલવી. તેઓ ૩૮ વર્ષની યુવાવસ્થામાં તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૬૮ ને રોજ કૈલાસ-વાસી થવાથી સર્વ ઠેકાણે ભારે શોક ફેલાયો હતો.

મહારાજા સર જુવાનસિંહજી પછી આ ગ્રંથનું આધાન્તર કરનાર તેમના કુમાર શ્રીકેસરીસિંહજી ગાદીએ બેઠા. એ સમયે તેમનું વય માત્ર સાત વર્ષનું જ હતું. તેથી તેઓ યોગ્ય વયના થતાં લગી રાજ્યનો સંચાલો વહીવટ ચલાવવા માટે મહિકાંઠાના પોલીટિકલ એજન્ટ સાહેબની દેખરેખ નીચે

રા. બ. ઓછ્છવરામ મીઠારામને નેટીવ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા.

મહારાજા શ્રીકેસરીસિંહજીને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માટે એક લાયક શિક્ષકની નીમનોક કરવામાં આવી હતી. તેની પાસે તે નામદાર પોતાનો અભ્યાસ ઘણી ધનિ અને કાલજીથી કરતા. તેઓ નાનપણથી જ ઘણા ચાલાક અને બુદ્ધિમાન હતા. તેની સાથે સ્વભાવે ઘણા આનંદી હતા.

સને ૧૮૭૫ ના જુલાઈ માસની તા. ૧૧ મી ને રોજ નામદાર મહારાજા શ્રીકેસરીસિંહજીનાં બહેન શ્રીતલ્લજીલાલનાં લગ્ન ઉદપુરના મહારાણા શ્રીસજ્જનસિંહજીની સાથે મોટી ધામધુમથી કરવામાં આવ્યાં હતાં. એ જ વર્ષમાં નામદાર મહારાણી શ્રીવિક્ટોરિયાના પાટવી કુમાર શ્રીપ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હિન્દુસ્તાનમાં પધાર્યા હતા, તેમની મુલાકાત લેવા માટે મહારાજાશ્રી મુંબઈ પધાર્યા હતા. સગીર વયમાં પણ તેઓશ્રીએ બંને પ્રસંગોએ પોતાનાં વિવેક અને ગૌરવથી હિંદુસૂર્ય મહારાણાશ્રી અને નામદાર પ્રિન્સ આફ વેલ્સ તરફથી સત્કાર અને પ્રશંસા મેલવ્યાં હતાં.

સને ૧૮૭૬ માં મહારાજાશ્રીનાં લગ્ન મેવાડમાં સલુંબરના રાવતજીનાં કુંવરી સાથે કરવામાં આવ્યાં હતાં. મહારાજાશ્રી મોટા રસાલા સાથે ઘણા ઠાઠમાટથી સલુંબર પધાર્યા હતા. મહારાજાશ્રીનાં આ પદ્મમહારાણી એવાં તો કુશલ હતાં કે પોતાના ભાઈની બાલ્યાવસ્થામાં સલુંબરનો રાજ્યકારોબાર સઘળો પોતે જ ચલાવતાં હતાં. પ્રાચીન મહાભારતના વીરશિરોમણિ શ્રીभीष्म-મિતામહ અને સ્પાર્ટન ધર્મોપિલીના વીરરત્નની ઉપમાને પાત્ર થઈ જગત્પ્રસિદ્ધ બનેલા શ્રીચૌંડાજીના વંશનાં પરંપરાપ્રાપ્ત જ્વલન્ત ક્ષાત્રતેજ અને પવિત્ર પતિવ્રતની મૂર્તિ તરીકે હજુ પણ શ્રી ઈંડરરાજ્યની પ્રજા એ સતી મહારાણીના નામને પૂજ્યભાવે ઉચ્ચારે છે. આ મહારાણીશ્રી થોડા જ સમયમાં દેવલોક પામ્યાં, પણ તેમનો યશ હજુ પણ સજીવન છે.

સને ૧૮૭૭ ના જાનેવારીની ૧ લી તારીખે નામદાર મહારાણી શ્રીવિક્ટોરિયાએ “કેસરે હિન્દ”ની મહાન પદવી ધારણ કરી, ત્યારે દિલ્હીમાં ભરેલા બાદશાહી દરબારમાં મહારાજા શ્રીકેસરીસિંહજીને એક “પાદશાહી વાવટો” બક્ષીસ કરવાનું લોર્ડ લિટન સાહેબે જાહેર કર્યું હતું. તે મહારાજાશ્રીને એનાયત કરવાનો વિધિ મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબ કર્નેલ લિટ્ટીટે ઈંડરમાં એક મોઠો દરબાર ભરીને કર્યો હતો.

સન ૧૮૭૮ માં મહારાજા શ્રીકેસરીસિંહજી વિદ્યાભ્યાસની વધારે સારી તાલીમ લેવા માટે પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબની સૂચનાથી રાજકોટની

રાજકુમાર કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. ત્યાં તેમણે ટુંક સમયમાં પોતાની ચાલાકી અને હૌશિયારીથી પોતાના શિક્ષાગુરુને ઘણો સારો સંતોષ આપ્યો હતો. બાદ સન ૧૮૮૧ માં કોલેજ છોડ્યા પછી પળ મહારાજશ્રી અને તેમના શિક્ષાગુરુ (પ્રિન્સિપાલ) મી. મકેનોટન સાહેબનો સ્નેહસંબંધ જેવો ને તેવો કાયમ રહ્યો હતો.

મહારાજશ્રીએ કોલેજ છોડ્યા બાદ ઈંડર રાજ્યના ઈન્ચાર્જ નેટીવ આસિસ્ટન્ટ પોલીટિકલ એજન્ટ રા. બા. ઓચ્છવરામભાઈ સાથે રહી રાજકાજમાં માહિતી મેલવવા માંડી; અને જ્યારે તેઓ એ વિષયમાં સારી પેટે પ્રવીણ થયા ત્યારે તા. ૭ મી માહે જુલાઈ સન ૧૮૮૨ ને રોજ તેમના રાજ્યની તમામ સત્તા નામદાર બ્રિટિશ સરકારે તેમને સ્વાધીન કરી. તે પ્રસંગે મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ મે. વુડહાઉસ સાહેબે ઈંડરમાં એક દરબાર ભરીને પોતાના ભાષણમાં મહારાજાશ્રીની વિદ્વત્તા, કુશલતા વગેરે સદ્ગુણોની ઘણી પ્રશંસા કરી હતી. તેનો ઉત્તર મહારાજાશ્રીએ ઇંગ્રેજી ભાષામાં વહુ છટાદાર અને યોગ્ય રીતે વાલ્યો હતો. આટલી યુવાસ્થામાં પળ તેઓશ્રીના વિચારની ગંભીરતા અને દક્ષતા જોઈ સર્વે આનંદાશ્ચર્ય પામતા હતા.

સને ૧૮૮૪ માં નામદાર મુંબાઈના ગવર્નર સર જેમ્સ ફરગ્યુસન સાહેબ પોતાના ગુજરાતના પ્રવાસમાં ઈંડર પધાર્યા હતા. મહારાજાશ્રીએ કરેલા સ્વાગતથી તેઓ નામદાર પ્રસન્ન થયા હતા. તેમણે દરબાર ભરી મહારાજાશ્રીના ઉત્તમ ગુણોની ઘણી પ્રશંસા કરી, તેનો મહારાજાશ્રીએ ઇંગ્રેજીમાં બહુ યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો હતો.

આ જ વર્ષમાં મહારાજાશ્રીએ પોતાની પ્રજાના લાભ માટે રાજ્ય તરફથી એક બેંક ઉઘાડી હતી; તથા જુદાં નાનાં મોટાં મઠી બાર ગામો નવાં વસાવ્યાં હતાં, અને ૫૦ નવા કુવા खोदाવ્યા હતા. તેથી પ્રજાના સુખમાં સારી વૃદ્ધિ થઈ હતી. વઢી સને ૧૮૮૬ માં તેમણે પોતાના રાજ્યના વડાલી, અહમદનગર અને સબલપુર તાલુકામાં એકએક નવું દવાખાનું સ્થાપ્યું હતું. વઢી પોતાની પ્રજા ઉપરથી “દાન્નિટ” (રાહદારી) કર કાઢી નાંખ્યો હતો. તેથી પ્રજા સુખી થઈ હતી, અને નામદાર મુંબાઈ સરકારે પળ તે વિષે પોતાનો સંતોષ જાહેર કીધો હતો.

રાજમાતા શ્રીજીજીબાસાહેબે પોતાને સર્વે ઈંડરમાં એક કન્યાશાળા સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે “શ્રીજીજીબા કન્યાશાળા” નો પાયો નાંખવાની શુભ ક્રિયા મહીકાંઠાના પોલીટિકલ એજન્ટ મી. સ્કોટનાં પત્નીને હાથે કરાવવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગે સભામાં મહારાજશ્રીએ ઇંગ્રેજી ભાષામાં

એક ભાષણ કર્યું હતું. જેમાં પ્રજા માટે કેલવણીની અગત્ય વિષે તેમ જ સ્ત્રી-કેલવણી વિષે ઘણા ઉપયોગી વિચારો અને સૂચનાઓ દર્શાવ્યાં હતાં. તેમાં બાલકો કેલવવાની જેમ રાજાની ફરજ છે તેમ જ તે ફરજ પ્રજાની પણ છે—એ વિચાર ઘણો મનનીય છે.

તા. ૧૬ મી માહે ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૮૭ ના રોજ નામદાર મહારાણી શ્રીવિક્ટોરિયાના રાજ્યના ૫૦ મા વર્ષની “જ્યુબિલી”નો મહોત્સવ આજ્ઞા હિન્દમાં પાલવામાં આવ્યો હતો. ત્યારે મહારાજશ્રીએ પોતાના રાજ્યમાં પણ તે ઉત્સવ ઘણી ધામધુમ સાથે ઉજવ્યો હતો. એ જ્યુબિલીની સુશાલીમાં નામદાર મહારાણી શ્રીવિક્ટોરીઆએ મહારાજશ્રીને “નાઈટ કમાન્ડર ઓફ ધી આર્ડર ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડીઆ”નો માનવન્તો સ્વેતાશ્રી આપ્યો. તેની સનંદ આપવાની ક્રિયા નામદાર મુંબાઈના ગવર્નર લૉર્ડ રે સાહેબ અમદાવાદ મુકામે એ જ વર્ષના ડીસેમ્બર માસમાં કરી હતી. એ પ્રસંગે ગુજરાત કાઠિયાવાડના ઘણા રાજારાણાઓ અમદાવાદ પધાર્યા હતા. તા. ૧૫ મી ડીસેમ્બરને રોજ એક અભ્ય દરબાર ભરીને સદર્જન સ્વેતાશ્રી આપવાની ક્રિયા કરી હતી. એ ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી તે દરબારમાં હાજર રહેલા રાજવંશીઓ તથા ઠાકોરોએ નામદાર ગવર્નર સાહેબ આગલ નજરાણાં ધર્યાં અને તેઓ નામદારે તેમને પોષાક આપ્યા. તે પછી નામદાર ગવર્નર સાહેબે ઇંગ્રેજીમાં એક વિસ્તૃત ભાષણ કર્યું હતું, તેનો ગુજરાતીમાં નીચે પ્રમાણે ભાવાર્થ છે:—

ઈંદરના માનવંતા મહારાજાસાહેબ, જે ઝંચો સ્વેતાશ્રી માલિકા મા આજ્ઞમાએ આપને બક્ષીસ કરવાની મેહરબાની કરી છે, તે વિદિત કરવાનું કામ નામદાર વાહસરોયે મને સોંપ્યું છે. કેસર હિંદે આપના ફતેહમંદ રાજ્યકારભારની કદરદાનીની આ એક સાક્ષીતી આપી છે, અને આપ તેને લાયક થયા છો. આપે આપના રાજ્યનો ઝુમ્મો લીધો, ત્યારથી દોઢ લાખ રૂપિયાનું કરજ અપાઈ ચૂક્યું છે. તેમ છતાં કેલવણી અને આરોગ્યતાની વધતી જતી માગણી તરફ નજર કરવાને આપ ખૂલ્યા નથી. આપે મુંબાઈ સરકારને હાથમતી નહેર તૈયાર કરવામાં તથા કપડવળજ અને મોડાસાનો રસ્તો બાંધવામાં સલાવતથી મદદ આપી, મીઠાના બંદોબસ્તમાં આપે આપનો હિસ્સો વફાદારીથી કબુલ કર્યો, સાદરા કોલેજ ખાતે રૂ. ૧૫,૦૦૦ અર્થાં, અને સઘલી દલીલોનો પૂર્ણ વિશ્વાસ કરીને રૂ. ૨૫,૦૦૦ ની ઉપજની થોડી મુદતની પણ નુકશાની વેઠીને આપે રાહદારી જકાત કાઢી નાંચી, એ રીતે આપે મોકલા વેપારના ફાયદા કબુલ કર્યા. મોકલા વેપારની વૃદ્ધિને અર્થે મહીકાંઠામાં, કટોસળ, ફાલોલ, તથા આંબાલિયારાના ઠાકોરસાહેબોએ આગેવાનીથી જે ભાગ લીધો છે તે, તથા કડોલીના ઠાકોર સાહેબે સાબરકાંઠાના બીજા ઠાકોરોને જે દાખલો

આપ્યો છે, તે સાંભળીને મને બહુ ખુશી હાંસલ થઈ છે; અને મહીકાંઠાના ઠાકોરોએ જ બાબતમાં જે ફલાજ કર્યા છે, તેની કદર હું ખુશીની સાથે પિછાનું છું.”

નામદાર મહારાજાશ્રી કેસરીસિંહજીને આ પ્રમાણે મહાન્ છેતાબ મળ્યો તેની ખુશાલીમાં અમદાવાદના નગરશેઠ વગેરે ઘણા ગૃહસ્થો તરફથી એ નામદારના માનની ખાતર મોઠી મિજલસો ભરવામાં આવી હતી; તથા તેમની ખાસ પધરામણી કરીને સુંદર માનપત્રો આપવામાં આવ્યાં હતાં. એ જ પ્રમાણે મહારાજાશ્રીની સ્વારી સ્વરાજ્યમાં પધારી ત્યારે તેમની પ્રજા તરફથી તેઓશ્રીને અપૂર્વ માન મળ્યું હતું.

સને ૧૮૮૧ ના ડિસેમ્બર માસમાં મહારાજાશ્રી કેસરીસિંહજીએ આવું જવા માટે ત્યાં બંગલો ખાડે રાખ્યો હતો. પણ શરીર અસ્વસ્થ થવાથી ત્યાં જઈ શક્યા નહોતા.

સને ૧૮૯૦ ના ડીસેમ્બર માસમાં મહારાજાશ્રી મુંબાઈ પધાર્યા હતા અને થોડા સમય પછી પાછા ફરેલ આવ્યા હતા.

પોતાના શિક્ષક મી. મેકનોટને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજના પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કેટલાંક ભાષણો આપેલાં તેનું એક ઇંગ્લેજી પુસ્તક નામે ‘Plain Words Of Everyday Life’ છે, તેનું ‘વ્યવહારોપયોગી વચન એ નામનું’ ગુજરાતી ભાષાન્તરનું પુસ્તક મહારાજાશ્રીએ બનાવેલું હતું. તે પુસ્તક તેઓશ્રીએ સને ૧૮૯૧ માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

સને ૧૮૯૨ ના ડીસેમ્બર માસમાં મહારાજાશ્રી શ્રીવલ્લભીય વૈષ્ણવોના મુખ્ય ધામ મેવાડમાં આવેલા શ્રીનાથદ્વારાની યાત્રાએ મોટા રસાલા સાથે ગયા હતા. તેઓશ્રી ઉદેપુર વગેરે સ્થળોએ થઈને સને ૧૯૯૩ ના જાનેવારી માસમાં પાછા ફરેલ પધાર્યા.

પાલનપુરના દિવાન સાહેબ (રાજ્યકર્તા) શ્રીશેરમહમદ ખાનજીને નામદાર બ્રિટિશ સરકારે ‘નાઈટ કમાન્ડર ઓફ ધી ઇન્ડીઅન ઇમ્પાયર’ નો છેતાબ આપેલો. તેનો ચાંદ તેમને આપવા વગેરે વાસ્તે, મુંબાઈના નામદાર ગવર્નર લાર્ડે હારીસ સાહેબે કેટલાક રજવાડા વગેરેને આમંત્રણ કરીને અમદાવાદ બોલાવ્યા હતા. તેથી મહારાજા શ્રીકેસરીસિંહજી પણ ત્યાં ગયા હતા. તા. ૨૭ મી તથા તા. ૨૮ મી નવંબર સન ૧૮૯૩ ને રોજ નામદાર ગવર્નર સાહેબે મોટા દરબારો અમદાવાદમાં ભર્યા હતા.

તે પછી તા. ૫ મી ડીસેમ્બર સન ૧૮૯૩ ને રોજ મહારાજા શ્રીકેસરીસિંહજી પરભાર્યા અમદાવાદથી મુંબાઈ સિધાવ્યા હતા. ત્યાં બાર દિવસ રહીને પાછા ઈંદર પધાર્યા હતા.

સન ૧૮૯૭ માં મહારાજાશ્રીને મહારાણી શ્રી ચૌહાણીજી સાહેબથી એક કુંવરીજી થયાં, તેઓ હાલ આરોગ્ય છે.

સને ૧૯૦૦ ના ઓક્ટોબર માસમાં મહારાજાશ્રીનાં માતૃશ્રી ક્ષાલીજી જીજીબા સાહેબ પૂર્ણ વૃદ્ધાવસ્થાએ દેવલોક પામ્યાં. તેઓ ઘણાં વિવેકી, સારા સ્વભાવનાં, પ્રામાણિક, ન્યાયી, અને ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતાં. તેમણે શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયનું મંદિર મહારાજાશ્રીની સગીર અવસ્થામાં કરાવ્યું હતું. તે મહામંદિરના નામથી ઓલસાય છે. એ મંદિરના સ્વર્ચના નિભાવ માટે રાજમાતાએ પોતાની સ્થાનગી બચત રકમથી ઈંદર સંસ્થાન અંદર એક ગામ વેચાણ લીધું અને તે એ મંદિરને અર્પણ કર્યું. વ્હી મહારાજાશ્રી કેસરીસિંહજીએ વહિવટ પોતાને હસ્તક લીધા પછી એક ગામ તે મંદિરને અર્પણ કર્યું હતું. રાજમાતા દેવલોક પામ્યાં તે પછી તેઓને માટે શ્રીભગવદનુગ્રહરૂપ હતું. કેમકે તેમના દેવલોક પામ્યા બાદ ચાર કે પાંચ માસમાં તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૯૦૧ સંવત ૧૯૫૭ના ફાગણ સુદ ૨ ને રોજ બુધવારે શ્રીઈંદર ભૂમિના સૌભાગ્યભૂષણ, પ્રાતઃસ્મરણીય, પરમ વિષ્ણુભક્ત, ગોબ્રહ્મણપ્રતિપાલ, પ્રજાવત્સલ, પુણ્યમૂર્તિ અને અનેક શુભરાજગુણનિધાન મહારાજાશ્રી કેસરીસિંહજીએ કૈલાસગમન કરી પોતાના કુટુંબ, પરિવાર, સામંત, સેવક, આશ્રિત, સેહી, સંબંધી અને પ્રજાજનને શોકસાગરમાં નિમગ્ન કર્યાં.

મહારાજાશ્રીએ કૈલાસવાસ કર્યો ત્યારે તેમનાં સંમાનિત મહારાણીશ્રી ચૌહાણીજી સગર્ભા હતાં; તેમને સંવત ૧૯૫૭ના માદરવા વદ ૬-તા. ૩ જી ઓક્ટોબર ૧૯૦૧ ને રોજ એક મહારાજકુમારશ્રીનો પ્રસવ થયો. ઈંદરનો આશાસૂર્ય પાછો ક્ષિતિજમાં જણાયો, પણ દુર્દૈવે તે સૂર્યનો ત્રણ જ માસમાં તા. ૨૯ મી નવંબર સને ૧૯૦૧-સંવત ૧૯૫૮ ના કારતક વદ ૪ ની રાત્રે અસ્ત કરી દીધો. તેથી મહારાજાશ્રીના વિયોગશોકના અંધકારમાં ફરીને સર્વનાં અંતઃકરણ હમેશને માટે ગરક થઈ ગયાં.

નામદાર મહારાજા શ્રીકેસરીસિંહજીમાં જે દૈવી સંપત્તિના ઉચ્ચ ભાવો અને સદ્ગુણો હતા, તેના ઉપર મનોહર યશસ્વી પ્રકાશ નાંચે તેવા પ્રસંગો આ લેખકના તેમ જ તેઓશ્રીથી પરિચિત એવા ઘણા સજ્જનોના જાણવામાં છે. તે પ્રસંગો ઘણા બોધદાયક તેમ જ ત્યાજ્યગ્રાહ્યવિવેક શીખવનાર અને વાચકને રસ ઉત્પન્ન કરે લેવા છે. પણ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાના સાથી તરીકે

પ્રસિદ્ધ થવાના સંક્ષિપ્ત જિવનવૃત્તાન્તમાં એ સર્વને માટે સ્થલ નથી, અને થોડું ઘણું લેખવાથી તૃપ્તિનો સંભવ નથી. તેથી તે સર્વ પ્રસંગોના નવનીત રૂપે અત્રે એટલું જ દર્શાવવું આવશ્યક છે કે-શ્રીઈંડરનરેશ શ્રીકેસરીસિંહજી મહારાજા સાહેબ બહાદૂર એક અદલ ન્યાયી, ઉદાર, ગુણજ્ઞ, વિદ્વાન, વિદ્યાકલાના ઉત્તેજક અને રસજ્ઞ, પ્રજાવત્સલ, સચ્છાસ્ત્રવિશારદ, સનાતન ધર્મનિષ્ઠ, શૂરવીર, ગોબ્રાહ્મણવદેપૂજક, મર્મજ્ઞ, વિવેકસાગર, આનંદી અને કૃપાલુ હતા. આ આન્તર સદ્ગુણોના સમુદ્ગરૂપ ગંભીર મનને વસવા યોગ્ય તેઓશ્રીનું શરીર પણ ઘણું મર્દાની સૌન્દર્યવાલું, રાજતેજવિભૂષિત, હસમુખા ચહેરાવાલું અને ઓજસ્વી તથા શ્રમસહિષ્ણુ હતું.

જ્યારે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર અનુકૂળતા આપશે ત્યારે પુણ્યપુંજ મહારાજાશ્રીનું સવિસ્તર જિવન ચરિત્ર લખી બહાર પાડવાનો મનોરથ હજુ પણ આ લેખકના અંતઃકરણમાં તેવો જ તાજો અને સાજો છે.

તા. ૩૧ મી જુલાઈ ૧૯૧૯ }

સાંકઢીશેરીમાં-લાલવસાની
પોઝ, અમદાવાદ.

સંઘવી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ.

विषयानुक्रमणिका.

विषय.	पानुं.
प्रस्तावना	१-४
इंग्रजी भाषान्तरकर्तानी प्रस्तावना	५
इंग्रजी भाषान्तरकर्तानी नोंध	६
संस्थान इंडरना महाराजाश्री केसरीसिंहजीनुं संक्षिप्त जीवनचरित्र	७-१४
महाराजाधिराज मार्कस ओमेलियस एन्टोनिनस-जीवनचरित्र	१-३५
एन्टोनिनसनी फिलमुफी (तत्त्वविचार)	३७-८८
विचारो-स्कंध १ लो	८९-१०२
„ २ जो	१०३-११२
„ ३ जो	११३-१२४
„ ४ थो	१२५-१४३
„ ५ मो	१४४-१६५
„ ६ ट्रो	१६६-१८४
„ ७ मो	१८५-२०६
„ ८ मो	२०७-२२५
„ ९ मो	२२६-२४३
„ १० मो	२४४-२६४
„ ११ मो	२६५-२८१
„ १२ मो	२८२-२९५
परिशिष्ट-बारे स्कंधना समानभावनां संस्कृतप्रर्थोनां वचनो ...	२९६-३२८

॥ श्री ॥

मगराजाधिराज माकंद औरे- लियस् एन्टोनिनस- जीवनचरित्र.

एम्. एन्टोनिनस्, इ. स. १२१ ना एप्रिल् मासनी २६ मी तारीखे, रोम शहेरमां जन्म्या हता. ते प्रीटर् (न्यायाधिकारी) हता, तेवामां तेमना पिता एन्नियस् वीरस् गुजरी गया. तेमनां मातुश्री डॉमीटिया कॅल्विल्ला हतां, तेमने ल्युसिल्ला पण कहेता. बादशाह टी. एन्टोनिनस् पायस्, एन्नियस् वीरसनी बहेन एन्निया गॅलेरिया फॉस्टीनानी साथे परण्या हता, तेथी ते एम्. एन्टोनिनसना फुवा थता हता. ज्यारे हॅड्रियने एन्टोनिनस् पायसने दत्तक लेइने तेमने प्रसिद्ध रीत्ये बादशाहीना वारस ठराव्या,—त्यारे एन्टोनिनस् पायसे, ईलियस् सीझरना पुत्र एल्. सीओनियस् कॉम्मोडस् अने जेमनुं मूळ नाम एन्नियस् वीरस् हतुं ते एम्. एन्टोनिनस्, ए बन्नेने दत्तक लीधा. ते वखते एन्टोनिनसे एम्. ईलियस् औरेलियस् वीरस् एवं नाम धारण कर्युं, अने तेनी साथे इ. स. १३९ मां सीझरनो खेताब उमेरवामां आव्यो हतो. ईलियस् ए नाम हॅड्रियनना वंशनुं हतुं, अने औरेलियस् ए नाम एन्टोनिनस् पायसनुं हतुं. एम्. एन्टोनिनस् ज्यारे ऑगस्टस् थया, त्यारे तेमणे वीरसनुं नाम पडतुं मेल्युं, अने एन्टोनिनसनुं नाम धारण कर्युं. तेथी तेमने सामान्य रीत्ये एम्. औरेलियस् एन्टोनिनस् अथवा मात्र एम्. एन्टोनिनस् एवं नाम आपवामां आवे छे. .

ए युवान नरने बहुज संभाळथी उछेरवामां आव्या हता. तेमने भला बापदादाओ, रूडां मातापिता, एक भली बहेन, सारा शिक्षको, सारा सोबतीओ, रूडां सगांओ अने मित्रो,—लगभग दरेक वस्तु सारीज मळी हती; ते माटे ते देवोनो आभार माने छे—(१. १७). ते पोताना फुवा तेमज पोताने दत्तक लेनार पिता एन्डोनिनस् पायसनो दाखलो जोवा पाम्या हता, एटला ते सद्भागी हता, अने तेमणे पोताना पुस्तक (१. १६; ६. ३०) मां आ उत्कृष्ट पुरुष अने शाणा राज्यकर्त्ताना सद्गुणो नोंधी राख्या छे. घणा युवान रोमनोनी माफक तेमणे काव्यकलामां पोतानो हाथ अजमाव्यो, अने साहित्यशास्त्रनो तो अभ्यासज कर्यो. हॅरो-डीस् एट्रिकस् अने एम्. कॉर्नेलियस् फ्रॉन्टो ए वक्तृत्वकळामां तेमना शिक्षको हता. पोताना शिक्षक प्रति शिष्यनो परम प्रेम, अने पोताना उद्योगी शिष्य विषे शिक्षकनी मोटी आशाओ दर्शावी आपनार पत्रो फ्रॉन्टो अने मॉर्कस् वच्चे चालेला ते हजु पण मोजुद छे. पोतानी केळवणीने माटे पोते जेओना आभार तळे हता ते पुरुषोमांना एक तरीके फ्रॉन्टोने पण एम्. एन्डोनिनस् गणावे छे (१. ११).

ते अगीआर वर्षना थया त્યारथी तेमणे कांडक सादो अने जाडो एवो तत्वशोधकनो पोशाक धारण कर्यो, सरूत विद्या-भ्यासी थया, अने अत्यंत महेनत तथा परेजीवालुं जीवन भोगववा लाग्या—ते पण एटले सुधी के तेमनी तन्दुरस्तीने पण धक्को लाग्यो. छेवटे, तेमणे तत्वज्ञाननो अभ्यास करवाने माटे काव्य अने साहित्यनो अभ्यास छोडी दीधो, अने उदासीन संप्रदायनो अंगीकार कर्यो. पण जे उच्च पदे विराजवाने माटे ते निर्माण थ-

१ M. Cornelii Frontonis Reliquiae, Berlin, 1816. ते फ्रॉन्टो अने एन्डोनिनस् पायस् वच्चे चालेला थोडा एक पत्रो छे.

येला हता, ते उच्च पदने माटे तैयार थवाना एक उपयोगी साधनरूप कायदानो अभ्यास तो तेमणे विसारे नाख्योज नहि. नामीचो धाराशाखी एल्. वॉल्युसिएनस् मीसिएनस् ए एमनो शिक्षक हतो. पाछलथी पोताना लश्करने एक लडायक जातिना लोको सामे युद्ध करवाने लेइ जनार आ पुरुषनी केलवणीना वि-भागरूपे जे अवश्ये करीने होवी जोईए एवी रोमन शस्त्रास्त्रविद्यानी तालिम पण तेमणे लीधेली एम आपणे धारीज लेवुं जोईए.

एन्टोनिनससे पोताना प्रथम पुस्तकमां पोताना शिक्षकोनां नाम अने तेओमांना प्रत्येके पोताने करेला गुण नोंधी राख्या छे. तेमणे जे ढबमां पोताना विचारो दर्शाव्या छे ते तरफ जो आपणे उपर-चोटियो लक्ष आपीशुं तो शिक्षकोनी पासेथी पोते शुं शुं शीख्या हता ते विषे बोलवानी तेमनी ढबमां मिथ्याभिमान अथवा आप-वखाणनो गंध रहेलो होय एम भासशे, पण जो कोइ एवुं अनुमान बांधे तो तेमां तेनी भूलज ठरशे. एन्टोनिनसनो आशय तो पोताना जुदा जुदा शिक्षकोना सुगुण, तेओए शुं शुं शीखव्युं, अने तेओनी पासेथी शिष्य शुं शुं शीखी शके एम हतुं—ते सघ-ळानी यादी राखवानोज हतो. वळी आ पुस्तक बीजां अगियार पुस्तकोनी माफक तेमना पोतानाज उपयोग माटे हतुं, अने आपणे प्रथम पुस्तकनी अंते जे नोंध छे तेना उपर भरोंसो राखीए, तो क्वाँडी सामे एम्. एन्टोनिनसे करेली चढाईओमांनी एक चढाईने समये ए लखायुं हतुं, के जे वखते पोताना नामीचा शिक्षकोना सद्गुणनी यादगिरी, तेओना उपदेशो अने तेमांथी मळी शके तेवी व्यवहाराख्योनी बाबतोनुं पोताने ते स्मरण करावे.

पोताने तत्वज्ञान शीखवनारमां प्लुचुटार्चनो पौत्र चीरोनीआनो सेक्स्टस् हतो. आ उत्तम पुरुष पासेथी जे कांइ पोते शिख्या हता ते तेमणे पोतेज कहेलुं छे (१. ९). पोतानो प्रिय शिक्षक

ક્યુ. જ્યુનિયસ રસ્ટિકસ હતો (૧. ૭). તે તત્ત્વજ્ઞાની તેમજ લૌકિક કામમાં વ્યાવહારિક કુશલતાવાળો પુરુષ હતો. એન્ટોનિનસ બાદશાહ થયા ત્યારે રસ્ટિકસ તેમનો સલાહકાર હતો. જે યુવાન પુરુષો ઉચ્ચ પદને માટે નિર્માણ થયેલા હોય છે, તેઓ પોતાની આસપાસના લોકો, સોબતીઓ અને શિક્ષકોની બાબતમાં ઘણીવાર ભાગ્યશાળી હોતા નથી; અને કોઈ યુવાન રાજાનો એવો દાખલો મારી સ્મૃતિમાં નથી કે જેની કેલવળીની સરખામણી એમ્. એન્ટોનિનસની કેલવળી સાથે થઈ શકે. પોતાની કાબીલિયત અને નીતિરિહિતિ પ્રશ્નમાં પામેલ શિક્ષકોનો આવો સમુદાય કંઈતજ ફરી એકઠો થશે; અને વિદ્યાર્થી તો અદ્યાપિ પર્યંત તેમને જોડે આવે એવો કોઈ આપણા જોવામાં આવ્યોજ નથી.

ઈસ્વી સન ૧૩૮ ના જુલાઈમાં હૈંડ્રિયન્ ગુજરી ગયા અને તેમની પછી એન્ટોનિનસ પાયસ થયા. ઘણું કરીને લગભગ ઈસ્વી સન ૧૪૬ માં એમ્. એન્ટોનિનસે તેમની ફોર્ડની દીકરી ફૉસ્ટીના જે પાયસની પુત્રી થાય તેની સાથે લગ્ન કર્યું, કેમકે એન્ટોનિનસને ૧૪૭ માં એક પુત્રી થઈ હતી. તેમને પોતાના દત્તક લેનાર પિતા તરફથી સીઝરનો ઇલકાબ મળ્યો, અને રાજ્યકારભારમાં તેમને તેમની સાથે સામેલ રાખવામાં આવ્યા. પિતા અને દત્તક પુત્ર પૂર્ણ મિત્રતા અને એક દિલથી મેળા રહ્યા. એન્ટોનિનસ આજ્ઞાંકિત પુત્ર હતા અને પાયસ બાદશાહ તેમને ચહાતા ને વખાણતા હતા.

એન્ટોનિનસ પાયસ ઈસ્વી સન ૧૬૧ ના માર્ચમાં મરણ પામ્યા. એમ કહેવાય છે કે સેનેટે (રાજ્યમંડલીએ) રાજ્યનો બધો કારભાર લેવાને એમ્. એન્ટોનિનસને આગ્રહ કીધો, પણ તેમણે પાયસના બીજા દત્તક પુત્ર એલ્. સીઓનિયસ કૉમ્મોડસ જે સામાન્ય રીતે એલ્. વીરસ કહેવાય છે, તેને પણ પોતાના મેળો રાખ્યો. આ પ્રમાણે રોમમાં આ પહેલીજ વાર બે બાદશાહ થયા. વીરસ એશ-આરામી અને પોતાની જગોને માટે નાલાયક એવો એક પ્રમાદી

माणस हतो, तो पण एन्टोनिनस् तेनी साथे निभावी लेता, अने एम कहेवाय छे के वीरसमां पोताना सोबतीने तेनी नीतिरीतिने योग्य मान आपवानी पूरती समज हती. एक सद्गुणी बादशाह अने तेनो एक उन्मार्गी भागीओ सलाहदायिमां भेगा रह्या, अने एन्टोनिनसे वीरसने पोतानी दिकरी ल्युसिह्ला परणावी, तेथी तेमनो संबंध गाढो थयो.

एन्टोनिनसनी कारकिर्दीमां प्रथम पार्थियन् विग्रहथी विक्षेप पड्यो, ते लडाईमां वीरसने सेनापति करीने मोकलवामां आव्यो, पण एणे तो कशुंए कर्तुं नहि, अने आर्मीनियामां तथा युफ्रेटिस् अने टाइग्रिस् नदीओना तीरना प्रदेशमां रोमना लोकोए जे फतेह मेळवी हती ते तो तेना लश्करना सरदारोने लीधे मेळवी हती. आ पार्थियन् लडाईनो अंत इस्वि सन १६५ मां आव्यो. पूर्व दिशां मळेला विजयोने माटे ऑरेलियस् अने वीरसने इस्वि सन १६६ मां आनंदोत्सव थयो. त्यार बाद मरकी चाली, तेथी रोम अने ईटालीमां जथाबंध मनुष्यो मरण पाम्यां, अने ते मरकी युरोपनी पश्चिम सुधी फेलाई.

उत्तर गॅल्लियानी सरहदथी ते हॅड्रियॅटिकनी पूर्व बाजुलगी ईटालीना उत्तर भागने पण आल्प्स पर्वतनी पेली मेरना लोकोए भयमां नाख्यो हतो. जेम जर्मैनिक लोकोए आशरे त्रणसो वर्ष पहेलां प्रयत्न कर्यो हतो तेम आ जंगली लोकोए पण ईटालीमां उतरी पडवानी कोशीस करी; अने वचवचनी केटलीक मुदतो बाद करतां एन्टोनिनसनी बाकी रहेली सधली जिंदगी ते हुमलो करी आवनाराओने पाछा हांकी कहाडवामांज रोकाई हती. १६९ मां वीरस् अचानक रीत्ये मरण पाम्यो, अने एन्टोनिनस् एकलाज राज्य कारभार करवा लाग्या.

जर्मन् विग्रहोना समयमां एन्टोनिनस् डान्युब नदी उपरना

कार्नेन्टस् आगळ त्रण वर्ष पर्यंत रह्या. मार्कोमेनिने पॅन्नोनिया-मांथी हांकी काढवामां आव्या अने पाछा फरी डान्युब नदी उतरतां तेओनो लगभग नाशज करवामां आव्यो हतो; तथा इस्वि सन १७४ मां क्वॉडी उपर सदरहु बादशाहे मारे जय मेळव्यो.

इस्वि सन १७५ मां एड्रीअन् केस्सियस् नामनो एक शूर-वीर अने कुशळ रोमन लश्करी अमलदार, जे एशियामां लश्करनो उपरी हतो, तेणे बंड करीने पोते ऑगस्टस् छे एवी दवाई फेरवी. पण केस्सियसने तो पोताना अमलदारो पैकी कोइए कतल कर्यो, अने तेथी करीने बळवानो अंत आवी गयो. केस्सियसना कुडुंब अने पक्षकारो प्रति पोतानी वर्त्तणुकथी एन्टोनिनसे करुणा दर्शावी अने जेमां राज्यमंडली(सॅनेट)ने तेमणे दया राखवानी भलामण करी छे, ते पत्र हजु पण मोजुद छे. (वल्केटियस्, एवीडियस् केस्सियस्, सी. १२).

केस्सियसना हुलड विषे सांभळतांज एन्टोनिनस् पूर्व तरफ जवा निकल्या. जो के इस्वि सन १७४ मां ते रोममां पाछा आव्यानुं मालुम पडे छे, तो पण ते जर्मन् लोको सामे लडाई चलाववाने पाछा गया, अने एम संभवित छे के ते जर्मन् लडाईमांथी परभार्या पूर्व तरफ कुच करी गया. तेमनी स्त्री फॉस्टीना के जे तेमनी साथे एशियामां गई हती, ते तौरसनी तलेटी आगळ अकस्मात् मरण पामी, जेथी तेमने मोटी दिलगिरी थई. कॅपिटोलिनस् के जेणे एन्टोनिनसनुं जीवनचरित्र लख्युं छे ते, अने वळी डायोन् केस्सियस् सदरहु हुरम उपर पोताना धणी प्रत्ये निंद्य बेवफाईनुं अने धिक्कारपात्र लंपटपणानुं तहोमत मूके छे. पण कॅपिटोलिनस् एम कहे छे के—एन्टोनिनस् कांतो ते जाणता न हता, अगर तो पोते जाणता न होय एवो डोल करता हता. सघळा जमानाओमां आवी द्वेषी अफवानी कांइ पण नवाई

होती नथी, अने बादशाही रोमनो इतिहास एवी अफवाओथी भरपूर छे. एन्टोनिनस् पोतानी स्त्रीने चहाता हता अने ते कहे छे के ते. “*आज्ञां हित*, मायालु अने निखालस हती.” एवोज अपवाद फॉस्टीनानी मा, जे एन्टोनिनस् पायसनी स्त्री हती, तेना विषे पण बहार फेलायो हतो, अने तेम छतां पायस् पण पोतानी स्त्रीथी पूर्ण रीत्ये संतोष पाम्या हता. तेना मृत्यु पछी एन्टोनिनस् पायसे फ्रॉन्टोने पत्र लख्यो छे, तेमां ते एवं लखे छे के एमनी स्त्री वगर रोममां एमना मेहेलमां रहेवा करतां जो एमने पोतानी स्त्री जोडे देशवटे रहेवुं पड्युं होत तो बेहेतर हतुं. आ बे बादशाहोए आप्यो छे तेना करतां पोतानी स्त्रीओनी चाल चलगत विषे वधारे सारो अभिप्राय आपे एवा घणा माणसो नथी. कॅपिटोलिनस् डायोक्लेटियनना समयमां लखी गयो छे. सत्य कहेवाने तेणे इरादो कर्यो हशे, पण ए एक बिचारो दुर्बल चरित्रलेखक छे. डायोन् केसियस् ए एक इतिहासकर्ताओमां सउथी द्वेषीलो लेखक छे. ते हमेश हरकोइनी विरुद्ध बदबोईनो हेवाल नोंधे छे, अने कदाच ते ए बदबोईने खरी पण मानतो होय.

एन्टोनिनसे सीरिया अने मिसर देश तरफ पोतानी मुसाफरी आगळ चलावी, अने एथेन्स थइने ईटाली पाछा आवतां एल्युसीनियन् रहस्यमां तेमने प्रवेश कराववामां आव्यो हतो. बादशाहनी ए रीति हती के जमानानी स्थापित थयेली धर्मक्रियाओने अनुसरवुं, अने योग्य विधिथी धर्मसंस्कार करवा. आ उपरथी आपणे एम अनुमान करी शकीए नहि के ए वहेमी हता; तो पण जो तेमनो ग्रंथ ते वहेमी न हता एम न दर्शावी आपतो होत, तो कदाच आपणे एम अनुमान करत पण खरा. पण आ तो फक्त राज्यकर्ताओनां जाहेर कृत्यो उपरथी हमेश तेओना खरा अभिप्रायो केवा छे ते सिद्ध थई शकतुं नथी एवा घणा

દાઝલાઓમાંનો ઁક દાઝલોજ છે. શાળો હાકેમ કઢંગી રીત્યે પોતાની પ્રજાના વહેમોની પળ સામે નહિ થાય; અને લોકો વધારે ઢાહ્યા થાય ઁવી જો કે તે ઇચ્છા કરશે, તો પળ તે સમજશે કે તેઓના પ્રથમથી બંધાઈ ગયેલા વિચારોને માટું લગાડવાથી પોતે તેમને ઢાહ્યા કરી શકશે નહિ.

ઈસ્વી સન ૧૭૬ ના ડીસેમ્બરની ૨૩ મી તારીખે કદાચ ઝર્મનીમાં મઢેલી કેટલીક ફતેહોને લીધે એન્ટોનિનસ્ અને ઁમનો પુત્ર કૉમ્મોડસ્ વાજતે ગાજતે રોમ નગરમાં પેઠા. બીજે વર્ષે કૉમ્મોડસને તેના પિતા સાથે રાજકાજમાં સામેલ કરવામાં આવ્યો અને તેળે ઑંગસ્ટસનું નામ ધારણ કર્યું. આ ઇસ્વી સન ૧૭૭ ની સાલ ઝ્રિસ્તી ધર્મસંબંધી તવારિખમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઁટ્ટેલસ્ અને બીજાઓને ઝ્રિસ્તી ધર્મમાં ડુસ્ત રહેવા માટે લાયોન્ આગલ મારી નાંઝવામાં આવ્યા હતા. યુસીબિયસે સંઘરી રાઝેલો ઁક પત્ર ઁ આ જુલમનો પુરાવો છે (ઇ. ઁચ્. ૫. ૧)^૧. તે ગેલ્લિયામાં આવેલા વિયેન્ના (વિઁન્ને) અને લગ્ડુનમ્ (લાયોન્) ના ઝ્રિસ્તીઓ તરફથી ઁશિયા અને પ્રીજિયામાંના તેમના ઝ્રિસ્તી માઈઓને લઝેલો છે; અને તે લગભગ આઝો ને આઝોજ જાલ્લી રાઝવામાં આવેલો છે. ગેલ્લિયામાં ઝ્રિસ્તીઓ ઁપર જે રીબામળી ગુજરી હતી તેનું ઁમાં ઘળું વિગતવાર વર્ણન છે, અને તેમાં ઁમ લઝેલું છે કે જ્યારે રીબામળીનું કામ ડાલતું હતું ત્યારે ઁટ્ટેલસ્ નામના ઁક ઝ્રિસ્તી અને રોમના શહેરીની માગળી પ્રજા તરફથી ઘાંટો કાઢીને કરવામાં આવી અને તેને રીઢાવવાનું અગડમાં લાવવામાં આવ્યો, પળ ત્યાંના હાકેમે બાદશાહ તરફથી હુકમ આવતાં ડુધી બીજાઓની સાથે તેને કેદમાં રાઝવાનો હુકમ કર્યો.

૧ Routh's Reliquiae Sacrae, ઁટ્ટેલે રીથકૃત પવિત્ર ઇતિહાસના પ્રથમ પુસ્તકમાં તે ટિપ્પણસહિત છાપેલ છે.

हाकेमे एन्टोनिनसने अरजी करवानो मनसुबो कर्यो, ते पहेलां घणाने रीबाववामां आव्या हता. ते पत्र उपरथी जणाय छे के राजआज्ञा एवी हती के ख्रिस्ती लोकोने शिक्षा करवी, पण जो तेओ स्वधर्मत्याग करे तो तेमने छोडी देवा. आ उपरथी कार्य नवेसरथी शुरू थयुं. जे ख्रिस्ती लोको रोमना शेहेरी हता तेमने गरदन मारवामां आव्या. बाकीनाओने अगडभूमिमां जंगली पशुने नांख्या. ख्रिस्ती धर्म संबंधी इतिहास लखनार केटलाए. अर्वा-चीन लेखको ज्यारे आ पत्रनो उपयोग करे छे, त्यारे पोताना धर्मसंप्रदायने माटे प्राणत्याग करनार वीरोनां दुःखनी अद्भुत कथाओ विषे कशुं पण कहेता नथी. ते पत्रमां लख्युं छे के सेंकटसने, गरम करेला लोढाना पत्रावडे, ज्यांसुधी तेनुं आखुं शरीर आलुं थइ गयुं अने तेनो मनुष्य आकार तदन बदलाई गयो त्यांसुधी बाळ्यो हतो; पण तेने अंग ताणवाने चापडे चढाव्यो त्यारे रीबामणी वखते तेनो आकार प्रथम हतो तेवो तेने फरीने प्राप्त थयो, के जेथी तेने आ प्रमाणे ते रीबामणी ए एक शिक्षाने बदले दुःख मटाडवाना उपायरूप थई पडी. तेने पछीथी पशुओ पासे फाडी नंखाव्यो अने तेने लोढानी खुरसी उपर बेसा-डीने शेकवामां आव्यो. छेवटे ते मरण पाय्यो.

सदरहु पत्र पुरावानो एक आखो भाग छे. गैल्लिक ख्रिस्ती-ओना नामे लखनार लेखक गमे ते माणस हतो, तो पण ते वार्तानी लौकिक तेमज अलौकिक एवी बने प्रकारनी हकिकतने माटे आपणो साक्षी छे, अने ते वार्ताना एक भाग विषेनी तेनी शाहेदी आपणे मंजुर करी शकता नथी. तेमज बीजाविषेनी तेनी शाहेदी नामंजुर पण करी शकता नथी. जे वस्तुने आपणे संभव अथवा शक्यतानी हदमां रहेली मानीए छीए, तेवी वस्तुनी साबीती तरीके कमी पुरावाने आपणे घणीवार ग्राह्य गणीए छीए, अने ते पुरावो जे वस्तुनी साथे संबंध राखतो होय ते वस्तु ज्यारे

ઘણી અસંભવિત અને અશક્ય જણાય છે ત્યારે તેના તેજ પુરાવાને આપણે અગ્રાહ્ય ગણીએ છીએ. જો કે કેટલાક અર્વાચીન લેખકો તપાસ કરવાની આ રીતિને અનુસરે છે, તો પણ તપાસની આ રીતિ ઓછી છે. તેઓને એક વાતમાં જે રુચે છે, તે તેઓ પસંદ કરે છે, અને બાકીના પુરાવાને અગ્રાહ્ય ગણીને કાઢી નાંખે છે; અથવા જો તેઓ કાઢી નાંખતા નથી તો તે પુરાવાને તેઓ અપ્રામાણિક રીતે દબાવી રાખે છે. જો આ આજના પત્રને માન્ય કરે કે કાં તો તે આજના પત્રને અમાન્ય ગણે, તોજ કોઈ માણસ એક ધોરણસર વર્તી શકે; અને જો તે તેમ કરે તો પછી આપણે તેનો બેમાંથી એકે બાબત માટે દોષ કાઢી શકીએ નહિ. પણ જે કોઈ આ પત્રને અમાન્ય કરે તે પણ એટલું તો કબુલ કરે કે જોઈ હકીકતને આધારે પણ આવો પત્ર લખાયો હોય, અને તે પત્રનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરવાના એક સઠથી સંભવિત માર્ગ તરીકેજ તે આવી કબુલત કરશે; પરંતુ તેના ધારવા પ્રમાણે, જો તે પત્રના લેખકે કેટલીક બાબતો ઓછી લખેલી છે, તો તેની વાતનો કયો ભાગ વિશ્વાસપાત્ર છે તે તે કહી શકશે નહિ.

એન્ટોનિનસ પૂર્વ તરફ ગયા તે દરમિયાનમાં ઉત્તર સરહદ ઉપર ચાલતી લડાઈ અટકી ન હતી એમ જણાય છે, અને પૂર્વમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે ફરીને તે બાદશાહ જંગલી લોકોની સામે થવાને પાછા રોમથી નિકળ્યા. ઇસ્વી સન ૧૭૯ માં જર્મન લોકોને એક મોટા સંગ્રામમાં હરાવવામાં આવ્યા. આ સવારીમાં બાદશાહને કોઈ ચેપી રોગ લાગ્યો હતો, તેથી લોઅર પેન્નોનિયામાં સેવનદી ઉપર આવેલા સિર્મિયમ્ (મિટ્રોવિટ્ઝ્) આગળ છાવણીમાં—પણ બીજા ગ્રંથોમાં લખ્યા પ્રમાણે વિન્ડેબોના (વિયેન્ના) આગળ—૫૯ વર્ષની વયે ઇસ્વી સન ૧૮૦ ના માર્ચની ૧૭ મી તારીખે તે મરણ પામ્યા. તેમનો પુત્ર કૉમ્મોડસ તેમની સાથે હતો. બાદશાહનું શવ અથવા તો ઘણું કરીને તેમની વાની રોમ

લેઈ જવામાં આવી હતી, અને ત્યાં તેમને દેવરૂપ ગણીને પૂજવામાં આવ્યા. જેઓથી બની શકે તેમ હતું, તેઓએ તો તેમની આંખી અથવા અર્ધી પ્રતિમા રાખી, અને જે સમયે કેપિટોલિનસે તવારિખ લખી તે સમયે પળ ઘણા લોકોપાસે પોતાના ઘરની દેવપૂજામાં એન્ટોનિનસની પ્રતિમાઓ હતી.—એક રીતે તે સત્પુરુષ તરીકે મનાયા. કૉન્સ્ટેન્ટિનસે પોતાના પિતાની યાદગિરીમાટે એન્ટોનાઇન સ્તંભ ચળાવ્યો, જે હાલ રોમના પિયાડ્રા કોલોનામાં છે. તે સ્તંભની આસપાસ રુબિક્સ વાંકી રેખામાં સપાટીમાંથી સહજ ઉપસી આવતી જે આકૃતિયો મૂકેલી છે, તે માર્કોમેનિ અને ક્લૉડી ઉપર એન્ટોનિનસે મેળવેલા વિજયોનું તથા રોમન સિપાઈઓને તાજા કરનાર અને તેઓના શત્રુઓમાં ભંગાળ પાડનાર એક ચમત્કારિક વરસાદના જ્ઞાપટાનું સ્મરણ આપે છે. એન્ટોનિનસની પ્રતિમા તે સ્તંભના મથાળાના ભાગ ઉપર મુકવામાં આવી હતી, પણ કો-ઈના જાણવામાં આવ્યું નહિ એવે વખતે પોપ પાંચમા સિક્સ્ટસે તે પ્રતિમા ખશોડાવીને તેને ઠેકાણે સેઈન્ટ પોલનું મિશ્ર પિત્તનું એક પૂતળું મૂકાવી દીધું.

એન્ટોનિનસના સમયનો ઐતિહાસિક પુરાવો ઘણોજ ધામીવાળો છે, અને જે કાંઈ પુરાવો રહ્યો છે તેમાંનો કેટલોક માનવા જેવો નથી. ક્લૉડી સાથેની લડાઈમાં ઇસ્તિ સન ૧૭૪ માં જે ચમત્કાર બન્યો તે વિષેની વાત ઘણીજ અજાયબ જેવી છે. રોમન્ લશ્કર તરશથી મરી જવાની ધાસ્તીમાં હતું, પણ એક અકસ્માત્ વાવાઘર-ડાએ તેઓને વરસાદથી ખૂબ પલાળી ઠંડા કરી દીધા, તથા તેજ વખતે તેઓના શત્રુઓ ઉપર વિજળીના અગ્નિ અને કરાની વૃષ્ટિ કરી, અને રોમન્ લોકોએ મારે જય મેળવ્યો. જે સઘળા પ્રમાણરૂપ લેખો એ લડાઈ વિષે બોલે છે તે સર્વે આ ચમત્કાર વિષે પણ કહે છે. રોમન્ લેખકો કહે છે કે તેમના દેવોએ એમ કર્યું, અને ખ્રિસ્તી લોકો કહે છે કે બાદશાહના લશ્કરમાં ખ્રિસ્તી ટુકડી મઠી

હતી તેથી એમ થયું. ખ્રિસ્તીઓની હકીકતને પુષ્ટિ આપવાને વઢી વિશેષમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે બાદશાહે સર્દાર ટુકડીને મેઘગર્જનાનો છેતાબ બક્ષ્યો; પણ ડેસિયસ અને બીજા લેખકો જેઓ આ ચમત્કારવિષેની ખ્રિસ્તી લોકોની હકીકતને ટેકો આપે છે, તેઓ એમ તો કબૂલ કરે છે કે આ સૈન્યને જે ગાજવિજનો ઇલ્કાબ બક્ષવામાં આવ્યો હતો તે ક્રૉડી ઉપર વિજલી પડી હતી તે કારણથી બક્ષવામાં આવ્યો ન હતો, પણ તે સૈન્યની ઢાલો ઉપર વિજલીની આકૃતિ હતી તેથી એવો ઇલ્કાબ આપવામાં આવ્યો હતો, અને વઢી સૈન્યનો આવો છેતાબ ઑગસ્ટસના સમયમાં પણ હતો.

સ્કેલિજસ પણ કહી ગયો હતો કે એન્ટોનિનસના રાજ્ય પહેલાં તે ટુકડી “મેઘ-ગર્જના” કહેવાતી હતી. ઑગસ્ટસના સમયની સઘળી લશ્કરી ટુકડીઓનું જે વર્ણન આપે છે તે ડાયોન્ કેસિયસના ગ્રંથ (પુ. ૫૫, પ્ર. ૨૩ અને રીમેરસની નોંધ) ઉપરથી આપણે આ જાણીએ છીએ. જે ટ્રીએસ્ટથી મળી આવ્યો હતો તે ટ્રેજનના રાજ્યના વખતના એક લેખમાં પણ “ગર્જના” અથવા “વિજલી” એ નામ આવે છે. તેઓએ કરેલી ઈશ્વરની પ્રાર્થનાઓથી પોતાને જે ફતેહ મળી તે કારણસર મેલિટીન્ લશ્કરની ટુકડીને બાદશાહવડે આ નામ આપવામાં આવ્યું હતું, એ બાબતના પ્રમાણ તરીકે યુસીબિયસ (૫. ૫.) હીરાપોલિસના ખ્રિસ્તી ધર્માધ્યક્ષ એપોલિનેરિયસના લખાણમાંથી ઉતારો કરે છે, તે ઉપરથી આપણે એપોલિનેરિયસના પુરાવાની કિંમતની તુલના કરી શકીએ એમ છે. એપોલિનેરિયસના કયા પુસ્તકમાં એ હકીકત છે તે યુસીબિયસ કહેતો નથી. ડાયોન્ કહે છે કે મેઘગર્જના નામની ટુકડી ઑગસ્ટસના વખતમાં કેપ્પેડોસિયામાં રાખવામાં આવી હતી. વૅલેસિયસ પણ કહે છે કે રોમની બાદશાહીની નોંધમાં એમ લખેલું છે કે ગાજતી (થંડરિંગ) મેલિટીન્ નામની બારમી પલટનની સરદારી આર્મીનિયાના સેનાપતિના હાથ નીચે છે; અને તે પલટનને રહેવાનું

आ स्थळ जे आर्मीनियामां वताव्युं ते, कॅम्पेडोसियामां ते पलटनना ठेकाणाविषे डायोन् जे कहे छे, तेनी साथे मळतुं आवे छे. ए उपरथी वॅलेसियस् एवुं अनुमान करे छे के मेलिटीन् ए पलटननुं नाम न हतुं, पण जे शहेरमां ए पलटननो मुकाम रहेतो ते शहेरनुं नाम हतुं. जे तालुकामां आ शहेर हतुं ते तालुकानुं नाम पण मेलिटीन् हतुं. ते कहे छे के पलटनो जे जगाए कामपर हती ते जगो उपरथी तेमनां नाम पड्यां नथी, पण जे देशमां ते पलटनो भरी हती ते देशना नाम उपरथी तेओनां नाम पड्यां छे, अने ते माटे मेलिटीन् विषे जे युसीबियस् कहे छे ते तेने संभवित लागतुं नथी. तो पण वॅलेसियसे एपोलिनेरियस् अने टर्क्युलियनना लेखोने आधारे एवुं मान्युं छे के उपर कहेलो चमत्कार बादशाहना लश्करमांना ख्रिस्ती सिपाईओए करेली ईश्वरप्रार्थनाने प्रतापे थयो हतो. रूफिनस् आ पलटनने मेलिटीन् एवुं नाम आपतो नथी—एम वॅलेसियस् कहे छे, अने रूफिनसे जाणी जोइने ए मुकी दीधुं होय एवो संभव छे, कारण के ए जाणतो हतो के मेलिटीन् ए नाना आर्मीनियामांना एक शहेरनुं नाम हतुं, के ज्यां एवा वखतमां ते पलटनने राखवामां आवी हती.

एम कहेवाय छे के बादशाहे पोताना जयनी हकीकत राज्य-मंडलीने लखी, अने अमे ते खरुं मानीए छीए, केमके एवी रूढि हती. पण पोताना पत्रमां तेमणे शुं लख्युं हतुं ते आपणा जाण-वामां नथी. कारण के ते पत्र हाल मौजुद नथी. डेसियर् एम मानी बेसे छे के बादशाहना पत्रनो राज्यमंडलीए अथवा तो ख्रिस्ती धर्मना शत्रुओए जाणी जोइने नाश कर्यो हतो, ते एवा हेतुथी के ख्रिस्तीओने अने तेमना धर्मने जे पुरावो आवो मान-प्रद हतो ते पुरावो कायम रहे नहि. ज्यारे ते पत्रनी मतलब ते आपणने कहे छे त्यारे तेना पोतानाज कहेवामां विरोध आवी

જાય છે, તેની ખબર એ સ્વોતરણાં કાઢનારને પડતી નથી; કેમકે તે કહે છે કે તે પત્રનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો, અને યુસીબિયસને પણ તેનો પત્તો લાગ્યો ન હતો. પણ આ યાદ રાખવા યોગ્ય જય પછી એન્ટોનિનસે રોમન લોકોને અને પવિત્ર રાજ્યમંડલીને ગ્રીક્ ભાષામાં લખેલો એક પત્ર હજુ મોજુદ છેજ. કોઈ વાર તે પત્ર જસ્ટિને આપેલા પહેલા સમાધાનની પાછળ છાપેલો હોય છે, પણ તેનો તેવા સમાધાનની સાથે વિલકુલ સંબંધ નથી. આ પત્ર ઘણાજ મૂર્ખતાભરેલા જે બનાવટના દસ્તાવેજો મોજુદ છે તેમાંનો એક છે, અને વઢી એન્ટોનિનસે રાજ્યમંડલીને નિવેદન કરેલી હકીકતનાં અસલ કાગળ ઉપરથી તે પત્રની રચના થઈ હોય એ પણ શક્ય નથી. જો તે પત્ર ધરો હોત તો મનુષ્યો ઉપર તેઓ ખ્રિસ્તી હોવાના કારણસર જુલમ ગુજારવાનું બાદશાહ ઉપર જે ત-હોમત છે તેમાંથી એમને નિર્દોષ કરત. કેમકે આ જુઠા પત્રમાં બાદશાહને એમ કહેતા દર્શાવ્યા છે કે જો કોઈ માણસ વીજા માણસ ઉપર ખ્રિસ્તી હોવાનો ફક્ત આરોપજ મુકે અને તે આરોપી કબુલ કરે તથા એ સિવાય આરોપી વિરુદ્ધ વીજું કશું હોય નહિ તો તેને મુક્ત કરવો. એક અથાગ અજ્ઞાનવાળા માણસે વઢી આની સાથે એક એવું રાક્ષસી ઉમેરણું કર્યું છે કે તેવી ધર આપનારને તો જીવતોજ બાલવો.^૨

૨ એ વાતની પુષ્ટિમાં, રોમની રાજ્યમંડલીને ટર્ચ્યુલિયને આપેલા સમાધાનનું પ્રમાણ યુસીબિયસ્ આપે છે (૫. ૫.). તે કહે છે કે—ખ્રિસ્તીઓએ કરેલી ઈશ્વર-પ્રાર્થનાને પ્રતાપે પોતાના લશ્કરનું રક્ષણ થયું હતું એવું જેમાં પોતે જાહેર કરે છે, એવા બાદશાહના પત્રો મોજુદ હતા, અને વઢી “જેઓ અમારા ઉપર આરોપ મૂકવાને હિમત ધરે તેઓને મોતની શિક્ષા કરવાની બાદશાહે ધમકી આપી હતી”—એમ ટર્ચ્યુલિયન્ લખે છે. જે બનાવટી કાગળ હાલ મોજુદ છે તે ટર્ચ્યુલિયને જે પત્રો જોયા હતા તે પત્રોમાંનો એક હોય એમ સંભવિત છે, કેમકે “પત્રો” એવું બહુ વચન તે વાપરે છે. તે ગાજતી પલટનના આ ચમત્કાર વિષે પુષ્કળ લખવામાં આવ્યું છે, અને તે પણ વાંચવા લાયક છે તેના કરતાં બધારે લખવામાં આવ્યું છે. આ માની લીધેલા ચમત્કાર વિષે મોયલના પ્રથો (લંડન, ૧૭૨૬) માં એક વિવેચન છે.

एन्टोनिनस् पायस् अने मारकस् एन्टोनिनसना समयमां जस्टिनसे आपेलुं पहेलुं समाधान बहार पड्युं, अने एम्. एन्टोनिनसना अमलमां ग्रीक् लोकोनी सामे टेटियननुं भाषण बहार पड्युं ते स्थपायेला धर्मो उपर सख्त हुमलारूप हतुं. ख्रिस्तीओनी तरफेणमां एथेनेगोरसनुं एम्. एन्टोनिनस् प्रत्ये भाषण पण बहार पड्युं, अने सार्डीसना धर्माध्यक्ष मेलिटोए वळी बादशाहने आपेलुं समाधान तथा एपोलिनेरियसे आपेलुं समाधान पण बहार पड्यां. जस्टिनसनुं प्रथम समाधान टी. एन्टोनिनस् पायस् अने तेना बे दत्तक पुत्र एम्. एन्टोनिनस् अने एल्. वीरस् प्रत्ये लखेलुं हतुं, पण तेमणे ते वांच्युं हशे के नहि ते आपणे जाणता नथी. जस्टिनसे आपेला बीजा समाधाननुं सरनामुं “रोमन राज्यमंडलीने” ए प्रमाणे करेलुं छे. पण आ सरनामुं कोइ नकल करनारे लखेलुं छे. प्रथम प्रकरणमां जस्टिनस् रोमन लोको प्रत्ये बोले छे. बीजा प्रकरणमां एम जणाय छे के एम्. एन्टोनिनस् अने एल्. वीरसना समयमां जे कार्य ताजुंज वन्युं हतुं ते विषे ते बोले छे, अने वळी अमुक स्त्रीविषे बोलतां साक्षात् बादशाहने संबोधीने ते कहे छे के “ते स्त्रीए आपने अरजी करी अने आपे ते अरजी मंजुर करी.” बीजा वाक्योमां ते लेखक वने बादशाहने अरज करे छे, ते उपरथी आपणे एवुं अनुमान करवुं जोइय के सदरहु समाधान तेओना सरनामे मोकलवामां आव्युं हतुं. युसीबियस् (इ. एच्. ४. १८) कहे छे के बीजुं समाधान एन्टोनिनस् पायसनी पछी गादीए बेसनारने सरनामे मोकलवामां आव्युं हतुं, अने ते तेने एन्टोनिनस् वीरस् कहे छे अर्थात् एम्. एन्टोनिनस् कहे छे. आ बीजा समाधानना एक वाक्यमां (सी. ८) जस्टि-

३. ओरोसियस्, ७. १४, कहे छे के—तत्त्वज्ञानी जस्टिनसे ख्रिस्ती धर्मना बचावमां लखेलो पोतानो ग्रंथ एन्टोनिनस् पायसने निवेदन कर्यो, अने ख्रिस्तीओ तरफ तेने दया उपजावी.

नस् अथवा तो तेनो लेखक गमे ते होय ते कहे छे के जे मनुष्यो उदासीनना मतने अनुसरीने चालता तेओ पण ज्यारे आस्तिक-पणाना कारण प्रमाणे पोताना आचारनुं धोरण बांधता, त्यारे तेओनो धिक्कार करवामां आवतो तथा तेओने मारी नाखवामां आवता; दाखला तरीके ते लेखकना पोतानाज वखतमां थयेला ~~हिस्टोरिय~~, म्युसोनियस् अने बीजाओ. कारण के जेओ न्यायवुद्धि प्रमाणे वर्तवा प्रयत्न करता अने दुष्टताथी दूर रहेता ते सधळा-ओने हमेशां धिक्कारवामां आवता हता; अने आसुरी माणसोना कार्यनो आ परिणाम हतो.

जस्टिनसने पोतानेज रोममां मारी नांखवामां आव्यो हतो एम कहेवाय छे, कारण के देवोने बलिदान आपवानी तेणे ना पाडी. एक ग्रंथमां कहेछे ते प्रमाणे ते हेड्रियनना राज्यमां बन्युं नहि होय; तेमज जो एम्. एन्टोनिनसना समयमां बीजुं समाधान लखायलुं होय तो पछी ते एन्टोनिनस् पायसना वखतमां पण नहि बन्युं होय; अने एवो पुरावो छे के ज्यारे रस्टिकस् ते शहेरनो ग्रीफेक्ट (कोटवाळ) हतो त्यारे एम्. एन्टोनिनस् अने एल्. वीरसना समयमां आ वनाव बन्यो.^४

४. जस्टिनसना ग्रन्थोमां (मार्टिरियम् सेन्क्टोरम् जस्टिनी एटले) स्वधर्माथें प्राणार्पण करीने जस्टिनसे प्राप्त करेल धर्मवीरत्व वगेरे विषयो जुवो (एड्. ओट्रो पु. २. ५५९). एम्. ओरेलियस् अने एल्. वीरस् एबे बादशाहो विद्यमान अबि-इराटना मुतालिक जुनियस् रस्टिकसना समयमां जे बन्युं ते विषे “थेमिस्टियसनुं भाषण ३४ मुं, डिन्डोर्फ पानुं, ४५१ अने केटलाएक आज्ञापत्रोना संग्रहमांथी सार संग्रह पुस्तक ४९. १. १, §. २ (ओट्रो)” जुवो. ते आज्ञापत्रमां “अर्बिना आजम फिदवी मुतालिक जुनियस् रस्टिकसने”—एवा शब्दो छे. जस्टिनसे अने बीजाओए धर्मवीर थइ प्राणार्पण कर्था ते विषेनो लेख ग्रीक् (युनानी) भाषामां लखायलो छे. ते आ प्रमाणे शरु थाय छे:—“मूर्तिपूजाना दुष्ट रक्षकोना समयमां शहेरोमां तेमज प्रणामां वसता पाक ख्रिस्तीओनी सामे, जुडां पुतळांओनी आगळ अर्थ-दान आपवानी तेओने फरज पाडवाने माटे, नापाक फर्मानो प्रसिद्ध करवामां आव्यां हतां. ते फर्मान प्रमाणे जस्टिनस्, चेरिटोन्, चेरिटोनी एक ओरत,

पोलिकार्पनेस्मिर्ना आगळ जे जुलम सहन करवो पड्यो ते जुलम एम्. एन्टोनिनसना वखतमां थयो हतो. स्मिर्ना देवळ तरफथी फिलोमेलियमनां अने बीजां ख्रिस्ती देवळोने लखवामां आव्यो हतो ते पत्र ए तेनो पुरावो छे, अने युसीबियसे तेने संघरी राखेलो छे (इ. एच्. ४. १९). पण विवेचको पोलिकार्पना मृत्युना समयविषे मळता आवता नथी, वे अवधिमां लगभग चार बार वर्षनो तफावत रहेछे. पोलिकार्पे धर्मना टेकने अर्थे करेला प्राणत्यागनी हकीकत जोडे चमत्कार थया हता, जेमांनो एक युसीबियसे (४-१९) मूकी दीधो छे. पण ए बावत ते पत्रना अशरे प्रसिद्ध करेला जुनामां जुना लटिन् तरजुमामां छे, अने एम धारवामां आवे छे के भाषांतर थयुं तयारे युसीबियसना समय पछी घणी मुदत बीती न हती. पत्रने अंते नोंधमां लखेलुं छे ते उपरथी जणाय छे के पोलिकार्पना शिष्य इरेनियसनी नकल उपरथी केइयसे उतारी लीधो हतो अने ते उपरथी पछी कोरिन्थ

पइओन, लिबेरियेनस्, वगेरे पवित्र मनुष्योने रोमना मुतालिक अधिकारीनी समक्ष रजु करवामां आव्यां हतां.”

तेओना धर्मवीरत्वनो लेख रस्टिकसे करेलीं आरोपीओनी तपासणी आपे छे. सघळा आरोपीओए खुल्ली रीत्ये कबुल कर्युं छे के पोते ख्रिस्तीओ छे. जस्टिनसने एम पूछवामां आव्युं छे के-जो तेने गुन्हेगार ठरावी मोतनी शिक्षा करवामां आवे तो तेणे सहन करेली यातनाना बदलामां स्वर्गमां जवानी अने इनाम मेळववानी तेने आशा छे ? तेणे जबाब दीधो के तेने मात्र आशा नथी; पण ते बाबतनी तेने खातरीज छे. छेवटे केदीओ हुकमने ताबे धाय छे के नहि तेनुं पारखुं लेवानी आज्ञा करवामां आवी; अर्थात् देवोने बळिदान आपवानुं तेमने फर्माववामां आव्युं. सघळाओए ते प्रमाणे करवानी ना पाडी, अने रस्टिकसे सिजा फर्मावी, ते एबी हती के जेओए देवोने बळिदान आपवानी अने बादशाहनो हुकम मानवानी ना पाडी तेओने कायदा प्रमाणे फटका मारवा अने तेओनो शिरःच्छेद करवो. पछी ते धर्मवीरोने गरदन मारवानी रोजनी जगोए लेइ जवामां आव्या अने गरदन मारवामां आव्या. तेओनां शबने केटलाक विश्वासीओ गुप्त रीत्ये लेइ गया अने तेमने योग्य स्थळे राखी मूक्यां.

આગળ સોક્રેટીસે ઉતારો કરી લીધો હતો; “ત્યારબાદ પોલિકોર્પે પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી મારો તે તરફ લક્ષ ઝેંચવાથી તે નકલ શોધી કાઢીને મેં પાયોનિયસે ઉપર દર્શાવેલી નકલ ઉપરથી ફરીને લખી લીધું, इत्यादि.” પોલિકાર્પના સ્વમતાર્થ પ્રાણત્યાગની વાર્તાને ચમત્કારિક બિનાઓથી શૃંગારેલી છે, કે જે હકીકત કેટલાકેક ખ્રિસ્તી ધર્મના અર્વાચીન ઇતિહાસકારોએ છોડી દેવાની છૂટ લીધી છે.”

એમ. એન્ટોનિનસની સત્તા નીચે ખ્રિસ્તી લોકોની સ્થિતિનો વરો-વર વિચાર વાંધવામાટે આપણે પાછળ ટૂંકજનના સમયનો ધ્યાન કરવો જોઈએ. નાનો પ્લિની બિથીનિયાનો હાકેમ હતો ત્યારે એ ભાગો-માં ખ્રિસ્તી લોકો ઘણા હતા, અને પુરાતન ધર્મના પૂજકો ઓછા થતા જતા હતા. દેવલો ઉજડ થયાં હતાં, ઉત્સવો બંધ થઈ પડ્યા હતા અને વલિદાનનાં પશુઓને યજ્ઞને માટે કોઈ ખરીદનાર ન હતું. પ્રાચીન ધર્મને નિભાવી રાખવામાં જે લોકોનો લાભ રહેલો હતો તેઓને માલુમ પડ્યું કે તેમનો લાભ જોખમમાં આવી પડ્યો હતો. નાનાં મોટાં સહ ખ્રિસ્તી સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને હાકેમની આગળ રજુ કરવામાં આવ્યાં હતાં, પણ, તેમનું શું કરવું તેની તે હાકેમને કાંઈ સૂઝ પડતી ન હતી. જેઓએ પોતે ખ્રિસ્તીઓ છે એમ કબુલ કર્યું હતું, અને પોતાના ધર્મમાં મંડ્યા રહ્યા હતા તેઓને

૫. કોનિયસ મિડલ્ટન, અલૌકિક ચમત્કારિક શક્તિઓવિષે તપાસ, વગેરે પૃષ્ઠ ૧૨૬. મિડલ્ટન કહે છે કે પોલિકાર્પના શવની આસપાસ જે હોલો ઉડતો હતો તે વાત યુસીબિયસે મૂકી દીધી છે, અને ડોડવેલે તથા આર્ચબિશપ ઉવેકે પણ તેમજ કર્યું છે. ઉવેક્ કહે છે કે—“એવા ચમત્કારો તરફ મને એટલી થોડી પ્રીતિ છે કે વિશ્વ અશરના હસ્તલિખિત પુસ્તકમાંથી તે બાબત કહેવા કરતાં યુસીબિયસની પેટે તે વાત છોડી દેવી મને વધારે સારી લાગી.” તોપણ મિડલ્ટન કહે છે કે આર્ચબિશપ ઉવેક્ પાછળથી તે હસ્તલિખિત પુસ્તકને એવું સારું સાબીતી-વાણું કહે છે કે આપણને તેના ધરાપણની વિશેષ ધ્યાતરીની કાંઈ પણ જરૂર રહેતી નથી.

बीजा कांइ माटे नहि तो तेओनी अडग हटने माटे पण शिक्षा करवी जोइये, एवा निर्णय सिवाय बीजा कोइ पण निर्णय उपर ते आवी शक्यो नहि. ख्रिस्ती लोको सामे कोइ गुन्हा साबीत थया होय एम एने लाग्युं नहि, अने फक्त जे वहेम लोकोने पोते स्वीकारेला मतनो इन्कार करवानी तक मले तो बंध पडे, एवा दुष्ट अने धोताळ वहेमनुं लक्षणज फक्त ते तेओना धर्मने आपी शक्यो. प्लिनीए ट्रेजनने पत्रमां आ वात लखी (प्लिनियस्, एप् १०. ९७). तेणे बादशाहनी आज्ञा मागी, कारण के शुं करवुं ते एने सुज्युं नहि. ते सूचवे छे के ख्रिस्ती लोकोविषे न्याय-खातानी रुप काम चलाववामां ते कोइ दिवस गुंथायो न हतो, अने तेथी शी वाचतनी तपास करवी अथवा क्यां सुधी तपास करवी अने केटले सुधी शिक्षा करवी ते ए जाणतो न हतो. आथी एम सिद्ध थाय छे के मनुष्य पोते ख्रिस्ती छे एवुं खुल्ली रीत्ये कहे तेविषे काम चलावीने तेने शिक्षा करवी ए कांइ नवी वाचत न हती. ट्रेजने ते पत्रना उत्तरमां लखेलो आज्ञापत्र मौजुद छे. सदरहु वाचतमां तेणे हाकेमनो फेंसलो बहाल राख्यो, पण तेणे कहुं के ख्रिस्ती लोको सामे कशो तपास करवो नहि, कदापि कोइ माणस-ना उपर नवो धर्म अंगीकार कर्यानुं तहोमत मूकी तकसीरवान ठराव्यो होय तो पण जो ते प्रतिज्ञापूर्वक कहे के पोते ख्रिस्ती नथी अने मूर्तिपूजक धर्मना देवो प्रति पूज्य भाव दर्शावीने पोते

६ ओरोसियस् (७. १२.) ट्रेजने ख्रिस्ती लोको उपर करेला जुलमविषे अने प्लिनीए तेने करेली खरजी उपरथी ते बादशाह पोतानी सख्ताइ नरम पाडवाने दोरायो तेविषे बोलेछे. जेओ याहुदी लोकोने भ्रष्ट करीने तेओने नबा देवोने अनुसराववाने प्रयत्न करे तेओने माटे मुसा पेगंबरना कायदा प्रमाणे मोतनी सिजा हती. जो कोइ माणसने खबर न पडे तेवी रीत्ये भ्रष्ट करवामां आव्यो होय, तो ते माणसे पोताने भ्रष्ट करनार माणस जो के पोतानो भाइ, पुत्र, पुत्री, स्त्री के मित्र होय तो पण तेने जानथी मारी नांखबो. (Deut ज्युट १३.)

કરેલા ઇન્કારની સાબીતી આપે તો તેને શિક્ષા કરવી નહિ. વધારામાં તેણે એમ કહ્યું કે નનામી ખબર ઉપર કાંઈ લક્ષ આપવો નહિ, કારણ કે એવો બાબતો ઓટા ડાઘલારૂપ હોય છે. ટ્રેજન્ નરમ અને અક્કલવાળો પુરુષ હતો, તેથી દયા અને રાજનીતિના બન્ને હેતુથી ઘણું કરીને જેમ બની શકે તેમ ખ્રિસ્તીઓ વિષે થોડો લક્ષ આપવાને, અર્થાત્ જો બની શકે તો તેમને શાન્તિમાં રહેવા દેવાને તે દોરાયો. ખ્રિસ્તી ધર્મના સંબંધમાં ટ્રેજનનો આજ્ઞાપત્ર તે આપણા જાણવામાં આવેલું એવું રોમના રાજ્યના મુખ્ય પુરુષનું પહેલવહેલું કાયદા બાંધવા સંબંધી કૃત્ય છે. તેના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી લોકોને વધારે હરકત થઈ હોય એમ જણાતું નથી. ટ્રેજનની પોતાની આજ્ઞાથી ઇમ્પેરિયસને ધર્મર્થ પ્રાણત્યાગ કરવો પડ્યો તે વાત સ્વરી ઐતિહાસિક વાત હોય એમ સર્વ તરફથી કબુલ રાખવામાં આવતું નથી.

હેઝિયનના સમયમાં ખ્રિસ્તી લોકોના મોટા વધારાની અને તેઓ તરફ સામાન્ય પ્રકારના લોકોની દુશ્મનીની દરગુજર કરવાનું રોમન રાજ્યથી બની શકે તેમ ન હતું. પ્રાંતના હાકેમો તેમનો કેડો ઓડવા સુશી હતા તો પણ મૂર્તિપૂજક પ્રજાવર્ગ કે જે ખ્રિસ્તી લોકોને નાસ્તિક તરીકે ગણતા હતા તેમના જનૂનને તેઓ અટકાવી શક્યા નહિ. જેઓ રોમના આજ્ઞા રાજ્યમાં વસેલા હતા તે યાહુદી લોકો પણ મૂર્તિપૂજકોની માફક ખ્રિસ્તી લોકો તરફ દુશ્મનાવટ રાખતા હતા. હેઝિયનના સમયથી ખ્રિસ્તી લોકો

૭. આર્ચબિશપ અશરે પ્રથમ લ્યાટિન્ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરેલું “ઇમ્પેરિયસના ધર્મવીરત્વનું પુસ્તક” તે ઇમ્પેરિયસના મૃત્યુને લગતી બિનાઓને માટે મુખ્ય પુરાવો છે.

૮. [ડાઇઓમેટમ્. સી. ૫] માં જસ્ટિનસનો પુરાવો નીચેની મતલબનો છે:— “ખ્રિસ્તીઓ જાણે જુદીજ જાતના માણસો હોય તેવી રીતે યાહુદી લોકોવડે તેઓ ઉપર હુમલો કરવામાં આવે છે, આ ગ્રીક્ [યુનાની] લોકોવડે તેમને સતાવળી કરવામાં આવે છે; અને જેઓ ખ્રિસ્તીઓને ધિક્કારે છે તેઓ પોતાની શત્રુતાનું કારણ વતાવી શક્તા નથી.

તરફની આજીજીઓનો આરંભ થાય છે, જે સ્પષ્ટ રીત્યે દેખાડી આપે છે કે તે સમયે લોકોની લાગણી ખ્રિસ્તી લોકો તરફ કેવી હતી. એશિયામાંના બાદશાહી પ્રતિનિધિ મિન્યુસિયસ ફન્ડેનસ ઉપરનું હેડ્રિયનનું આજ્ઞાપત્ર કે જે જસ્ટીને' લખેલી પહેલી આજીજી અથવા સમાધાનને અંતે છે તે હાકેમને એવી સૂચના કરે છે કે તે નિરપરાધી ખ્રિસ્તી લોકોને હરકત થવી જોઈએ નહિ, અને ઓટાં તહોમત મુકનારાઓને તેમની પાસેથી જબરદસ્તીથી પૈસા કઢાવવા દેવા નહિ. ખ્રિસ્તી લોકો સામે તહોમતનામાં બરાબર રૂપમાં બનાવવાં અને લોકોના પોકાર તરફ કશું ધ્યાન ન આપવું; જ્યારે ખ્રિસ્તી લોકો ઉપર ગેરકાયદે કૃત્ય કર્યાં બદલ કામ ચલાવી તેમને ગુનેહગાર ઠરાવવામાં આવે ત્યારે તેઓને ગુન્હા પ્રમાણે નસિયત કરવી, અને ઓટા આરોપ મુકનારાઓને પણ નસિયત કરવી. એમ કહેવાય છે કે એન્ટોનિનસ પાયસે પણ એજ મતલબનાં આજ્ઞાપત્રો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. હેડ્રિયનના આજ્ઞાપત્રના શબ્દો ખ્રિસ્તી લોકોને ઘણાજ અનુકૂલ હોય એમ દેખાય છે, પણ આપણે જો તેને એવા અર્થમાં સમજીએ કે ગેરકાયદાનાં કૃત્ય કરવા માટે ફક્ત વીજા લોકોની પેઠે તેઓને પણ નસિયત કરવી જોઈએ તો તેનો કશો અર્થજ નિકળશે નહિ, કારણકે તે તો બાદશાહની સલાહ પુછ્યા

૯. અને ગુસીબિયસ ઇ. એચ ૪. ૮, ૯. માં, ઓરોસિયસ (૭. ૧૩.) કહે છે કે ઇશુ ખ્રિસ્તના ધર્મપ્રચારક શિષ્યોના એક કર્વોડેટસ નામના શિષ્યે અને એથેન્સ નગરના ઇરિસ્ટાઈડીઝ નામના એક પ્રામાણિક અને ઢાઢા માણસે, તથા સેરેનસ ગ્રેનિયસે ખ્રિસ્તી ધર્મવિષે લખેલાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી હેડ્રિયને એશિયાના હાકેમની વતી કામ કરનાર અધિકારી મિન્યુસિયસ ફન્ડેનસની ઉપર આ આજ્ઞાપત્ર મોકલ્યું. હેડ્રિયનના આજ્ઞાપત્રની ગ્રીક ભાષાની મૂળ પ્રતમાં એશિયાના રાજ્યકારભારમાં મિન્યુસિયસ ફન્ડેનસના પૂર્વાધિકારી સેરેનિયસ ગ્રેનિયેનસનું નામ આવે છે.

હેડ્રિયનનો આ આજ્ઞાપત્ર તે સમાધાનની અરજીમાં કોઈ આવૃત્તિકારે ઉમેરેલો છે, એ ખુલ્લું છે. તે સમાધાનને અંતે આ શબ્દો છે:—

सिवाय पण करी शकात. ते आज्ञापत्रनो खरो हेतु तो ए छे के जो ख्रिस्ती लोको पोताना मतनो आग्रह पकडी रहे अने मूर्तिपूजाना धर्मने कबुल करीने पोते ख्रिस्ती धर्म तजी दीधो छे एम साबीत करी आपे नहि तो तेमने शिक्षा करवी जोइये. आ ट्रेजननो नियम हतो अने ख्रिस्ती लोकने ट्रेजनना करतां हेडियने कांड वधारे लाभ आप्यो होय एम मानवाने आपणने कांड कारण नथी. जस्टिनसना वळी प्रथम समाधानने अंते एशियाना हाकेमने लखेलुं एन्टोनिनस् पायसनं एक आज्ञापत्र छपायलुं छे; अने ते वळी युसीबियसमां पण छे (इ. एच् ४. १३). ते आज्ञापत्रनी तारिख एन्टोनिनस् पायसना बीजा प्रतिनिधिपणाना समयनी छे.^{१०} ते आज्ञापत्र एम जाहेर करे छे के ख्रिस्तीओ (केमके ख्रिस्तीओनुं नाम ते आज्ञापत्रमां आवतुं नथी तोपण ख्रिस्तीओने उद्देशीने ते लखेलुं छे) रोमन लोकोनी राजसत्तानी सामे थवाने कोइ पण यत्न करता होय ते सिवाय तेमने हरकत करवानी नथी, अने कोइ पण माणसने मात्र ते ख्रिस्ती होय तेटलाज माटे शिक्षा करवानी नथी. पण आ आज्ञापत्र कृत्रिम छे. रोमन् इतिहासथी सामान्यपणे वाकेफगार होय एवो हरकोइ माणस ते आज्ञापत्रनी इवारत अने मतलब उपरथी समजी शकशे के ए एक लोचाळीओ खोटो दस्तावेज छे.

१० जेमां टी. एन्टोनिनस् अने तेना बे दत्तक पुत्रोने संबोधीने लखेलुं छे ते जस्टिनसनी प्रथम आजीजी अथवा समाधाननी अरजीना प्रारंभनो भाग आप्या पछी युसीबियस् (इ. एच् ४. १२.) एटलुं उमेरे छे के “एशियामांहेना बीजा ख्रिस्ती बंधुओए अरज करवा उपरथी तेज बादशाहे एशियाना हाकेमने नीचेनुं आज्ञापत्र बक्षावीने मान आप्युं”. जो के युसीबियसे उपरज एम कथुं छे के ते आपणने एन्टोनिनस् पायसनो पत्र आपवानो हतो, तेम छतां आ आज्ञापत्र के जे युसीबियसना पाछलाज प्रकरणमां छे ते फक्त **सीज़र मार्कस् ऑरेलियस् एन्टोनिनस् ऑगस्टस् आमीनियस्** एकलाना नामनो छे. ते आज्ञापत्रनी बे नकलो वचे मथाळाना तफावत उपरांत केटलाक मुद्दाना

एम्. एन्टोनिसना समयमां जुना अने नवा धर्म वच्चेनो विरो-
ध एथी पण वधारे कट्टो हतो, अने मूर्तिपूजक धर्मना संगीओ ख्रि-
स्तीधर्म तरफथी थता हुमलानी सामे वधारे नियमबंध अटकाव
करवाने सत्तावाळाओने उश्केरता हता. एम्. एन्टोनिसने मेलिटो
पोते लखेला आजीजीरूप समाधानमां एशियाना ख्रिस्ती लोको
उपर नवा बादशाही हुकमोने अनुसरीने जुलम गुजरेलो एम
जणावे छे. ते कहे छे के जेओ बीजानी मिलकतनो दुर्लभ राखता
हता तेवा खोटी खबर आपनाराओ, जेओ कांइ पण नुकशान
करता न हता तेओने लुटवाना साधन तरीके, आ हुकमोनी
उपयोग करता हता. एक न्यायी वादशाहे आवो कोइ पण अन्यायी
हुकम आप्यो होय तेविपे तेने अंदेशो रहे छे, अने जो छेहो
हुकम खरेखर वादशाह तरफथी थयो होय तो ख्रिस्ती लोको तेने
आजीजी साथे अरज करे छे के अमने अमारा दुश्मनोने स्वाधीन
करशो नहि^१. आ उपरथी आपणे अनुमान करीए छीए के कांइ
नाफावतो छे, ते तफावतने लीधे एम कहेवुं अशक्य थइ पडे छे के ए दस्तावेजनी
बनावट करनारे ए आज्ञापत्रने पायसना नामनो ठराववाने के एम्. एन्टोनिसना
नामनो ठराववाने धार्यो हशे.

एलेक्झान्ड्राइन् क्रोनिकम् ग्रंथनो कर्ता कहे छे के मेलिटोनी अने ख्रिस्ती
धर्मना बीजा आगेवानोनी आजीजीओथी मार्क्सने असर थवाथी एशियाना
क्रोम्युन (हाकेम) ने तेणे एक पत्र लख्यो तेमां ख्रिस्तीओने तेओना
धर्मने लीधेज पजववानी मना करी. वेलेसियम् आने युसीवियस् (४, १३)
नाहेलो पत्र अथवा आज्ञापत्र, अने जेनी मतलब हुं थोडाज बखतमां आपवानो
हुं ते मेलिटोनी आजीजीनो उत्तर धोर छे. पण युसीवियसना ग्रन्थमां छे ते
आ पत्र मार्क्से लख्यो न हतो एतो खातरीपूर्वक छे, अने मेलिटोने तेणे शो
उत्तर आप्यो ते आपणे जाणता नथी.

११ जुओ—युसीवियस्, ४. २६; अने राउथ्कृत रेलिक्वी सेके [पवित्र
यादगिरी] नो प्रथम ग्रंथ, तथा ते उपरनी टीका. आ भागनो अर्थ करवो
सहेलो नथी. मोशेइम् एक वाक्यनो अर्थ एटलो खोटो समज्यो हतो के तेणे एवं
प्रस्थापित कर्युं के जेओ ख्रिस्ती धर्म खजी दे तेओने मार्क्से इनाम आपवानुं
दचन आप्युं; जे अर्थ केवळ खोटो छे. मेलिटो ख्रिस्तीधर्मने “आपणुं एवं तत्व-

નહિ તો એમ્. એન્ટોનિનસના એવા બાદશાહી આજ્ઞાપત્રો અથવા તો ધારા હતા કે જે ઉપર આ જુલમોનો પાયો રચાયો હતો. તહોમ-દારો પોતાના ધર્મનો ઇનકાર કરે નહિ તો અમુક માણસ ખ્રિસ્તી છે એ વાત ધરી હોય તો એ સમયે ગુન્હારૂપ ગણાતી અને તેને માટે

જ્ઞાન” કહે છે કે જે તત્ત્વજ્ઞાન જંગલી [યહૂદી] લોકોમાં શરૂ થયું અને ઑગસ્ટસના સમયમાં રોમન પ્રજામાં વિસ્તાર પામ્યું અને તેથી રોમન પાદશાહીને મોટો લાભ થયો, કેમકે તે સમયથી રોમન લોકોની સત્તા મોટી અને પ્રતાપી થઈ હતી. તે કહે છે કે રોમન પાદશાહીની સાથે જે તત્ત્વજ્ઞાન વૃદ્ધિ પામ્યું હતું અને જેની શરૂઆત-ઑગસ્ટસની સાથે થઈ હતી,—જે તત્ત્વજ્ઞાનને એન્ટોનિનસના પૂર્વજો અથવા પૂર્વાધિકારીઓ બીજા ધર્મોની સાથે માન આપતા આવ્યા છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનનું જો પાદશાહ રક્ષણ કરશે તો તેને ઑગસ્ટસની પાછલ પાદશાહી સત્તા ઉપર આવ નાર તરીકે લોકોની રૂઢી દવા મળી છે અને મળશે. વળી તે વિશેષ એમ કહે છે કે ઑગસ્ટસના સમયથી ખ્રિસ્તી ધર્મે કાંઈ પણ ઇજા સહન કરી ન હતી પણ ડલ્ટું કોઈ પણ મનુષ્ય ઇચ્છે તેવાં સમગ્ર માનઆવરૂ ભોગવ્યાં હતાં. તે કહે છે કે ફક્ત નેરો અને ડોમિટિયનને જ કેટલાક દ્વેષી માણસોએ ખ્રિસ્તી ધર્મની નિંદા કરવાને મનાવ્યા હતા, અને આજ ખ્રિસ્તીઓ સામેના યોદ્ધા આરોપોનું મૂળ કારણ હતું, પણ એન્ટોનિનસની લગભગ પહેલાં જે પાદશાહો થયા તેમણે આ મૂળ સુધારી હતી; તેમણે ખ્રિસ્તીઓને હેરાન કરવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓને વારં-વાર પોતાનાં આજ્ઞાપત્રોથી ટપકો આપ્યો હતો. એન્ટોનિનસના દત્તક વડવા હે-ડ્રિયને ઘણાઓને આજ્ઞાપત્રો લખ્યાં હતાં અને તેમાં એક એશિયાના હાકેમ ફ્રન્ડેનસને પણ લખ્યું હતું. ય્યારે પાદશાહીમાં પોતાની સાથે માર્ક્સને મેલબવામાં આવ્યા ત્યારે એન્ટોનિનસ પાંચસે પોતાની સત્તા નીચેનાં શહેરોને લખી મોકલ્યું કે તેઓએ ખ્રિસ્તીઓને હેરાન કરવા નહિ; બીજા મેગા લારિસસ, થેસસાલોનિકા અને એથેન્સના લોકો તથા સધળા ગ્રીસના લોકોને તેણે લખ્યું હતું. મેલિટોએ આ પ્રમાણે ઉપસંહાર કર્યો છે:—અમે એમ સમજીએ છીએ કે આ વાતો વિષે જેનું મન તેઓના જ (એટલે તારા પૂર્વાધિકારીઓ અથવા પૂર્વજોના) જેવું છે, એ નહિ—જેનું મન તેઓના કરતાં પણ ઘણું વધારે દયાલુ અને તત્વાનુરાગી છે એવો તું—તારીપાસે અમે જે જે માગીએ છીએ તે સધળું તું કરીશ. જે વર્ષમાં વીરસ ગુજરી ગયો તે ઇ. સ. ૧૬૯ માં આ આજીવીપત્ર અથવા ક્ષમાપન લખેલું હતું, કેમકે તેમાં ફક્ત માર્ક્સ અને તેના પુત્ર કોમ્મોડસ વિષે જ લખેલું છે. મેલિટોના પુરાવા પ્રમાણે એમ જણાય છે કે ફક્ત નેરો અને ડોમિટિયનના સમયમાં જ ખ્રિસ્તીઓને તેઓના ધર્મને લીધે શિક્ષા કરવામાં આવી હતી, અને

शिक्षा थती. त्यारवाद स्मिर्नाआगळ थयेला जुलमो गुजरवा मांड्या, तेनो वखत कटलाएक अर्वाचीन टीकाकार लायोनना जुलम पहेलां दश वर्ष उपर इ. स. १६७ मां ठरावे छे. एम्. एन्टोनिनसना प्रांतोना हाकेमोने ट्रेजनना आज्ञापत्रमांथी पण ख्रिस्तीओने शिक्षा करवानो तेओने आधार मळे एवुं जोइये तेटलुं मळी आव्युं होय अने जो के हाकेमो पोते जुलम करवाने नाखुश होय तो पण लोकोना धर्मान्धपणाए तेमने पण जुलम करवानी फरज पाडी होय. पण ख्रिस्ती लोको सघळी मूर्तिपूजकोनी क्रियाओनो अनादर करवा उपरांत खुल्ली रीत्ये एम पकडी रह्या हता के सघळा मूर्तिपूजक धर्मो खोटा छे, ए वात आपणे विसरी जवी जोइए नहि. आ प्रमाणे ख्रिस्ती लोकोए मूर्तिपूजनना विधियो विरुद्ध लडाई उठावी, अने आ लडाई ते रोमन् राज्यसत्तानी सामेज शत्रु-तानुं नगारुं बजववा बरावर हती एम कहेवुं भाग्येज जरूरनुं छे; केम के ते राज्यसत्ता—ते बादशाहीनी अंदर चालता सघळा वहेमी संप्रदायोने निभावी लेती, अने तेथी बाकीना सघळा धर्मो खोटा छे अने ते बादशाहीमां चालती सघळी भव्य धर्मक्रियाओ ते मात्र भूतप्रेतनीज पूजा छे ए प्रमाणे जे गाजी वगाडीने कहेतो हतो एवा—एक बीजा धर्मने अविरधी रीत्ये सहन करी शके तेम न हतुं.

जो आपणी पासे ख्रिस्ती धर्म संबंधी खरो इतिहास होत, तो रोमन् बादशाहोए नवो धर्म अटकाववाने केवी रीत्ये प्रयत्न कर्यो तेनी, जस्टिन् पोतानी आजीजी अथवा समाधानमां मक्कमपणे कहे छे—

फरीने तेवी पजवणीओ एम्. एन्टोनिनसना वखतमां शरू थई अने ते तेना हुकमने आधारे करवामां आवती हती; मेलिटोनुं धारुं एवुं जणाय छे के ते हुकमनो खोटो उपयोग करवामां आव्यो हतो. ते खुल्ली रीते कहे छे के “एशियामां हाल ताजा बादशाही फरमानोथी दैवी (ख्रिस्तीओनी) जातने पजववामां अने हेरान करवामां आवे छे, के जे पहेलां कदी पण बन्नुं न हतुं.” पण आपणे जाणीए छीए के आ सघळुं साचुं नथी, अने ख्रिस्तीओने ट्रेजनना समयमां शिक्षा करवामां आवी हती.

अने ते कहे छे ते सत्य कहे छे एमां मने कांइ शक नथी—ते प्रमाणे ख्रिस्तीओने छेवटे ख्रिस्तीओ तरीकेज शिक्षा करवानो तेमनो नियम तेओए केवे प्रकारे अमलमां आप्यो तेनी, आ बाब-तमां लोकोना पोकारनी अने हुलडोनी केटली असर थई हती तेनी, तथा घणा झनूनी अने अज्ञान ख्रिस्तीओए (केम के एवा पण घणा हता) सामा पक्षना झनूनने प्रदीप्त करवाने अने रोमन् राज्यसत्ता अने नवा धर्म वच्चेनो झगडो कट्टो बनाववाने बळतामां केटलुं घी होम्युं तेनी आपणने खबर पडत. आपणा ख्रिस्ती धर्म सबंधी इतिहासो जे मौजुद छे ते खुल्ली रीत्ये खोटा ठराववामां आव्या छे, अने तेमां जे कांइ सत्य छे तेमां बहुज अतिशयोक्ति करेली छे; पण ए वात तो नक्की छे के एम्. एन्टोनिनसना वख-तमां मूर्ति पूजनार लोको ख्रिस्ती लोकोनी सामे खुल्ली दुश्मनावटमां हता, अने एन्टोनिनसना राज्यमां मनुष्योने तेओ ख्रिस्ती होवाना कारणसर मारी नांखवामां आवता हता. युसीबियस् पोतानी पांचमा पुस्तकनी प्रस्तावनामां इसारो करे छे के एन्टो-निनसना राज्यना सत्तरमा वर्षमां दुनियाना केटलाएक भागमां ख्रिस्तीओ उपरनो जुलम वधारे प्रबळ थयो अने ते जुलम शहे-रोमां साधारण वर्गना लोकसमुदाय तरफथी करवामां आवतो हतो; अने ते तेनी हमेशनी अतिशयोक्ति करवानी ढबमां वधारामां एम कहे छे के एक प्रजामां जे बन्युं ते उपरथी आपणे अनुमान करी शकिये छीए के पृथ्वीना वसी शकाय एँवी भागमां हजारो धर्म-वीरो खपी गया. जे प्रजाविषे ते कहे छे ते गेलियानी छे; ल्यारबाद आगळ जतां ते वायेना अने लग्डुनमनां देवळोनो पत्र आपे छे. जुल-मनुं खरं कारण तेणे प्रजानुं झनून कहेलुं छे अने हाकेमो तथा बादशाह बनेने आवां फितुरथी घणीज तस्दी पडती हती ए संभ-वित छे. मार्कसने आ क्रूर कामोनी जाण केटली हती ते आपणा जाणवामां नथी, कारण के तेना राज्यनी तवारिखना लेखो घणा

अपूर्ण छे. ख्रिस्ती लोको विरुद्ध कायदो तेणे बांध्यो नथी, कारण के ते तो ट्रेजने बांध्यो हतो; अने जो आपणे एम कबुल करीए के ख्रिस्ती लोकोने एक कोराणे पड्या रहेवा देवाने ते खुशी होत तो पण तेम करवुं तेना हाथमां हतुं एम आपणे छाती ठोकीने कही शकीशुं नहि, कारण के जेवी सत्ता केटलाक अर्वाचीन राजओने हती तेवी बेहद सत्ता एन्टोनिनसने पण हती एमधारी लेवुं ए एक मोटी भूल गणाय. राज्यनां अमुक बंधारणथी, राज्यमंडलीथी अने पोतानी पहेलां थइ गयेला बादशाहोना दाखलाथी तेनी सत्तानी हद बांधवामां आवी हती. जो के तेना पोतानाज शब्दो उपरथी

१२ जुवो ११. ३. आ वाक्यना संबंधमां क्लेमेन्स् के जेनो उतारो गेटेकरे आप्यो छे ते कहेछे तेवां धर्मान्ध माणसोविषे घणुं करीने बादशाह बोले छे. समजु ख्रिस्तीओ तेमने पोताना धर्मभाइ तरीके खीकारता न हता. क्लेमेन्स् कहे छे के “वस्तुतः विद्यमान ईश्वरनुं ज्ञान एज धर्मबीरत्वनो खरो पुरावो छे, पण जे माणस ईश्वरना अस्तित्वनी साबीती पोताना मरणथी आपे छे ते तो एक आत्महत्यारो छे” एम कहीने आ धर्मभ्रष्ट मनुष्योमांना केटलाएक पोतानी जिंदगी उपरना मोह बडे अपवित्रता अने कायरता दर्शावी आपे छे. तेमज जेओ मोतमां झंपलावे छे तेओने पण अमे ठपको देइये छीए, केम के जेओ अमारामांनां नथी पण जेओ अमारा जेबुंज ‘ख्रिस्ती’ नाम धरावे छे तेवां केटलांक माणसो एवां छे के जेओ पोतानी मेळे जइने मोतमां होमाय छे. अमे तेओविषे एम कहीए छोए के जो के तेओने जाहेर रीत्ये देहांत दंड देवामां आवे छे तो पण तेओ धर्मबीर थया विनाज मरण पामे छे, अने जेम हिंदुस्तानना देहकष्टथीज मोक्ष माननार तामस तपस्वीओ जेम मूर्खाइ भरेली रीत्ये अग्निमां बळी मरे छे तेम जेथी कांइ पण अर्थ सरतो नथी एवा मोतमां तेओ पोते पडतुं मूके छे.” पहेलांना ख्रिस्ती-धर्मविषेना पोताना पुस्तक २. प्र ७ मां क्लेव् नामनो ग्रंथकार ख्रिस्तीओविषे आ प्रमाणे कहे छे:—“पशुओनां टोळाने हांकीने कसाइखानांमां लेइ जवामां आवे छे तेना करतां पण बधारे जलदीथी तेओ रीबावीने मारी नाखबानी जगोए जइने टोळाबंध एकठां थतां. रीबामणीना पंजामां पडवाने तेओ बळी तलसतां. जो के इमेडियस् पोतानो देहान्त दंड भोगववाने माटे ते बखते रोमतरफ मुसाफरीमांज हतो, तो पण तेप्रमाणे मरवानी पोतानी अतिउत्कट इच्छा दर्शाव्या विना तेनाथी रहेवातुं न हतुं:—अहो ! मारे माटे तैयार करेलां जंगली पशुओनी पासे

जणाइ आवे छे तेम ख्रिस्तीओविषे तेनो कांइ सारो अभिप्राय न हतो, तो पण आवो समर्याद सत्तावाळो माणस स्वतः प्रवृत्तिथी जुलम करनारो हतो एम आपणे कबुल करी शकीए तेम नथी, कारण के एवो जुलम करनार ते हतो एवो कांइ पण पुरावो नथी.^{१३} पण रोमन् धर्म प्रत्ये तेमनी दुशमनावट सिवाय ख्रिस्तीओविषे ते बीजुं कांइ पण जाणतो न हतो; अने समाधान ~~अस्तित्व~~ जे कांइ प्रतीतिनां वाक्यो कहेता ते खरां होय के खोटां होय तो पण तेओ राज्यने भयंकर छे एम पण कदाच ते मानतो हशे. में जे आटलुं कहुं ते एटला माटे के जे माणसने तेना समयना माणसो अने पाछला जमानाओ सद्रुण अने शुभेच्छाना नमुना तरीके पूज्य गणाता आव्या छे एवा माणसनी विरुद्ध जे कांइ आणी शकाय ते सघलुंए कही देइये नहि तो ते गेरब्याजवी गणाय. जो केटलाएक दस्तावेजोनुं खरापणुं हुं मान्य राखुं तो तो पछी कोइ पण जुलम थवा देवाना तहोमतमांथी पण ते बिलकुल निर्दोष ठरे एम छे; पण हुं तो सत्यने शोधुं छुं अने

जाउं तो केबुं सारुं; हालने हाल हुं तेओने भेटुं एम हुं अंतःकरणपूर्वक इच्छुं छुं; मारो भक्ष करी जवाने अने बीजाओनी उपरहुमलो करतां ते व्हीतां तेम मारा-उपर तूटी पडतां नहि व्हीवाने हुं तेमने नोतरीश अने उत्तेजन आपीश; अरे जो तेओ तेम करवाने ना पाडशे तो हुं तेमने तेम करवानी फरज पण पाडीश”- अने एज मतलबनी विशेष हकीकत युसीबियसना ग्रंथमांथी मळी आवे छे; केव् के जे एक प्रामाणिक अने भलो माणस छे ते तो आ सघलुं ख्रिस्तीओना बखानमां कहे छे; पण हुं धारुं छुं के आ बाबतमां तेणे भूल खाधी छे. मरण पर्यन्त पण जे पोताना सिद्धान्तोने पकडी रहे छे तेवा माणसने आपणे बखानीए छीए; पण आ धर्मान्ध ख्रिस्तीओ तो जेमने क्लेमेन्स् तिरस्कारमी नजरे जुए छे तेवा तामस तपथी मोक्ष माननार जेवा छे.

१३ ओरोसियस् (७. १५) के जे एम कहे छे के एशिया अने गेलियामां त्यांना हाकेम मार्कसना हुकमोथी पार्थियन्लडाइना समयमां ख्रिस्तीओने महा-पजवणीओ यई हती, अने “घणा माणसोने धर्मवीरनी पदवीनो ताज मल्यो हतो” तेना सिवाय बीजो कांइ पण पुरावो नथी.

मने खातरी छे के ते दस्तावेज जुठा छे तेथी तेमने (बादशाहने) जेटलो घटे तेटलो ठपको हुं तेमने शिर रहेवा देउं छुं.”^{१५} हुं वधारा-
रामां एटलुं कहुं छुं के जे धर्मविषे पोते कशुं पण जाणता न हता^{१६}
ते धर्ममांथी एन्टोनिनसे नीतिशास्त्रना कोइ पण नियमो मेलव्या न हता
ए तो तदन चोकसज छे.

ते बादशाहना विचारो अथवा तो सामान्य रीत्ये ते विचारोने
तेमनां चिन्तनोनं नाम आपवामां आवे छे ते वस्तुतः एक ग्रंथ छे
एमां कांइ शक नथी. प्रथम पुस्तकमां ते पोतानाविषे पोताना कुटुंब-
विषे अने पोताना शिक्षकोविषे बोले छे, अने बीजां पुस्तकोमां ते
पोताना पिंड विषे बोले छे. स्युइडासे बार (स्कंध) पुस्तकमां
रचायला एन्टोनिनसना ग्रंथविषे लख्युं छे (५. मार्कस्), तेने
तेणे “तेना जीवननी पद्धति” एवुं नाम आप्युं छे; अने पोताना
शब्दार्थकोषमां केटलाक शब्दोनी नीचे सदहुं पुस्तकमांथी उतारा
आपे छे तेमां ते बादशाहनं नाम आपे छे पण ते पुस्तकनं नाम
नथी आपतो. वळी ते बादशाहनं नाम आप्या सिवाय स्युइडासे
एन्टोनिनसना ग्रंथमांथी उतारेलां वाक्यो पण छे. पुस्तकनं खरुं
नाम जाणवामां नथी. *क्वैसलेन्ड* के जेणे आ पुस्तकनी प्रथम
आवृत्ति प्रसिद्ध करी हती (इयुरिच्, १९९८, ल्याटिन् तरजुमा
साथे अष्टपृष्ठि कद) तेणे जे हस्तलिखित प्रत वापरी हती तेमां

१४ डोकटर एफ. सी. बॉरे पोतानां “Das Christenthum and
die Christliche Kirche der drei ersten Jahrhunderte&c.
—एवा नामना ग्रन्थमां आ प्रश्न मोटी विवेकबुद्धिथी अने न्यायबुद्धिथी
तपास्यो छे, अने हुं एम मानुं छुं के आपणा प्रमाणरूप लेखो उपरथी आपणने
जेटलुं सत्य जणाइ शके छे तेटलुं सत्य तेणे जणाव्युं छे.

१५ “सारसंग्रह” पुस्तकमां, (४८, १९, ३०,) मोडेस्टिनसना ग्रन्थ-
मांथी नीचेनो उतारो छे:—मार्कस् ओरेलियसनो अबो हुकम छे के जेथी ब-
हेम भरेली देवोनी भीतिथी अदह मननां मनुष्यो भय पामे एउं कांइ पण जे कोइ
करशे तेने काळेपाणीए मोकलवामां आबशे.

બાર પુસ્તક (સ્કંધો) હતાં, પળ સદરહુ હસ્તલિખિત ગ્રંથ હાલ ક્યાં છે તે જાણવામાં નથી. હાથનું લખેલું એકજ પુસ્તક કે જે હાલ મોજુદ છે એમ જાણવામાં આવેલું છે તે પુસ્તક વેટિકન્ પુસ્તકાલયમાં છે; પળ તેમાં તે પુસ્તકનું નામ અને જુદા જુદા સ્કંધોમાંહેનાં આગળપાછળનાં મથાળાં લખેલાં નથી. માત્ર અગિયારમા સ્કંધમાં (માર્કસના વિચારો) એવું લખેલું છે, અને તેના ઉપર ફુદડીનું નિશાન કરેલું છે.—વેટિકન્ પુસ્તકાલયવાલી બીજી હસ્તલિખિત પ્રતો અને ત્રણ ફ્લોરેન્ટાઇન્ હસ્તલિખિત પ્રતોમાં માત્ર બાદશાહના પુસ્તકમાંનાં ઇન્તેલાબ છે. ઇન્તેલાબનાં સઘળાં નામ ક્વિસલેન્ડરે પોતાની આવૃત્તિના આરંભમાં મુકેલાં છે તેને લગભગ મળતાં આવે છે. (માર્કસ એન્ડોનિનસના પોતાનાં પુસ્તકમાંથી તેના વિચારો)—પુસ્તકનું એ નામ પાછળથી થયેલા સઘળા આવૃત્તિકારાણે વાપર્યું છે. એન્ડોનિનસે કે કોઈ બીજા શરૂસે આ ગ્રંથનાં પુસ્તકો અથવા સ્કંધોમાં વિભાગ પાડ્યા તે આપણે કહી શકતા નથી; પહેલા અને બીજા પુસ્તકોને અન્તે જે લખેલું છે તે સ્વરૂં હોય તો તેમણે જાતેજ તે વિભાગ પાડ્યા હશે.

એ સ્પષ્ટ છે કે બાદશાહે જેમ જેમ પ્રસંગ મળ્યા તેમ તેમ પોતાના વિચાર લખ્યા; અને તે પોતાના ઉપયોગને માટે રાખેલા હતા તેથી પોતાનેજ હાથે લખેલી એક પૂરી નકલ તે પોતાની પુંઠલ મૂકી ગયા છે એવી અટકલ અસંભવિત નથી; કારણ કે આવા ઉદ્યોગી પુરુષ આવા કાર્યમાટે એક નકલ કરનારની મહેનત ઉપયોગમાં લે અને પોતાના અત્યંત ગુપ્ત વિચારોને અન્યની દૃષ્ટિએ નાંચે એ વાત સંભવિત નથી. તેમણે સદરહુ ગ્રંથ પોતાના પુત્ર કોસ્મોડસમાટે પળ રાખેલો હશે, તો પળ તેને તો પોતાના પિતાના તત્ત્વવિચારમાટે કાંઈ પળ રુચિ ન હતી. કોઈ કાઠજીવાળા શરૂસે તે કિમતી પુસ્તક જાઠવી રાખેલું; અને એન્ડોનિનસનાં પુસ્તકવિષે સ્યુઈડાસ્ સિવાય બીજા અર્વાચીન લખનારાઓવડે પળ બોલાયલું છે.

घणा विवेचकोए एन्टोनिनसना मूळ-स्तक उपर श्रम लीधो छे. थोमस् गॅटेकरे सन १६९२ मां करेली चारपृष्ठी आवृत्ति सड करतां संपूर्ण छे. गॅटेकरनी सन १६९७ वाळी चारपृष्ठी बीजी आवृत्तिनी देखरेख ज्यॉर्ज स्टॅनहोपवडे रखाई हती. वली सन १७०४ मां थयेली एक आवृत्ति छे. गेटेकरे घणा सारा सुधारा कर्या अने सूचव्या तथा तेणे वळी एक नवुं ल्याटिन् भाषामां भाषांतर कीधुं, पण ते ल्याटिन् भाषानो घणो सारो नमुनो नथी, परंतु ते घणुं करीने मूळनो अर्थ दर्शावे छे अने घणी वार केटला-एक वधारे अर्वाचीन भाषांतर करतां ते वधारे सारी रीत्ये दर्शावे छे. तेणे दरेक कलमनी सामे हांसीआमां बीजां सरखां प्रमाण-वाक्योनो उमेरो कर्यो; अने कोइ पण प्राचीन ग्रंथकारविषे थयेली सघळी टीकाओ करतां संपूर्ण टीका तेणे ते ग्रंथ उपर लखी. आ टीकामां घणाज मुश्केल वाक्योना खुलासा अने मूळग्रंथनो अर्थ प्रकाशमां आणवामाटे सघळा ग्रीक् अने रोमन् ग्रंथकारोनां पुस्तकोमांथी तेणे उतारा आपेला छे. ते एक विद्यानो अने श्रमनो अजायब जेवो स्मरणस्तंभ छे, अने बेशक कोइ पण अंग्रेजे एना जेवुं कांइ पण कर्युं नथी. तेनी प्रस्तावनाने अंते प्रसिद्धकर्ता कहे छे के एक सख्त शियाळामां लंडन नजीक रोथरहाइथू आगळ तेणे ते लख्युं हतुं; ते वखते तेनी उमरनुं इठोतरमुं वर्ष चालतुं हतुं, ते वर्ष सन १६९१नी सालनुं हतुं-ते समये मिल्टन्, सेल्डन् अने को-मन्वेल्थ एटले प्रजासत्ताक राज्यना वखतना बीजा महान् पुरुषो हयात हता; अने महान् फ्रेन्चविद्वान् सॉमेइस् (साल्मेसियस्) के जेनी साथे गॅटेकरे पत्रव्यवहार चलाव्यो अने एन्टोनिनसना ग्रंथ माटे तेनी मदद मेळवी ते पण हयात हतो. ग्रीक् मूळग्रंथनी आवृत्ति १८०२ नी सालमां जे. एम्. स्कल्ट्से लीपझीगमां, अष्टपृष्ठी (आठपेजी) आकारमां छपावी छे; अने विद्वान् ग्रीक् एडेमेन्टिन-स् कॉरेइझे पारीसमां १८१६ मां आठपृष्ठी (आठपेजी) आका-

રમાં તેની આવૃત્તિ છપાવી છે. સ્કલ્ટ્સવાલું પુસ્તક ૧૮૨૧ માં ટૉચ્નિટ્સે ફરી છપાવ્યું હતું.

એમ. એન્ટોનિનસના પુસ્તકનાં ઇંગ્રેજી, જર્મન, ફ્રેન્ચ ઇટાલિયન અને સ્પેનિશ ભાષાઓમાં થયેલાં ભાષાંતર છે, અને બીજાં પણ હશે. સઘળાં ઇંગ્રેજી ભાષાંતર મેં જોયાં નથી. જેરેમી કૉલિયરે ૧૭૦૨ માં અષ્ટપૃષ્ઠી (આઠપેજી) કદમાં કરેલું એક ભાષાંતર છે, પણ તે તો અસલ ઉપરથી કરેલી અત્યંત સફાઈવગરની અને અધમ પ્રકારની નકલ છે. ચાર્પેન્ટિયરના સંગ્રહમાં એલેક્સિસ પાઈરોને ઘણાજ થોડા વખત ઉપર કરેલું ફ્રેન્ચ ભાષાંતર છે, તે ભાષાંતર ઇટાલિયન ભાષામાં ભાષાંતર થવા જેટલું જેને માન મળેલું છે (ઝુડિને, ૧૭૭૨) એવા હેસિયરના ભાષાંતર કરતાં વધારે સારું છે. ૧૬૭૬ માં ઇટાલિયન ભાષામાં એક તરજુમો થયેલો છે, તે મારા જોવામાં નથી આવ્યો. તે કોઈ કાર્ડિનલે (ધર્માધ્યક્ષે) કરેલ છે. “ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પ્રખ્યાત પુરુષ મોટો કાર્ડિનલ ફ્રાંસિસ બૉર્બેરિનિ જે આઠમા અર્બન પોપનો ભત્રીજો થાય તેણે વિશ્વાસી લોકોમાં ફઠદ્રુપ અને સજીવન બીજ નાંખવામાટે રોમન બાદશાહના વિચારોનો પોતાની દેશી ભાષામાં તરજુમો કરવામાં, ઉત્તરાવસ્થા કામે લગાડી. તે પોતાની સબલ શૈલીમાં કહે છે તે પ્રમાણે, આ મૂર્તિપૂજક બાદશાહના સદ્ગુણના દર્શનથી પોતાના કાર્ડિનલ તરીકે પહેરવાના જામલી રંગના શ્વા કરતાં પોતાના આત્માને વધારે રક્ત કરવાને તેણે પોતાના આત્માને આ ભાષાંતર અર્પણ કર્યું ” (પાઈરોન, પ્રસ્તાવના).

તે પુસ્તકનો બહુ વર્ષપર્યંત ઉપયોગ કર્યાબાદ મેં આ તેજું ભાષાંતર થોડા થોડા સમયને અંતરે કર્યું છે. તે ગ્રીક પુસ્તક ઉપરથી કર્યું છે. પણ હું હમેશાં એકજ મૂલ પ્રતને વળગી રહ્યો નથી; અને મેં પ્રસંગોપાત્ત મારા પોતાના ભાષાંતર સાથે બીજાં ભાષાંત-

रने सरखावी जोयां छे. आ भाषान्तर में खास मारा उपयोगसारु कर्तुं हतुं, कारण के ते पुस्तक उपर एवो श्रम लेखो योग्य छे एम मने लाग्युं; पण ते बीजाने पण उपयोगी थइ पडे खरुं, तेथी तेने व्यावधाना में निश्चय कर्यो. असल ग्रंथ कोइकोइ वार समजवो बहु मुश्केल छे अने तेनो तरजुमो करवो ते तो तेथी पण वधारे कठिन छे, तेथी सर्वथा हुं भुलचुक टाळी शक्यो होइश ए तो शक्य नथीज. पण हुं धारुं लुं के में घणीवार अर्थने जवा दीधो नथी, अने जेओ कोइ असलनी साथे सदरहु भाषान्तरनो मुकाबलो करवानी तस्दी ले तेओ जो के मारी साथे मलता न आवे तो पण तेओए उतावळथी एवं अनुमान नहि करवुं के में कर्तुं छे ते खोटुं छे. जो के प्रथम जोतां तो केटलांक वाक्यो अर्थ बतावतां होय एम जणाशे नहि, तो पण ते वाक्यो बेशक अर्थ बतावे छेज; अने ज्यारे हुं भाषान्तरकर्त्ताओथी जुदो पडुं लुं त्यारे मारा धारवामां एम आवे छे के केटलीक जगोए तेओनी भूल छे, अने बीजी जगोए तो मने खातरी थाय छे के तेओनी भूल छेज. केटलांक वाक्योमां में एक + आवुं चिन्ह मुकेलुं छे. ते मूळ वाक्यनो बगाडो अथवा अर्थनी घणीज भ्रान्ति दर्शावे छे. हुं भाषाने घणी सरल अने वधारे सहेली करी शकत खरो, पण असल पुस्तकनुं स्वरूप बताववाने वधारे योग्य गणीने में आ सफाइ विनानी शैलीने पसंद करी छे; अने कोइ वार आ भाषान्तरमां जे अर्थनी अस्पष्टता जणाशे ते ग्रीक् पुस्तकमां रहेली अर्थनी अस्पष्टतानी लगभग खरी नकल छे. आ भाषान्तरने हुं कोइ वार फरी छपावीश तो तो जे कोइ तरफथी सूचववामां आवशे तेवा सुधारानो उपयोग खुशीनी साथे करीश. केटलाक ग्रीक् शब्दोने मळता आवता इंग्रेजी शब्दोनुं एक सांकळियुं में उमेरेलुं छे. जो के ग्रीक् शब्दोने माटे सारामां सारा शब्दो में आप्या नथी, तो पण माराथी बने तेटलुं सारुं काम में कर्तुं छे, अने मूळमां तो एक शब्दनो हमेश एकज अर्थ करेलो छे.

વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનનું જે છેલ્લું પ્રતિબિંબ મારા જોવામાં આવ્યું છે તે એપિકટેટસના એન્ચીરીડિયનવિષે સિમ્પ્લીસિયસે કરેલી ટીકામાં છે. સિમ્પ્લીસિયસ ખ્રિસ્તી ન હતો, અને આવો પુરુષ જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઘણોજ બગડી ગયો હતો તેવે સમયે પોતાનો ધર્મ બદલીને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જાય એ સંભવિત નથી, પણ તે એક ખરેખરો ધર્મિષ્ઠ પુરુષ હતો; અને ઈશ્વરની એક એવી પ્રાર્થના સાથે પોતાની ટીકા તેણે પૂરી કરી છે કે જે પ્રાર્થનામાં કોઈપણ ખ્રિસ્તીને કશું સુધારવાનું રહે-તુંજ નથી. જોનોના સમયથી તે સિમ્પ્લીસિયસના સમયસુધીની લગ-ભગ નવ વર્ષની મુદતલગી વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનથી કેટલાએક સારામાં સારા અને મોટામાં મોટા પુરુષોના વર્તનનું બંધારણ બંધાયેલું હતું. આખરે તે તત્ત્વજ્ઞાનનો લોપ થયો, અને ઇટાલીમાં સાક્ષરત્વ ફરીને સજીવન થયું ત્યાંસુધી તેવિપે કાંઈ પણ આપણા સાંભળવામાં આવતું નથી. ઍન્જેલો પોલિજિઆનોને એપિકટેટસના એન્ચીરીડિયનનાં ઘણાં અશુદ્ધ અને અપૂર્ણ બે હસ્તલિખિત પુસ્તકો મળી આવ્યાં, તેનું ભાષાં-તર તેણે લ્યાટિન્ ભાષામાં કર્યું, અને જેના સંગ્રહમાંથી તેને સદર્દુ પુસ્તક મળી આવ્યું હતું તે પોતાના મોટા આશ્રયદાતા લોરેન્ઝો ડી મે-ડિસીને તે ભાષાંતર તેણે અર્પણ કર્યું. ઇસ્વી સન ૧૫૩૧માં એન્ચીરી-ડિયનની પ્રથમ બાલે—આવૃત્તિમાં પોલિજિઆનોનું ભાષાંતર છાપેલું હતું (એપુડ એન્ડ.ક્રેટેનહૂમ). લોરેન્ઝોને એના સ્વભાવને સારી પેઠે યોગ્ય અને જે મુશ્કેલીઓથી તે ઘેરાયલો હતો તેમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા પુસ્તકતરીકે એન્ચીરીડિયનવિષે પોલિજિઆનો ભલામણ કરે છે.

એપિકટેટસ અને એન્ટોનિનસના ગ્રન્થ પ્રથમ છપાયા ત્યારથીજ તેના વાંચનાર હતા. એન્ટોનિનસનું લઘુ પુસ્તક તો કેટલાએક મહાન્ પુરુષોને એક સોબતી જેવું થઈ પડ્યું છે. કેપ્ટન્ જોહન્ સ્મિથ પોતે જ્યારે એક યુવાન માણસ હતો ત્યારે તે મેકિયાવેલીકૃત

आई ऑफ वॉर् (एटले युद्धनी कळा) तथा मार्कस् एन्टोनिनस् ए बे पुस्तको वापरतो हतो, अने सिपाई तथा मनुष्यनुं लाक्षणिक वर्तन बांधवाने माटे ए बे लेखको करतां वधारे योग्य लेखको तेने मली शकत नहि. पोताना स्वदेश इंग्लेन्डमां स्मिथने लगभग कोइ ओळखतुं पण नथी अने संभारतुं पण नथी, परंतु अमेरिका के ज्यां तेणे बर्जीनियाना नवा संस्थाननुं रक्षण कर्तुं त्यां तो कांइ तेम नथी. ते पोताना बहादूर मनथी अने शस्त्रनां पराक्रमथी एक महान् नर हतो, परंतु पोतानां वर्त्तनना उमदापणाथी तो ते एथी पण वधारे महान् पुरुष हतो. कारण केकेटलाक हलका लोको धारे छे तेम माणसनी मोटाई पैसा अने स्थितिमां नथी रहेली तेमज वळी बुद्धिवळमां पण रहेली नथी, केम के बुद्धिवळ तो घणीवार नीचमां नीच नीतिवर्तन—एटले उच्च पदवीनां माणसो प्रति अत्यंत नीच गुलामगिरी तथा गरीब अने हलकी स्थितिना माणसो प्रति मगरुरीनी—साथे भळेलुं होय छे; पण मनुष्यनी खरी महत्ता तो—पोतानी जातनी अने बीजी दरेक वस्तुनी खरी तुलना उपर, पोताना अंतःकरणना वारंवार परीक्षण उपर, अने बादशाह एन्टोनिनस् कहे छे तेम बीजाओ शुं धारे छे अथवा कहे छे, अथवा पोते जे धारे छे अने कहे छे अने वर्त्ते छे ते प्रमाणे बीजाओ धारे छे अने कहे छे अने वर्त्ते छे के नहि ते विषे पोते पंचात कर्या विना—पोते जे नियमने खरो जाणतो होय ते नियमने दृढ रीत्ये वळगी रहेवा उपर स्थपायला जीवनना निखालस आशयना भानमां रहेली छे.

ઇન્ટોનિનસની ફિલોસોફી.

(તત્ત્વવિચાર)

ઇમ કહેવાય છે કે વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાન જ્યારે ગ્રીસથી રોમ ગયું ત્યારે પહેલવહેલી તેની સ્ત્રી કિમત જણાઈ: સ્કેનો અને તેની પછી થનારાઓના મત રોમન લોકોની ગંભીરતા અને અનુભવવાળી સારી સમજને વધારે બંધબેસતા હતા; પ્રજાસત્તાક જમાનામાં પણ ઇમ્. કેટો યુટિસેન્સીસ જે એક વિરક્તના જેવી જીવનપદ્ધતિથી રહેતો હતો અને જે મત પોતે ખુલ્લી રીતે સ્વીકારતો હતો તે મત-પ્રમાણે મરતાંલગી પણ વર્ત્યો—એવા માણસનો આપણી આગળ દાખલો છે. સિસેરો કહે છે કે એ એક એવો મનુષ્ય હતો કે પોતાને સ્વાતંત્રી થઈ ત્યારેજ તેણે વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનનો અંગીકાર કર્યો; ઘણાં સ્ત્રીઓ પેટે ફોકસ ચર્ચા કરવાના જ હેતુથી નહિ, પણ વિરક્ત સિદ્ધાન્તપ્રમાણે પોતાની રહેણી બનાવવાના હેતુથીજ તેણે તે સિદ્ધાન્તનો અંગીકાર કર્યો હતો. ઑગસ્ટસના મૃત્યુથી તે ડૉ-મીટિયનના સુનસુધીના કંગાલિયતભરેલા સમયમાં બાદશાહી જુલમનીચે અને સર્વ ઠેકાણે ફેલાયેલા સડામધ્યે જુના ધર્મના અનુયાયીઓને દિલાસો આપે અને આશ્રય આપે એવું વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ પણ ન હતું. શુદ્ધ હૃદય અને મનુષ્ય-જીવનના હેતુઓના ઉન્નત વિચારોવડે ટકી રહેલા ઉત્તમ અંતઃ-કરણવાળાં મનુષ્યો તે વચ્ચે પણ હતાં. પેટ્રસ, શ્રેસિયા, હેલ્વી-ડિયસ, પ્રિસ્કસ, કૉર્નેલસ, સી. મ્યુસોનિઅસ રુફસ અને જેમની

૧ નેરોના શિક્ષક સેનેકાનું નામ મેં મૂકી દીધું છે. એક અર્થમાં તે એક વિરક્ત હતો અને તેણે ઘણી સુંદર રીતે ઘણી સારી વાતો કહી છે. સેનેકા વિષે ગેલ્લિયસનો (૧૨.૨) અભિપ્રાય છે, અથવા તો કેટલાક લોકો તેના તત્ત્વજ્ઞાન વિષે કેવો વિચાર ધરાવતા હતા તેની કંઈક કેફિયત છે, અને તે અનુકૂલ નથી. તેના લેખો અને તેની જીવનપદ્ધતિને એક સાથે વિચારમાં લેવાં જોઈએ, અને તેના વિષે મારે આ સ્થળે કંઈ વિશેષ કહેવાનું નથી. મેક્વિમિલ્લાન અને કંપનીએ પ્રસિદ્ધ

સબ્બ ભાષા અને મરદામી ભરેલા વિચાર તેમના સમયના મનુષ્યોને જેટલા બોધદાયક થયા હશે તેટલાજ બોધદાયક અત્યારે આપણને પણ થઈ પડે એવા છે, તે પર્સિયસ્ અને જુવેનલ્ નામના કવિયો એવા માણસો હતા. નેરોના ઘાતકી રાજ્યમાં પર્સિયસ્ મરણ પામ્યો, પણ જુવેનલ્ તો સારા ભાગ્યે જુલમી ડૉમીટિયન્ કરતાં વધારે જીવ્યો, અને તે નર્વા ટ્રેજન્ અને હૈંડ્રિયનના રૂઢા સમય જોવા પામ્યો. તેની ઉત્તમ શિક્ષાઓ વિરક્ત સિદ્ધાન્તમાંથી નિકળેલી છે, અને તે શિક્ષાઓ લ્યાટિન્ ભાષાના અનુપમ જુસ્સાવડે તેની સર્વથી સુંદર કવિતામાં દાખલ કરવામાં આવેલી છે.

અર્વાચીન વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્તમ સમજાવનાર તે એક ગ્રીક્ ગુલામ અને એક રોમન્ વાદશાહ એ બે હતા. એપિક્ટેટસ્ નામે એક ફ્રીજિયન્ ગ્રીકને રોમમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. કેવી રીતે લાવવામાં આવ્યો હતો તે તો આપણે જાણતા નથી, પણ જે પોતેજ નેરોનો એક છુટો થયેલો ગુલામ અને મહેરબાનીનો માણસ હતો તે એપ્ફ્રોડિટસ્ નામના નાલાયક શેઠનો એ એપિક્ટેટસ્ એક ગુલામ હતો અને પાછળથી તેને ગુલામગિરીમાંથી છુટો કરેલો હતો. એપિક્ટેટસ્ પોતે ગુલામ હતો ત્યારેજ તે સી. મ્યુસોનિયસ્ રુફસનો શ્રોતા થયો હશે, પણ તેને ગુલામગિરીમાંથી છુટો કરવામાં આવ્યો તે પહેલાં તે ભાગ્યેજ શિક્ષક બની શક્યો

કરેલા રેવરન્ડ ઇ. ડબ્લ્યુ. ફારરક્રત (Seekers after God) “ઈશ્વરને શોધનારા” એ નામના પુસ્તકમાં સેનકા અને તેના તત્ત્વજ્ઞાનવિષે કેટલીક હકીકત વાચકને મઠી આવશે.

૨ જેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશો સમાયલા છે એવા તે ચાબ્સાઓ ચરા જુવેનલની કૃતિ નથી, પણ તે તો તેવા ચાબ્સા લખનાર એક તેજ નામના બીજા માણસની કૃતિ છે, એમ સાબીત કરવાને માટે રિબ્બેકે મહેનત કરેલી છે. તો પણ તે કવિતાઓ હજુ વિદ્યમાન છે અને વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોથી જાણીતા એવા કોઈ માણસે લખેલી છે.

હશે. જેઓને ડૉમીટિયનના હુકમથી રોમમાંથી દેશવટો દેવામાં આવ્યો હતો, તે તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાંનો તે એક હતો. તે એપિરસમાંહેલા નિકોપોલિસમાં જઈને રહ્યો અને ત્યાં તે ગુજરી ગયો હશે. બીજા મહાન્ શિક્ષકોની પેઠે તે કાંઈ લખતો નહિ, અને એપિક્ટેટસનાં વ્યાખ્યાનોમાંનું આપણી પાસે જે કાંઈ છે, તેને માટે તેના કૃતજ્ઞ શિષ્ય એરિયનના ઉપકારનીચે આપણે છીએ. એપિક્ટેટસનાં વ્યાખ્યાનોનાં આઠ પુસ્તકો એરિયને લખ્યાં, તેમાંનાં ફક્ત ચાર પુસ્તકો અને કેટલાક તૂટક વિભાગો રહેલા છે. એપિક્ટેટસની મુખ્ય શિક્ષાઓનો નાનો સંગ્રહ અથવા ગુટકો પણ આપણને એરિયનના હાથેથી મળેલો છે. જસ્ટીનિયન્ બાદશાહના વખતમાં થયો હતો તે સિમ્પ્લીસિયસવડે તે સંગ્રહ ઉપર એક ટીકા કરાવેલી છે^૩.

જેમાં એન્ટોનિનસ્ પોતાના શિક્ષકોએ કરેલા ઉપકારોને આભારી રીતે નોંધી રાખે છે, તે તેના પ્રથમ પુસ્તકમાં (૧-૭) એમ કહે છે કે જુનિયસ્ રસ્ટિકસે તેને એપિક્ટેટસનાં વ્યાખ્યાનોવિષે માહિતગાર કર્યો હતો, અને એપિક્ટેટસવિષે તે પોતાનાં બીજાં વાક્યોમાં પણ લખે છે (૪-૪૧, ૧૧-૩૪-૩૬). એપિક્ટેટસ અને એન્ટોનિનસના સિદ્ધાન્તો ચરેચર એકજ છે, અને એન્ટોનિનસની તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી ભાષાના વિવરણને માટે અને તેના અભિપ્રાયના સ્પષ્ટીકરણને માટે એપિક્ટેટસ એ એક ઉત્તમ પ્રમાણ છે. પણ તે બે તત્ત્વજ્ઞાનીઓની પ્રકૃતિ તદન જુદી છે. એપિક્ટેટસે સઠંગ ભાષણ તથા મઠતાવડી અને સાદી રીતિમાં પોતાના શ્રોતાઓને પોતાનો બોધ આપ્યો છે. એન્ટોનિનસે માત્ર પોતાનાજ ઉપયોગમાટે

૩ સિમ્પ્લીસિયસની ટીકાસહિત એરિયનના એપિક્ટેટસની એક સંપૂર્ણ આવૃત્તિ જો. ફ્લેશ્મસ્ટરે સન ૧૭૯૯, ૧૮૦૦ માં આઠપેઞી છ ગ્રન્થોમાં કરેલી છે. વઢી મિસિસ. કાર્ટરે કરેલું એપિક્ટેટસનું એક ફ્રેન્ચી ભાષાન્તર પણ છે.

પોતાના વિચાર ટુંકા અસંબદ્ધ ફકરાઓમાં લખી રાખ્યા છે, અને તે ફકરાઓનો અર્થ ઘણી વાર સ્પષ્ટ રીતે નિકળી આવતો નથી.

વિરક્ત લોકોએ તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રણ ભાગ પાડ્યા છે, પ્રકૃતિ-શાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્ર (૮-૧૩). વિરક્ત સંપ્રદાયના સ્થાપનાર સિટિયમના ફ્રેનોવડે અને ક્રાઇસિપ્પસવડે આ વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા, એમ આપણને ડાયોજિનીસે કહેલું છે, પણ આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એ ત્રણે ભાગને નીચેના અનુક્રમે ગોઠવતા: ન્યાયશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિશાસ્ત્ર, અને નીતિશાસ્ત્ર. તો પણ સિસેરો કહે છે તે પ્રમાણે એમ જણાય છે કે આ ભાગ ફ્રેનોના સમયપહેલાં પાડવામાં આવ્યા હતા અને પ્લેટોએ માન્ય રાખ્યા હતા (એકેડ. પોસ્ટ ૧-૧). લૉજિક્ (ન્યાયશાસ્ત્ર) એ તે શબ્દના વધારે સાંકડા અર્થમાં વપરાતા આપણા લૉજિક્ શબ્દનો પર્યાય નથી.

ફ્લીન્ટીસ નામના એક વિરક્તે તે ત્રણ ભાગના પેટાભાગ પાડ્યા, અને છ ભાગ કર્યા. ન્યાયશાસ્ત્રમાં જેનો સમાવેશ થાય છે તે તર્કશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, પ્રકૃતિ-શાસ્ત્ર અને ઈશ્વરસંબંધી શાસ્ત્ર. આ વિભાગ માત્ર વ્યવહારોપયોગી હતા કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન તો સઘળું એકજ છે. અસલમાં અસલ વિરક્તોના ગ્રંથોમાં પણ પ્લેટોના ગ્રંથમાં છે તેમ લૉજિક્ અથવા ડાઇલેક્ટિક્ એકજ જગો રોકતું નથી. તે તો ફક્ત તત્ત્વજ્ઞાનના બીજા ભાગોને માટે વાપરવાના સાધન તરીકેજ ગણાય છે. આગળના વિરક્તમતના સિદ્ધાન્તોનું અને તેનાં રૂપાન્તરોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને તો એક મોટો ગ્રંથ જોડ્યે. મારો ઉદ્દેશ તો માત્ર એન્ટોનિનસના પુસ્તકમાંથી મળી આવતા તેનાજ અભિપ્રાયોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો છે.

ફ્લીન્ટીસના પેટાભાગપ્રમાણે પ્રકૃતિશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર એક-સાથે રહે છે, અથવા તો પદાર્થોના સ્વભાવનું અધ્યયન, અને મનુષ્ય

ઈશ્વરવિષે સમજી શકે તેટલું ઈશ્વરસ્વભાવવિષેનું અને ઈશ્વરથી કરાતા વિશ્વનિર્ગુણવૈષેનું અધ્યયન એકસાથે રહે છે. આ ભાગ અથવા પેટાભાગને એન્ટોનિનસે યથાવિધિ ગ્રહણ કર્યા નથી, કેમ કે આપણે ક્યારનાએ કહી ગયા છિયે તેપ્રમાણે તેના પુસ્તકમાં કાંઈ તેવું નિયમિત ધોરણ નથી; પણ સ્વરૂપ જોતાં તેવો ભાગ અથવા પેટા-ભાગ તેમાં આવી જાય છે સ્વરૂપ.

હ્યોન્ટીસ વઢી નીતિશાસ્ત્ર અને રાજનીતિશાસ્ત્ર, અથવા તો નીતિનાં તત્ત્વોના અભ્યાસને અને સુધરેલા જનસમુદાયના બંધાર-ણના અભ્યાસને જોડી દે છે; અને નીતિશાસ્ત્રના પેટાભાગ કરીને તેના વધારે સંકુચિત અર્થમાં વપરાતું નીતિશાસ્ત્ર અને રાજનીતિ-શાસ્ત્ર એવા જે બે ભાગ કર્યા તે તેણે બેશક ઠીક કર્યું; કેમ કે જો કે એ બન્ને નિકટ સંબંધ ધરાવે છે તો પણ તેઓ ઘણાં નિરાળાં છે, અને ઘણા સવાલો તે તફાવતને સંભાળથી લક્ષમાં રાખીયે તોજ બરોબર ચર્ચાઈ શકે તેમ છે. એન્ટોનિનસ રાજનીતિશાસ્ત્રવિષે વિવેચન કરતા નથી, તેમનો વિષય નીતિશાસ્ત્ર છે; અને તે નીતિ-શાસ્ત્ર એક મનુષ્ય અને હાકેમતરીકે જિન્દગીમાં તેમની પોતાની વર્તણુકને વ્યાવહારિક રીતે લાગુ પડે તેવું છે. તેમનું નીતિશાસ્ત્ર મનુષ્યપ્રકૃતિ, વિશ્વપ્રકૃતિ અને દરેક મનુષ્યના અન્ય પ્રત્યેક વસ્તુ સાથેના સંબંધવિષેના તેમના સિદ્ધાન્તો ઉપર બંધાયલું છે. તેટલામાટે તે—પ્રકૃતિશાસ્ત્ર અથવા પદાર્થપ્રકૃતિ અને ઈશ્વરસંબંધી શાસ્ત્ર અથવા ઈશ્વરસ્વભાવની સાથે નિકટ અને જુદો ન પડી શકે એવો—સંબંધ ધરાવે છે. આપણા મનઉપર પડતા સઘળા સંસ્કારોને સારી પેઠે તપાસવાને અને તેવિષે સ્વરૂપ અભિપ્રાય બાંધવાને અને વાસ્તવ અનુમાન બાંધવાને અને શબ્દોના અર્થ તપાસવાને અને એટલેસુધી ન્યાયશાસ્ત્રના લાગુ પાડવાને તે ગિહાણા આપે છે, પરંતુ ન્યાયશાસ્ત્રનાં વિવરણ કરવાતરફ તે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરતા નથી, અને તેમનું

તત્ત્વજ્ઞાન વસ્તુતઃ કેવલ નીતિસંબંધી અને વ્યવહારોપયોગી છે. તે કહે છે (૮-૧૩), “નિરંતર અને જો બની શકે તો અંતરાશયે ઉપર પ્રત્યેક સંસ્કાર પડે તે પ્રસંગે તેને પ્રકૃતિશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો લાગુ પાડો,” તે સંસ્કારને દરેક બનતી રીત્યે તપાસવાનું કહેવાનો એક બીજો પ્રકારજ છે. બીજા વાક્યમાં તે કહે છે (૩૦-૧૧), “ઉક્ત સાહાય્યકારક સાધનોમાં હજુ એક સાધન વિશેષ ઉમેરવા દ્યો.” તે એ કે “જે વિષય તારી દૃષ્ટિઆગલ આવે, તે વસ્તુતઃ સ્વતઃ અને સમુચ્ચયમાં કેવા પ્રકારનો પદાર્થ છે એ સ્પષ્ટ રીત્યે જણાઈ આવે, અને તું પોતાને તેનું વિશેષનામ, તથા જે પદાર્થોના મિશ્રણથી તે બનેલો છે તે પદાર્થોનાં નામ, તથા તેનું પૃથક્કરણ થઈને તે જે પદાર્થોમાં ભલી જવાનો છે તે પદાર્થોનાં નામ કહી શકે તેવી રીત્યે તે વિષયની એક વ્યાખ્યા અથવા વર્ણન બનાવી રાખ.” આવો તપાસ તર્કશાસ્ત્રનો ઉપયોગ સૂચવે છે; તે પ્રમાણે એન્ટોનિનસ્ પ્રકૃતિશાસ્ત્રસંબંધી, ईश्वरસંબંધી, અને નીતિ-શાસ્ત્રસંબંધી, સિદ્ધાન્તોને સ્થાપવામાટે તર્કશાસ્ત્રને કામે લગાડતો.

પ્રકૃતિ, ईश्वર અને નીતિસંબંધી સિદ્ધાન્તોના કેટલાક ખુલાસા એન્ટોનિનસના પુસ્તકમાં છે; અને મેં વાંચ્યા છે તે કરતાં પળ વધારે ખુલાસા છે. એપિક્ટેટસના સિદ્ધાન્તોને સમજાવ્યા બાદ રિટર્ (ગે-

૪ મૂલપાઠનો અર્થ દર્શાવે એવો ઇંગ્રેજી ભાષામાં એક શબ્દ નથી; કેમ કે ‘phantasia’ શબ્દમાં ફક્ત બાહ્ય વિષયની સાથે ઇન્દ્રિયનો સંબંધ થતાં પ્રકટતા ભાનનોજ અર્થ રહ્યો છે એટલુંજ નહિ,—પણ તેમાં તો જ્યારે આપણી આગલ કોઈ પળ બાહ્યવિષય નથી હોતો ત્યારે પળ જે વિચાર અથવા લાગણી અથવા અભિપ્રાય ઉત્પન્ન થાય છે તેના અર્થનો પળ સમાવેશ થાય છે. તેટલામાટે અંતરાશયમાં જે ઘસર કરે છે તે ‘phantaston’ છે અને તે ‘phantasia’ ને ઉત્પન્ન કરે છે.

શિક્ષકે ડર્ ફિલોસોફાઈ, ૪-૨૪૧) એન્ટોનિનસના સિદ્ધાન્તો વિષે
 બહુજ સંક્ષેપમાં અને અપૂર્ણ રીતે વિવેચન કરે છે. પણ જેમાં એ વિવે-
 ચન વધારે સારી રીતે કરેલું છે તેવા એક ટુંકા નિબંધતરફ તે આપણો
 લક્ષ્ય રાખે છે. એન્ટોનિનસના ગ્રંથના જર્મન ભાષામાં જે. એમ. શલ્ટ્સે
 કરેલા તરજુમાને અંતે મુકેલો તે ભાષાન્તરકર્તાએ બનાવેલો એમ.
 ઑરેલિયસ એન્ટોનિનસના તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી સિદ્ધાન્તોવિષે એક
 નિબંધ પણ છે (ફ્લેસ્વિગ્. ૧૭૯૯). આ બે ઉપયોગી નિબંધ અને
 પોતાના અત્યંત મર્યાદા અભ્યાસની સહાયતાથી મનુષ્ય એન્ટોનિન-
 સના સિદ્ધાન્તોવિષે પૂરતો વિચાર બાંધી શકે; પણ બીજાઓને તે
 સિદ્ધાન્તો સમજાવવા તેને વધારે કઠિન લાગશે. વઢી અસલ
 ગ્રંથમાં ગોઠવણની અને ઘણી કલમોમાં સંબંધની ખામી, મૂલ
 પુસ્તકની અશુદ્ધતા, ભાષા અને ફારસીની અસ્પષ્ટતા, અને કોઈ
 કોઈ વાર કદાચ લેખકના પોતાના જ વિચારમાં ગોટાળો—આ સઘળા
 ઉપરાંત જાણે તેમના સિદ્ધાન્તો કોઈકોઈ વાર અસ્થિર હોય,
 જાણે તેમના મનુષ્યો કોઈકોઈ વાર સંશયનું વાદળું છવાયું હોય,
 તેમ તે બાદશાહના વિચારોમાં વ્યક્તિત્વની સ્પષ્ટ વિરુદ્ધતા આવે છે.
 જે મનુષ્ય નિવૃત્તિ અને ચિન્તનવાળી જિન્દગી ગાળે છે, જેને ઘર-
 આગળ અડચણ પડતી નથી અને જે દુનિયાના કામકાજમાં
 વચ્ચે પડતો નથી, તે માણસ પોતાના મનને નિરાંતમાં અને પોતાના
 વિચારને એક સરખા માર્ગમાં રાખી શકે છે. પણ આવા મનુષ્યની
 કસોટી થયેલી હોતી નથી. જો તેને માનવજીવનની કઠોર વસ્તુ-
 તાના કષ્ટપાટાઆગળ એકવાર યુક્તિ મુકવામાં આવે તો તેનું
 ઈશ્વરસંબંધી જ્ઞાન અને તેનો પ્રિયત્વ સદુણ મિથ્યા કથનરૂપજ
 થઈ પડશે. જે મનુષ્યોએ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરી નથી અને સંકટ
 સહન કર્યું નથી તેવા મનુષ્યોનાં સુંદર વિચારો અને નીતિચર્ચાઓ
 વંચાયેલાં પછી તે તો વીસરી જવાનાં. જો કોઈ બોધકે “પ્રેષિત-

धर्मसंस्थापकना जेवी *अनुभवसिद्धि* पाळी न होय, अने जो ते “धर्मवीरनी पेठे प्राणत्याग” करवाने तैयार न रह्यो होय तो कोइ पण धर्म के कोइ पण ईश्वरसंबंधी तत्वज्ञाननी एक फुटी बदाम पण किमत नथी. “बुद्धियुक्त सामाजिक प्राणी (एटले मनुष्यनो) सद्गुण अने दुर्गुण जेम निवृत्तिमां नहि पण प्रवृत्तिमां रहेलो छे तेमज तेणे करेलुं शुभ अने अशुभ पण तेनी निवृत्तिमां (एटले निवृत्तिनां कार्योंमां) नहि पण प्रवृत्तिमां रहेलुं छे.” (९-१६) एन्टोनिनस् बादशाह अनुभवसिद्ध नीतिशास्त्रां हता. ते तेमनी युवावस्थामांथी श्रमशील राज्यानुवृत्ति अनुसरता हता, अने जो के पोताना उच्चपदने लीधे तेमने कशी कमी न हती अथवा कशी कमी पडवानी दहेशत न हती तो पण ते पोते एक गरीबमां गरीब तत्वज्ञानीनी पेठे करकसरथी, मिताहारथी रहेता हता. एपिकटे-टसने थोडानीज जरूर हती, अने एम जणायछे के तेने जे थोडुं जोयतुं हतुं ते थोडुं तेने मळी आवतुं हतुं अने जेम ते पोतानी गुलामनी स्थितिथी संतोष पामतो तेम ते थोडानी प्राप्तिथी पण संतोष मानतो. पण एन्टोनिनस् बादशाह तखतउपर आव्या त्यार पछी तो तेमने एक बेचेनीभरेला आसने बेसवानुं हतुं. युफ्रेटिस न-दथी ते एटलेन्टिक् महासागरसुधी, अने स्टोटलैन्डना ठंडा डुंगरोथी ते आफ्रिकाना उष्ण रेतीनां रणसुधी फेलायली बादशा-हीनो अमल तेना हाथमां हतो; अने जो के आपणे अनुभवथी जाणी शकता नथी तो पण आपणे अनुमान तो करी शकिये छिये के पोताथी बने तेटलुं शुभ करवानी इच्छावाळा अने पोते जे शुभ करवाने इच्छे छे तेमांनु घणुंज थोडुं शुभ पोते करी शकशे एम खातरीथी जाणनार, एवा आखी आलमना कामने पोताना हाथमां राखनार ते बादशाहने केवी कसोटीओ, मुश्कलीओ, चिन्ता अने दिलगिरीओ नडती होवी जोइए!

યુદ્ધ, મરકી, તરકટ, સામાન્ય સડાની વચ્ચે અને પોતાના ઉપરના
 એવા ગંજાવર રાજ્યના બોજાનીચે એન્ટોનિનસને ટકાવી રાખવાને
 તેમના પોતાના સઘળા ધૈર્યની વારંવાર જરૂર પડતી હતી, તે આપણે
 સહજ સમજી શકીએ એમ છે. ઉત્તમ અને બહાદુરમાં બહાદુર
 મનુષ્યોને વેહેમ અને મનની દુર્બલતાની પલ્લો આવે છે, પણ જો
 તેઓ ઉત્તમ અને બહાદુરમાં બહાદુર હોય છે તો એન્ટોનિનસની
 માફક પુનઃ પ્રથમ સિદ્ધાન્તોપર આવીને પોતાની ગ્લાનિમાંથી
 ફરીને પાછા બહાર નિકળી આવે છે. તે બાદશાહ કહે છે કે
 જિન્દગી ધુમાડા અને વરાલજેવી છે, અને સેઈન્ડ્ જેમ્સ પોતાના
 પત્રમાં એજ વિચાર દર્શાવે છે:—કે દુનિયા વૈરભાવવાળાં અરિષ્ટા-
 વાળાં, દુષ્ટ હૃદયનાં માણસોથી ભરેલી છે, અને તેમાંથી છુટી
 નિકળવામાં મનુષ્ય સારી પેઠે સંતોષ માને એમ છે; જેને તે અત્યંત
 દૃઢ માનતો હોય તેના વિષે પણ કેટલીકવાર કદાચ તેને શક રહે
 છે. આ પ્રકારનાં માત્ર થોડાંજ વાક્ય છે, પણ તેવાં વાક્યો પોતાની
 હમેશની રહેણીમાં આવતી खरेखरी मुस्कેलीઓ સામે ઝમઝામમાં ઝમઝા
 મનુષ્યના જખ્યાને જે ટક્કરો ફીલવી પડતી હતી તેની સાક્ષીતી છે.
 તે બાદશાહના વિચારો દર્શાવી આપે છે કે તેમને જીવનમાં સાન્ત્વ-
 ન અને દિલાસાની જરૂર હતી એટલુંજ નહિ, પણ તેમને મરણમાટે
 તૈયાર થવામાં પણ તેવી જરૂર હતી એવી એક ટીકા મેં કોક ઠેકાણે
 જોઈ છે—તે તુચ્છ છે અને તે સદર્દુ બાદશાહનું સ્વોદું દેવાવાળી
 રીત્યે કરેલી છે. खरું છે કે તેમને દિલાસા અને આધારની જરૂર
 હતી અને તેમણે તે કેવી રીત્યે મેલવ્યા તે આપણે જોઈએ છીએ.
 તે નિરંતર પોતાના એવા મૂલ્ય સિદ્ધાન્તોપર આવે છે કે આ વિ-
 શ્વની વ્યવસ્થા હાપણપૂર્વક કરવામાં આવી છે; પ્રત્યેક મનુષ્ય
 આ વિશ્વનો એક ભાગ છે અને વિશ્વના જે ક્રમને તે ફેરવી શકે
 તેમ નથી તે ક્રમને તેણે અધીન થવું જોઈએ; જે કાંઈ પરમેશ્વરે કર્યું

છે તે સારુંજ કર્યું છે; માનવજાતિ તે મનુષ્યનો બંધુવર્ગ છે; માણસે પોતાનો અપકાર કરનાર મનુષ્યોને પળ ચહાવાં જોઈયે, પોષવાં જોઈયે અને તેમને વધારે સારાં બનાવવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈયે. ઇન્ટોનિનસનો આ છેવટનો નિર્ણય છે (૨. ૧૭):— “ત્યારે મનુષ્યને યથાર્થ રીતે દોરી શકે એવી શી વસ્તુ છે? એવી વસ્તુ તો કેવલ એકજ છે, અને તે તત્ત્વવિચારજ છે. પળ તે તત્ત્વવિચાર આમાંજ રહેલો છે—કે માણસે મનુષ્યમાં રહેલા દિવ્ય અંશને બઠાત્કારમાંથી મુક્ત અને અઘંડિત રાખવો તથા સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વથી અતીત રાખવો (અનુભવવો); કોઈ પળ પ્રવૃત્તિ પ્રયોજન વિના કરવી નહિ, તેમાં પળ અસત્યથી અને દંભથી તો કદી પળ કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવીજ નહિ, તથા તેમાં બીજા માણસ અમુક કરે કે ન કરે તેની બઢબઢ કર્યા વિનાજ જે કાંઈ કરવું હોય તે કરવું: અને વઢી, ગમે તે સ્થલે જે કાંઈ બને અને જે કાંઈ આપણે ભાગ્યે આવે તે સઘલું માણસ પોતે જ્યાંથી આવ્યો છે ત્યાંથીજ આવેલું છે એમ માનવું; અને છેવટે, જે તત્ત્વોની મેલવણીથી પ્રત્યેક જીવતું પ્રાણી બનેલું છે તે તત્ત્વોના પૃથક્કરણ સિવાય મૃત્યુ એ બીજું કાંઈ પળ નથી એમ સમજીને આનંદી અંતઃકરણથી મૃત્યુની રાહ જોતા બેસવું. પળ જ્યારે તત્ત્વો નિરંતર વિવિધ રૂપાન્તર પામે છે ત્યારે તે તત્ત્વોને કાંઈ હાનિ થતી નથી તો પછી (પોતાના પિંડરૂપ) સઘલ્લાં તત્ત્વોના વિકાર અને પૃથક્કરણવિષે માણસે શામાટે કોઈ પળ પ્રકારનો ભય રાખવો જોઈયે? કેમ કે એ તો કુદરત પ્રમાણેજ છે; અને જે કુદરત પ્રમાણે છે તે કાંઈ અશુભ નથી.

ઇન્ટોનિનસનું પ્રકૃતિશાસ્ત્ર તે વિશ્વની કુદરતનું, વિશ્વવ્યવસ્થાનું અને તે બંનેની સાથે માનવ પ્રકૃતિના સંબંધનું જ્ઞાન છે. તે વિશ્વને ‘વિશ્વના ઉપાદાન’ નું નામ આપે છે^૬, અને વધારામાં

૬ કેટલાંક ઉદાહરણો હું અહીં ઉમેરું છું; ઇન્ટોનિનસે (૫. ૨૪)માં “વિશ્વનું ઉપાદાન” એવા શબ્દો વાપર્યા છે. (૧૨. ૧૦) માં તે કહે છે કે ‘એક સામાન્ય

एटलुं कहे छे के 'बुद्धि' ए विश्वने नियममां राखे छे. एन्टोनिनसू वळी (६-९) 'विश्वस्वभाव' अथवा 'विश्वनो स्वभाव' एवा शब्दो वापरै छे. विश्व अर्थात् व्यष्टि अने समष्टि के जेने आपणे अव्यक्त अथवा क्रम कहिये छिये तेने एन्टोनिनसू (६-२५) (कोस्मोस) महत् कहे छे. जो के ते कदी-सर्व एटले मनुष्य जे कांइ पदार्थोने कोइ पण रीत्ये अस्तित्ववाळा समजी शके ते सर्ववाचक-आवा सामान्य शब्दो वापरता जणाय छे तो पण ते बीजा प्रसंगो-ए भूत, भौतिक पदार्थो, कारण, मूल अने बुद्धिनो^१ स्पष्ट रीत्ये उपादान कारणरूप पदार्थ छे' ते असंख्य कार्यरूप पिंडोमां वहंचायलो छे (४. ४०). स्टोवियसना ग्रंथ (पुस्तक. १, अध्याय. १, प्रकरण १४) मां आ प्रमाणे व्याख्या आपेली छे. (८. ११) मां एन्टोनिनसू 'उपादानरूप अने भौतिक' विषे बोले छे; अने (७. १०) मां एम कहे छे के- 'जे कांई भौतिक छे ते बहुं' "आखा कार्यना उपादान"मां अदृश्य थइ जाय छे. जे दशाने आपणे उच्चतम अथवा अंतिम मानिये छिये, तेने माटे 'विश्वनुं उपादान' ए जातिवाचक शब्द छे, केम के ते दशानी समान तेमज तेथी उंची एनी बीजी कोइ पण दशा नथी एम आपणे समजिये छिये. ए तत्त्वचिन्तकनुं 'वस्तु' छे: कोइ पण पदार्थना अस्तित्वना अधिष्ठानरूप अथवा तो सत्तारूप आपणे जेने समजिये छिये अथवा धारिये छिये तेने माटे परावधिरूप ए वाचक शब्द छे. "ईश्वर तत्त्व के जे पोतेज उपादान वस्तु, अथवा एकज अने अखिल उपादान वस्तु छे तेमांथी एकेएक सृष्ट पदार्थ पोतानी सत्ता वा अस्तित्वने प्राप्त करे छे." (स्वीडेनबोर्ग-कृत दैवी ज्ञान, १९८.)

७. कांइ पण गेरसमज थती अटकाववाने माटे हुं ए बाबत उपर ध्यान खेंचवा मागुं छुं के आ सघळा सामान्य शब्दोमां परस्पर विरोध आवी जाय छे. 'प्रत्येक अने सघळा' वगेरे, अने 'आखुं' एमां मर्यादा अथवा हदनो भाव रहेलो छे. 'एक' मां पण मर्यादानो भाव छे; 'सर्व' मां पण मर्यादानो भाव छे; 'आखा' मां पण तेवोज भाव छे. पण एवा शब्दो वापर्या विना आपणो छुटको नथी. जेनुं स्वरूप आपणे मनवडे संपूर्ण लही शकता नथी ते वस्तु वाणीवडे कहेबामां आपणने जोइये तेवा शब्दो जडी शकेज नहि. 'निरपेक्ष' अथवा 'स्वतंत्र' के 'शुद्ध' वगेरे शब्दो उमरेवाथी पण कांई अर्थ सुधरतो नथी. वळी 'ईश्वर' ए शब्दने पण घणा खरा लोको घणीवार अजाणतां एवा अर्थमां वापरै छे के तेमां पण समर्यादपणानो भाव आवी जाय छे अने तेनी साथे वळी एवा शब्दो उमेरे छे के जेमांतेवा समर्यादपणानो अभाव सूचबवानो हेतुरहेलो होय.

વિવેક (ભેદ) રાખે છે. સર્વ વસ્તુઓના કર્તા અને સામગ્રી એવા બે મુખ્ય ભાગ છે એ એનોના સિદ્ધાન્ત સાથે મળતું છે. સામગ્રી કે જેના ઉપર ક્રિયા કરવામાં આવે છે, અથવા ક્રિયાનો વિષય થાય છે તે તો અવ્યાકૃત જડ વસ્તુ છે: જે ક્રિયા કરે છે તે બુદ્ધિતત્ત્વ છે, તેજ ईश्वर છે, તે અવિનાશી છે અને સમગ્ર જડમાં ક્રિયા કરે છે તથા સઘળી વસ્તુઓને પેદા કરે છે. તેજ પ્રમાણે ઇન્ટોનિનસ્ પણ (૫. ૩૨) માં સમગ્ર ઉપાદાનમાં જે વ્યાપી રહે છે અને નિયત યુગચક્રમાં સદાકાલ આ વિશ્વનો કારભાર ચલાવે છે તે બુદ્ધિતત્ત્વવિષે બોલે છે. ईश्वर અવિનાશી છે અને જડ પણ અવિનાશી છે. જડને આકાર આપનાર તે ईश्वર છે, પણ ईश्वરે જડ ઉત્પન્ન કર્યું એમ કહેવાતું નથી. આ મત કે જે એનેક્સેગો-રાસના મત જેટલો જુનો છે તે પ્રમાણે ईश्वર અને જડ એકબીજાથી નિરપેક્ષ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, પણ ईश्वર જડઉપર સત્તા ધરાવે છે.

એમ કહેવાય છે કે જ્યારે ધર્મને માટે પ્રાણાર્પણ કરનાર એક સ્ત્રિસ્ત્રીને પૂછવામાં આવ્યું કે ईश्वર એ શું છે, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે પરમેશ્વરને માનસની પેટે કાંઈ નામ નથી હોતું; અને જસ્ટિન્ પણ (ઇપોલે. ૨. ૬) માં એમજ કહે છે કે-પિતા, પરમેશ્વર, કર્તા, પ્રભુ અને સ્વામી એ નામો કાંઈ નામો નથી પણ ઉપકારો અને કૃતિયો ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલા બિરુદો અથવા વિશેષણો છે. (સેનેકાના ડી બેનિફ. ૪.૮ સાથે સરસાવો.) કોઈ વસ્તુનો આપણા મનમાં પૂરતો વિચાર બંધાયા વિના પણ આપણે તે વસ્તુનું અસ્તિત્વ મનમાં સમજી શકીએ છીએ, અથવા તો અસ્તિત્વવિષે વિચાર ધરાવી શકીએ છીએ; અહીં “પૂરતો વિચાર” એટલે તે વસ્તુના જેટલોજ વિસ્તૃત અને સમાન વિચાર સમજવો. જો ‘અમર્યાદેશ’ એ શબ્દ હું વાપરી શકું તો હું કહું છું કે ‘અમર્યાદેશ’ નો આપણને કાંઈ પણ વિચારજ આવી શકતો નથી, તો પણ જેને આપણે કોઈ સમર્યાદેશ ભૌતિક વસ્તુ કહીએ છીએ તેના પરિમાણઉપરથી આપણે સમર્યાદેશનો વિચાર બાંધીએ છીએ; અને અમર્યાદેશ અથવા અવચ્છેદરહિત દેશવિષેનો વિચાર પણ એનો એજ હોય છે અર્થાત્ કોઈ પણ વિચારજ હોતો નથી; તથાપિ જો કે આપણે દેશને અવચ્છેદરહિત માનિએ છીએ અને તેને હૃદયમર્યાદાવાળો લઈ શકતા નથી તો પણ કોણ જાણે કેવીએ રીતે એક અર્થમાં આપણે એ અવચ્છેદરહિત દેશનો હયાલ આપી શકીએ છીએ.

जड अने ईश्वर ए बनेना अस्तित्वनी वात मात्र दर्शवनारो ज आ सिद्धान्त छे. विरक्ततत्त्वज्ञानीओ (स्टोइक्स्) जडना मूल अने स्वभावविषेना खुलासो न थइ शके एवा प्रश्ननी कडाकूटमां उतरता ज नथी. आपणे जेम जाणिये छिये तेम एन्टोनिनस् पण सर्व वस्तुओना आदि (आरंभ) होय छे एम माने छे; पण एमनी भाषा केटलीक वार घणी अस्पष्ट छे. में एक कठण वाक्यनो अर्थ सम-जाववानो प्रयत्न कर्यो छे. (७-७५ अने तेनी टिप्पनी.)

८. जड पदार्थनो विचार अने देशनो विचार एकबीजाथी जुदा पाडी शकाय तेम नथी. जड पदार्थ अने आकार उपरथी आपणे देशनो विचार उप-जावी लेइये छिये. पण जड पदार्थनो के देशनो पूरतो विचार आपणा मनमां होतो नथी. जड पदार्थ पण पोतानी सूक्ष्मावस्थानी पराकाष्ठाए तो माणस जेने मन, आत्मा, अथवा बीजा जे कोइ नामे कार्यथी ज जाणवामां आवती शक्ति कहे तेना जेवो ज अविज्ञेय छे. एनेक्सेगोरासे बुद्धिशक्ति अने जड पदार्थ वच्चेनो भेद दर्शाव्यो छे, अने ते कहे छे के बुद्धिशक्तिए जड पदार्थने गति आपी, तथा एप्रमाणे जड पदार्थनां तत्वोने जुदां पाडीने तेमनो क्रम स्थाप्यो; पण सिम्प्लीसियस् कहे छे तेप्रमाणे आ स्थले एनेक्सेगोरासे पोताना तत्त्वज्ञानना अनुशासनना पायातरीके आरंभवाद मात्र मानी ज लीओ होय एम संभवे छे. एम्पिडोक्लीसे कहुं छे के “विश्व अनादि छे ने छे ज.” जे सृष्टि कहेवाय छे तेनो कांइ ख्याल तेना मनमां हतो ज नहि. ओसेल्लस् ल्युकेनस् (१, § २) ए ज सिद्धान्त पकडी रखो हतो के विश्व कोइए सृज्यु नथी तेम ज तेनो नाश पण थइ शक्तो नथी. अर्थात् विश्व अनादिसिद्ध छे. ल्युकेनस् परमेश्वरना अस्तित्वने स्वीकारतो; पण एना ईश्वरवाद (Theology) मां केटलीक चर्चानी अपेक्षा रहे तेम छे. स्ट्रेबोना कहेवाप्रमाणे (पृष्ठ ७१३, आवृत्ति केस.), ब्रेचमेन्स् तेथी उलटो ज उपदेश करे छे के- विश्व तो सृजायछुं छे अने ते नाश पामे तेहुं छे; तथा तेनो कर्ता अने नियंता समग्रमां ध्यापी रहेलो छे. सोलोमन्स् विज्ञडम् (सोलोमननी दक्षता)ना पुस्तकनो कर्ता [११-१७] कहे छे के:- “तारा सर्वशक्तिमान् हाथे आकाररहित (अव्याकृत) जडमांथी जगत् रच्यु.” एनो आशय एवोथाय के जड तो प्रथमथी ज हतुं. जे सामान्य ग्रीक् (युनानी) भाषाना शब्दनो अर्थ आपणे जड (Matter) करिये छिये ते ग्रीक् शब्द *Ule* छे. ते जड के जेना पदार्थो बनेला छे, ते उपादानकारणरूप द्रव्य छे.

જેના સઘळा જડ પદાર્થો બનેલા છે તે સઘळा મૂલતત્ત્વરૂપ વિભાગો (Stoicheia) નો જડમાં સમાવેશ થાય છે. પળ આકારમાં કાંઈ પળ સ્થાયી નથી. એન્ટોનિનસના કથનપ્રમાણે (૪-૧૬) “વિશ્વની પ્રકૃતિને, જે પદાર્થો અસ્તિત્વમાં હોય છે તેનો વિકાર કરવાનું અને તેના જેવા નવા પદાર્થો બનાવવાનું, જેટલું ગમે છે તેટલું બીજું કાંઈપળ ગમતું નથી. કેમ કે, હવળાં અસ્તિત્વમાં છે તે પ્રત્યેક પદાર્થ હવે પછી જે થવાનું છે તેનું એક રીત્યે બીજ છે. પળ તું તો જે બીજ પૃથ્વીમાં અથવા ગર્ભાશયમાં નાંચવામાં આવ્યાં છે, તેનો જ માત્ર વિચાર કરે છે, પરંતુ એ ઘળો જ તુચ્છ વિચાર છે.” ત્યારે સઘळा પદાર્થો એક સંતત પ્રવાહમાં અને વિકારમાં જ પડેલા છે. કેટલાક પદાર્થોનું પૃથક્કરણ થઈને તેઓ મૂલતત્ત્વરૂપ થઈ જાય છે, તેઓને સ્થાને બીજા પદાર્થો થાય છે; અને એપ્રમાણે “આણું વિશ્વ નિત્ય નવું અને સંપૂર્ણ રહ્યા કરે છે.” (૧૨-૨૩)

એન્ટોનિનસ જેને “વીર્યરૂપ તત્ત્વો” કહે છે, તેને માટે તે કેટલાક અસ્પષ્ટાર્થ શબ્દો વાપરે છે. એપિક્યુરસે કહેલા અણુઓ કરતાં આ “વીર્યરૂપ તત્ત્વો” ને એન્ટોનિનસ (૬-૨૪) ભિન્ન પ્રકારનાં જ કહે છે, તેથી એ “વીર્યરૂપ તત્ત્વો” તે અનિયત રીત્યે ંમળ કરતા કરતા અને કોઈને ગમ ન પડે તેવી રીત્યે જોડાઈ જતા જડ અણુઓ નથી. એક વાક્યમાં (૪-૨૧) એન્ટોનિનસ “સજીવન તત્ત્વો” એટલે દેહ પડ્યા પછી “વિશ્વના વીર્યરૂપ તત્ત્વો”-માં પ્રવેશ પામતા જીવાત્માઓવિષે બોલે છે. શલ્દશ્ન એમ ધારે છે કે—“વીર્યરૂપ તત્ત્વો એટલે વિવિધ મૂલતત્ત્વોના સંબંધો, કે જે સંબંધોનો નિર્ણય ઈશ્વરવડે કરવામાં આવે છે અને જે સંબંધોથી જ માત્ર સેન્દ્રિય જીવોની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે—એમ કહેવાનો એન્ટોનિનસનો આશય છે.” આ અર્થ કદી ચ્હરો પળ હોય; પળ જો ચ્હરો હોય તો પળ તેમાંથી કાંઈ અર્થસિદ્ધિ થાય

તેવું નિકલતું નથી.^૧ એન્ટોનિનસ્ વારંવાર “પ્રકૃતિ” એ શબ્દ વાપરે છે, અને તેના અર્થનો નિશ્ચય કરવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. “પ્રકૃતિ” નો વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રાનુસાર સાદો અર્થ “ઉત્પત્તિ” એટલે જેને આપણે પદાર્થો કહીએ છીએ તેમનો જન્મ. રોમન લોકો Natura (નેચ્યુરા) શબ્દ વાપરતા, તેનો પણ મૂળ અર્થ તો “જન્મ” જ થાય છે. પણ ગ્રીક લોકો તેમ જ રોમન લોકો આ સાદા અર્થને વઝગી રહ્યા નથી અને આપણે પણ વઝગી રહેતા નથી. એન્ટોનિનસ્ (૧૦-૬) માં કહે છે કે:—“વિશ્વ ગમે તો આણુઓનો સમુદાય છે કે પ્રકૃતિ એક તંત્ર છે, તો પણ એટલું તો સઠથી પહેલું સિદ્ધ કરવું જોઈએ કે હું તે સમગ્રનો એક ભાગ છું કે જે સમગ્રઉપર પ્રકૃતિ સત્તા ચલાવે છે. અત્ર એમ જણાશે કે જાણે પ્રકૃતિને એક કર્તાહર્તા સમર્થ શક્તિને રૂપે જોઈ છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિને કોઈ એવી વસ્તુરૂપે જોઈ છે કે જે વસ્તુ પરમેશ્વરથી સ્વતંત્ર રહીને નહિ તો પરમેશ્વરે તેને આપેલા સામર્થ્યથી પ્રવર્તે છે. જો કે ઘણા લેખકો “પ્રકૃતિ” (Nature) એ શબ્દને તેનો ચોક્કસ અર્થ ઠરાવ્યા વિના વાપરે છે એ સુલું છે તો પણ જો હું ઉપરના કથનને બરોબર સમજતો હોઉં તો એ (Nature) શબ્દ ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેવી રીત્યે હવળાં વારંવાર વપરાય છે. તે જ પ્રમાણે કેટલાક લેખકો ‘પ્રકૃતિના નિયમો’ એવા શબ્દો સમજી શકાય તે અર્થમાં વાપરે છે, પણ બીજા લેખકો તે શબ્દોને કોઈપણ નિર્ણીત અર્થમાં નથી વાપરતા તે પણ તેટલુંજ સુલું

૧. જસ્ટિન્ (એપોલ. ૨. ૮) ય્યાંઆગલ સ્ટોઇક્સ (વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનીઓ) વિષે બોલે છે ત્યાં અમુક લ્યાટિન્ શબ્દો વાપરે છે; પણ એ શબ્દો તે એક સવિશેષ અર્થમાં વાપરે છે (ટિપ્પની, ૧૧). પહેલાંના ખ્રિસ્તી લેખકો સ્ટોઇક્સ તત્ત્વજ્ઞાનના શબ્દોથી પરિચિત હતા, અને તેઓના લેખોઉપરથી એમ જણાય છે કે તે સમયે ખ્રિસ્તીધર્મનું વિવરણ કરનારાઓ અને ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનું વિવાદયુદ્ધ આરંભાદ ચૂક્યું હતું, સેઇન્ડ પિટરના બીજા પત્ર (૨. ૧, ૫. ૪)-માં પણ એક સ્ટોઇક્સ પરિભાષાનું વાક્ય આપણને મળી આવે છે.

છે. બિશપ્ બટલર્ કહે છે કે:—“પ્રકૃતિઅનુસાર (Natural) એ શબ્દનો એક જ સ્પષ્ટ અર્થ ‘સ્થાપેલું’ ‘નિર્ણીત’ કે ‘ઠરાવેલું’ એવો થાય છે; “કેમ કે, પ્રકૃતિના નિયમથી ઉપરાંત અથવા ચમત્કારરૂપ કાર્ય કરવાને માટે એક કાર્ય એકદમ કરનાર કર્તાની જેટલી આવશ્યકતા રહે છે તેટલી જ આવશ્યકતા જે કાંઈ કાર્ય પ્રકૃતિ-અનુસાર છે તેને પણ તેવું કરવાને અર્થાત્ નિરંતર અથવા નિર્ણીત સમયે તે કરવાને માટે કોઈએક બુદ્ધિયુક્ત કર્તાની આવશ્યકતા રહે છે, અને એવો કર્તા હોવો જ જોઈએ એમ પ્રથમથી જ માનવું પડે છે.” એપ્રમાણે બિશપ્ બટલર્ જે અર્થ આ પ્રકૃતિ (Nature) શબ્દનો કરે છે, તે સિવાય તેનો બીજો કોઈ અર્થ નથી. જ્યારે પ્લેટો (ડી લેગ ૦ ૪-૭૧૧) માં કહે છે કે “અસ્તિત્વ ધરાવનાર સઘળા પદાર્થોનો આદિ મધ્ય અને અંત પરમેશ્વર પોતાના હાથમાં રાખે છે, અને પ્રકૃતિ (એટલે એક નિયતક્રમ) પ્રમાણે સંસારચક્રમાં પોતાના કાર્યક્રમમાં સીધેસીધો આગલ ચાલ્યા કરે છે; અને ઈશ્વરની સાથે નિરંતર ન્યાય રહેલો છે, તે ન્યાય ઈશ્વરી-નિયમ એટલે જે નિયમ અથવા ક્રમ પરમેશ્વર પાલે છે તેથી જેઓ આઢાઅવળા જાય છે તેમને શિક્ષા કરે છે”—ત્યારે તેનો અર્થાત્ પ્લેટોનો ઉપર કહ્યો તે જ આશય છે.

પ્રહોની ગતિઓ, જેને આપણે ગુરુત્વાકર્ષણ કહિયે છિયે તેનું કાર્ય, સેન્દ્રિય પદાર્થોનું ભૌતિક સંયોગીકરણ અને પૃથક્કરણ, છોડવા અને સજીવન શરીરોની ઉત્પત્તિ, તેમનાં જન્મ વૃદ્ધિ અને લય—કે જેને આપણે મરણ કહિયે છિયે—એ બધું જ્યારે આપણે જોઈએ છિયે, ત્યારે વ્યતિકરોનો એક એવો નિયમિત અનુક્રમ આપણા અવલોકનમાં આવે છે કે જે અનુક્રમ વર્તમાન કાલના અને આપણે જાણિયે છિયે તેટલા ભૂતકાલના પણ અનુભવની મર્યાદામાં નિયત અને એકધારો છે. પણ જો એમ ન હોય, અર્થાત્ આપણને જ્ઞાત છે તે વ્યતિકરોના નિયમ અને અનુક્રમમાં અત્યંત આગલ જતાં ફેરફાર

पडे तेम होय-एवो फेरफार बुद्धिगोचर थाय तेवो होय-तो व्यतिकरोनो एवो आखो नियम अने अनुक्रम आपणे शोधी काढ्यो नथी अने कदी शोधी काढवाना पण नथी के जे अनुक्रममां ते अनुक्रमना ज स्वभावप्रमाणे एटले तेना स्थपायला नियमप्रमाणे जेने आपणे पदार्थोनो क्रम अथवा प्रकृति कहिये छिये तेनो कांइ फेरफार आवेलो होय. वळी एवा फेरफार पण थयेला छे एम समजी शकाय तेम छे खरुं-अर्थात् वस्तुक्रममां एवा फेरफार के जेमने भाषानी अपूर्णताने लीधे आपणे फेरफार कहेवा पडे छे, पण ते कांइ फेरफार छे ज नहि; अने विशेष ए पण निश्चित छे के सघळा वास्तव व्यतिकरो, जेवा के उत्पत्ति, वृद्धि अने लयना व्यतिकरोना खरा अनुक्रमविषेनुं आपणुं ज्ञान सदैव अपूर्ण ज रहेवानुं.

प्रकृतिविषे आपणे बोलिये तेना करतां कारणकार्यविषे बोलिये त्यारे पण आपणने कांइ वधारे फावतुं नथी. जीवनव्यवहारनां कामने माटे आपणे 'कारण अने कार्य' ए शब्दो सगवड भरेली रीत्ये वापरी शकिये, अने ते शब्दोनो आपणे निराळो निराळो अर्थ ठरावी शकिये-कांइ नहि तो एटलो निराळो के जेथी सघळो समजफेर थतो अटकावी शकिये. पण ज्यारे आपणे वस्तुमात्रनां कारण अने कार्यविषे बोलिये त्यारे तो बीजी ज वात बने छे. जे सघळुं आपणने जणाय छे ते व्यतिकरो छे, अथवा आपणा समजवाप्रमाणे ते तो नियमित अनुक्रममां एक एकनी पाछळ आवता देखावो छे, तेथी जो कोइ एक व्यतिकर देखावोनी परंपरामां अटकी जाय तो आपणे समजिये छिये के ते परंपरामां कां तो तूट पडी होवी जोइये के कां तो पेला देखाता बंध थयेला व्यतिकरनी पाछळ बीजुं कांइक देखाशे अने खाली पडेली स्थानने पूरी नाखशे; अने एप्रमाणे ते परंपरामां तेना वृद्धिक्रममां कोइक प्रकारे फेरफार थाय छे अथवा तो केवल फेरफार थइ जाय छे. तो कारण

અને કાર્યનો મેં કહ્યો છે તે ઉપરાંત પ્રકૃતિના વ્યતિકરોના અનુક્રમ-માં બીજો કાંઈ અર્થ થતો નથી; અને પ્રત્યેક અનુપાતી વ્યતિકરનું સ્વરૂપ કારણ અથવા કેટલાક કહેવા માગે તેમ સર્વોપરિ કારણ તો સઘલી વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યત્ વસ્તુઓનું જે કારણ છે તેમાં જ રહેલું છે. એ પ્રમાણે—પ્રકૃતિના વ્યતિકરોના વર્તમાન ક્રમમાં જો આપણે આરંભ સમજી શકીએ અને તેને સૃષ્ટિનો આદિ ગણીએ તો જ ‘સૃષ્ટિ’ એ શબ્દનો કાંઈ વાસ્તવ અર્થ થાય; પણ સામાન્ય મનુષ્યો જેવો અર્થ કરે છે તેવા અર્થમાં અમુક સમયે સઘલી વસ્તુઓની સૃષ્ટિ અને તે પછી આદિકારણનું નિવૃત્ત થવું તથા વ્યતિકરના સઘલા અનુક્રમ પ્રકૃતિના નિયમને અથવા તો લોકો જે કાંઈ શબ્દો વાપરે તેને સોંપી દેવા, —એ તો કેવલ અશક્ય જ છે^{૧૦}.

હવે, જો કે જે વાક્યોમાં એન્ટોનિનસ્ પ્રકૃતિવિષે, વસ્તુઓના વિકારોવિષે અને વિશ્વના નિર્ભાવવિષે બોલે છે—તે સઘલાં વાક્યો સમજવામાં મોટી કઠિનતા છે, તો પણ મને નિશ્ચય થયો છે કે જે અર્થ મેં દર્શાવ્યો છે તે જ અર્થમાં એન્ટોનિનસ્ પણ પ્રકૃતિ અને

૧૦ જ્યારે આપણે કોઈ પણ વસ્તુનો વિચાર કરીએ ત્યારે તે વિચારની સાથે જ તેના દેશ અને કાલનો વિચાર આવે છે. પણ અનંતકાલ અને અનંતદેશ એક ઘણી અપૂર્ણ રીતે જ આપણા વિચારના વિષય થઈ શકે, તેવિના બીજી કોઈપણ રીતે તે આપણા વિચારના વિષય થઈ શકતા નથી. જ્યારે આપણે પરમેશ્વરવિષે વિચાર કરીએ ત્યારે તેમાં કાલ અને દેશનો કાંઈ પણ વિચાર કરવો જોડ્યે જ નહિ. સ્વીડેન્બોર્ગ કહે છે કે:—“પ્રાકૃત મનુષ્ય તો એમ માને કે જો કાલ, દેશ અને દ્રવ્યજન્ય વસ્તુઓના વિચારો કાઢી લેવામાં આવે તો તેને પછી કાંઈ વિચાર રહેવાનો નહિ; કેમ કે તે ત્રણના વિચારો ઉપર મનુષ્યના સમગ્ર વિચારનો પાયો રચાયલો છે. પણ માણસે જાણવું જોડ્યે કે યંત્રાસુધી કાલ દેશ અને દ્રવ્યના વિચારનો અંશ રહેલો હોય છે ત્યાંસુધી તે પ્રમાણમાં તેના વિચારો સીમા અને મર્યાદાવાળા હોય છે; અને તે ત્રણના વિચારનો અંશ જેટલો નથી હોતો તેટલા પ્રમાણમાં તેના વિચારો સીમારહિત અને વિસ્તૃત હોય છે; કેમ કે તેટલે અંશે મન ભૌતિક અને સાંસારિક વસ્તુઓ કરતાં અધિક ડાહ્યા દર્શાવે પહોંચેલું હોય છે.” (સ્વર્ગ અને નરક વિષે, ૧૬૧.)

प्रकृतिअनुसार (प्राकृत) ए शब्दो वापरे छे; अने एन्टोनिनस् स्पष्ट रीत्ये अने यथार्थ सामंजस्यपूर्वक शब्दो केम वापरवा ते जाणनार पुरुष हता, तेथी कोइ वाक्योमां तेमनो अर्थ संदिग्ध होय तो पण आपणे एम धारी लेवुं जोइये के प्रकृतिविषेनो तेमनो विचार ते सर्वव्यापक, सदा विद्यमान, अने निरंतर प्रवर्तती ईश्वरशक्तिविषेनी तेमनी सुदृढ निष्ठानी साथे मळतो ज हतो. (२. ४; ४. ४०; १०. १; ६. ४०; अने बीजां वाक्यो जुवो. सेनेकाना डी बेनिफ. ४. ७. साथे सरखावो. स्वीडेन्बोर्गनुं एन्जेलिक् विज्ञडम्, ३४९-३५७ जुवो.)

एन्टोनिनसूना लेखमां एवुं घणुं छे के जे समजवुं कठिन छे अने तेमणे जे लख्युं छे ते सघळुं ते पोते पूरेपूरुं समज्या नथी एम पण कही शकाय; पण एम कहेवुं तेमां कोइपण रीत्ये विशेष नथी, केम के हवणां पण एवुं बने छे के पोते तेमज बीजुं कोइपण जे समजी शके नहि तेवुं कोइकोइ माणस लखे छे. वस्तुओप्रत्ये दृष्टि करवानुं अने ते वस्तुओ-द्रव्य, निमित्त, अने संबंध अथवा प्रयोजन के जेने आपणे कार्य अथवा परिणाम कहिये छिये तेवा प्रकारनुं कांइक पोते कहेवा धारता जणाय छे-तेमां वहेंचाइ जती जोवानुं आपणने एन्टोनिनस् (१२. १०) मां कहेछे. 'कारण' (aitia) ए शब्दमां कठिनता रहेली छे. संस्कृत-मां तेवो ज शब्द 'हेतु' छे; अने भारतवर्षना अने ग्रीसना सूक्ष्म भेद जाळवनार सघळा तत्त्वचिन्तकोए तथा अर्वाचीन समयना ओछी चोकसी राखनार सघळा तत्त्वचिन्तकोए पण एज शब्द अथवा एनो कोइ पर्याय शब्द संदिग्धरीत्ये वापर्यो छे. तो पण कोइ वार एम पण बने के लेखकना मनमां गुंचवाडो नथी होतो पण भाषानी ज अनिवार्य संदिग्धतामां ज ए गुंचवाडो रहेलो होय छे, केम के केटलाक डाह्यामां डाह्या माणसो पण पोताना

કહેવાના આશયને પોતે જ સમજતા ન હતા એમ હું ધારી શકતો નથી. જ્યારે એન્ટોનિનસ (૪. ૧૬) માં એમ કહે છે કે, “કોઈ એક રીત્યે હાલ અસ્તિત્વમાં છે તે વસ્તુ હવે પછી થનાર વસ્તુનું બીજ છે,” ત્યારે કેટલાક આર્યવર્તના તત્ત્વચિન્તકોએ કહેલું છે તે જ એન્ટોનિનસ પણ કહે છે એમ ધારી શકાય, અને એપ્રમાણે એક ગહન સત્ય તે એક મોટી નિર્રથક અશક્યતાના રૂપમાં આવી જાય. પણ એન્ટોનિનસ “કોઈ એક રીત્યે” એવા શબ્દો વાપરે છે, અને કોઈ એક રીત્યે તે સત્ય કહે છે; અને બીજી રીત્યે જો તમે તેમના કહેવાનો અર્થ ઓટો સમજો તો તેમણે ઓટું કહ્યું. જ્યારે પ્લેટોએ કહ્યું કે “કોઈપણ વસ્તુ છે નહિ, પણ (નિરંતર) થયા જ કરે છે” ત્યારે તેણે એક મૂલસૂત્ર કહ્યું કે જેમાંથી આપણે કાંઈક અર્થ કાઢી શકીએ, કેમ કે એ કહીને પ્લેટો કારણકાર્યના સઘળા વ્યાવહારિક વિચારોનો નાશ કરતો નથી, પણ કારણકાર્યના મનો-રચિત વિચારોનો જ નાશ કરે છે. આપણને જણાય છે તેમ વસ્તુ-ઓની આવી શ્રેણિનો વિચાર કાલક્રમમાં એટલે પરંપરામાં જ કરવો પડે છે, અને એક વસ્તુસ્થિતિ તથા અન્ય વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચે આપણને આંતરા જણાય છે અથવા સમજાય છે, તેથી પૂર્વાપર અને તે-વચ્ચેનો અંતર, તથા ભાવ, તથા અભાવ, તથા આદિ અને અંત થાય છે. પણ વસ્તુપ્રકૃતિમાં તો એવું કાંઈપણ છે જ નહિ. વસ્તુપ્રકૃતિ તો એક અનંતપ્રવાહ જ છે. (૪. ૪૫; ૭. ૭૫.). જ્યારે એન્ટો-નિનસ જન્મ અથવા જનનવિષે (૧૦. ૨૬) માં બોલે છે, ત્યારે તે-એક કારણનું પ્રવર્તવું અને તેપછી તે કારણે અમુક સ્થિતિએ આળી મુકેલું કામ બીજા કારણે ઉપાડી લેવું એવી પરંપરાવિષે જ બોલે છે; અને કદાચ આપણને એમ પણ લાગશે કે ‘પ્રકૃતિની સ્વયંવિકાસમાન શક્તિ’ કહેવાય છે તેનો કાંઈક વિચાર એન્ટો-નિનસના મનમાં હતો; ‘પ્રકૃતિની સ્વયંવિકાસમાન શક્તિ’—સરેસર,

ए एक सुंदर कथन છે, પળ હું માનું છું કે તેના લેખક એન્ટો. નિનસ્ તે કથનનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજ્યા ન હતા, અને एथी प्रकृति अथवा द्रव्य, अथवा बीजुं कांइ के जे ईश्वरने स्थाने आवे છે પળ જે ईश्वर नथी तेमांथी विकासद्वारा सघली वस्तुओने आवती माननार कोइएक हिंदु संप्रदायना पोते अनुयायी होवानो आरोप तेमना उपर आववा पाम्यो. सउ कोइ पोतानी शक्ति अथवा रुचि प्रमाणे धारे, અને एवी जे छुट हूं बीजाओने आपुं छुं तेवी ज छुट लैवानो हूं पण मारे माटे अधिकार मागुं छुं. ज्यारे कोइ माणस कांइ लखतो होय त्यारे जो के ते लखनारनो जे आशय न होय तेवो आशय तेना शब्दोमांथी निकले एवो परिणाम आवे तो पण तेना सघला शब्दोनो शो आशय होवो जोइये ते शोधी काढवाने माटे आपणे सारी पेटे यत्न करवो जोइये; અને जो एम करतां तेना शब्दो અને आशयमां परस्पर विरोध आवे तो तेमां आपणो दोष नथी, पण तेमां तेनुं ज दुर्भाग्य છે. हवे (१०. २६) मां जो के ते फकराने अंते नेत्रथी अदृष्य रीत्ये वर्त्तनारी तो पण कांइ ओछी स्पष्ट रीत्ये नहि वर्त्तनारी कोइ शक्तिविषे एन्टोनिनस् बोले છે ત્યાં તે પોતે જે કહે છે તેમાં તે કાંઈક એવી જ સ્થિતિમાં છે. કેમ કે, તે શક્તિ વિવિધ કારણોની પરંપરામાં રહેલી જણાય છે એમ કહેવાનો કે બીજા કશામાં રહેલી જણાય છે એમ કહેવાનો આ (૧૦. ૨૬) વાક્યમાં એન્ટોનિનસનો આશય છે તે કોઈ પળ કહી શકે તેમ નથી. તો પળ બીજાં વાક્યોમાંથી હું એમ સમજું જ છું કે દૃષ્ય વિશ્વવિષેની તેમની સમજ મેં દર્શાવી છે તે છે. જૉબે અથવા જૉબનું પુસ્તક લખનારે જેવી ભાષા વાપરી છે તેવી ભાષા જો આપણે વાપરિયે તો એમ કહેવાય કે—‘ईश्वर अदृष्य रहीने काम करे છે;’ અને કદાચ હું એવી ભાષા વાપરું તો કાંઈ બાધ નથી. સેઇન્ડ પૉલે एथेन्स् નગરના લોકોને કહ્યું કે—“આપણે

પરમેશ્વરમાં જીવિયે છિયે, ફરિયે છિયે અને રહિયે છિયે;" અને એ કાંઈ નવો સિદ્ધાન્ત નથી એમ પોતાના શ્રોતાઓને બતાવી આપવાને માટે તેમણે યુનાની કવિઓનાં વચનોનાં પ્રમાણ આપ્યાં. આ કવિઓમાંનો એક વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાની ક્લીન્થીસ હતો કે જેનું કરેલું ઈશ્વરસ્તવન તે એક ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉચ્ચ નિર્દર્શન છે. તે સ્તવન પ્રકૃતિને સ્વસત્તારહિત બતાવે છે અને તેને સાક્ષાત્ ઈશ્વર-સત્તાની નીચે મૂકે છે:-

મારાઠી ચોપાઈ. (એકત્રીસા સવૈયા)

“ભૂમંડલની આગલ પાછલ ફરતું આ સઘલું આકાશ,
તુજ આજ્ઞા માની વર્તે છે તું દોરે ત્યમ, હે અવિનાશ !
મહેશ ! તુજ વિણ મહીમાં, નભમાં, કે જલમાં કશુંદ્ર નવ થાય,
પણ દુષ્ટોની મૂર્ખ કૃતિથી દૂર રહે છે તું જગરાય ! ”

ઈશ્વરશક્તિ અને વ્યવસ્થાના અસ્તિત્વવિષેનો એન્ટોનિનસનો નિશ્ચય તેમને થયેલી વિશ્વક્રમની પ્રતીતિઉપર બંધાયેલો હતો. (સ્ટ્રેન્. મેમ્. ૪. ૩, ૧૩ ઇ.) માં સૉક્રેટીસ કહે છે તેપ્રમાણે એન્ટોનિનસ એમ પણ કહે છે કે—આપણે દિવ્ય શક્તિઓના આકાર જોઈ શકતા નથી, તો પણ તેઓનાં કાર્ય આપણે જોઈયે છિયે તેથી આપણે જાણિયે છિયે કે તે શક્તિઓ છે સ્તરી.

“દેવોને તૈં ક્યાં જોયા છે, અથવા તેઓ છે એમ તું શી રીતે સમજે છે કે તું તેઓને પૂજે છે? એવો પ્રશ્ન જે લોકો કરે છે તેઓને હું એવું ઉત્તર આપું છું કે—પહેલી વાત તો એ છે કે દેવો પ્રત્યક્ષ પણ દેખી શકાય છે; બીજી વાત એ છે કે મારા પોતાના આત્માને મેં મારી આંખોથી દેખ્યો નથી તો પણ હું તેને માન આપું છું. તો દેવોના વિષયમાં પણ એ જ પ્રમાણે છે. તેઓની શક્તિનો મને જે કાંઈ અનુભવ નિરંતર થયા કરે છે, તે ઉપરથી તેઓના અસ્તિત્વને હું જાણું છું અને હું તેમને માન આપું છું.” (૧૨. ૨૮, અને તેની ટિપ્પની. કૉમ્પ્. ઇરિસ્ટોટલ્ ડિ મન્ડો,

પ્ર. ૬; ફ્લેનો. મેમ્. ૧. ૪, ૯; સિસેરો, ટસ્કલ્. ૧. ૨૮, ૨૯, સેઇન્ટ્ પૉલનો રોમન્ લોકોપ્રત્યેનો પત્ર, ૧. ૧૯, ૨૦. અને રેઇમોન્ડ્ ડિ સેંબૉન્ડેમાટે મૉન્ટેઇને કરેલ બચાવ, ૨. પ્ર. ૧૨.) આ એક ઘણો જુનો તર્ક છે અને તેને ઘણાંખરા લોકો બહુ વજનદાર ગણતા તથા તે તર્ક પૂરતી રીત્યે સબલ જણાયો છે. એક વિદ્વત્તાભરેલી ટીકામાં તેનો વિસ્તાર થવાથી તેના બલમાં લેશ પળ વધારો થાય તેમ નથી. તેના સાદા કથનમાં જ તે જેટલો સુગમ્ય બનાવી શકાય તેટલો સુગમ્ય છે. જો એ તર્કનો કોઈ અનાદર કરે તો તે અનાદર કરનારની સાથે કાંઈ ચર્ચા કરવા જેવું જ નથી, અને જો તેનો વિસ્તાર કરીને તેમાં અસંખ્ય સૂક્ષ્મ બાબતો બતાવવામાં આવે તો તે પ્રતિપાદનની કિમત શબ્દોના ઢગલાનીચે દટાઈ જવાનું જોખમ રહે છે.

મનુષ્ય પોતાના અંતઃકરણમાં જાણે છે કે—તે પોતે એક અધ્યાત્મશક્તિ અથવા ચેતનાશક્તિ છે, અથવા તો તેને પોતાને એવી શક્તિ છે, પછી મળેને તેને ગમે તે રીત્યે એવું માન થતું હોય—કેમ કે હું તો એક વસ્તુગતિ જ સાદી રીત્યે કહેવા ઇચ્છું છું. મનુષ્યમાં પોતામાં એવી શક્તિ છે, તે ઉપરથી, એન્ટોનિનસના કહેવાપ્રમાણે, મનુષ્ય એમ માનવાને દોરાય છે કે એથી પણ વધારે મોટી કોઈ શક્તિ છે સ્ત્રી, કે જે મોટી શક્તિ, પ્રાચીન વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનીઓ આપણને કહે છે તેપ્રમાણે, મનુષ્યમાં જેમ ચેતનની શક્તિ વ્યાપીને રહે છે તેમ આજના વિશ્વમાં વ્યાપીને રહે છે.

૧૧. ઇંગ્રેજી ભાષાન્તરકર્તા મિ. જ્યૉર્જ લૉન્ગ્ કહે છે:—મેં nous એ શબ્દનો અર્થ હમેશ “બુદ્ધિ” (intelligence) અથવા “ચેતના” (intellect) કરેલો છે. એ શબ્દ “જડ” થી ઉલટો એવો “ચેતન” નો ભાવ દર્શાવવાને જુનામાં જુના ગ્રીક્ તત્ત્વચિન્તકોએ વાપરેલો જણાય છે. મેં હમેશ Logos એ શબ્દનો અર્થ Reason કરેલો છે, અને Logikos નો અર્થ Rational અથવા કોઈકોઈ વાર Reasonable કરેલો છે, કેમ કે nousનો અર્થ મેં intellectual કરેલો છે. જેને કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી લેખો વિચાર્યા છે અને

(એપિકટેટસનાં વ્યાખ્યાનો, ૧. ૧૪. તથા વૉલ્ટર્ એ મેઈ નેકર, વોલ્યુ. ૬૭. પૃષ્ઠ. ૨૭૮. આવૃત્તિ. લૅક્વીન્. એ પુસ્તકો સરખાવો.)

ત્યારે ईશ્વરનું અસ્તિત્વ તો છે, પણ આપણે ईશ્વરની પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) વિષે શું જાણીએ છીએ? એન્ટોનિનસ કહે છે કે મનુષ્યનો આત્મા ईશ્વરમાંથી નિકળી આવ્યો છે. આપણને ઇતર પ્રાણીઓના જેવાં શરીરો છે, પણ આપણને દેવોની પેઠે તર્કશક્તિ—બુદ્ધિ છે. ઇતર પ્રાણીઓને જીવન (psuche), તથા આપણે જેને કુદરતી પ્રેરણાઓ અથવા ક્રિયાનાં સ્વાભાવિક તત્વો કહીએ છીએ તે છે. પણ બુદ્ધિયુક્ત એકલા મનુષ્ય પ્રાણીને જ તર્કશક્તિવાળો,

વાંચ્યા છે એવો દરેક માણસ જાણે છે કે કોઈ અમુક ભાવો દર્શાવવાને શબ્દો શોધી કાઢવા એ કેવું કઠણ છે, શબ્દો એ ભાવોને કેવી અપૂર્ણ રીતે દર્શાવે છે, અને શબ્દો વારંવાર કેવી બિનકાઠજીથી વાપરેલા હોય છે. એક Logos શબ્દના જ જુદાજુદા અર્થો ગમે તેવા માણસને ગુંચવણીમાં નાંચી દેવાને પૂરતા છે. બાઈબલની ન્યુ ટેસ્ટામેન્ડ (સેઈન્ડ જૉન્, પ્ર ૧) ના ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર કરનારાઓએ Logos નો અર્થ, જર્મન્ લોકોએ das Wort કયો છે તેમ, the Word એવો કયો છે; પણ તેઓના ईશ્વરવાદવિષયક લેખોમાં તો તેઓ કેટલીક વાર અસલ શબ્દ Logos જ રાખે છે. જર્મનોની ભાષામાં એક Vernunft એવો શબ્દ છે, તે શબ્દનો અર્થ ઇંગ્રેજી શબ્દ Reason અથવા જે જેવાં છે એવાં જ લઠ્ઠી શકાય તેવાં અનિવાર્ય અને નિરપેક્ષ સિદ્ધતત્વોના અર્થની ઘણી જ પાસે આવી જતો જણાય છે. જેને કેટલાક લોકો વિચારના નિયમો, દેશ અને કાલના ભાવો, તથા જેને માટે કાંઈ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી અને જે સિદ્ધ પણ થઈ શકે નહિ અને જેનો નકાર પણ કરી શકાય નહિ એવાં સ્વતઃપ્રમાણ વાક્યો અથવા આદિ સિદ્ધાન્તો કહે છે—તે એવાં સ્વતઃસિદ્ધ તત્વો છે. તેથી જર્મનો એમ કહી શકે કે—“Gott ist die höchste Vernunft” God is the Supreme Reason=ईશ્વર એ પરાત્પર સ્વતઃસિદ્ધ તત્વ છે. જર્મન્ ભાષામાં વળી એક બીજો શબ્દ Verstand છે, તે સ્વતઃ અસ્તિત્વવાળી કેવળ વસ્તુ તરીકે નહિ પણ એક વ્યક્તિગત જીવ-જેવો કે મનુષ્ય—તેની સાથે સંબંધ રાખતી વસ્તુ તરીકે ઇંગ્રેજી શબ્દ understanding, intelligence, intellect (બુદ્ધિ) નો અર્થ ધરાવતો જણાય છે. તેથી એ Verstand સંસ્કાર (Vorstellungen) ને પ્રાપ્ત કરવાની, અને તેમાંથી નિરાળા નિરાળા વિચારો (Begriffe) બાંધવાની તથા મેદો સમજવાની યોગ્યતા છે. હું

બુદ્ધિમાન્ આત્મા છે. એન્ટોનિનસ્ આ વાત નિરંતર આગ્રહપૂર્વક કહે છે; મનુષ્યોમાં ईश्वर છે,^{૧૨} અને તેથી આપણે આપણામાં રહેલા પરમેશ્વર પ્રત્યે નિરંતર ધ્યાન આપવું જોઈએ, કેમ કે પરમેશ્વરના સ્વભાવવિષે આપણે કાંઈ જ્ઞાન મેળવી શકીએ તેવો માર્ગ એ એક જ છે. માનવઆત્મા એ એક અર્થમાં પરમેશ્વરનો અંશ છે, અને એ આત્માને જ માત્ર પરમેશ્વર સાથે કાંઈ સંબંધ છે, કેમ કે એન્ટોનિનસ્ (૧૨. ૨)માં કહે છે કે:—“ આ માનવશરીરમાં સાક્ષાત્ પરમેશ્વરમાંથીજ ઉભરાઈને ઉતરી આવેલી જે એકલી બુદ્ધિ જ છે તેને

નથી ધારતો કે આ ટીકાઓ વાચકને એન્ટોનિનસનો પ્રંથ સમજવામાં અથવા તેમણે કરેલા nous અને logos શબ્દના ઉપયોગ સમજવામાં મદદ કરશે. વાદસાહ એન્ટોનિનસનો આશય તેમના શબ્દોમાંથી જ કાઢવો જોઈએ, અને જો તે આશય આધુનિક વિચારોની સાથે બિલકુલ મળતો ન આવતો હોય તો તે આશયને પરાણે મળતો કરવો તે આપણું કામ નથી પણ આપણું કામ તો તો, જો વને તો તેમનો શો આશય છે, તે શોધી કાઢવાનું જ છે.

જસ્ટિનસ્ (એડ્ ડાયોમેટમ્. પ્ર. ૭)માં કહે છે કે સર્વ શક્તિમાન્ અને સર્વમુદ્રા પરમેશ્વરે સર્જને તથા પવિત્ર અવિજ્ઞેય Logos (દૈવીબુદ્ધિ)ને મનુષ્યોનાં અંતઃકરણમાં સ્થાપેલ છે; અને આ Logos તે આ વિશ્વનો કારીગર અને નૃપ્તા છે. પ્રથમ દોષનિવારણ અર્થાત્ વચાવના (પ્ર. ૩૨)માં તે કહે છે કે પરમેશ્વરમાંથી પ્રાપ્ત બીજક (Spermo) તે Logos છે. તે પરમેશ્વરને માનનારાઓમાં રહે છે. તેથી એમ જણાય છે કે જસ્ટિનસના કહેવાપ્રમાણે તે Logos માત્ર એવાં આસ્તિક જનોમાં જ હોય છે. દ્વિતીય દોષનિવારણ (પ્ર. ૮)માં તે Logos નું બીજ સમગ્ર માનવજાતિમાં રોપાયાનું કહે છે; પણ ચિરકૃતત્ત્વજ્ઞાનીઓ જેવા લોકો કે જેઓ પોતાના જીવનને તે Logos ને અનુસરીને નિયમમાં રાખે છે તેઓમાં તો Logos નો એક ભાગ જ માત્ર હોય છે, અને સમગ્ર Logos કે જે ક્રાઈસ્ટ છે તેનું જ્ઞાન અને ચિન્તન તેઓને હોતું નથી. સ્વીડેન્બોર્ગની (એન્જેલિક્ વિશ્વદ્રઝમ્, ૨૪૦ માંની) ટીકાઓ જસ્ટિનસના વિચારોસાથે સરખાવવા જેવી છે. આધુનિક તત્ત્વચિન્તક સ્વીડેન્બોર્ગ પ્રાચીન તત્ત્વચિન્તક જસ્ટિનસસાથે તાત્પર્યમાં મળતો આવે છે; પણ સ્વીડેન્બોર્ગ વધારે ચોકસ છે.

૧૨. કોરિન્થિયનો પ્રત્યેના પત્ર, ૧. ૩. ૧૭, અને જેમ્સ ૪. ૮, “ તમે પરમેશ્વરની સમીપ જાવ અને તે તમારી સમીપ આવશે. ” એ લેખો સરખાવો.

જ પોતાના એકલા બુદ્ધિઅંશવડે જ પરમેશ્વર સ્પર્શ કરે છે.” જે મનુષ્યશરીરમાં ગુપ્ત રહેલું છે તે જીવન છે, તે જ મનુષ્ય પોતે છે. બાકીનું સઘલું વસ્ત્ર, આવરણ, ઇન્દ્રિય, સાધન છે કે જેને જીવતો મનુષ્ય-વાસ્તવે મનુષ્ય-પોતાના વર્તમાન અસ્તિત્વને અર્થે વાપરે છે.

૧૩. સ્વીડેન્બોર્ગનો પળ આત્માવિષે આ જ સિદ્ધાન્ત છે. “જેના વિષે એમ કહેવાય છે કે જે મરણ પછી પળ જીવશે તે આત્માના સંબંધમાં તો એવું છે કે તે તો શરીરમાં જીવે છે તે અર્થાત્ માંહેલો પુરુષ કે જે તે શરીરથી જગતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને જેમાંથી શરીર પોતે પળ જીવનશક્તિ મેળવે છે—તે સ્વયં-પુરુષ પુરુષ સિવાય બીજું કાંઈ નથી.” [ડબ્લિનના આર્ચબિશપ્ (ટ્રેટલી)ને લખેલા પત્રમાં, “ઇમેન્યુઅલ્ સ્વીડેન્બોર્ગના ઈશ્વરવાદવિષયક લેખોના વ્યાવહારિક સ્વભાવલક્ષણ ” એ નામના પુસ્તકની સન ૧૮૫૯ વાઠી બીજી આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૪૫૬ નો ક્લિસોલ્ડે કરેલો ઉતારો; એ પુસ્તક પળ વાંચવાથી ઈશ્વરવાદીઓને લાભ થાય તેવું છે]—આત્માવિષેનો આ એક પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત છે; તેનો વારંવાર ઉદ્ઘોષ કરવામાં આવ્યો છે, પળ જેનો મેટેકરે પોતાના “ઇન્ટોનિનસ્” એ નામના પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૪૩૬ મે ઉતારો આપેલો છે તે “ઓક્ટર ડિ મન્ડો” પ્ર. ૬ ઠાવડે તે સિદ્ધાન્ત જેવો દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેના કરતાં વધારે સારી રીતે કદી પળ દર્શાવવામાં આવ્યો નથી. “જે આત્માવડે આપણે જીવિયે છિયે અને શહેરો તથા ઘરો ભોગવિયે છિયે તે આત્મા અદૃશ્ય છે, પળ તે તેનાં કામોથી જળાય છે; કેમ કે તે આત્માથી જ આશી જીવન-પદ્ધતિની યોજના અને વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે, તથા જાઝવી રાખવામાં આવી છે. તે જ પ્રમાણે આપણે પરમેશ્વરવિષે વિચાર કરવો જોઈયે, કે જે સામર્થ્યમાં સર્વથી શક્તિમાન, સૌન્દર્યમાં સર્વથી મનોહર, જીવનમાં અમર, અને સદ્ગુણમાં સર્વોપરિ છે: તેથી જો કે તે માનુષી પ્રકૃતિને અદૃશ્ય છે તો પળ તેનાં કામોથી જ તે જળાય છે.” એ જ તાત્પર્યવાઘાં બીજાં વાક્યોનો પળ મેટેકરે ઉતારો આપ્યો છે (પૃષ્ઠ. ૩૮૨). આત્માવિષે બિશપ્ બટલરનું પળ એ જ કહેવું છે:—“ત્યારે બધું જોતાં આપણાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને અવયવો તે તો નક્કી સાધનો જ છે, કે જેનો આપણે જીવતાં મનુષ્યો પોતે જાણવાને અને હાલવાચાલવાને ઉપયોગ કરિયે છિયે.” જો આ જોઈયે તેટલું સ્પષ્ટ ન હોય તો તે વઢી કહે છે કે:—“જેમ આપણી આશપાશના બીજા કોઈ પદાર્થને આપણો પિંડ કિંવા આપણા પિંડનો ભાગ ગણતા નથી તેમ જ આપણાં સેન્દ્રિય શરીરો તે પળ આપણો આત્મા કિંવા આત્માનો ભાગ નથી.” (ઇન્ટોનિનસ્ ૧૦. ૩૮ સરખાવો.)

જે કોઈ શ્વાસ લેવાને સમર્થ છે તેને માટે હવા સર્વત્ર પ્રસરેલી છે, અને તે જ પ્રમાણે જે કોઈ ચેતનશક્તિ કે જે પોતાની અંદર સર્વ વસ્તુઓને ધારણ કરે છે તેનો ઉપભોગ કરવાને ખુશી હોય છે તેને માટે તે ચેતનશક્તિ પણ હવાની પેઠે સર્વત્ર અને સ્વતંત્ર વ્યાપી રહેલી છે. (૮. ૫૪). ईश्वरमय जीवन गाळवाथी मनुष्य ईश्वरना ज्ञानने पामे છે.^{૧૪} एन्टोनिस जेने स्वांतस्थ (daemon अथवा theos) કહે છે તેને અનુસરવાથી મનુષ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણરૂપ પરમેશ્વરની અત્યંત નિકટ આવે છે, કેમ કે પોતાના અંતર્યામી નેતાની સાથે પૂરેપૂરી એકતા તો મનુષ્ય કદી પણ મેઢવી શકે નહિ. “ देवोनीसाथे रहो.—अने ते ज मनुष्य देवोनी साथे रहे છે કે જે તેઓને નિરંતર એમ બતાવી આપે છે કે તેને પોતાને માટે જે નિર્માણ થયું છે તેથી તેનો પોતાનો આત્મા સંતુષ્ટ છે, तथा देवाधिदेवे प्रत्येक मनुष्यने જે પોતાનો અંશ તેનો રક્ષક અને નેતા થવાને આપેલો છે તે daemon (अन्तर्यामी)ની इच्छाप्रमाणे सघलું કરે છે.—अने आ daemon ते प्रत्येक मनुष्यनी समजण तथा बुद्धि છે. (५. २७).

૧૪. ज्होन् स्मिथनां “ ईश्वरना अस्तित्व अने स्वभावविषेनां पसंद करेलां व्याख्यानो ” मांना पांचमा व्याख्यानने वाचके विचारवुं. ज्होन् स्मिथे आ व्याख्यानना मूळ आधार तरीके एगेपेटस् पेरीनीस् § ३ नुं लक्षाकर्षक वाक्य प्रथम दाखल करेलुंछे. “जे पोताने जाणे छे ते परमेश्वरने जाणशे; अने जे ईश्वरने जाणे छे ते ईश्वरजेवो ज थशे; अने जे ईश्वरने योग्य थयो छे ते ईश्वरजेवो ज थशे; अने ईश्वरने अयोग्य होय एवुं कांइ पण जे करतो नथी, पण ईश्वरनी बाबतोना ज विचार करे छे, तथा पोते जे समजे छे ते ज जे कहे छे, तथा जे कहे छे ते ज जे करे छे, ते परमेश्वरने योग्य थाय छे. ” हुं धारं छुं के “तुं तने पोताने जाण ” एवुं जूनुं कथन के जे सोकेटीस् अने बीजा तत्वचिन्तकोना कथनतरीके गणाय छे ते कथननो सामान्य रीत्ये जे सांकडो अर्थ करवामां आवे छे तेना करतां तेनो वधारे विशाळ अर्थ हतो. (एगेपेटस्, एड. स्टीफन्. शोनिंग, फेनेकर, १६०८. आ पुस्तकमां नाइलसना पेरीनीसनां कथनो पण छे.)

માણસમાં અર્થાત્ તેની પ્રજ્ઞામાં-બુદ્ધિમાં એક એવી ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિ રહેલી છે કે જો તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે બીજી બધી શક્તિયોઉપર સત્તા ચલાવે છે. આ શક્તિ તે નિયામક શક્તિ છે, તેને માટે સિસેરો પોતાના (ઈશ્વરસ્વભાવ, ૨. ૧૧)માં Principatus એવો લ્યાટિન્ શબ્દ વાપરે છે, તેનો અર્થ એવો છે કે “જેનાથી બીજું કાંઈ પળ ચઢિયાતું હોવું જોઈયે નહિ.” આ શબ્દ તેમ જ બીજા પર્યાય શબ્દો એન્ટોનિનસ્ વારંવાર વાપરે છે. તે તેને “નિયામક બુદ્ધિ” કહે છે (૭. ૬૪). તે નિયામક શક્તિ તે જીવાત્માનો અધિપતિ છે. (૫. ૨૬). માણસે ફક્ત પોતાની આ નિયામક શક્તિને અને પોતાના અંતઃસ્થ દેવને માન આપવું જોઈયે. વિશ્વમાં જે સર્વોપરિ છે તેને જેમ આપણે માન આપવું જોઈયે તેમજ આપણી અંદર પણ જે સર્વોપરિ છે તેને પણ આપણે માન આપવું જોઈયે, અને આ (અંતર્યામી તત્ત્વ) જ વિશ્વમાં જે સર્વોપરિ છે તેના જેવા જ પ્રકારનું છે (૫. ૨૧). તેથી પ્લોટિનસ્ કહે છે તેપ્રમાણે જીવાત્મા જેટલે અંશે પોતાને જાણે તેટલે જ અંશે તે દિવ્યાત્માને જાણી શકે છે. જ્યારે માણસની પોતાની અંદરનો દિવ્યાંશ દબી જાય છે તથા ઓછા માનપાત્ર અને વિનાશી ભાગને અર્થાત્ શરીરને અને તેના સ્થૂલ ભોગોને વશ થઈ જાય છે ત્યારે માણસ પોતે પોતાની મેળે જ પોતાને દોષિત ઠરાવે છે તેવિષે એન્ટોનિનસ્ એક વાક્ય (૧૧. ૧૯) માં બોલે છે. ટુંકામાં, જો કે એન્ટોનિનસ્ના શબ્દોમાં ગમે તેવો ફરક હોય તો પણ તેમના આ બાબતવિષેના વિચારો તે બિશપ્ બટલર્ જ્યારે “પ્રતિભાના અથવા અંતઃકરણના સ્વાભાવિક સર્વોપરિપણાવિષે” અર્થાત્ જે શક્તિ “આપણા મનના વિવિધ રાગ અને આપણા જીવનની વિવિધ કૃતિયોનો તપાસ કરીને ગ્રહણ અથવા ત્યાગ કરે છે” તે શક્તિવિષે બોલે છે ત્યારે જે ભાવ નિકળે છે તેવા જ આવેહુબ છે.

આશું વિશ્વ એ એક જ મહાન પ્રાણી છે એવા એન્ટોનિનસના વિચારમાંથી બહુ વસ્તુ મળી આવે તેમ છે. પણ શલ્ટ્ઝ્ કહે છે તેમ તેમના કહેવાનો સાર એટલો જ છે કે:—મનુષ્યનો આત્મા તેના શરીરસાથે અત્યંત નિકટ રીતે જોડાયલો છે, અને તે આત્મા તથા શરીર બંને મળીને એક પ્રાણી થાય છે કે જેને આપણે મનુષ્ય કહિયે છીયે; તેમ જ પરમાત્મા આ જગત્ અથવા જડ વિશ્વની સાથે અત્યંત નિકટ રીતે જોડાયલો છે અને તે પરમાત્મા અને જગત્ મળીને એક આશ્વો પુરુષ (વિરાટ) બને છે. પણ એન્ટોનિનસ્ જેમ મનુષ્યના શરીરને અને આત્માને એક ગણતા ન હોતા તેમ જ તે પરમેશ્વર અને ભૌતિક વિશ્વને પણ એક ગણતા ન હોતા. નિરપેક્ષ રીતે વિચારતાં પરમાત્માનો સ્વભાવધર્મ કેવો છે તેવિષે એન્ટોનિનસે કાંઈ તર્કો કર્યા નથી. માણસ જે સમજી શકે નહિ તેઉપર સમય ગુમાવવો એવી પદ્ધતિ તેમની ન હતી.^{૧૫} પરમેશ્વર છે, તે સઘઠી વસ્તુઓનું નિયમન કરે છે, તેના સ્વભાવધર્મનું જ્ઞાન મનુષ્યને માત્ર અધુરું જ થઈ શકે છે, અને આ અધુરું જ્ઞાન પણ માણસે પોતાના અંતઃસ્થ દેવપ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખીને તથા તે અંતર્યામીને પવિત્ર રાખીને મેઠવવું જોઈયે—એટલા વિચારથી એન્ટોનિનસ્ સંતોષ પામ્યા હતા.

જે સઘઠું કહેવામાં આવ્યું છે તેમાંથી એમ નિકળે છે કે પરમેશ્વરની વિશ્વભર શક્તિ વિશ્વની વ્યવસ્થા ચલાવે છે, અને સઘઠી વસ્તુઓને ડહાપણપૂર્વક નિયત કરવામાં આવી છે. એન્ટોનિનસ્ જેમાં શંકાઓ દર્શાવે છે અને જેમાં વિશ્વના બંધારણ અને નિયમન-વિષે જેવા સંભવે એવા વિવિધ વાદ સ્થાપી કરે છે એવાં વાક્યો છે સ્વરાં, પણ તે હમેશ પોતાના એ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપર પાછા આવે છે કે જો આપણે દેવનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીએ તો આપણે એ પણ

૧૫ “ આપણી સંકુચિત શક્તિઓ પહોંચી શકે તેનાથી પરમેશ્વર અસંખ્ય ગણો દૂર છે. ” લોકૂત, —મનુષ્યબુદ્ધિવિષેનો નિબંધ, ૨. પ્રકરણ ૧૭.

સ્ત્રીકારવું જોડ્યે કે તે સઘઢી વસ્તુઓનું ઢહાપળભરેલી રીત્યે અને સારી રીત્યે નિયમન કરે છે. (૪.૨૭; ૬.૧; ૯.૨૮; ૧૨.૫; અને બીજાં ઘણાં વાક્યો). એપિક્ટેટસ્ (૧.૬) કહે છે કે—જો દરેક વસ્તુના સંબંધમાં જે બને છે તે સઘલું જોવાની શક્તિ, અને કૃતજ્ઞ સ્વભાવ એ બે વસ્તુઓ આપણામાં હોય તો આપણે જગત્ ઉપર જે શાસન ચલાવે છે તે વિશ્વંભર શક્તિને ઓઢસી શકિયે.

પણ જો સઘઢી વસ્તુઓનું નિયમન ઢહાપળભરેલી રીત્યે કરવામાં આવે છે, તો જેને આપણે શારીરિક અને માનસિક અશુભ કહિયે છિયે તેવા અશુભથી આ જગત્ આટલું ભરેલું કેમ છે ? જગત્માં “અશુભ છે” એમ કહેવાને બદલે આપણે જો મેં વાપર્યા છે એવા શબ્દો વાપરિયે કે “ આપણે જેને અશુભ કહિયે છિયે ” તો તે બાદશાહ ઉપરના પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપશે તે આપણે કેટલેક ભાગે સમજ્યા છિયે. જે થોડાં વર્ષો આપણે જીવિયે છિયે તેમાં ઘણી થોડી વસ્તુઓનું આપણને દર્શન, સ્પર્શન અને જ્ઞાન થાય છે, અને તે પણ અપૂર્ણ રીત્યે થાય છે, તથા સઘઢી મનુષ્ય-જાતિનું સઘલું જ્ઞાન અને સઘઢો અનુભવ તે અઢિલ વિશ્વ કે જે અનંત છે તેવિષેનું કેવઢ અજ્ઞાન જ છે. હવે જો આપણી તર્કબુદ્ધિ આપણને એમ શીઢવે છે કે દરેક વસ્તુ જો બીજી દરેક વસ્તુસાથે કોઈ પણ રીત્યે સંબદ્ધ અને સંયુક્ત હોય છે, તો વસ્તુઓના વિશ્વમાં કાંઈ પણ અશુભ હોવાનો વિચાર એ એક વદતોવ્યાઘાત છે, કારણ કે જો સઘલું એક બુદ્ધિયુક્ત સત્તામાંથી આવે છે અને તે જ સત્તાથી સઘઢાનું નિયમન કરાય છે તો તેમાં અશુભ અથવા તો આઢી વસ્તુપરંપરાનો નાશ કરે એવું કાંઈ હોય એમ સમજવું અશક્ય છે. (૮. ૫૫; ૧૦. ૬). દરેક વસ્તુ સંતત વિકારને પામ્યા કરે છે, અને તે છતાં આઢી પરંપરા તો ચાલ્યા જ કરે છે. આપણે સૂર્ય-માઢાને તેના કારણરૂપ વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયેલી કલ્પિયે, અને તે છતાં પણ હજુ તે આઢી “ નિત્ય નવી અને સંપૂર્ણ ” રહ્યા કરે.

સઘઠી વસ્તુઓ અને સઘઠા આકારો વિસર્જન પામે છે અને નવા આકારો દર્શન દે છે. સઘઠા જીવતા પદાર્થો તો જે વિકારને આપણે મૃત્યુ કહિયે છિયે તેને પામે છે. જો આપણે મૃત્યુને અશુભ કહિયે તો વિકારમાત્ર અશુભ છે. જીવતાં પ્રાણિઓને વઠી દુઃખ પળ થાય છે, અને સઘઠાં જીવતાં પ્રાણી કરતાં માણસને ઘણી જ પીડા થાય છે, કેમ કે તે શરીરમાં અને શરીરવડે તથા તેના બુદ્ધિયુક્ત અંશથી તે દુઃખ ભોગવે છે. મનુષ્યો વઠી એક બીજાથી દુઃખ પામે છે અને મનુષ્યજાતિનાં દુઃખનો મોટામાં મોટો ભાગ તો માણસ જેને પોતાના માઈઓ કહે છે તેઓતરફથી આવે છે. એન્ટોનિનસ કહે છે (૮. ૫૫),—“સામાન્ય રીત્યે જોતાં, દુષ્ટતા આજ્ઞા વિશ્વને કાંઈ હાનિ કરતી નથી; અને વિશેષ રીત્યે જોતાં એક માણસની દુષ્ટતા બીજા માણસને કાંઈ હાનિ કરતી નથી. જે માણસના હાથમાં પોતે ઇચ્છે કે તરતજ તે દુષ્ટતામાંથી છુટા થવાનું છે તેને જ તે દુષ્ટતા હાનિકારક છે.”—આનો પહેલો ભાગ તે, આજ્ઞા વિશ્વને તો કાંઈ અશુભ કે હાનિ થતીજ નથી—એ સિદ્ધાન્તની સાથે સંપૂર્ણ રીત્યે બંધ બેસતો છે. બીજા ભાગનો ખુલાસો તે, જે વસ્તુ આપણી સત્તામાં નથી તેમાં કાંઈ અશુભ છે જ નહિ એવા વિરક્ત સિદ્ધાન્તથી મેઢવી લેવો જોઈયે. જે હાનિ આપણે બીજાથી સહન કરિયે તે તેનું અશુભ છે, આપણું નથી. પણ કોઈ એક પ્રકારે અશુભ છે સ્વરૂપ એવો આ અંગીકાર છે, કેમ કે જે કોઈ સ્વોદું કરે છે તે અશુભ કરે છે અને જો તે સ્વોદું બીજાઓ સહન કરી શકે તો પણ તે તે સ્વોદું કરનારમાં તો અશુભ જ છે. એન્ટોનિનસ્ (૧૧. ૧૮) સ્વોદાં કૃત્યો અને અપકૃત્યોના વિષયમાં ઘણા ઉત્તમ ઉપદેશ આપે છે, અને તેમના ઉપદેશો વ્યવહારોપયોગી છે. જે આપણે ટાઢી શકિયે તેમ ન હોય તે વેઠી લેવાને આપણને તે બોધ આપે છે, અને તેમના ઉપદેશ, જે કોઈ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વનો અને નિયામકત્વનો નિષેધ કરે છે તેને પણ—જે કોઈ પરમે-

શ્વરના અસ્તિત્વ અને નિયામકત્વ એ બંનેનો અંગીકાર કરે છે તેને જેટલા ઉપયોગી છે—તેટલા જ ઉપયોગી છે. જગતમાં જે નૈતિક ગોટાળો અને દુઃખ છે તે કારણને લેઈને પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ અને વ્યવસ્થાપકત્વ સામે જે બાંધાઓ ઉઠાવાય તેનું કોઈ પ્રત્યક્ષ ઉત્તર એન્ટોનિનસના લેખમાં નથી; માત્ર સારામાં સારા માણસો પણ મૃત્યુથી નાશ પામે તે શું ? એવી પૂર્વપક્ષની કલ્પનાના જવાબમાં જે આ ઉત્તર તેમણે આપેલું છે તેનિના બીજું કાંઈ પ્રત્યક્ષ ઉત્તર નથી. તે કહે છે કે જો એમ છે તો આપણે નિશ્ચયે સમજવું કે જો બીજી રીતે થવું યોગ્ય હોત તો દેવોએ તેવી જ વ્યવસ્થા કરી હોત. (૧૨. ૫). જગતના નિયમનમાં આપણે જે ડહાપણ અવલોકિયે તેમાં તેમણે જે વિશ્વાસ છે તે એટલો તો પ્રબલ છે કે તે વસ્તુ-ક્રમમાં દેખાઈ આવતી ગમે તેવી અનિયમિતતાથી લેશ પણ ક્ષોભ પામે તેવો નથી. વસ્તુક્રમમાં અનિયમિતતાઓ છે એ વાત તો સ્વરી છે, અને તેટલા જ ઉપરથી જેઓ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ અને નિયામક-ત્વની સામે અનુમાન કરે છે તેઓ અનુમાન કરવામાં અયોગ્ય રીતે વધારે ઉતાવળ કરે છે. આપણે સર્વે કબુલ કરિયે છિયે કે ભૌતિક જગતમાં એક વસ્તુક્રમ એટલે જે અર્થમાં “સ્વભાવ” એ શબ્દનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે તે, અર્થાત્ કોઈ એક બંધારણ છે કે જેને આપણે વ્યૂહ કહિયે છિયે કે જે અન્યોન્યના અંગરૂપ સંબંધ છે: અને સમગ્ર વ્યૂહની કોઈ પણ ઉદ્દેશને માટે અનુરૂપતા છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણિઓ અને છોડવાના બંધારણમાં એક વસ્તુક્રમ અર્થાત્ કોઈ હેતુ-નિર્વાહક યોગ્યતા છે. આપણે જે સ્વરૂપમાં તે વસ્તુક્રમ સમજ્યા હોઈયે છિયે તે સ્વરૂપમાં તેમાં ભંગ પડે છે અને જે સ્વરૂપમાં તેનો હેતુ સમજ્યા હોઈયે છિયે તે સ્વરૂપમાં તે હેતુ પાર પડતો નથી. બીજા, છોડવો કે પ્રાણી તેના સઘટ્ટા અવસ્થાન્તરમાં પસાર થતાં પહેલાં અને તેનાં સઘટ્ટાં કાર્ય વજાવતાં પહેલાં નાશ પામે છે. કેટલાંકને માટે વહેલાં નાશ પામવું અને તેટલાં માટે તેઓનાં

સર્વ કાર્ય કરવાં અને પોતાને બદલે બીજાં પોતાનાં સંતાનો મૂકતા જવું એ સ્વભાવનિયત હોય છે અર્થાત્ એવા એક સ્થાપિત ક્રમ-પ્રમાણે હોય છે. તેપ્રમાણે મનુષ્યને અમુક ઉપયોગોમાટે ભૌતિક તથા બુદ્ધિમય અને નૈતિક બાંધો હોય છે, અને સર્વાં જોતાં મનુષ્ય આ ઉપયોગો કરે છે, ગુજરી જાય છે અને પોતાની જગો બીજાં મનુષ્યોને મૂકતો જાય છે. એપ્રમાણે જનસમાજ અસ્તિત્વમાં રહે છે, અને સામાજિક સ્થિતિ તે મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, કે જે સ્થિતિને માટે તેનો સ્વભાવ તેને યોગ્ય બનાવે છે; અને જનસમાજ અસંખ્ય અનિયમિતતાઓ અને અવ્યવસ્થાઓમાં પળ હજુલગી ટકી રહે છે; તથા કદાચ આપણે એમ કહી શકીએ કે ભૂતકાળના ઇતિહાસ અને આપણું વર્તમાન જ્ઞાન આપણને સકારણ આશા આપે છે કે જનસમાજની અવ્યવસ્થાઓ ઓછી થતી જશે અને વ્યવસ્થાક્રમ કે જે તેનું નિયામક ધોરણ છે તે વધારે દૃઢ રીતે સ્થાપિત થશે. વ્યવસ્થા અર્થાત્ ક્રમ—આપણે એમ કહો કે—વાસ્તવિક અથવા દેખવામાત્રના ક્રમભંગને વશ એવો ક્રમ વસ્તુ-ઓના સમગ્ર સ્વભાવમાં હયાતી ધરાવે છે એમ અંગીકાર કરવો જોઈએ,—આપણી દૃષ્ટિપ્રમાણે આપણે જેને અવ્યવસ્થા કે અશુભ કહીએ છીએ તેથી વસ્તુઓના સામાન્ય બંધારણની એક પ્રકૃતિ અથવા નિયત ક્રમ હોય છે એ બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારે ફેરફાર થતો નથી. ક્રમભંગના અસ્તિત્વઉપરથી કોઈ પણ એવું અનુમાન કરશે નહિ કે નિયત ક્રમ એ એક સ્થાપિત નિયમરૂપ નથી, કારણ કે શારીર અને માનસ એ બંને નિયત ક્રમનું અસ્તિત્વ નિત્યના અનુભવથી અને ભૂતકાળના સઘટ્ટા અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. વિશ્વક્રમનું શી રીતે નિર્વહણ થાય છે તે આપણે સમજી શકતા નથી; આપણું જીવન દિનપ્રતિદિન શી રીતે ચાલુ રહે છે તે પણ આપણે સમજી શકતા નથી, તેમ જ આપણા શરીરનાં સાદામાં સાદાં હલનચલન પણ આપણે કેવી રીતે કરીએ છીએ તે પણ આપણે સમજી શકતા નથી,

તેમ જ આપણે કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામીએ છીએ અને વિચારીએ છીએ અને વર્તીએ છીએ તે પણ આપણે સમજી શકતા નથી; પણ આ સઘઠ્ઠી ક્રિયાઓ કરવાને માટે જે સંકેતોની અપેક્ષા રહે છે તેમાંના ઘણા સંકેતો આપણે જાણીએ છીએ. ત્યારે જે કાર્ય કરવામાં આવ્યું હોય છે તે સિવાય આપણા પોતામાં જે અદૃષ્ટશક્તિ વર્તે છે તેવિષે આપણે કાંઈ જાણતા નથી, તેમ જ આપણે જેને સર્વ કાલ અને સર્વ દેશ કહીએ છીએ તેમાં જે શક્તિ પ્રવર્તી રહી છે તેવિષે પણ આપણે કાંઈ જાણતા નથી; પણ આપણી જાણીતી સઘઠ્ઠી વસ્તુઓમાં એક પ્રકૃતિ અથવા નિયત ક્રમ હોય છે તે જોડીને,—આ વિશ્વપ્રકૃતિને એક નિરન્તર પ્રવર્તતું કારણ હોય છે અને આપણે જોડીએ છીએ તેવા ક્રમભંગ અથવા અશુભના કારણોપરથી કોઈ અનુમાન બાંધવાને આપણે કેવળ અશક્ત છીએ—એમ માનવું તે આપણા મનના સ્વભાવની સાથે બંધવેસતું આવે તેમ છે. જે એન્ટોનિનસે કહેલું છે તે સઘઠ્ઠામાંથી જે એકઠો કરી શકાય તે જવાબ આ છે એમ હું માનું છું.^{૧૬}

અશુભ કિંવા અનર્થનું મૂલ શું?—એ એક પુરાણો પ્રશ્ન છે. (ઈલિયડ, ૨૪, ૫૨૭)માં એચિલીસ પ્રાયમને કહે છે—इयूस એટલે સ્વર્ગાધિપતિપાસે બે પીપ છે, તેમાંનું એક પીપ સઘઠ્ઠી શુભ વસ્તુઓથી ભરેલું છે, અને બીજું પીપ સઘઠ્ઠી અશુભ વસ્તુઓથી ભરેલું છે, અને તે દેવ પોતાની સુખીમાં આવે તેમ તે દરેક પીપ-માંથી મનુષ્યોને આપે છે; તેથી આપણે સંતોષ માનવો જોડીએ, કેમ કે આપણે એ દેવની ઇચ્છામાં ફેરફાર કરી શકતા નથી.

૧૬. क्लीन्थीस् તેના સ્તવનમાં કહેછે કે:—

દોહરો,

“ સર્વ શુભ અશુભ અર્થ તું, કલ્પે એકજ હેતુ; .

(કે) નિત્ય એક કારણ સકલ, વિશ્વનિયામક રે’ તું. ”

વિશ્વ બટલરના ધર્મોપદેશ જુઓ. “ મનુષ્યના અજ્ઞાન વિષે ” ધર્મોપદેશ ૧૫ મો.

ग्रीक् टीकाकारोमांनो एक एवो प्रश्न उठावे छे के आ मतने आपणे ओडिसी काव्यना प्रथम पुस्तकमां जे मत जोड़ये छिये तेनी साथे शी रीत्ये बंधबेसाडी शकिये,—केम के त्यां तो ए देवाधिपति देव कहे छे के, मनुष्यो कहे छे के अमो देवोनी तरफथी मनुष्योने अशुभनी प्राप्ति थाय छे, पण मनुष्यो तेमनी पोतानीज मूर्खताथी पोतानी उपर अनर्थने आणे छे. ते ग्रीक् टीकाकारने पण आनुं उत्तर जोड़ए तेटली खुल्ली रीत्ये समजायुं छे. एचिल्लीस् तथा इयूस् बंनेने कवियो ते बंनेना पोतपोताना स्वभाव प्रमाणे बोलावे छे. खरेखर इयूस् तो खुल्ली रीत्ये कहे छे के मनुष्यो पोताने पडतां दुःखोनो दोष देवोने माथे नाखे छे. पण तेओ एम खोटी रीत्ये करे छे, कारण के तेओने थता शोकनुं कारण तेओ पोते ज छे.

एपिकटेटस् तेना एन्चिरिडियोन् नामना पुस्तक (प्र. २७)मां अशुभ अथवा अनर्थ संबंधी प्रश्नने टूंकामां पतावी दे छे. ते कहे छे के—“ अशुभ अथवा अनर्थने ओळखवामां भूल न थाय तेवी कोइ निशानी तेना उपर करवामां आवी नथी, ते ज प्रमाणे विश्वमां अनर्थनो कोइ स्वभावधर्म अस्तित्व ज धरावतो नथी.” जेओने एपिकटेसनी शैलीनो परिचय नथी तेओने आ कथन संपूर्ण रीत्ये अस्पष्ट जणाशे, पण ते शाविषे बोले छे ते तो ते पोते हमेशां जाणे ज छे. जो के आपणे ओळखवामां भूल करिये तो पण ते ओळखवामां भूल न थाय तेटलामाटे आपणे ते (अनर्थ)ना उपर कांइ निशानी करता नथी. परमेश्वर के जेनुं अस्तित्व एपिकटेटस् मानी ले छे, ते परमेश्वरे पोतानो उद्देश पडी भागे तेवी रीत्ये सघळी वस्तुओनी व्यवस्था करी नथी. जेने आपणे अशुभ अथवा अनर्थ कहिये छिये ते वस्तु गमे ते होय, तो पण ते अशुभनो स्वभावधर्म—एपिकटेटसना कहेवाप्रमाणे अस्तित्वमां ज नथी; अर्थात् अशुभ ए वस्तुओना बंधारण अथवा स्वभावनो कोइ पण भाग नथी. जो वस्तुओना बंधारणमां ज अशुभ ए प्रथम तत्त्वरूपे होत,

તો સિમ્પલીસિયસની દલીલપ્રમાણે તે અશુભ અશુભરૂપે ગણાત જ નહિ, પણ તે અશુભ તો શુભરૂપજ થાત. સિમ્પલીસિયસના પુસ્તક (પ્ર. ૩૪. [૨૭])માં એપિકટેટસના આ મૂઠા વાક્યઉપર એક લાંબો અને વિલક્ષણ સંવાદ છે, અને તે ગમ્મતની સાથે બોધ આપનારો છે.

હવે વિશેષ એક વાક્યનો વિચાર કરીને આ વિષયનો અંત આણીશું. તેમાં એન્ટોનિનસ બાદશાહ જે કાંઈ કહી શક્યા છે તે બધાનો સમાવેશ થાય છે (૨. ૧૧):—“જો દેવો હોય તો માણસોમાંથી નિકળીને દેવોપાસે જવું એ બાવતથી ભય પામવા જેવું નથી; પણ જો દેવો હોય જ નહિ અથવા તો મનુષ્યોનાં કામ-કાજ સાથે જો તેઓને કાંઈ લાગતુંવળગતું ના હોય તો પછી દેવો અથવા વિશ્વપાલક સત્તાવિનાના એક વિશ્વમાં રહેવામાં મને શો લાભ છે? પણ સ્વરૂં જોતાં તો દેવો છે જ, અને તેઓ મનુષ્યોને લગતી બાબતોને માટે દરકાર રાખે છે, અને જેથી મનુષ્ય વાસ્તવ અનર્થોમાં ન પડે તેટલો તેને શક્તિમાન બનાવવાને માટે તેઓએ માણસના હાથમાં સઘઠાં સાધનો મૂકેલાં છે. અને બાકીની બીજી બાબતોમાં તો, જો કાંઈ અનર્થ હોત તો, દેવોએ એને માટે પણ બચાવની યોજના કરી હોત કે મનુષ્ય અનર્થમાં પડે નહિ એટલું તો કેવળ તેની શક્તિમાં જ હોવું જોઈએ. પણ જે વસ્તુ માણસને સ્વરાવ બનાવી શકતી નથી તે વસ્તુ માણસના જીવનને સ્વરાવ શી રીતે બનાવી શકે? પણ અજ્ઞાનને લીધે, કે જ્ઞાન છતાં તે (અનર્થરૂપ) વસ્તુઓની સામે બચાવ કરવાની અથવા તો તે વસ્તુઓને સુધારવાની પોતામાં શક્તિ ન હોય તેથી વિશ્વપ્રકૃતિએ તેવી વસ્તુઓ ઉપર અલક્ષ કર્યો હોય એ શક્ય જ નથી; તેમજ તે પ્રકૃતિએ એટલે કુદરતે પોતાની શક્તિની અથવા કુશલતાની સ્વામીને લીધે, જેથી સારા સ્વોટા માણસોનો વિવેક રાખ્યાવિના ગમે તેને ગમે તેમ સારું અને સ્વોટું થાય એવી ભૂલ કરી હોય તે પણ શક્ય નથી. પણ નક્કી

મૃત્યુ અને જીવન, માન અને અપમાન, વેદના અને આનંદ—આ બધી વસ્તુઓ સારાં અને खोटાં માણસોને 'કસરંજી' રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, કેમ કે એ બધી વસ્તુઓ એવી જ છે કે જે મનુષ્યને વધારે સારો કે खोटો બનાવતી નથી. તેટલામાટે એ વસ્તુઓ શુભે નથી તેમ અશુભે નથી.

एन्टોનિનસના તત્ત્વજ્ઞાનનો નીતિસંબંધી ભાગ તેમના સામાન્ય સિદ્ધાન્તોમાંથી નિકળી આવે છે. કુદરત અર્થાત્ પ્રકૃતિને અનુસાર ઇટલે કે મનુષ્યની પોતાની પ્રકૃતિ તેમ જ વિશ્વની પ્રકૃતિ એ બંને પ્રકૃતિયોને અનુસાર જીવન ગાળવું એ તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનો પર્યવસાન છે. જ્યારે ગ્રીક્ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પ્રકૃતિને અનુસાર જીવન ગાળવાનું કહે છે ત્યારે તેઓનો શો આશય હોય છે તે વિશ્વ બદલે સમજાવ્યું છે, અને તે કહે છે કે—જ્યારે તેણે તે સમજાવ્યું છે અને તેઓ સમજ્યા છે તે પ્રમાણે સમજાવવામાં આવે છે, ત્યારે “તે કહેવાની રીતિ શિથિલ અને અનિશ્ચિત નથી પણ તે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ, સજડ રીતે ન્યાયપુરઃસર અને સાચી રીતિ છે.” પ્રકૃતિ ઇટલે કુદરતને અનુસાર જીવન ગાળવું ઇટલે મનુષ્યપ્રકૃતિના ઇકાદ અંશને અનુસાર નહિ પણ મનુષ્યની સમગ્ર પ્રકૃતિને અનુસાર જીવન ગાળવું, અને પોતાની અંદર રહેલા દેવને પોતાનાં સર્વ કર્મના નિયન્તાતરીકે માન આપવું. “બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિને જે કર્મ પ્રકૃતિને અનુસાર હોય છે તે જ કર્મ બુદ્ધિને અનુસાર પણ હોય છે.” ^{૧૭}(૭. ૧૧). જે કર્મ બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ કરવામાં આવે છે તે કર્મ—જો કે મનુષ્યપ્રકૃતિના ઇકાદ ભાગને તો બેશક મળતું આવે તેવું હોય છે (કેમ કે જો તેમ ન હોય તો તે કર્મ કરી પણ શકાય નહિ)—તો પણ તે કર્મ મનુષ્યપ્રકૃતિથી ઇટલે મનુષ્યની સમગ્ર પ્રકૃતિથી પણ વિરુદ્ધ જ હોય છે. મનુષ્યને કર્મમાટે બ-

૧૭. જ્યારે જ્યુવેનલ્ કહે છે કે—“જે કુદરતને અનુસાર નથી તે તર્કને પણ કબુલ નથી.”—ત્યારે તે જે કહેવા ધારે છે તે આ છે.

નાવ્યો છે, આલસ્ય અને મોજશોખમાટે નથી બનાવ્યો. જેમ છોડવાઓ અને ઇતર પ્રાણીઓ પોતાની પ્રકૃતિપ્રમાણે કામ બજાવે છે તેમ માણસે પણ પોતાની પ્રકૃતિપ્રમાણે કામ બજાવવાં જોઈયે. (૫. ૧).

માણસે વઢી વિશ્વની પ્રકૃતિને અનુસાર (એટલે જે સઘઢી વસ્તુઓ-માંનો તે પોતે પણ એક છે તે સઘઢી વસ્તુઓની પ્રકૃતિને અનુસાર) જીવન ગાઢવું જોઈયે; અને એક રાજકીય જનસમાજના શહેરીતરીકે બીજાં કામોમેગું જેઓની મધ્યે અને જેઓને માટે તે રહે છે તેઓને ઉદ્દેશીને જ તેણે પોતાનાં જીવન અને કર્મોનું નિયમન કરવું જોઈયે.^{૧૮} માણસે એકાન્તમાં નિવૃત્ત થઈને પોતાના માનવબંધુઓથી પોતાનો સંબંધ કાપી નાંખવો ન જોઈયે. મહાન્ એવા અખિલ જનસમાજમાં તેણે પોતાના ભાગનું કામ બજાવવાને સદા કર્મપરાયણ રહેવું જોઈયે. જો કે એકલોહીની સગાઈથી નહિ, તો પણ એક જ બુદ્ધિતત્વમાં ભાગ લેવાથી અને એક જ દિવ્યસત્તાનો પોતે અંશ હોવાથી સઘઢાં મનુષ્યો તેનાં સગાં છે. પોતાનાં માંડુઓથી માણસ વાસ્તવિક રીત્યે દૂભાઈ શકે જ નહિ, કેમ કે તેઓનું કોઈ પણ કૃત્ય તેને નઠારો બનાવી શકે તેમ નથી, અને તેણે તેઓની સાથે ગુસ્સે થવું ન જોઈયે અને તેઓને ધિક્કારવાં ન જોઈયે: “ કેમ કે પગની પેટે, હાથની પેટે, આંખનાં પોપચાંની પેટે, ઉપલા અને નીચલા દાંતોની પંક્તિયોની પેટે, આપણને હઢીમઢીને કામ કરવામાટે બનાવેલા છે. તેથી એક બીજાની વિરુદ્ધ વર્તવું તે કુદરતની વિરુદ્ધ છે; અને એક બીજાથી ચીડાવું અને એકબીજાથી મુખ ફેરવી ચાલ્યા જવું એ એકબીજાથી વિરુદ્ધ વર્તન છે.” (૨. ૧).

વઢી તે અધિક એમ કહે છે કે—“ એક વસ્તુમાં આનંદ પામો અને તેમાં એક સાંસારિક કાર્યથી બીજા સાંસારિક કાર્યતરફ જતાં, પરમેશ્વરવિષે વિચાર કરીને, વિરામ લ્યો.” (૬. ૭).

બઢી:—“ મનુષ્યજાતિને ચહાવ. પરમેશ્વરને અનુસરો. ” (૭. ૩૧)
 પોતાના પાડોશીપ્રતિ પ્રેમ રાખવો એ માણસને માટે એક બુદ્ધિયુક્ત
 આત્માનું લક્ષણ છે. (૧૧. ૧). એન્ટોનિનસ્ જુદાં જુદાં વાક્યો-
 માં અપરાધો ક્ષમા કરવાનો ઉપદેશ કરે છે, અને આપણે જાણિયે
 છિયે કે તે પણ તેમના પોતાના ઉપદેશપ્રમાણે વર્તતા હતા.
 બિશપ્ બટલર્ એ બાબતઉપર ધ્યાન રાખે છે કે—“ અપરાધોની
 ક્ષમા કરવાનો અને આપણા શત્રુઓને ચહાવાનો દૈવી ઉપદેશ,
 જો કે દ્વિતરધર્મી નીતિશાસ્ત્રના અનુયાયિઓમાં મઢી આવે છે તો પણ
 એક અમુક અર્થમાં એ ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ છે, કેમ કે આપણા
 તારકે (અર્થાત્ ક્રાઈસ્ટે) વીજા કોઈ પણ સદ્ગુણકરતાં એ સદ્ગુણ-
 વિષે વધારે આગ્રહ કર્યો છે. ” આ સદ્ગુણને વર્તનમાં આણવો એ
 સઘઢા સદ્ગુણોકરતાં વધારે મુશ્કેલ છે. એન્ટોનિનસ્ એ સદ્ગુણનો
 વારંવાર જોરથી ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે તેને અનુસરવાને
 આપણને સહાયતા આપે છે. જ્યારે આપણો કોઈ અપરાધ કરે
 છે, ત્યારે આપણને ક્રોધ અને વૈર લેવાની લાગણી થાય છે,
 અને તે લાગણી જનસમાજના સંરક્ષણને માટે ન્યાયપૂર્વક અને ઉપ-
 યોગની છે. એ ઉપયોગી છે કે અપરાધ કરનારાઓ પોતાનાં કૃ-
 ત્યોના સ્વાભાવિક પરિણામ ભોગવવા જોઈયે, કે જેમાં જનસમાજ-
 તરફથી નાપસંદગીનો અને જેનો અપરાધ કરવામાં આવ્યો
 તેનું વૈર વાઢવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. પણ વૈર વાઢવાનો
 અમલ તે તે શબ્દના પોતાના જ અર્થમાં (એટલે વૈર વાઢવાની
 સ્વાતર જ) ન થવો જોઈયે. બાદશાહ એન્ટોનિનસ્ કહે છે કે—
 “ તારું પોતાનું વૈર લેવાનો સડથી સારો રસ્તો એ છે કે તું સામા
 અપરાધીજેવો થઈશ નહિ. ” આથી એ તો ખુલ્લું છે કે આપણે કોઈ
 પણ કામમાં વેર તો લેવું નહિ; પણ જેઓ અપરાધોને માટે વેર
 લેવાની વાત કરે છે તેઓને તે કહે છે કે—જેણે અપરાધ કર્યો છે
 તેના જેવો તું થઈશ નહિ. સાક્રેટીસ્ ક્રિટો (નામના પુસ્તક) (પ્ર.

૧૦) માં, અને સેઇન્ટ્ પોલ્ (રોમન્ લોકોપ્રત્યેના પત્ર, ૧૨.

૧૭) માં એ જ બોધ બીજા શબ્દોમાં કહે છે. “ જ્યારે કોઈ માણસે તારો અપરાધ કર્યો હોય, ત્યારે તરત જ તારે વિચાર કરવો કે તેણે સારા અથવા સ્વોટાવિષે શો વિચાર કરીને તે અપરાધ કર્યો છે. કેમ કે જ્યારે તારા સમજવામાં આ આવશે ત્યારે તને તેના ઉપર ઘૂણા આવશે અને તને આશ્ચર્ય લાગશે નહિ અને ક્રોધ પણ ચઢશે નહિ.”

(૭. ૨૬). અપરાધ સ્વાભાવિક રીતે ક્રોધવૃત્તિ અને વૈરવૃત્તિને ઉપજાવે છે એ વાતનો એન્ટોનિનસ્ ઇન્કાર કરતા નથી, કેમ કે જે માણસે અપરાધ કર્યો છે તેના મનના સ્વભાવવિષે વિચાર કરવાની, અને પછી વૈર લેવાને બદલે તમારે તે અપરાધીઉપર દયા કરવી, એવી ભલામણમાં એ તો ગર્ભિત રહેલું છે: અને તેથી, ગુસ્સે થાવ અને પાપ કરો નહિ એવી સેઇન્ટ્ પોલની શીખામણજેવો જ સાર તેમાંથી નિકળે છે; બટલર્ તે સારી પેઠે સમજાવે છે તેમ એ ગુસ્સે થવાની ભલામણ નથી, કેમ કે એવી ભલામણની કોઈને જરૂર નથી, કારણ કે ગુસ્સો એ તો સ્વાભાવિક લાગણી છે, પણ ઉક્ત શીખામણ તે ક્રોધ આપણને પાપમાં દોરી જાય તેની સામે ચેતવણી છે. ટુંકામાં તે બાદશાહનો અપરાધનાં કૃત્યોવિષે આ સિદ્ધાન્ત છે:— અપરાધ કરનારાઓ શું સારું છે અને શું સ્વોડું છે તે જાણતા નથી: તેઓ અજ્ઞાનને લીધે જ અપરાધ કરે છે, અને વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનીઓની સમજપ્રમાણે આ સ્વરૂં છે. જો કે આ પ્રકારનું અજ્ઞાન તે કાયદેસર બચાવતરીકે કદી પણ કબુલ રાખવામાં આવશે નહિ, અને જનસમાજે એવા અજ્ઞાનને પૂર્ણ બચાવતરીકે માન્ય રાખવું પણ જોડ્યે નહિ, તો પણ કેટલાક ગંભીર અપરાધો એવા છે કે જે, જનસમાજને હાનિ થયાવિના જ માફ કરવાનું મનુષ્યની સત્તામાં છે; અને જો તે માણસના શત્રુઓ પોતે શું કરે છે તે સમજતા નથી એમ તે સમજે છે તેથી, તે માણસ ક્ષમા કરે તો “ હે પિતા, તેમને તું ક્ષમા કર, કેમ કે તેઓ શું કરે છે તે તેઓ જાણતા

नथी.” एवी उच्च प्रार्थनाना भावप्रमाणे ते माणस वर्ते छे.

जो के माणसनुं सुख अथवा शान्ति तेणे पोतानुं जीवन जे रीत्ये गाळवुं जोइये ते रीत्ये गाळवाथी वृद्धिने तो पामे ज छे, तो पण एन्टोनिनस् बादशाहनुं नैतिक तत्त्वज्ञान ते एक एवो निर्बल अथवा सांकडो शासनव्यूह न हतो के जे माणसने सीधी पोताना ज सुखप्रत्ये दृष्टि राखवानुं शीखवे. माणसे विश्वनी प्रकृतिने अनुसार रहेवुं जोइये, तेनो अर्थ, एन्टोनिनस् बादशाह घणां वा-क्योभां समजावे छे तेम, एवो थाय छे के—माणसनां कृत्यो, एक राजकीय जनसमुदायना शहेरीतरीके अने आखी मानवजाति-रूप कुटुंबना एक अंगतरीके—एम बने रीत्ये—बीजां सघळां मनुष्यप्राणिओसाथेना तेना साचा संबंधोने अनुसार होवां जोइये. आनो सार एवो निकले छे अने ते वारंवार सउथी अधिक जोरदार भाषामां दर्शावे छे के—मनुष्यना शब्दो अने कृत्यो, ज्यांलगी बी-जाओने असर करे त्यांलगी एक निश्चित नियमप्रमाणे मपावां जोइये, अने ए नियम ते—जे जनसमुदायनी ए माणस एक अंगरूप व्यक्ति छे ते जनसमुदायना अने आखी मनुष्यजातिना हितना संर-क्षणनी साथे बंधबेसतापणुं छे. आवा नियमप्रमाणे जीवन गाळवाने माणसे पोतानां अने पारकां सघळां कृत्योना परिणाम स्पष्ट रीत्ये परखी लेवाने माटे पोतानी सघळी तर्कशक्तिओनो उपयोग करवो जोइये: जो के विचारवडे पोताना आत्माने शान्त करवाने तथा पवित्र करवाने पोताना आत्मामां वारंवार निवृत्त थवुं जोइये तो पण तेणे केवळ चिन्तनमय अने विचारमय जीवन ज गाळवुं जोइये नहि,^{१९} पण तेणे मनुष्यना काममां भळवुं जोइये अने सार्वजनिक शुभने माटे तेणे एक साथीतरीके श्रम करनार बनवुं जोइये.

१९. अरे रे ! कोइ पण पोताना आत्मामां उंडो उतरतो नथी. पर्सियस्, ४. २१.

માણસને પોતાના જીવનમાં કાંઈ લક્ષ્ય અથવા ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ, કે જેની પ્રત્યે તે પોતાની સઘળી શક્તિઓને યોજે; અલબત્ત, તે લક્ષ્ય શુભ હોવું જોઈએ. (૨. ૭) જે માણસના જીવનનું લક્ષ્ય અથવા ઉદ્દેશ એક જ નથી હોતો તે પોતાના આખા જીવનમાં એકરંગી અને એકધારો હોઈ શકતો નથી. (૧૧. ૨૧) “મનને સદ્ગુણમય તથા દૈવીસંપત્તિમય કરવું; એટલે તેની શક્તિની મર્યાદામાં પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય ગણાય તેવા પ્રકારના આ જીવનના શુભ અને સદ્ગુણી ઉદ્દેશો પસંદ કરવા અને માણસે પોતાને તે સમજાવવા” — એના ઉત્તમ સાધનોવિષે બેકનની એ જ મતલબની એક ઉક્તિ છે. જ્યારે પોતે યુવાન હોય અને તેને તેવા પ્રસંગો હોય તે વખતે જે આપ્રસાણે કરવાજેટલો ડાહ્યો થયો હોય તે સુખી માણસ છે; પણ એન્ટોનિનસ બાદશાહ સારી પેઠે જાણે છે કે માણસ પોતાની યુવાવસ્થામાં હમેશા ડાહ્યો હોઈ શકતો નથી, અને તેથી તે પોતાને જ્યારથી બની શકે ત્યારથી તેપ્રમાણે ડાહ્યા થવાને અને તેવા થવાનો આરંભ કરતાંપહેલાં જિંદગાનીને છટકી જવા નહિ દેવાને ઉત્તેજન આપે છે. જે માણસ પોતાની આગળ જીવનના શુભ અને સદ્ગુણી ઉદ્દેશો ધરી શકે છે, તે તેના પોતાના હિત અને વિશ્વના હિતને અનુસાર પોતાનું જીવન ગાઢ્યા-વિના રહેતો નથી, કેમ કે વસ્તુઓના સ્વભાવે આત્મહિત અને વિશ્વ-હિત એક જ છે. જે વસ્તુ મધપુડાને માટે સારી નથી હોતી તે મધમાખને માટે પણ સારી નથી. (૬. ૫૪)

એક કથનથી આ વિષય સમાપ્ત થાય તેમ છે. “જો મારાવિષે અને મારા ઉપર જે બનાવો બનવાના તેવિષે દેવોએ નિર્માણ કર્યું છે, તો તેઓએ તે ઠીક જ નિર્માણ કરેલું છે, કેમ કે કોઈ પણ દેવને અગમચેતીવિનાનો કલ્પવો તે પણ સહેલું નથી, અને મને હાનિ કરવાવિષે તો તેઓને કાંઈ ઇચ્છા જ શા માટે હોય ? કેમ કે એમ કરવાથી તેઓને અથવા તો જે તેઓની કાઠજીનો સ્વાસ વિષય છે તે સમગ્ર વિશ્વને શો લાભ થાય ? પણ જો તેઓએ વ્યક્તિતરીકે

મારાવિષે કાંઈ નિર્માણ કર્યું નહિ હોય તો પણ તેઓએ કાંઈ નહિ તો આજ્ઞા વિશ્વને માટે તો અવશ્યે નિર્માણ કરેલું હોવું જ જોઈએ; અને આ સર્વસાધારણ વ્યવસ્થાના ક્રમને અનુસરતી રીતે જે વાંચતો બને તે મારે ખુશીની સાથે સ્વીકારવી જોઈએ અને તેથી મારે સંતોષ માનવો જોઈએ. પણ જો દેવો કોઈ પણ વસ્તુવિષે નિર્માણ ન કરતા હોય—અથવા તો જો કે એમ માનવું એ દુષ્ટતા છે, તેછતાં પણ આપણે એમ માનીએ (કે દેવો કશું પણ નિર્માણ કરતા નથી) તો આપણે યજ્ઞ પ્રાર્થના અને શપથ કે કાંઈ પણ કરવું જોઈએ નહિ કે જે આપણે દેવો હાજર હોય અને આપણી સાથે રહેતા હોય એમ (માનીને) કરીએ છીએ—પણ જો કે આપણને લગતી કોઈ પણ વસ્તુવિષે દેવો નિર્માણ ન કરે, તો પણ મારે પોતાને માટે નિર્માણ કરવાને તો હું શક્તિમાન હું જ, અને શું ઉપયોગી છે તે હું તપાસી શકું છું; અને દરેક મનુષ્યને તે ઉપયોગી છે કે જે તેના પોતાના બંધારણની અને સ્વભાવની સાથે બંધબેસે તેવું હોય, પણ મારો સ્વભાવ તર્કાનુસારી અને મઠતાવડો છે; અને મારું શહેર અને મારો દેશ, જ્યાંલગી હું એન્ટોનિનસ્ હું ત્યાંલગી, રોમ્ છે; પણ જ્યાંલગી હું એક મનુષ્ય હું ત્યાંલગી, આજ્ઞા દુનિયાં તે જ મારું શહેર અને દેશ છે. ત્યારે જે વસ્તુઓ આ શહેરોને ઉપયોગી છે તે જ માત્ર મને ઉપયોગી છે. (૬. ૪૪.)

માણસ પોતાની બુદ્ધિનો પોતાને વ્યવહારુ સદ્ગુણમાં સંપૂર્ણ બનાવવાને માટે જે સઘડી રીત્યોએ લાભકારકરીત્યે ઉપયોગ કરી શકે તે સઘડી રીતિયોવિષે એન્ટોનિનસ્ વાદશાહના અભિપ્રાયો કહી જવા તે કંટાળો આપે તેવું છે, અને તેમ કરવું જરૂરનું પણ નથી. આવી મતલબનાં વાક્યો તેમના પુસ્તકના સઘડા ભાગોમાં છે, પણ તે કોઈ ક્રમમાં અથવા સંબંધમાં નહિ હોવાથી, તે પુસ્તકમાં જે છે તે સઘડું શોધી કાઢે તે પહેલાં મનુષ્યે તે પુસ્તકનો ઉપયોગ ઘણા લાંબા સમયલગી કરવો જોઈએ. અહીં થોડાક શબ્દો ઉમેરાય તેમ

છે. જો આપણે બીજી બધી વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરિયે છિયે તો આપણને માલમ પડે છે કે તે મનુષ્યજીવનને માટે કેવી બિન-પૂરતી છે, અને તેમાંની ઘણીક તો સાચી રીતે જોતાં કેવી તુચ્છ છે. સદ્રુણ એકલો જ અવિભાજ્ય, અદ્વિતીય અને સંપૂર્ણ રીતે સંતોષ આપનાર છે. સદ્રુણનો ભાવ પોતાની જાતને સંપૂર્ણ રીતે સમજાવવો અથવા તો મિથ્યાવાદીનું મુખ બંધ થાય તેવી રીતે બી-જાઓને વિવરણ કરી બતાવવું કઠણ માલમ પડે તેટલા માટે સદ્રુણનો ભાવ અસ્પષ્ટ કે અનિર્ણીત ગણી શકાય તેવો નથી. સદ્રુણ એ આશ્વો છે, અને મનુષ્યની બુદ્ધિના જેમ વિભાગો નથી તેમ જ સદ્રુણના પણ વિભાગો હોતા નથી, અને તે છતાં પણ તે માણસનાં કૃત્યોથી તેની બુદ્ધિ જે વિવિધ શક્તિઓને દર્શાવે છે તે જણાવવાની એક સગવડભરેલી રીતિતરીકે આપણે વિવિધ બુદ્ધિશક્તિઓ-વિષે બોલિયે છિયે. તે જ પ્રમાણે આશ્વા સદ્રુણને એટલે મનુષ્યના સ્વભાવની શક્તિમાં હોય તેટલા વધા સદ્રુણને અમલમાં મૂકવાને માટે આપણે કયા કયા અમુક સદ્રુણોનું આચરણ કરવું જોઈયે તે દર્શાવવાના કામમાટે, એક વ્યવહારુ અર્થમાં વિવિધ સદ્રુણો અથવા સદ્રુણના વિભાગોવિષે પણ આપણે બોલિયે સ્વરા.

મનુષ્યની પ્રકૃતિના વંધારણમાં આદ્ય તત્ત્વ સામાજિક છે. ત્યાર પછી, જે બુદ્ધિતત્ત્વનો સર્વોપરિ અધિકાર વર્તવો જોઈયે તે બુદ્ધિ-તત્ત્વને બંધબેસતી ન આવે એવી શરીરની વિષયેચ્છાઓને તાબે ન થવું એ (બીજું તત્ત્વ) છે. મૂલ અને વંચનાથી વચવું એ ત્રીજું તત્ત્વ છે. “સર્વોપરિ અધિકાર ચલાવનાર બુદ્ધિતત્ત્વને આ ત્રણ ગ્રામતોને સજડ વઠગી રહીને સીધેસીધું ચાલવા દો અને તેમાં જે છે તે બુદ્ધિ તત્ત્વનું પોતાનું જ છે.” (૭. ૫૫.) જે બાકીના બધાનો પાયો છે એવા સદ્રુણતરીકે એન્ટોનિનસ્ બાદશાહ ન્યાયને પસંદ કરે છે (૧૦. ૧૧), અને (ન્યાય એ બીજા બધાનો પાયો છે) એ તો તે બાદશાહના સમયપહેલાં ઘણા કાલથી કહેવાતું આવ્યું છે.

એ તો સ્વરૂં છે કે સર્વે લોકોને મનની વૃત્તિતરીકે ન્યાય એટલે શું તેનો કાંઈ વિચાર હોય છે, તથા તે ન્યાયવૃત્તિપ્રમાણે વર્તવા-વિષે પણ તેઓને કાંઈ વિચાર હોય છે; પણ અનુભવ એમ દર્શાવી આપે છે કે મનુષ્યોનાં કૃત્યો ન્યાયવૃત્તિના સ્વરા વિચારની સાથે બંધબેસતાં નથી હોતાં, તેટલા તેમના ન્યાયવૃત્તિવિષેના વિચારો પણ ગુંચાયલા જ હોય છે. ન્યાયવૃત્તિવિષેનો એન્ટોનિનસ્ બાદશાહનો વિચાર જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ છે પણ સઘળી મનુષ્યજાતિને માટે જોઈએ તેટલો વ્યવહાર નથી. “વસ્તુઓને જે ક્ષોભ બહારના કારણથી થાય છે તે ક્ષોભમાંથી મુક્ત રહે, અને અંદરના કારણથી જે વસ્તુઓ કરવામાં આવી હોય તેમાં ન્યાય થવા દે, એટલે કે—આમાં અર્થાત્ સામાજિક કાર્યોમાં પર્યવસાન પામે એવી ગતિ અને ક્રિયા થવા દે, કેમ કે આ તારા સ્વભાવધર્મને અનુસાર છે.” (૯. ૩૧.) બીજે સ્થળે (૯. ૧) તે કહે છે કે—“જે અન્યાયની રીત્યે વર્તે છે તે અપવિત્ર રીત્યે વર્તે છે,”—બાદશાહ એન્ટોનિનસ્ જે વિવિધ સ્થળે કહે છે તે બધામાંથી અલગત એ જ નિકળી આવે છે. તે સત્યના આચરણનો સદ્રુણતરીકે અને સદ્રુણના સાધન-તરીકે આગ્રહ કરે છે, અને સત્ય એ સદ્રુણ અને સદ્રુણનું સાધન છે એમાં કાંઈ શંકા નથી: કેમ કે નજીવી બાબતોમાં પણ અસત્ય વા-પરવાથી બુદ્ધિ નિર્બલ થાય છે; અને દુષ્ટ બુદ્ધિથી અસત્ય યોજવું તે, નઠારી ટેવવાળો સ્વભાવ દર્શાવનાર બાબતતરીકે જોતાં અને તેના પરિણામ સંબંધે જોતાં—એમ બંને રીત્યે—જેટલા મોટા ગુન્હાને માટે મનુષ્ય અપરાધી થઈ શકે એટલો મોટો નીતિસંબંધી ગુન્હો છે. એન્ટોનિનસ્ ન્યાયના વિચારને આચરણસાથે જોડે છે. કોઈ મા-ગસના મગજમાં ન્યાયનો કોઈ સુંદર વિચાર હોય તેથી તેણે પોતે ગર્વ કરવાનો નથી, પણ સેન્ડ્ જેમ્સના ધર્મવિશ્વાસના વિચારની પેઠે તેણે તે વિચારપ્રમાણે કામ કરી બતાવવું જોઈએ. પણ આ કાંઈ ઓછું નથી અર્થાત્ પૂરતું છે.

વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને તેમના ભેગા એન્ટોનિનસ કેટલીક વસ્તુઓને સુંદર (Kalà) અને કેટલીકને બેડોઝ (Aischrá) કહે છે, અને તે વસ્તુઓ સુંદર હોય છે તેથી સારી હોય છે, અને બેડોઝ હોય છે તેથી અશુભ અથવા નઠારી હોય છે. (૨. ૧.) આ બધી શુભ અને અશુભ વસ્તુઓ આપણી સત્તામાં છે, એમ કેટલાક વધારે ચુસ્ત વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનીઓ (સ્ટોઇક્સ) કેવળ સ્વતંત્ર રીતે કહે; જેઓ સાધારણ બુદ્ધિથી કેવળ જુદા ન પડે એવા માણસો જેવી રીતે કહે તેવી જ રીતે સ્ટોઇક્સ એમ કહે; વ્યવહારુ રીતે ઉક્ત શુભ અને અશુભ વસ્તુઓ કેટલાંક મનુષ્યોની સત્તામાં અને કેટલીક પરિસ્થિતિમાં ઘણે અંશે હોય છે, પણ બીજાં મનુષ્યોની સત્તામાં અને બીજી પરિસ્થિતિમાં થોડે જ અંશે હોય છે. મનુષ્યની સત્તામાં હોય છે એવી વસ્તુઓના સંબંધમાં મનુષ્ય પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તે છે એ વાત વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનીઓ (સ્ટોઇક્સ) પકડી રાખે છે; કેમ કે જે વસ્તુઓ મનુષ્યની સત્તાબહાર છે તેવી વસ્તુઓના સંબંધમાં તો કૃત્યમાં પર્યવસાન પામતી સ્વતંત્ર ઇચ્છા અલબત્ત એ વચનના શબ્દોથી જ બાતલ થયેલી છે. મનુષ્યની સ્વતંત્ર ઇચ્છાનો એન્ટોનિનસનો ભાવ જેવો છે તેવો જ આપણે શોધી કાઢી શકિશું કે નહિ તે હું માગ્યે જ સમજું છું, અને તે પ્રશ્ન વિચારવાને યોગ્ય જ નથી. એન્ટોનિનસનો જે ભાવ છે અને જે તે કહે છે તે સમજી શકાય તેવું છે. જે આપણી સત્તામાં નથી એવી સઘડી વસ્તુઓમાં કાંઈ વિશેષતા નથી: અર્થાત્ તે વસ્તુઓ નૈતિક રીતે સારી પણ નથી અને સ્વોટી પણ નથી. જીવન અને મરણ એ સઘડા માણસોને માગ્યમાં લેખેલું જ છે. આરોગ્ય, સંપત્તિ, સત્તા, રોગ અને નિર્ધનતા સારાં અને સ્વોટાં મનુષ્યોને પણ કાંઈ ભેદ રાખ્યાવિના પ્રાપ્ત થાય છે; જેઓ પ્રકૃતિ (કુદરત) પ્રમાણે વર્તે છે અને જેઓ નથી વર્તતા તેઓને પણ એ બાબતો

તો પ્રાપ્ત થાય છે જ. એન્ટોનિનસ્ બાદશાહ કહે છે કે—
 “જીવન એ એક સંગ્રામ છે અને એક પ્રવાસીનો મુકામ છે, તથા
 પાછલ્લ રહેવાની કીર્તિ તે એક વ્યામોહ છે.” (૨. ૧૭.) જેઓ-
 એ દુનિયાને ક્ષોભ પમાડ્યો અને પછી મરી ગયા એવા માણસોવિષે
 તથા હિરાક્લિટસ્ અને જેને જુઓએ નાશ પમાડ્યો હતો તે ડેમોક્રિ-
 ટસવિષે, તથા જેનો બીજી જુઓએ (અર્થાત્ તેના શત્રુઓએ)
 નાશ કર્યો હતો તે સોક્રેટીસવિષે બોલીને એન્ટોનિનસ્ કહે છે
 કે:—“આ બધાનો શો અર્થ થાય છે? તું વહાણે ચડ્યો છું, તેં
 મુસાફરી કરી છે, તું કિનારે આવ્યો છું; હવે ઉતરી પડ. સ્વેચ્છ
 જો બીજા જીવનઉપર ઉતરવાનું હોય, તો ત્યાં પળ, દેવોની યોગ
 નથી. પળ જો કોઈ મનારહિત સ્થિતિઉપર ઉતરવાનું હોય તો તું
 દુઃખો અને સુખોવડે પકડાતો મટીશ, અને જે પોતાના ઉપરિની
 સેવા બજાવે છે તેના જેટલું જ ઉતરતા પ્રકારનું છે એવા એક
 વહાણનો તું ગુલામ થતો અટકીશ: કેમ કે એક જ્ઞાન અને દૈવત
 છે; બીજું માટી(જડ) અને વિકાર છે.” (૩. ૩.) જેનાથી મનુષ્યે
 ડરવું જોઈયે તે મૃત્યુ નથી, પણ કુદરતને અનુસાર જીવન ગાળવાનો
 કદી આરંભ જ ન થાય એનાથી જ તેણે ઘેરવું જોઈયે. (૧૨. ૧)
 પ્રત્યેક માણસે એવી રીતે જીવન ગાળવું જોઈયે કે જેથી તે પોતાની

૨૦. “બધા બનાવો સડને એકસરખી રીતે બને છે: એક જ બનાવ ધર્મીને
 અને પાપીને બને છે: સારાને અને યોગ્યને તથા પવિત્રને અને અપવિત્રને પણ
 તેમ બને છે,” ૬૦ એક્ઝિસ્ટેન્સિયલ્સ, ૧. ૫. ૨; અને ૫. ૩: “સઘડી વસ્તુ-
 ઓમધ્યે એ એક મોટો અનર્થ છે કે બધાઓને એકસરખો બનાવ જ બને છે.”
 અહીં “અનર્થ (evil)” નો શો અર્થ ધારેલો છે તે કાંઈક શંકા ભરેલું
 છે. બાદશાહના કહેવાનો શો ભાવ છે તે વિષે તો કાંઈ શંકા નથી. સરખાવો—
 એપિક્ટેટસ્, એન્ચિરિડિઅન્, પ્ર. ૧., ૬૦; અને બ્રેચમન્સનો સિદ્ધાન્ત (સ્ટેબો
 પ્ર. ૭૧૩. આદિ—કેસ૦). મનુષ્યના ઉપર જે કાંઈ આવી પડે છે તે શુભ
 પણ નથી તેમ અશુભ પણ નથી.

ફરજ બંજાવે, અને બીજા કશાવિષે તે કાંઈ માથાકૂટ કરે જ નહિ. તેણે એવું જીવન ગાઠવું જોડ્યે કે તે મૃત્યુને માટે નિત્ય તૈયાર જ રહે, જ્યારે તેડું આવે ત્યારે સંતોષપૂર્વક પ્રયાણ કરી દે. કેમ કે મૃત્યુ એ શું છે ?—“ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા થતા વિષયોના માનનું, અને જેથી વિષયોની ઇચ્છાઓની હીલચાલ થાય છે તેવી દોરીઓ રેંચવાનું, તથા વિચારોના ચંચલ હલનચલનનું, અને આ માંસમય શરીરની સેવાનું વિરમવું એ જ. ” (૬. ૨૮.) મરણ એ એક જનનના જેવો જ કુદરતનો ગુપ્ત ભેદ છે. (૬. ૫.) જેનો વરોવર અર્થ કદાચ શંકા ભરેલો છે એવા એક વાક્યમાં એન્ટોનિનસ્ ગર્ભાશયમાંથી બહાર નિકળતા બાઠકવિષે બોલે છે, તે કહે છે કે તે જ પ્રમાણે મરણસમયે આત્મા પોતાના આવરણને છોડે છે. ગર્ભાશય છોડવાથી જેમ બાઠક જન્મે છે અથવા જીવનમાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે આત્મા શરીરને છોડીને બીજા એવા જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે કે જે જીવન સંપૂર્ણ છે. એન્ટોનિનસ્ બાદશાહનો આ આશય હોય તો તેની મને ખાતરી નથી. મૃત્યુ એ વાસ્તવ જીવનમાં અને જેઓએ તત્ત્વ-વિચાર કર્યો છે તેમને તો સુખી જીવનમાં જન્મ છે—એવા બ્રેચમે-નના વિચારવિષે સ્ટ્રેબોના પુસ્તકમાં (પૃષ્ઠ ૭૧૩)માં એક વાક્ય છે તેની સાથે બટલર્ એન્ટોનિનસના ઉક્ત વાક્યને સરસાવે છે; અને તે ધારે છે કે એન્ટોનિનસ્ આ અભિપ્રાયને ઉદ્દેશીને બોલતા હશે.^{૨૧}

માવી જીવનવિષે એન્ટોનિનસનો અભિપ્રાય કોઈ પળ સ્થળે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવાયેલો નથી. તેમનો આત્માના સ્વભાવવિષે જે સિદ્ધાન્ત છે તેમાંથી અનિવાર્ય રીતે એમ નિકળી જ આવે છે કે આત્માનો

૨૧. સ્ટ્રેબોના (પૃષ્ઠ ૧૦૨) પળ એ જ કહે છે, તે તેના પોતાના વિ-ચારનું કથન છે કે પોતાના લેખોને ડાળગારવાને માટે તેણે વાપરેલું બીજાઓનું એક સુભાષિત છે, તે હું સમજી શકતો નથી. આ જીવન ભોગવવાને માટે ગર્ભાશયમાં બાઠક તૈયાર થાય છે તે વિષે બોલીને આગલ એમ કહે છે કે—

કેવલ નાશ થતો જ નથી કેમ કે પરમેશ્વરનો અંશ નાશ પામી શકતો નથી. આ મત ઓછામાં ઓછો એપિચાર્મસ અને યુરિપાઈડીસના સમયજેટલો પુરાણો છે; જે પૃથ્વીમાં આવ્યું છે તે પાછું પૃથ્વીમાં સમાય છે, અને જે સ્વર્ગમાંથી આવે છે તે દિવ્ય અંશ પાછો તેના બક્ષનારની પાસે જાય છે. પણ જે જીવાત્મા તેના પૃથ્વીતત્ત્વના ઘટ(શરીર)માં રહેતો હતો તે જ તે પોતે છે એવા માનપૂર્વક ગ્રહણપણની માણસની સ્થિતિના વિચારવિષે એન્ટોનિનસના લેખમાં મને કાંઈ પણ સ્પષ્ટ જડી આવતું નથી. આ વિષયમાં એન્ટોનિનસ ગુંચવણીમાં પડેલા અને આખરે તે આમાં આવીને અટકેલા જણાય છે કે—પરમેશ્વર અથવા દેવો વિશ્વવસ્તુ-સમાજને માટે સર્વોત્તમ અને ઘટિત હશે તેજ કરશે.

અને મનુષ્ય તેના પોતાના જ કૃત્યથી કુદરતના નિયમિત પ્રવાહમાં આડે આવે છે—એવો જ એક બીજો વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત છે અને જેનું અનુશીલન કેટલાક વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનીઓ કરતા હતા, તે સિદ્ધાન્તવિષે પણ એન્ટોનિનસ કાંઈ નિર્ણયકારક રીતે બોલતા નથી એમ હું ધારું છું. એ સિદ્ધાન્તને જેમાં સ્પર્શ કરેલો છે એવાં કેટલાંક વાક્યો વાંચનારને માલમ પડશે, અને તે વાક્યો વિષે વાંચનાર પોતાથી બને તેમ કરે. પણ જેમાં બાદશાહ એન્ટોનિનસ પરિણામને માટે ધૈર્ય અને શાન્તિપૂર્વક રાહ જોવાને માટે પોતાને ઉત્તેજન આપે છે એવાં કેટલાંક વાક્યો છે; અને તે—મનુષ્યે પોતાને માગ્યે જે આવે તે સઘલું સહન કરી લેવું જોઈએ અને જ્યાં લગી તે જીવે ત્યાંલગી તેણે ઉપયોગી કૃત્યો કરવાં જોઈએ, એવા

“આપ્રમાણે બાલ્યવસ્થાથી વૃદ્ધાવસ્થાપર્યન્તના સમયમાં થઈને આપણે બીજા જન્મને પામીએ છીએ. બીજો જન્મ અર્થાત્ બીજી વસ્તુસ્થિતિ આપણે માટે તૈયાર છે—આપણી રાહ જુએ છે.” જુઓ ધર્મસંબંધી લેખો, ૬૨. ૭; અને લ્યુકન, ૧. ૪૫૭: “સુવિદિત છે કે લાંબું જીવન, વચગાળે છે મોત.”

એન્ટોનિનસના સઘલા ઉત્તમ ઉપદેશની સાથે—સ્વેચ્છા બંધબેસતું છે. તેથી માણસે પોતાના ઉપયોગિપણાનો વસ્તુ પોતાના કૃત્યથી ટુંકાવી નાખવો જોઈએ નહિ. જેમાં માણસે પોતાને હાથે જ મરવું જોઈએ એવા કોઈ પ્રસંગો શક્ય છે કે નહિ તેવિષે એન્ટોનિનસને કાંઈ સ્વાલ છે કે નહિ તે હું કહી શકતો નથી, અને તે બાબતમાં કોઈ જિજ્ઞાસા ભરેલો તપાસ કરવાજેટલો માર્કસ પૂછે નથી, કેમ કે હું ધારું છું કે એવા તપાસથી આ મુદ્દાઉપર એન્ટોનિનસના અભિપ્રાયસંબંધી કાંઈ ચોક્કસ પરિણામ આવે તેમ નથી. જ્યારે સેનેકા આત્મઘાતને માટે કારણતરીકે જણાવે છે કે—‘ જે સનાતન નિયમ, (કે જેને સેનેકા ગમે તે સમજતો હોય) તેણે, આપણે માટે આના કરતાં વધારે સારું બીજું કાંઈ પૂછે નથી—તે એ છે કે તે નિયમે જીવનમાં પ્રવેશવાનો તો ફક્ત એક જ માર્ગ આપ્યો છે અને જીવનમાંથી બહાર નિકળી જવાના તો ઘણા માર્ગો આપેલા છે’—ત્યારે જો કે એન્ટોનિનસ સેનેકાવિષે સઘણું જાણતા હોવા જોઈએ તે છતાં પૂછે જો સેનેકાનું નામ પૂછે દેતા નથી તે એન્ટોનિનસ સેનેકાના વિચારસાથે મળતા હશે એમ હું ધારતો નથી. સ્વેચ્છા જીવનમાંથી બહાર નિકળી જવાના માર્ગો ઘણા છે, અને તેથી મનુષ્ય પોતાની જાતનું જતન કરે તેને માટે ઘણું સારું કારણ છે.^{૨૨}

વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનીના જીવનનું સીધું લક્ષ્ય સુખ નહોતું. તેમના ઉપદેશમાં જીવનનો એવો કોઈ નિયમ નથી કે મનુષ્યે તેના પોતાના સુખની પાછળ દોડવું. જ્યારે પોતાના મનોવિકારોમાંનો જે બઢવાનમાં બઢવાન મનોવિકાર હોય છે તેવા કોઈ અમુક મનોવિકારને તેઓ તૃપ્ત કરવાને ફક્ત મથતા હોય છે ત્યારે ઘણા માણસો એમ

૨૨. જુઓ પ્લિનિયસ, એન્. એન્. ૨. પ્ર. ૭; સેનેકા, દૈશ્વરી વ્યવસ્થા. પ્ર. ૬; અને પત્ર ૭૦: અવિનાશી નિયમે જે નિર્ણય કર્યો છે તેનાથી વધારે સારું બીજું કાંઈ નથી કે—જીવનમાં પ્રવેશવાનો માર્ગ તો એક જ હોવો જોઈએ પૂછે બહાર નિકળી જવાના (આત્મઘાતના) માર્ગો અનેક છે.

ધારે છે કે તેઓ સુખને શોધે છે. મનુષ્યનું અંતિમ લક્ષ્ય, આગઠ ક્યારનું એ સમજાવવામાં આવ્યું છે, તેપ્રમાણે પ્રકૃતિ (કુદરત)ને અનુસરીને જીવન ગાઠવું તે છે; અને આપ્રમાણે મનુષ્ય સુખ, મનની શાન્તિ તથા સંતોષ પ્રાપ્ત કરશે. (૩. ૧૨; ૮. ૧, અને બીજાં સ્થળોએ જુઓ.) કુદરતના અનુસાર જીવન ગાઠવાના સાધન તરીકે માણસે ચાર મુખ્ય સદ્ગુણોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેમાંના પ્રત્યેક સદ્ગુણને પોતાની યોગ્ય સત્તામર્યાદા હોય છે. ડહાપણ, અથવા સારા અને ઓછાનું જ્ઞાન; ન્યાય અથવા દરેક માણસને તેના હકનું આપવું તે; ધૈર્ય, અથવા શ્રમ અને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ; અને મિતાહાર, કે જે બધી વસ્તુઓમાં માફકસર રહેવું તે. આપ્રમાણે કુદરતને અનુસાર જીવન ગાઠવાથી વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાની પોતાની સઘઠી ઇચ્છાઓ અથવા આશાઓ સંપાદન કરતો. તેનો બદલો તેના સદ્ગુણી જીવનમાં જ રહેલો હતો, અને તેથી તે સંતોષ માનતો. કોઈ ગ્રીક્ કવિ લાંબા સમયપર લખી ગયો છે કે:—

ચોપાઈ

(કેમ કે) સર્વ માનુષી વસ્તુમાં, સદ્ગુણનો જ સુટેક ગણાય;—

કેન ગ્રહે પરહસ્ત ઇનામ, નિજશ્રમફળ પોતે જ તમામ. ૧

કેટલાક વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનીઓ ઢાઢ્યા માણસની સ્વસંપૂર્ણતાવિષે સ્વેચ્છા પોતાના વિચારો ઘણા ગુમાની અને અશક્ય શબ્દોમાં દર્શાવતા હતા; તેઓ તેને એક દેવની પદવીએ ચઢાવી દેતા હતા.^{૨૩} પણ આ લોકો માત્ર વાતો અને ભાષણો કરનારા જ હતા, એવા લોકો સઘઠા જમાનાઓમાં હોય છે, તેઓ સુંદર શબ્દો બોલે છે,

૨૧. જી. સ્મિથે “ સાચા ધર્મની ઉત્કૃષ્ટતા અને ઉમદાપણા ” વિષેના તેના જુનંદા સંવાદો (પ્ર. ૬.)માં વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનીઓના આ ગુમાનવિષે કટાક્ષ કર્યો છે. એવું ગુમાન તેને સ્નેહકામાં અને બીજાઓમાં મારામત પડે છે. સ્નેહકામાં તો નહીં એવું ગુમાન છે જ, અને એપિકટેટસમાં પણ કદાચ કાંઈ એવું છે; પણ એન્ડોનિસમાં તો એવું કાંઈજ નથી.

મનુષ્યજાતિના કામકાજને થોડા જ સમજે છે, અને ગમે તેમ કરીને નામ કાઢવાની જ ફક્ત તેમને કાઠજી હોય છે. એપિક્ટેટસ અને એન્ટોનિનસ બંને જળ ઉપદેશથી તેમ જ પોતાના ઉદાહરણથી પોતાને અને બીજાઓને સુધારવાને પરિશ્રમ કરતા; અને જો તેઓના ઉપદેશમાં આપણને સ્વામીઓ જણાઈ આવે તો પણ મનુષ્યના સ્વભાવમાં અને વસ્તુઓના બંધારણમાં એક સદુણી જીવન ગાઠવાને માટે પૂરતી બુદ્ધિશક્તિ છે એમ જેઓએ દર્શાવી આપ્યું છે એવા આ મહાન પુરુષોને આપણે માન આપવું જોઈએ.

જો માણસ પોતાના આચરણઉપર વિચાર અને પુનરાવલોકન કરવાની શક્તિનો ફક્ત સાધારણ દરજ્જે પણ ઉપયોગ કરશે, તો (તેને જણાશે કે) જે પ્રમાણે આપણે જીવન ગાઠવું જોઈએ તે પ્રમાણે જીવન ગાઠવું એ પૂરેપૂરું કઠણ છે, તેને પોતાને સંતોષ થાય એ રીતે જીવન ગાઠવું તે હર કોઈ માણસને માટે કઠણ છે: અને જો કે સઘઠા માણસોને નીતિ અને ધર્મમાં એક સરસા અભિપ્રાયો ઉપર આળી શકાય નહિ, તો પણ તેઓને જેટલું માન્ય કરવાને સમજાવી શકાય તેટલાને માટે તેઓને સારાં કારણો આપવાં તે કાંઈ નહિ તો એક કરવાલાયક કામ છે.

માર્કસ એન્ટોનિનસ.

૧.

મારા પિતામહ વીરસની પાસેથી સારી નીતિ અને સ્વભાવઉપર કાબુ રાખવાનું હું શીખ્યો.

૨. મારા પિતાની પ્રતિષ્ઠા અને સ્મરણથી વિનય અને પુરુષને છાજે તેવું ચારિત્ર્ય (હું શીખ્યો.)

૩. મારી માતાપાસેથી પવિત્રતા અને પરોપકાર. તથા એકલાં સ્વોટાં કૃત્યોથી નહિ પણ સ્વોટા વિચારોથી દૂર રહેતાં; અને વહી, શ્રીમંતોની ટેવોથી ઘણી દૂર એવી મારી જીવન ગાઢવાની રીતિમાં સાદાઈ (હું શીખ્યો.)

૧. વીરસ એ એન્ટોનિનસના બાપના બાપનું નામ હતું. આ કલમમાં 'પાસેથી' (from) એ શબ્દની સાથે સંબંધવાળું કોઈ ક્રિયાપદ નથી, તેમ જ આ કલમની પાછલ આવતી આ પુસ્તકની બીજી કલમોમાં પણ એવું કોઈ ક્રિયાપદ નથી; અને કયું ક્રિયાપદ અહીં પૂરું પાડવું જોઈયે તે પણ કેવલ ચોકસ નથી. જો કે એવી કલમો પણ છે કે જેને તે ક્રિયાપદ બંધવેસતું નહિ આવે તો પણ જે ક્રિયાપદ મેં ઉમેર્યું છે તે અહીં અર્થ દર્શાવી શકે તેમ છે. જો એન્ટોનિનસનો કહેવાનો ભાવ એવો ન હોય કે—જે વિવિધ મનુષ્યોનાં નામ તેમણે આપેલાં છે તેમની પાસેથી આ સઘળી સારી વાતો તે પોતે શીખ્યા, તો તે એમ કહેવા ધારે છે કે તેમણે તેઓમાં અમુક સારા ગુણો જોયા અથવા તેમની પાસેથી અમુક લાભ પ્રાપ્ત કર્યો, અને તે ઉપરથી એટલું નિકળી આવે છે કે તેથી એન્ટોનિનસનો વધારે સુધારો થયો હતો અથવા કાંઈ નહિ તો વધારે સુધારો થયો હોત; કેમ કે માર્કસ એન્ટોનિનસ (જેવો પુરુષ) એમ કહે કે તેમના સગાંવાહાલાંમાં અને શિક્ષકોમાં જે સદ્ગુણો તેમણે જોયા તે વધા તેમણે મેઢવી લીધા—એમ સમજવું એ એક મૂલ ગણાય.

૨. તેમના પિતાનું નામ પબ્લિયસ વીરસ હતું.

૩. તેમની માતા હોમીટિયા કેલ્તિકા હતી તેનું બીજું નામ વહી લ્યુસિલા હતું.

૪. મારા વડદાદાપાસેથી જાહેરશાળાઓમાં વારંવાર નહિ જવાનું, અને ઘેર સારા શિક્ષકો રાખવાનું, અને આવી બાબતોમાં ઉદારતાથી સ્વર્ચ કરવો જોઈએ તે સમજતાં (હું શીશ્યો).

૫. મારા અધ્યાપકપાસેથી રમતના અલાદામાં લીલી ટોળી કે વાદળી ટોળીનો પક્ષ નહિ લેવાનું, તેમ જ મલ્લોના યુદ્ધમાં પાર્થુ-લેરિયસનો કે સ્ફુટેરિયસનો પક્ષકાર નહિ થવાનું (હું શીશ્યો); વળી તેમની જ પાસેથી શ્રમસહિષ્ણુતા, થોડી જ હાજતો રાખવાનું અને મારે પોતાને હાથે કામ કરવાનું, તથા બીજા લોકોના કામમાં માથું નહિ મારવાનું, અને નિંદા સાંભળવાને તૈયાર નહિ રહેવાનું (હું શીશ્યો).

૬. ડાયોમિટસ પાસેથી,—તુચ્છ વસ્તુઓવિષે કડાકૂટમાં નહિ પડવાનું, અને ધંતરમંતરવિષે તથા ભૂતપ્રેતાદિકને હાંકી કાઢવા વિષે તથા એવી બાબતોવિષે ચમત્કાર કરનારાઓ અને જાદુગરો જે કહેતા હતા તેને કાંઈ પણ વજન નહિ આપવાનું; અને લડાવવાને માટે લડાયક પક્ષીઓ નહિ ઉછેરવાનું, તથા એવી બાબતોના નાદમાં નહિ પડવાનું; અને વાળીની સ્વતંત્રતા સહન કરવાનું; અને તત્ત્વજ્ઞા-

૪. આ કદાચ તેમની માતાના દાદા કેટીલિયસ્ સેવેરસ્ હોય.

૫. જસ્ટિનસનાં પુસ્તકોમાં એક ડાયોમિટસ્ નામના માણસઉપરનો એક પત્ર છાપેલો છે, તેનો લેખક ડાયોમિટસ્ને “ સર્વોત્કૃષ્ટ પુરુષ ” કહે છે. તે હતર ધર્મનો હતો, પણ તે ખ્રિસ્તીઓનો ધર્મ કેવો હતો, તેઓ કેવા પરમેશ્વરને પૂજતા હતા, અને આ પૂજાથી તેઓ દુનિયાને અને મૃત્યુને તુચ્છ ગણતાં, અને ગ્રીક્ લોકોના દેવોને નહિ માનતાં તથા યાહુદી લોકોના વહેમો નહિ પાઠતાં કેમ શીશ્યો; અને તેઓને એકબીજાઉપર પ્રેમ હતો તે કેવો હતો, તથા આ નવા પ્રકારનો ધર્મ હવે કેમ દાખલ કરવામાં આવ્યો અને પહેલાં કેમ દાખલ કરવામાં નહોતો આવ્યો—તે જાણવાને માટે ઘણું જ ઇચ્છતો હતો. કેન્ડ્ પ્રગણામાંના લાઈમિન્જ્ નામના ગામના ધર્માધિકારી મારા મિત્ર મિ. જોન્કિન્સે મને સૂચવ્યું છે કે આ ડાયોમિટસ્ તે માર્કસ એન્ડોનિનસનો શિક્ષક હશે.

ननुं परिशीलन करवानुं; अने प्रथम बेक्कियसनो अने त्यारपछी टेन्डासीसनो अने मार्सिएनसनो श्रोता थवानुं; अने मारी युवाव-स्थामां संवादो लखवानुं; अने पथारीने माटे एक लाकडानी पाट तथा पाथरवाना चर्मनी ज मात्र अपेक्षा राखवानुं, तथा ग्रीस् देशनी तालीममां जे प्रकारनी जरूर होय छे तेवुं बीजुं जे कांइ होय ते सघळुं; (हुं शीख्यो).

७. रस्टिकर्स्नी पासेथी मारा मनउपर एवी छाप पही के मारा चारिन्त्यने सुधारानी अने अदबनी जरूर छे; अने तेनी ज पासेथी हुं—तत्त्वज्ञानसंबंधी स्पर्धने, तथा काल्पनिक गद्योद्दिष्ट लखवाने, तथा नानां उश्केरनारां भाषणो आपवाने, तथा जे घणी अदब पाळे छे अने देखाव करवाने माटे जे परोपकारी कामो करे छे एवा माणसतरीके पोताने देखाडी आपवाने, आडे मार्गे दोराइ नहि जवानुं शीख्यो; अने सुभाषितथी तथा कविताथी तथा सुंदर लखापथी दूर रहेवानुं शीख्यो; अने बहार फरवानां लुगडां पहेरी घरमां आम तेम नहि फरवानुं तथा बीजी एवी बाबतो नहि करवानुं शीख्यो; सिन्युएसामांथी मारी मातुश्रीउपर रस्टिकसे जे पत्र लख्यो हतो तेना जेवा ज मारा पत्रो हुं सादाइथी लखवा शीख्यो; अने जेओए शब्दोथी मारुं अपमान कर्युं होय, अथवा

६. क्यु. जुनियस् रस्टिकस् एक चिरफ्तस्त्वज्ञानी हतो, अने तेनी योग्यता एन्टोनिनस् उंची समजता, अने घणी बार तेनी सलाह छेता. (केपिटल्. एम्. एन्टोनिनस्. ३.)

एन्टोनिनस् कहे छे के—“ एपिकटेटसनी स्मरणनोध”

तेनुं भाषान्तर “ एपिकटेटसना लेखो ” एवं नहि करवुं जोइये, केम के एपिकटेटसे कांइ पण लख्युं नथी. एपिकटेटसना संबंधमां जे आपणे जाणिये छिये ते सघळुं तेना ज शिष्य एरियने जाळवी राख्युं छे, ते कहे छे, “ मनना विचारोनी आ नोधो—के जे विचारो में मारा मनमां राखवा (पाळवा) यल कर्यो.” (एप्. एड्. गेल्.)

મારો કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય, તેમના સંબંધમાં, તેઓ સલાહ કરવાને તત્પરતા દર્શાવે કે તરત જ શાન્ત થવાને અને સલાહ કરવાને સહેલાઈથી વલણ ધરાવતાં હું શીસ્વ્યો; હું કાઠજીપૂર્વક વાંચવાનું અને કોઈ પળ પુસ્તકની ઉપરચોટિયા સમજથી સંતોષ નહિ પામવાનું શીસ્વ્યો; અને જેઓ હૃદયપરાંત વાતો કરે તેઓને ઉતાવળથી હા નહિ મળવાનું શીસ્વ્યો; જે તેણે મને પોતાના સંગ્રહમાંથી સંમળાવ્યાં હતાં તે એપિકટેટસનાં સંભાષણોના પરિચયમાટે હું રસ્ટિકસનો આભારી છું.

૮. એપોલોનિયસની પાસેથી સંકલ્પની સ્વતંત્રતા અને ઉદ્દેશની અચલ દૃઢતા હું શીસ્વ્યો; અને એક ક્ષણ પળ બુદ્ધિસિવાય બીજા કશા પળ તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરવાને શીસ્વ્યો; અને તીક્ષ્ણ વ્યથાના સમયમાં, મારા બાળકના મરણના પ્રસંગે, તથા લાંબા મંદવાડમાં હમેશા એક સરસો રહેતાં શીસ્વ્યો; પોતાનું શિક્ષણ આપવામાં એક જ માણસ અત્યંત દૃઢ અને નરમ એમ બંને પ્રકારે રહી શકે છે અને ચીડિયો બનતો નથી એમ તેના જીવંત ઉદાહરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે હું જોતાં શીસ્વ્યો; જે પોતાના અનુભવને અને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોને સમજાવવામાં પોતાની કુશલતાને એક અલ્પમાં અલ્પ યોગ્યતાતરીકે ખુલ્લી રીતે ગણતો હતો એવા માણસનો દાખલો મારી નજરઆગળ રાખતાં હું શીસ્વ્યો; અને મિત્રોપાસેથી મનોમિલિત પ્રસાદરૂપ વસ્તુઓ દૈન્ય પામ્યાવિના તેમ જ તેમની ઉપેક્ષા કર્યાવિના કેવી રીતે સ્વીકારવી તે હું શીસ્વ્યો.

૯. સેક્સ્ટસની પાસેથી પરોપકારી સ્વભાવ, અને એક પિતાને છાજે તેવી રીતે વ્યવસ્થામાં રાખેલા કુટુંબનું ઉદાહરણ, અને કુદર-

૭. ચેલ્સિસનો રહીશ એપોલોનિયસ માર્કસનો શિક્ષક થવાને પાયસના સમયમાં રોમ નગરમાં આવ્યો. તે એક આગ્રહી વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાની હતો.

૮. ચિરોનિયાનો વાસી સેક્સ્ટસ, પ્લુટાર્ચનો પૌત્ર, અથવા કેટલાક કહે છે તેમ તેનો ભત્રીજો હતો; પળ ઘણું કરીને કદાચ તે તેનો પૌત્ર હતો.

તને બંધબેસે તેવી રીતે વર્તવાનો રૂચાલ હું શીરૂચો; અને આંઢવર વિનાની ગંભીરતા, તથા કાઢજીપૂર્વક મિત્રોનું હિત સંમાઢવાનું, તથા અજ્ઞાન મનુષ્યો અને જેઓ વિચાર કર્યા વિના અભિપ્રાયો બાંધે છે તેવાં મનુષ્યોપ્રત્યે ક્ષમા રાખવાનું હું શીરૂચો: તે બધાઓને તત્કાઢ પોતે અનુકૂઢ થઈ જાય એવી તેનામાં શક્તિ હતી, તેથી તેની સાથેનો સમાગમ યુશામતના કરતાં વધારે અનુકૂઢ હતો; અને તેની સાથે જેઓ તેના સહવાસમાં આવતા તેઓવઢે તેને સડથી ડચ્છ માન આપવામાં આવતું. જીવનને માટે આવશ્યક સિદ્ધાન્તો બુદ્ધિ-યુક્ત રીતે તથા વ્યવસ્થિત રીતે શોધી કાઢવાની તેમ યથાક્રમે ગોઠવવાની એવી બંને પ્રકારની બુદ્ધિશક્તિ તેનામાં હતી; અને તે ક્રોધ કે બીજો કોઈ મનોવિકાર કદી પળ દર્શાવતો નહિ, પળ તે મનોવિકારથી કેવઢ મુક્ત અને વઢી અત્યંત પ્રેમાઢ હતો; અને તે ધાંધઢિયો ઢોઢ કર્યા વિના પોતાનું અનુમોદન દર્શાવી શકતો, અને તેનામાં આંઢવરરહિત ઘણું જ્ઞાન હતું.

૧૦. વ્યાકરણશાસ્ત્રી એલેક્ઝાન્ડરપાસેથી—બીજાઓની મૂલ્યે કાઢવાની ટેવથી દૂર રહેવાનું, તથા જેઓ કોઈ માષાની રુઢિવિ-રુઢ, અથવા અપઞ્ચંશવાઢો અથવા કર્ણકઢોર શબ્દ બોલે તેઓને અવજ્ઞામરેલી રીતે ઠપકો નહિ દેવાનું, પળ જે શબ્દ વાપરવો જોઈતો હોય તે જ શબ્દ—ચતુરાઈથી જબાબ આપતાં અથવા અનુ-મોદન આપતાં, અથવા જે વસ્તુવિષે વાત ચાલતી હોય તેવિષે—પળ તે શબ્દવિષે નહિ એવી—તપાસમાં માગ લેઈને, અથવા બીજા કોઈ ડચ્છિત ઈસારાની રીતે—વાતમેગો વાતમાં આળીને યરી રીતે વાપરી વતાવવાનું હું શીરૂચો.

૧૧. એક જુલમી રાજામાં કેવાં ઈર્ષ્યા, કપટ અને દંભ હોય છે,

૧. એલેક્ઝાન્ડર વ્યાકરણ પ્રીજિયાનો વતની હતો. તેણે હોમર કવિના કાવ્યડપર ટીકા લખી છે; અને અલંકારશાસ્ત્રી પરિસ્ટાઈઢીસે તેની દહન-ક્રિયાપ્રસંગે કરેલા માષણમાં તેની પ્રશસ્તિ લખી છે,

અને સામાન્ય રીતે આપણામાં જેઓ ઉમરાવવર્ગના કહેવાય છે તેઓમાં કાંઈક વાત્સલ્યની યામી હોય છે તે અવલોકતાં હું ફ્રોન્ટોપાસેથી શીખ્યો.

૧૨. ફ્રેટોના અનુયાયી ઇલેક્ઝાન્ડરપાસેથી,—વારંવાર અને જરૂરવિના કોઈને એમ કહેવું નહિ અથવા પત્રમાં લખવું નહિ કે મને ફુરસદ જ મળતી નથી—એ હું શીખ્યો; તેમ જ જેઓની સાથે આપણે રહિયે છિયે તેઓપ્રત્યેના આપણા સંબંધને લીધે આપણે જે ફરજો બજાવવી જોઈયે તે ફરજો નહિ બજાવવાનાં બહાનાં—મારે તાકીદનાં કામો હતાં એમ કહિને—નિરંતર બતાવવાં નહિ (તે પણ હું તેની પાસેથી જ શીખ્યો.)

૧૩. કેથ્યુલ્સની પાસેથી (હું એ શીખ્યો કે)—જ્યારે કોઈ મિત્ર આપણો વાંક કાઢે, અને જો કે તે કાંઈ કારણવિના વાંક કાઢતો હોય તો પણ,—આપણે (તેવિષે) બેદરકાર રહેવું નહિ, પણ તેના મનને હમેશના જેવા સમાધાનમાં પુનઃ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવો; તથા જેમ ડોમીટિયસ અને ઇથેનોડોટસ કરતા કહેવાય છે તેમ શિક્ષકોને વિષે સારું બોલવાને તત્પર રહેવું; તથા મારાં સંતાનોઉપર સાચા દિલથી પ્રેમ રાખવો.

૧૪. મારા મૌંડ સેવરસપાસેથી મારાં સગાને ચહાતાં, સત્યને ચહાતાં અને ન્યાયને ચહાતાં હું શીખ્યો; અને તેની દ્વારા મને થ્રેસિયા, હેલ્વી-

૧૦. એમ. કોર્નેલિયસ ફ્રોન્ટો એક અલંકારશાસ્ત્રી હતો, માર્કસનો તેના ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો. માર્કસ અને ફ્રોન્ટોની વચ્ચેના કેટલાક પત્રો હજુ પણ મોજુદ છે.

૧૧. સિન્ના કેથ્યુલ્સ એક ચિરક્તત્ત્વજ્ઞાની હતો.

૧૨. આ સ્થલે “માઈ” એ શબ્દ ધરો નહિ હોય. ઇન્ટોનિનસને માઈ હતો જ નહિ. એમ ધારવામાં આવ્યું છે કે તે કોઈ પિત્રાઈ માઈના અર્થમાં “માઈ” શબ્દ વાપરતા હશે. શલ્ટ્ઝ પોતે કરેલા ભાષાન્તરમાં “માઈ” એ શબ્દ છોડી દે છે, અને કહે છે કે આ સેવરસ તે ઘણું કરીને ક્લોડિયસ સેવરસ છે કે જે એક આગળપાછળનો સગો હતો.

ડિયસ્, કેટો, ડાયોન્ અને ટ્રુટસનો પરિચય થયો; વઢી તેની પાસેથી સડને માટે જેમાં એક જ કાયદો છે એવી રાજનીતિવિષેનો વિચાર મને પ્રાપ્ત થયો, (એકસરસા હકો અને એકસરસી વાળીની સ્વતંત્રતાને માન આપીને એ રાજનીતિનો અમલ કરવામાં આવે છે), અને જેમના ઉપર રાજ્ય કરવામાં આવે છે તે સઘઢાની સ્વતંત્રતાને જે સડથી વધારે માન આપે છે તેવા રાજાનું રાજ્ય કેવું હોવું જોઈયે તેનો સ્થાલ પળ મને તેની પાસેથી મળ્યો, વઢી હું તેની પાસેથી એકરંગીપણું અને તત્ત્વજ્ઞાનમાટેના મારા પ્રેમમાં અચઢ દૃઢતા પળ શીસ્યો; અને હું તેની પાસેથી મહું કરવાનો સ્વભાવ, અને બીજા-ઓને તરત જ આપતાં અને સારી આશાઓ બાંધતાં, અને મારા મિત્રો મને ચહાય છે એમ માનતાં શીસ્યો; અને જેઓને તે વસોડતો તેઓના સંબંધમાં તેના અભિપ્રાયોને તે છુપાવી રાસતો નહિ એ તથા તે શું ઇચ્છે છે અને શું નથી ઇચ્છતો તેનું અનુમાન કરવાની તેના મિત્રોને કાંઈ જરૂર પડતી નહિ, પળ તે તદન સુહું જ જળાતું—એ મેં તેનામાં જોયું.

૧૫. મેક્સિમસ્ પાસેથી હું મારા પોતાઉપર કાબુ રાસતાં અને કશાથી આડો નહિ દોરાઈ જતાં; અને સઘઢી પરિસ્થિતિઓમાં તેમજ મંદગીમાં આનંદિપણું; અને નૈતિક ચારિત્ર્યમાં મધુરતા અને પ્રભાવનું યથાયોગ્ય મિશ્રળ, તથા મારી આગઢ જે કાંઈ કામ મૂકવામાં આવ્યું હોય તે વિનાવડબઢ્યે કરવાનું શીસ્યો. મેં જોયું કે તે જે વિચારતો તેજ ઉચ્ચારતો અને જે સઘઢું તે કરતો તેમાં

૧૩. આપળે ટ્રેસિટસકૃત ઇતિહાસ (૧૩. ૧૬. ૨૧; અને બીજાં વાક્યો) ઉપરથી જાળિયે છિયે કે ઐસિયા અને હેલ્વેડિયસ્ કોળ હતા. પ્લુટાર્ચે બે કેટો ડાયોન્ અને ટ્રુટસનાં જીવનવૃત્તાન્તો લખેલાં છે. ઇન્ડોનિનસ્ ઘણું કરીને યુટિકાનો રહેવાસી કેટો જે સ્ટોઈક્ હતો તેને ઉદ્દેશીને લખે છે.

૧૪. ક્લોડિયસ્ મેક્સિમસ્ એક ચિરક્તતત્ત્વજ્ઞાની હતો, તેના ઉપર માર્કસના પૂર્વાધિકારી ઇન્ડોનિનસ્ પાયસનો ઘળો પ્રેમ હતો. મેક્સિમસનું ચારિત્ર્ય એક સંપૂર્ણ પુરુષના જેવું છે. (જુઓ ૮, ૨૫.)

तेनो कोइ खोटो आशय नहोतो एम दरेक मनुष्य मानतुं; अने ते कदी पण अचंबो अने आश्चर्य दर्शावतो नहि, अने कदी पण उतावळमां जणातो नहि, अने कदी पण कोइ काम करवानुं मुल-तवी राखतो नहि, अने ते गमरातो के निराश थतो नहि, तेम ज पोताने थयेला खेदने बीजुं रूप आपवाने ते कदी पण हसतो नहि, तेम ज बीजी बाजुए जोतां ते आवेशी के वहेमी न हतो. तेने परोकारनां कामो करवानी टेव हती, अने ते क्षमा आपवाने तत्पर हतो, अने सर्व प्रकारना असत्यथी ते मुक्त हतो; अने ते एक सुधाराउपर आवेला माणसकरतां वधारे अंशे जे माणस खरे मार्गेशी कदी पण चळी शक्यो न होय एवा माणस जेवो जणातो. में जोयुं के कोइ पण माणस एम धारतो नहि के मेक्सिमस् तेने धिक्कारे छे, अथवा कोइ पण माणस पोताने मेक्सिमस् करतां वधारे सारो माणस धारवाने कदी पण हिमत धरी शकतो नहि. वळी बीजाओने अनुकूल लागे एवी रीत्ये विनोदी थवानी कळा तेनी पासे हती.†

१६. मारा पितांमां—स्वभावनी नरमाश, अने योग्य विचार कर्था पछी निर्णीत करेली बाबतोमां चळी शके नहि तेवो निश्चय; अने जेने मनुष्यो माननी पदवीओ कहे छे तेवी बाबतोमां मिथ्याभिमाननो अभाव; अने महेनत अने खंतविषे एक प्रकारनो प्रेम; अने जनसमाजना सामान्य कल्याणसंबंधी जेओ कांइ कहेवा मागता होय ते-ओनी बात सांभळवानी तत्परता; अने दरेक माणसनी योग्यता प्रमाणे तेने आपवामां अचल दृढता; अने जोरथी तथा नरमाशथी काम करवाना प्रसंगोना अनुभवथी प्राप्त थयेलुं ज्ञान में जोयां. अने में जोयुं के छोकराओविषेना समग्र प्रेमावेशने तेणे तदन जीती

१५. अही तेमने दत्तक लेनार पिता, तेमना पूर्वाधिकारी बादशाह एन्टो-निनस् पायसविषे मार्कस् ओरेलियस् एन्टोनिनस् बोलवा इच्छे छे. ६. ३०. सरखावो.

લીધો હતો; બીજા હર કોઈ 'શહેરી' કરતાં તે પોતાને કાંઈ વિશેષ ધારતો નહિ; અને તેના મિત્રોએ તેની સાથે જ જમવું જોડ્યે અથવા તો જ્યારે તેની સવારી બહારગામ હોય ત્યારે તેની હાજરીમાં રહેવું જ જોડ્યે એવા સમગ્ર બંધનમાંથી તેણે તેઓને મુક્ત કર્યા, અને કોઈ અવશ્યની પરિસ્થિતિના કારણસર જેઓ તેની સાથે જઈ શક્યા ન હોય તેઓ તેને તેવો જ (નિર્વિકાર) જોતા. મેં વઢી તેની વિચારવાની સઘળી બાબતોમાં કાઠજીભરેલો તપાસ કરવાની ટેવ અને તેની સ્વંત જોડ, અને જે પહેલવહેલાં જ નજરે પડે એવા દેશાવ માત્રથી સંતોષ પામીને તે પોતાનો તપાસ કદી પણ અટકાવતો નહિ; અને તેનો સ્વભાવ-મિત્રોને જાઠવી રાખવાનો તથા તેઓથી જલદી નહિ કંટાળવાનો તેમ જ પોતાના પ્રેમમાં બેહદ નહિ બની જવાનો; અને સર્વ પ્રસંગે સંતુષ્ટ અને આનંદી રહેવાનો; અને દૂરથી ભાવિ વિનાઓને આગળથી જોવાનો તથા નાનામાં નાની બાબતને મોટે પણ દેશાવ કર્યાવિના તૈયારી કરી રાખવાનો; અને જનસમાજતરફથી થતી પ્રશંસા અને સઘળી ખુશામતને એકદમ અટકાવવાનો; અને શહેનશાહતના કારોબારમાટે હમેશ જરૂરની બાબતોમાટે સાવધ રહેવાનો, અને સ્વર્ચના સારા નિયામક થવાનો, અને આવી વર્તણુક માટે જે ઠપકો મળે તે ધૈર્યપૂર્વક સહન કરવાનો;—મેં જોયો; દેવોના સંબંધમાં તે વહેમી પણ નહોતો તેમ જ માણસોનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાને તે બક્ષીસોથી કે તેઓને પ્રસન્ન કરવાના યત્ને કરીને, અથવા પ્રજા-સમુદાયની ખુશામદ કરીને મથતો નહિ; પણ તે સઘળી બાબતોમાં માફકસરપણું દર્શાવતો, અને તે કદી પણ નીચ વિચાર કે આચાર દર્શાવતો નહિ તેમ જ અવનવી બાબતોપ્રત્યે પ્રેમ પણ દર્શાવતો નહિ. અને જે વસ્તુઓથી કોઈ પ્રકારે જીવનની અનુકૂલતા થાય છે અને જે વસ્તુઓને પ્રારબ્ધ જથાબંધ આપે છે તેવી વસ્તુઓને તે ગર્વ કર્યાવિના તેમજ માફ માગ્યાવિના (અર્થાત્ સંકોચાયાવિના)

૧૬. તે Koinonemosune શબ્દ વાપરે છે. નોંધેકરની નોંધ જુઓ.

बापरतो; एटले ज्यारे ते वस्तुओ तेने मळती त्यारे ते तेमने आडं-
 बर कर्याविना भोगवतो अने ज्यारे ते वस्तुओ न होय त्यारे तेने
 तेमनी जरूर पण सालती नहि. तेने माटे कोइ एम कही शके
 तेम नहोतुं के ते एक दोढडाह्यो अथवा (घरकुकडी) विषयोनी
 दास के गलितं हतो; पण दरेक मनुष्य कबुल करतुं के ते
 एक परिपक्व, संपूर्ण, खुशामदनी जेने कांइ ज असर न थाय
 तेवो, पोतानां अने बीजाओनां कार्यनी व्यवस्था करवाने समर्थ
 पुरुष हतो. आ उपरांत, जेओ खरा तत्त्वज्ञानीओ हता तेओने
 ते मान आपतो, अने जेओ तत्त्वज्ञानी होवानो ढोंग करता तेओने
 ते ठपको देतो नहि अने तेम छातां ते तेओवडे सहेलाइथी दोराइ
 पण जतो नहि. वळी ते वातचित्तमां सरल हतो, अने बीजाओने
 अणगमो थाय एवो डोळ घाल्याविना ते पोते बीजाओने रुचे तेवो
 बनी शकतो. ते पोतानी शरीरनी तनदुरस्तीनी व्याजबी संभाळ
 लेतो, पण ते जीवनने माटे मोटी अनुरक्तिवाळातरीके नहि,
 तेम ज पोताना शरीरना देखावनी दरकारनी खातर नहि, तेम ज
 वळी बेदरकार रीत्ये पण नहि, पण एटलामाटे के तेनी पोतानी
 ज संभाळथी तेने वैद्यनी कळानी के औषध खावानी के लगाड-
 वानी जरूर भाग्ये ज पडती. जेओने वक्तृत्वनी के कायदाना
 अथवा नीतिना ज्ञाननी, अथवा बीजा कशानी कोइ विशेष शक्ति
 होय तेओनी आगळ निर्मत्सरपणे पोतानो ममत मूकी देवामां ते
 घणो ज तैयार रहेतो; अने तेओने ते पोतानी मदद आपतो के
 दरेक माणस पोतानी योग्यताप्रमाणे प्रतिष्ठा भोगवे; अने ते हमेश
 पोताना देशना कायदाने अनुसार वर्तवानो कांइ पण डोळ कर्यासिवाय
 कायदाने अनुसार वर्ततो. वळी ते फेरफारनो शोखी अने अस्थिर न
 हतो, पण ते ज स्थानोमां रहेवानुं अने पोते ते ज बाबतोमां रोकावानुं
 चहातो; अने तेना माथाना दुखाराना वेग मळ्यापछी तरत ज ते
 पोतानां हमेशनां कार्योमां ताजो अने सशक्त बनीने आवतो. तेने गुप्त

राखवानी बाबतो घणी न हती, पण घणी थोडी अने घणी विरल हती, अने आ पण फक्त प्रजासमुदायने लगती बाबतोविषे ज हती; अने जाहेर तमाशाओनां प्रदर्शनमां अने जाहेर मकानो बांधवामां, लोकोने आपवामां आवती सखावतोमां, अने एवी बाबतोमां ते घणुं डहापण अने करकसर दर्शावतो, केम के ते एवो पुरुष हतो के शुं करवुं जोइये तेउपर ज दृष्टि राखतो, अने माणसनां कामोथी जे प्रतिष्ठा मळे छे तेउपर नजर राखतो नहि. ते अयोग्य समये खान करतो नहि, ते मकानो बांधवानो शोखी नहोतो, तेम ज शुं खावुं तेविषे पण तेने चट नहोती, तेम ज तेनां लुगडांनी बनावट अने रंगविषे पण ते कुतूहली नहोतो, तेम ज तेनां दासदासीओनी खुबसूरतीविषे पण ते दरकारवाळो नहोतो. साधारण रीत्ये तेनो पोशाक समुद्रकिनारे आवेला तेना विलासभुवन लोरियमथी अने लेन्युवियमथी आवतो. टस्क्युलम् आगळ राहदारी वेरो उघरावनार के जेणे तेनी माफ मागी हती तेनी साथे ते केवी रीत्ये बत्त्यों हतो ते आपणे जाणिये छिये; अने आवी ज तेनी सघळी वर्तणुक हती. तेनामां कांइ पण कठोर, तेम ज वार्युं न वराय तेवुं, तेम ज आवेशी, तेम ज जेने कोइ कहे के परसेवो उतरे एटले दरजे पहोचेळुं छे एवुं न हतुं; पण तेने पुष्कळ समय होय तेम ते सरूत रीत्ये, अने गुंचवायासिवाय, नियमित रीत्ये, जोरभेर अने बंधबेसे तेवी रीत्ये सघळी वस्तुओने तपासतो. अने सेक्रिटीसने' माटे जे नोंधवामां आव्युं छे ते तेने लागु पाडी शकाय तेम छे के—जे वस्तुओथी घणां माणसो परहेज न रही शके

१७. आ वाक्य अशुद्ध छे, अने तेनो यथार्थ अर्थ शो छे ते अनिश्चित छे.

१८. लोरियम् ए रोमनी उत्तरमां समुद्रकिनारे आवेलो विला (विलास-स्थान-बंगलो) हतो, अने त्यां एन्टोनिनस् उछर्या हता अने गुजरी पण त्यां ज गया. आ वाक्य पण अशुद्ध छे.

१९. झेनोफोन, नोंध. १. ३. १५.

एटला बधां निर्बल होय छे अने ते वस्तुओने तेओ अत्याचारसिवाय भोगवी शकतां नथी तेवी वस्तुओथी परहेज रहेवाने तेम ज ते भोगववाने पण ते शक्तिमान् हतो. पण परहेजगी पाळवामाटे अने भोग भोगववामां माफकसर रहेवामाटे पूरती रीत्ये सबळ थवुं ते एक जेने पूर्ण अने अजेय आत्मा होय एवा मनुष्यनुं लक्षण छे के जेवुं लक्षण मेक्सिमसे पोतानी मंदगीमां दर्शावी आप्युं हतुं.

१७. सारा बडवाओ, सारां मातापिता, सारी बहेन, सारा शिक्षको, सारा सोबतीओ, सारां सगां अने मित्रो, लगभग दरेक वस्तु सारी मळवाने माटे हुं देवोने आभारी छुं. वळी, ते उपरांत देवोनो मारा उपर एटलो आभार छे के—जो के लाग आव्यो होत तो हुं कांइक एवुं ज करी बेसवाने दोराइ जात एवो मारो स्वभाव हतो, तो पण देवोना सामे कांइ पण अपराध करवामां हुं खेंचाइ ना गयो; पण तेओनी कृपाथी, परिस्थितिनो एवो संजोग न आव्यो के जेथी मारी कसोटी थाय. वळी हुं देवोनो आभारी छुं के—मारा दादानी रखायत स्त्रीनी साथे मने उछेरवामां आव्यो नहि, अने योग्य समय आवतां पहेलां मारा पुरुषायतननी कसोटी में करी नहि, पण तेम करवानो समय में लंबाव्यो; अने मने एक एवा नियामक अने पिताना तावामां राखवामां आव्यो हतो के जे मारा-मांथी सघळो अभिमान दूर करवाने तथा मनुष्यने माटे पहेरे-गिरो अथवा भरतवाळा पोषाको, अथवा मशालो अने बाबलांओ, अने एवा ज देखावोनी जरूर पड्यासिवाय पण महेलमां रहेवुं शक्य छे एवा ज्ञानउपर मने आणवाने शक्तिमान् हतो. पण एक खानगी मनुष्यनी पद्धतिथी रहेवाना ज कारणथी जाहेर लोकहितने माटे एक राज्यकर्त्ताने छाजे तेवी रीत्ये करवी जोइती बाबतोना संबंधमां विचारमां अधिक नीच अथवा कार्यमां अधिक शिथिल पण थय्य सिवाय पोताने एक खानगी माणसनी पद्धतिनी धणी पासे आणवानी शक्ति आवा ज पुरुषमां होय छे. जे पोताना नैतिक चारित्र्यथी

मारा मनउपर सावधता राखवाने मने जाग्रत करवाने समर्थ हतो, अने जे ते ज बखते तेना मान अने प्रेमथी मने आनंद आपतो एवो भई मने आपवाने माटे हुं देवोने धन्यवाद आपुं छुं; मारां संतानो जड बुद्धिनां तेम ज शरीरे पण बदसिकल थयेलां नथी; साहित्यमां, कवितामां अने एवा बीजा अभ्यासोमां में वधारे कुक्ष-
लता मेळवी नहि तेने माटे पण हुं देवोने आमार मानुं छुं, केम के जो तेमां हुं मने आगळ वधतो जुवत तो कदाच हुं तेमां संपूर्ण रीत्ये गरक थइ जात; जेओए मने उछेरीने मानपात्र स्थितिमां आण्यो हतो तेओ जे स्थानने चहाता जणाता ते स्थाने तेओने मूकवामां में त्वरा करी, अने तेओ हजु तो जुवान छे ए कारणथी हुं केटलाक बखत पछी तेम करीश एवी आशाए तेमने में विलंबमां नाख्या नहि; मने एपोलोनियस्, रस्टिकस् अने मेक्सिमसनुं ओळखाण थयुं; कुदरतने अनुसार जीवन गुजारवाविषे, तथा तेवुं जीवन केवुं छे तेविषे स्पष्ट अने वारंवार मारा मनमां छापो पडती, तेथी करीने ज्यांलगी देवो उपर तेमनी बक्षीसो, अने मदद, अने प्रेरणाउपर आधार राख-
वामां आवे छे त्यांलगी,—जो के मारा पोताना दोषथी अने देवोए आपेली चेतवणीप्रमाणे नहि वर्त्तवाथी, अने लगभग हुं एम पण कही शकुं के तेओए आपेली प्रत्यक्ष सूचनाप्रमाणे नहि वर्त्तवाथी हजु पण कुदरतने अनुसार जीवन गुजारवामां मारी न्यूनता रही जाय छे, तो पण—तत्काळ कुदरतने अनुसार जीवन गुजारवामां मने कांइ पण प्रतिबंध नब्बो नथी, मारुं शरीर आवा प्रकारना जीवनमां आटलो लांबो समय टक्की रहुं छे. हुं कदी नेनिडिक्टान के थियोडोटसने अडक्यो नथी, अने इश्कना छंदमां पळ्यापछी हुं ए छंदमांथी मुक्त थयो; अने जो के हुं घणी वार रस्टिकस

२०. बादशाहने तेमना दत्तक भाई एल्. वीरस्सिबाय बीजो कोइ भाई न हती.

સાથે છળકાતો, તો પળ જેનો મારે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય એવું મેં કાંઈ પળ કર્યું નથી; જો કે મારી માતાના નસીબમાં યુવાનીમાં ગુજરી જવાનું હતું, તો પળ તેણે પોતાનાં આશ્ચર્યનાં વર્ષો મારી સાથે ગાળ્યાં; જ્યારે પળ કોઈ માણસને તેની તંગીમાં અથવા બીજે કોઈ પ્રસંગે મદદ કરવાની મને ઇચ્છા થતી ત્યારે તેમ કરવાનાં સાધન મારી પાસે નથી એમ મને કદી પળ કહેવામાં આવ્યું નથી; અને બીજાની પાસેથી કાંઈ લેવાની મને પોતાને તેવી જરૂર કદી પળ પડી નથી; મારે આવી આજ્ઞાકિત, આવી પ્રેમાળ, અને આવી સાદી, આવી (સારી) પૈલી છે; મારાં સંતાનો માટે પુષ્કળ સારા શિક્ષકો મને મળ્યા હતા; મુશ્કેલીમાંથી લોહી પડતું અને ચક્કર આવતાં તેના ઇલાજ સ્વપ્નાંથી અને બીજા (પ્રકાર) થી મને દર્શાવાતો * * * *; અને જ્યારે મને તત્ત્વજ્ઞાનપ્રતિ વળળ થતું ત્યારે હું કોઈ શબ્દોના પંજામાં સપડાતો નહિ, અને હું (ઇતિહાસોના) લેખકોનાં પુસ્તકો ઉપર અથવા તો તર્કના સિદ્ધાન્તોનો નિર્ણય કરવામાં મારો વસ્તુ ગુમાવતો નહિ, અથવા તો આકાશમાં થતા દેશાવોના વિચારમાં હું કદી રોકાતો નહિ; આ વધાને માટે હું દેવોને ધન્યવાદ આપું છું; કેમ કે આ બધી બાબતોમાં દેવોની અને પ્રારબ્ધની મદદની જરૂર રહે છે.

પ્રેનુઆ આગળ ક્લાદી લોકોમાં^{૨૩} (મુકામ).

૨૧. એન્ટોનિનસનું જીવનચરિત્ર જુવો.

૨૨. આ અશુદ્ધ છે.

૨૩. ક્લાદી લોકો બોહેમિયા અને મોરેવિયાના દક્ષિણ ભાગમાં રહેતા હતા; અને એન્ટોનિનસે તેઓની સામે સવારી કરી હતી. (જીવનચરિત્ર જુવો.) પ્રેનુઆ એ ઘણું કરીને ડાન્યુબ નદીને મલ્નારી નદી પ્રાન્ છે.

જો આ શબ્દો સ્પષ્ટ હોય તો એન્ટોનિનસે આ પહેલું પુસ્તક ક્લાદી લોકો સાથેની લડાઈદરમ્યાન લખ્યું હોય. એન્ટોનિનસના પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિમાં અને વધારે જુની આવૃત્તિઓમાં, બીજા પુસ્તકની પહેલી ત્રણ કલમો પ્રથમ પુસ્તકને છેડે આવે છે. ગેટેકરે તે કલમોને બીજા પુસ્તકના આરંભમાં મૂકી.

૨.

પ્રાતઃકાલનો આરંભ તું તને પોતાને એવું કહીને કર કે—મને ધાંધલિયા, કૃતપ્ર, ગર્વિષ્ઠ, ઠગ અદેસા અને અતડા માણસો મઠશે. શું સારું છે અને શું खોટું છે તેના અજ્ઞાનના કારણથી જ આ બધી બાબતો (દુર્ગુણ) તેઓમાં હોય છે. પળ મેં તો શુભ કે જે સુંદર છે તેનો અને અશુભ કે જે બેડોઝ છે તેનો સ્વભાવ જાણ્યો છે, અને જે માણસ खોટું કરે છે તેનો પળ સ્વભાવ મેં જાણ્યો છે—કે તેનો સ્વભાવ મારી સાથે સગાઈ ધરાવનાર છે—તે સગાઈ તે એકલી લોહીની અને બીજની જ નહિ પળ એક જ બુદ્ધિતત્ત્વ અને દૈવી અંશમાં તે મારો સહભાગી છે,—તો (ઉપર જણાવ્યા) તેવા માણસોમાંના કોઈ પળ માણસથી મને કશું નુકશાન થઈ શકે તેમ નથી, કેમ કે જે બેડોઝ (અશુભ) છે એવું કાંઈ પળ કોઈ પળ માણસ મને વઢગાડી શકે તેમ નથી, તેમ જ હું મારા સગાઉપર ગુસ્સે પળ થઈ શકું નહિ અને તેને ધિક્કારી પણ શકું નહિ. કેમ કે પગની પેઠે, હાથની પેઠે, આંચ્ચોનાં પોપચાંની પેઠે, ઉપલા અને નીચલા દાંતની પંક્તિઓની પેઠે આપણે એકબીજાની સાથે રહી કામ કરવાને સૃજાયા છિયે.’ તો પછી એકબીજાની વિરુદ્ધ વર્તવું તે કુદરતની વિરુદ્ધ છે; અને એકબીજાથી ચીડાવું અને એકબીજાની તરફ પુંઠ ફેરવીને ચાલ્યા જવું એ એકબીજાથી વિરુદ્ધ વર્તવું છે.

૨. હું આ જે કાંઈ છું તે તો થોડુંક માંસ, શ્વાસ, અને નિશ્વાસ (અંતર્યામી) ભાગ છે. તારાં પોષાંધોષાં ફેંકી દે; તું તારે સ્વકામી માથાંપોડ કરીશ નહિ; તે કાંઈ ચાલે તેમ નથી; એ તો (આ શરીર) લોહી અને હાડકાં અને નસજાઝ,—જ્ઞાનતંતુઓ નાની નસો અને ધોરીનસોની ગુંથળી છે. વઢી આ પ્રાણ પળ જુઓ, એ કેવી જાતની વસ્તુ છે ? હવા, અને તે પળ હમેશ્વ એક

સરસી નહિ, પળ દરેક ક્ષણે બહાર કાઢવામાં આવતી અને અંદર લેવામાં આવતી હવા. પછી ત્રીજું તત્ત્વ તે નિયામક (અંતર્યામી) ભાગ છે; આપમાણે વિચાર કર. તું એક વૃદ્ધ મનુષ્ય છે; તું હવે આ (જીવ)ને (મનોવિકારોનો) દાસ બનવા ન દે, એક પુતલા તરીકે હવે તું (મનોવિકારની) દોરીઓથી સ્વેચ્છાએ અતડાં હલનચલન કર નહિ, તારા હાલ પ્રાપ્ત થયેલ ભાગ્યથી તું અસંતુષ્ટ ન થા, કે ભાવિથી તું સંકોચ ન પામ.

૩. દેવોની પાસેથી જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિશ્વનિર્વાહક વ્યવસ્થાથી પૂર્ણ હોય છે. જે કાંઈ ભાગ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે તે કુદરતથી જુદું નથી અથવા વિશ્વનિર્વાહક શક્તિ જે બાબતો નિર્માણકરેલી છે તે બાબતોની સાથે વળાયાગુંથાયાવિનાનું નથી હતું. તે (વિશ્વનિર્વાહક કુદરત)માંથી જ સર્વ વસ્તુઓનો પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે; અને વઢી તેમ થવાની જરૂર છે, કે જે સમગ્ર વિશ્વના લાભમાટે છે, કે જે વિશ્વનો તું એક ભાગ છે. પળ સમગ્ર વિશ્વની કુદરત જે આણે છે અને જે તે કુદરતને ચલાવવાના કામમાં આવે છે તે તે કુદરતના દરેક ભાગને માટે સારું છે. હવે આજીવ વિશ્વનું સંરક્ષણ તો ભૌતિક તત્ત્વોના ફેરફારથી તેમ જ તે ભૌતિક તત્ત્વોના મિશ્રણથી બનેલી વસ્તુઓના ફેરફારથી થયા કરે છે. આ સિદ્ધાન્તો તારે માટે પૂરતા થવા દે, તેઓને હમેશને માટે અચલ નિશ્ચયો થવા દે. પળ પુસ્તકોની પાછલની તારી તૃષ્ણા છોડી દે કે તું બડબડતો બડબડતો મરે નહિ, પળ આનંદપૂર્વક, સાચી રીતે, અને દેવોપ્રત્યે તારા અંતઃકરણના ધન્યવાદ આપતો તું મરવા પામે.

૪. તું યાદ કર કે આ બધી વસ્તુઓને તું કેટલા લાંબા વસ્તુ-તથી મુલતવી રાખતો આવ્યો છે, અને કેટલી વારંવાર તને દેવો તરફથી તક મળી છે, અને તે છતાં તે તને ઉપયોગ કર્યો નથી. હવે છેવટે તારા સમજવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ કે—તું કેવા વિશ્વનો

એક અંશ છે, અને તારું અસ્તિત્વ તે આ વિશ્વના કેવા વ્યવસ્થા-પકનો એક પરિવાહ (અર્થાત્ ઉભરો) છે, અને તારે માટે સમયની એક મુદત ઠરાવેલી છે, તેનો ઉપયોગ જો તું તારા મનનાં (સન્દેહનાં) વાદલાં દૂર કરી નાખવામાં નહિ કરે તો તે મુદત ચાલી જશે અને તું પણ ચાલ્યો જ જઈશ, અને ફરીને પાછો તે સમય આવશે નહિ.

૫. એક રોમન્ અને મનુષ્ય તરીકે, તારા હાથમાં જે કામ કરવાનું છે, તે સંપૂર્ણ અને સાદા મહત્વથી, અને પ્રેમની લાગણીથી, અને સ્વતંત્રતાથી, અને ન્યાયથી કરવાનો;—અને બીજા બધા વિચારોમાંથી તું તારે મુક્ત થવાનો—વિચાર કર. અને જો તું તારા જીવનનું દરેક કૃત્ય જાણે તે તારું છેલ્લામાં છેલ્લું કૃત્ય હોય તેવી રીતે, સમગ્ર પ્રમાદને અને બુદ્ધિની આજ્ઞાઓપ્રત્યેની વિમુક્તતાને, અને સમગ્ર દંભને, અને દેહાધ્યાસને, અને જે કાંઈ તારે ભાગે આવ્યું છે તેના અસંતોષને દૂર મૂકીને કરીશ તો તું તારી મેઢે મુક્ત થઈશ. તું જુવે છે કે તે બાબતો કેટલી થોડી છે, કે જે બાબતોને માણસ પોતાની પકડમાં લે તો જેનો પ્રવાહ શાન્તિમાં ચાલ્યા કરે છે અને જે દેવોની જિંદગી જેવી છે તેવી જિંદગી ભોગવવાને શક્તિમાન્ થાય છે; કેમ કે જે માણસો એ બાબતો પાછે છે તેની પાસેથી દેવો પોતાતરફથી બીજું કાંઈ પણ વિશેષ માગતા નથી.

૬. હે જીવ ! તું તને પોતાને જ હાનિ કર ! તને પોતાને જ હાનિ કર !! પણ તને પોતાને માન આપવાની તક હવે વધારે વાર (ફરીને) મળવાની નથી. દરેક માણસની જિંદગી પૂરતી છે.[†] જો કે તારો આત્મા પોતાને પૂજ્યભાવે માનતો નથી, અને બીજાઓના આત્માઓપર તારા સુખનો આધાર રાखે છે, તો પણ તારી પોતાની જિંદગી તો લગભગ પૂરી થવા આવી છે.

૨. “ તું તારા પોતાના જ ઉપર બલાત્કાર કરે છે. ”—એમ કદાચ આ સ્થળે હોવું જોઈએ. Ubrize નહિ, પણ Ubrizeis હોવું જોઈએ.

૭. જે બહારની બાબતો તારા ઉપર આવી પડે છે, તે તને વ્યગ્ર કરે છે ? (એમ હોય તો) તું તને પોતાને કાંઈ નવું અને સારું જાણવાને સમય આપ અને આગળપાછળ વંટોળીએ ચઢવાનું બંધ કર. પણ પછી તારાથી બીજે કોઈ રસ્તે પણ ચડી જવાનું હોય તે પણ અટકાવવું જોઈએ. કેમ કે જેઓ પોતાની પ્રવૃત્તિવહે જિંદગીમાં કંટાળી ગયા હોય છે અને તેમ છતાં જેઓની દરેક ગતિ અને એક શબ્દમાં કહિયે તો સઘળા વિચારો જેપ્રતિ પ્રેરાવા જોઈએ તેવો કોઈ લક્ષ્ય વિષય જેમને હતો નથી એવા માણસો પણ મિથ્યાપ્રવૃત્તિવાળા હોય છે.

૮. બીજાના મનમાં શું છે તે નહિ જોવાથી માગ્યે જ કોઈ માણસ દુઃખી જોવામાં આવે છે; પણ તેઓના પોતાના જ મનની ગતિઓને જેઓ જોતા નથી તેઓ અવશ્યે કરીને દુઃખી થવા જ જોઈએ.

૯. તારે હમેશાં આ તારા મનમાં (યાદ) રાખવું જોઈએ કે—સમગ્ર વિશ્વની પ્રકૃતિ કેવી છે અને મારી પ્રકૃતિ કેવી છે, અને આ મારી પ્રકૃતિ તે પેલી સમગ્ર વિશ્વની પ્રકૃતિની સાથે કેવી રીતે સંબંધ-વાળી છે, અને કેવા પ્રકારની સમગ્ર વિશ્વની પ્રકૃતિનો તે કેવા પ્રકારનો અંશ છે; અને જે પ્રકૃતિનો તું એક અંશ છે તે પ્રકૃતિને અનુસાર બાબતો હમેશ કરતાં અને કહેતાં તને કોઈ પણ અટકાવનાર નથી.

૧૦. થિઓફ્રેસ્ટસ,—મનુષ્યજાતિના સામાન્ય વિચારોને અનુસાર કોઈ માણસ જેવો મુકાબલો કરે, તેવા નઠારાં કૃત્યોના તેણે કરેલા મુકાબલામાં,—એક સ્વરા તત્ત્વજ્ઞાનીતરીકે કહે છે કે જે અપરાધો કામનાથી કરવામાં આવે છે તે અપરાધો જે અપરાધો ક્રોધથી કરવામાં આવે છે તે અપરાધો કરતાં વધારે દોષપાત્ર છે. કેમ કે જે માણસ ક્રોધથી ઉશ્કેરાયલો હોય છે તે અમુક વ્યથાને લીધે અને બેમાનમાં થતા સંકોચનથી બુદ્ધિની વિમુક્ત થઈ જતો જણાય

છે; પળ જે પોતાની કામનાથી અપરાધ કરે છે તે વિષયસુખને અધીન થઈ ગયેલો હોવાથી અપરાધોમાં એક રીત્યે વધારે અત્યાચારી અને વધારે બાયલો જણાય છે. તો પછી તેણે સ્વરી રીત્યે અને તત્ત્વવિચારને યોગ્ય રીત્યે કહેલું છે કે જે ગુન્હો મોજની ધાતર કરવામાં આવ્યો હોય તે ગુન્હો દુઃખને લીધે કરવામાં આવ્યો હોય તે ગુન્હાકરતાં વધારે દોષપાત્ર છે; અને એકંદરે જોતાં પેલો એક માણસ વધારે અંશે એવો છે કે જેને પ્રથમ હાનિ કરવામાં આવી છે અને તેના દુઃખને લીધે તેને ગુસ્સે થવાની જરૂર પડી છે; પળ પેલો બીજો માણસ તો સ્વોદું કરવાના તેના પોતાના જ વેગથી, તેની ઇચ્છાથી જ કાંઈ કરવાને સંચાઈ ગયેલો હોવાથી, પ્રેરાયલો છે.

૧૧. તું આજ ક્ષણે જીવનથી જુદો પડે એ શક્ય છે, તેથી તારા દરેક કૃત્યનું અને વિચારનું તે પ્રમાણે નિયમન કર. પળ, જો દેવો હોય તો, મનુષ્યોમાંથી ચાલ્યા જવું એ એક મય પામવા જેવી બાબત નથી, કેમ કે દેવો તને અશુભમાં નહિ ગુંચાવે; પળ જો દેવોનું અસ્તિત્વ જ ન હોય, અથવા તો મનુષ્યોનાં કૃત્યો સંબંધી તે દેવોને કાંઈ દરકાર જ ન હોય, તો પછી મારે દેવોવિનાના અથવા તો કોઈ નિર્વાહક સત્તાવિનાના વિશ્વમાં જીવવાથી શું હાંસલ છે? પળ વાસ્તવે દેવોનું અસ્તિત્વ છે જ, અને તેઓ મનુષ્યોને લગતી બાબતવિષે દરકાર રાખે છે, અને મનુષ્ય વાસ્તવ અશુભ બાબતોમાં પડે નહિ એવો તેને સમર્થ બનાવવાને માટે તે દેવોએ સઘળાં સાધન મનુષ્યની સત્તામાં મૂકેલાં છે. અને બાકી તો, જો કોઈ વસ્તુ અશુભ હોય તો, મનુષ્ય તેમાં પડે નહિ તેટલું તેની સત્તામાં જ હોવું જોઈએ—એવી કોઈ વ્યવસ્થા પળ તે દેવોએ કરી જ હોત. હવે જે કાંઈ મનુષ્યને પોતાને સ્વરાબ કરતું નથી, તે તેના

૧. અથવા તો એવો અર્થ થાય કે—“જીવનથી જુદું પડવાનું તારા હાથમાં છે તેથી—” આથી કાંઈક જુદો ભાવ નિકળે.

જીવનને શી રીતે સ્વરાખ કરી શકે ? પળ અજ્ઞાનથી, કે જ્ઞાન હોવા છતાં પળ તે (અનર્થો)ની સામે રક્ષણ કરવાની કે એ વસ્તુઓ સુધારવાની શક્તિ નહિ હોવાથી વિશ્વની પ્રકૃતિએ તેની ઉપેક્ષા કરી છે—એ વાત અશક્ય છે; તેમ જ સારું અને સ્વેદનું એકસરખી રીતે (વિવેકવિના) સારાં માણસોના તેમ જ સ્વેદનાં માણસોના ઉપર ગુજર્યાં કરે એવડી મોટી ભૂલ પ્રકૃતિએ શક્તિ અથવા કુશલતાના અભાવે કરી છે—તે વાત પળ શક્ય નથી. પળ નક્કી મૃત્યુ અને જીવન, માન અને અપમાન, વેદના અને આનંદ,—આ બધી વસ્તુઓ સારાં અને સ્વેદનાં માણસોને એકસરખી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, કેમ કે એ બધી વસ્તુઓ એવી જ છે કે જે મનુષ્યને વધારે સારો કે સ્વેદનો બનાવતી નથી. તેટલા માટે એ વસ્તુઓ શુભે નથી તેમ અશુભે નથી.

૧૨. વિશ્વમાં સઘડી વસ્તુઓ—તેમનાં સ્થૂળ પળ—કેવી ત્વરાથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે, (એટલું જ નહિ) પળ કાઢે કરીને તો તેમની સ્મૃતિ પળ જતી રહેછે; સઘડી ઇન્દ્રિયગોચર વસ્તુઓનો શો સ્વભાવ છે, અને જે વસ્તુઓ સુખના ગલથી આકર્ષે છે, અથવા દુઃખથી ડરાવે છે, અથવા તો વરાલજેવી સ્થિતિથી બહાર જેમના વિષે ઘોંઘાટ કરવામાં આવે છે, વિશેષે કરીને તેવી વસ્તુઓનો સ્વભાવ શો છે; તે કેવી નિર્માલ્ય, ધિક્કારવા યોગ્ય, અને અધમ, અને વિનાશી, અને મુડદાલ છે ?—આ સઘડું વિચારવું તે બુદ્ધિ તત્ત્વનું કર્તવ્ય છે. જેઓના અભિપ્રાયો અને મતો પ્રતિષ્ઠા આપે છે તેઓ આ કોણ છે; તથા મૃત્યું શું છે તેનો,—અને જો માણસ મૃત્યુના સ્વરૂપમાં જ જુવે તથા વિચારની પૃથક્કરણશક્તિથી વિચારમાં કલ્પનાગમ્ય એવી સઘડી વસ્તુઓનું તેમના વિભાગોમાં પૃથક્કરણ કરે, તો મૃત્યુને તે પ્રકૃતિના એક વ્યાપાર કરતાં કાંઈ બીજું ગણશે નહિ;—આ વાતનો પળ વઢી વિચાર કરવો; અને જો કોઈ

માણસ પ્રકૃતિના વ્યાપારથી ભય પામે તો એ એક બાલક જ છે. વઢી આ એકલો પ્રકૃતિ(કુદરત)નો વ્યાપાર જ નથી, પણ તે વઢી કુદરતના હેતુઓને સાધનાર બાબત પણ છે. વઢી મનુષ્ય દેવની નિકટ કેવી રીતે આવે છે (અર્થાત્ દેવને વધારે મલતો કેવી રીતે આવે છે) અને પોતાના કયા અંશથી આવે છે, અને મનુષ્યનો આ અંશ એવા વલણને ક્યારે પામે છે તે પણ વિચારવું.† (૬, ૨૮.)

૧૩. પોતાના અંતર્યામિતત્ત્વપ્રતિ લક્ષ આપવો અને તેની પ્રતિ સાચા મનથી પૂજ્યભાવ રાખવો એ જ બસ છે—એવું સમજ્યા સિવાય, પેલો કેવિ કહે છે તેમ, જે માણસ દરેક વસ્તુની આગળ પાછળ ફર્યા કરે છે, અને પોતાના પાડોશીઓનાં મનમાં શું છે તે અટકલથી શોધી કાઢે છે તેના જેવું કંગાલ બીજું કાંઈ પણ નથી. અને અંતર્યામિપ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ તે તો તેને મનોવિકારમાંથી અને અવિચારિપણામાંથી, અને દેવો તથા મનુષ્યો તરફથી જે આવી પડે તેવિષેના અસંતોષમાંથી મુક્ત રાખવામાં રહેલો છે. કેમ કે દેવોતરફથી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓપ્રત્યે તે વસ્તુઓની ઉત્કૃષ્ટતાને માટે માન રાખવું ઘટે છે; અને મનુષ્યોતરફથી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓ સગાઈના કારણને લીધે આપણને પ્રિય હોવી જોઈએ; અને વઢી કોઈક વાર તો એક રીતે, મનુષ્યોના સારાંખોટાવિષેના અજ્ઞાનના કારણથી તે વસ્તુઓ આપણને દયાર્દ્ર કરે છે; મનુષ્યોની એ (અજ્ઞાનરૂપ) સ્વામી, આપણને જે સ્વામી ઘોઢી અને કાઢી વસ્તુઓનો ફરક ઓઢાંચવાની શક્તિથી રહિત (આંધલા) બનાવે છે તેના કરતાં ઓઢી નથી.

૧૪. જો તું ત્રણ હજાર વર્ષ જીવવાનો હોય અને તેથી પણ તેટલાગણાં એટલે દશ હજાર વર્ષ જીવવાનો હોય, તો પણ તું

યાદ રાખજે કે કોઈ પળ માણસ જે જીવનને હાલ જીવે છે તે સિવાય બીજું કોઈ જીવન તે જીવતો નથી, અને આ જીવન જે તે હાલ ખુવે છે તેસિવાય બીજું કોઈ જીવન સ્વતંત્ર નથી. લાંબામાં લાંબાનો અને ટૂંકામાં ટૂંકાનો સાર આપ્રમાણે એક જ આવે છે. કેમ કે, જો કે જે નાશ પામે છે તે તો તેનું તે નથી, તો પળ જે વર્તમાન છે તે તો સડને એક સરખું છે;†^૬ જે સમય ગયો છે તે તો માત્ર એક ક્ષણજેવો જ જણાય છે. કેમ કે માણસ કોઈ પળ ગત પદાર્થને અથવા મવિષ્યત્ પદાર્થને સ્પર્શી શકતો જ નથી: કેમ કે માણસની પાસે જે છે જ નહિ, તે કોઈ પળ તેની પાસેથી શી રીતે લેઈ શકે? ત્યારે તારે આ બે વાતો મનમાં રાખવી; એક તો એ કે—અનંત[†] કાલથી બધી વસ્તુઓ એકસરખા આકારોની છે અને તેઓ એક ચક્રમાં પરિવર્તન કરે છે, અને કોઈ માણસ તે જ વસ્તુઓને સો કે બસો વર્ષદરમ્યાન જુવે અથવા તો અનંત કાલદરમ્યાન જોયા કરે તેમાં કાંઈ પળ ફરક નથી; અને બીજી વાત એ કે—લાંબામાં લાંબું જીવનાર અને જલદીમાં જલદી મરી જનાર માણસ એટલું જ ખુવે છે. કેમ કે, જે તેની પાસે છે તે આ જ વસ્તુ છે અને માણસની પાસે જે વસ્તુ નથી તે તે સ્પર્શી શકતો નથી—એ વાત સત્ય હોય તો વર્તમાન એ જ એક એવી વસ્તુ છે કે જે માણસની પાસેથી પડાવી લેઈ શકાય.

૧૫. યાદરાખો કે સઘળું અભિપ્રાયમાત્ર છે. કેમ કે કેવળ સદુણાનુરાગી મોનિમસે જે કહ્યું હતું તે સ્પષ્ટ છે: અને જો, તે કહેલું જેટલે અંશે સ્વરૂપ હોય તેટલે અંશે તેમાંથી જે સાર મેળવી શકાય તે કોઈ માણસ મેળવે તો જે મોનિમસે કહેલું હતું તેનો ઉપયોગ પળ સ્પષ્ટ જ છે.

૬. મેટેકરની નોંધ જુવો.

† ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્=સૃષ્ટિ પૂર્વના જેવું રચતા હવા—એ આપણા શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત; તથા Nature repeats its self એ વાક્યમાં પળ એ જ તાત્પર્ય છે.

૧૬. મનુષ્યનો આત્મા સડથી પહેલો પોતાના જ ઉપર બલાત્કાર કરે છે, ત્યારે જાણ્યે તે એક ગુમડાજેવો થાય છે અને વિશ્વઉપર તે બને તેટલા પ્રસરેલા પાઠારૂપે થાય છે. કેમ કે કોઈ વસ્તુ બને તેથી ચીડાવું તે, જેના કોઈ પણ ભાગમાં બીજી બધી વસ્તુઓના સ્વભાવ રહેલા છે, તેવી કુદરતથી આપણને પોતાને જુદા પાડવા બરોબર છે. બીજી બાબત એ છે કે—જ્યારે કોઈ જીવાત્મા કોઈ પણ માણસ થી (ચીડાઈને) પીઠ ફેરવીને ચાલ્યો જાય છે ત્યારે, અથવા તો બીજાને હાનિ કરવાના ઇરાદાથી તેની તરફ જાય છે ત્યારે પણ એ જીવાત્મા પોતાના જ ઉપર બલાત્કાર કરે છે, જેઓ ગુસ્સે હોય છે તેઓના જીવાત્મા આવા હોય છે. ત્રીજી બાબત એ છે કે—જ્યારે જીવાત્મા મોજશોખ અથવા વેદનાથી પરાભવ પામી જાય છે ત્યારે તે પોતાના ઉપર બલાત્કાર ગુજારે છે. ચોથું એ છે કે—જ્યારે જીવાત્મા એક વેષ ભજવે છે અને કાંઈ પણ સ્વોટા દિલથી અસત્ય રીતે કરે છે અથવા કહે છે (ત્યારે તે પોતાના ઉપર બલાત્કાર ગુજારે છે). પાંચમું એ છે કે—જ્યારે જીવાત્મા પોતાનું કોઈ પણ કૃત્ય અથવા કોઈ પણ હિલચાલ કોઈ આશયવિના કરે છે, અને કાંઈ પણ વસ્તુ અવિચારી રીતે અથવા તો તે વસ્તુ શી છે તેનો વિચાર કર્યા વિના કરે છે (ત્યારે તે પોતાના ઉપર બલાત્કાર ગુજારે છે), કેમ કે નાનામાં નાની વસ્તુઓ પણ કોઈ પરિણામને ઉદ્દેશીને જ કરાવી જોઈયે; અને સઘઘાં બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણીઓનો અંતિમ આશય તે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શહેરની બુદ્ધિને તથા કાયદાને તથા રાજનીતિને અનુસરવાનો છે.

૧૭. મનુષ્યજીવનનો સમય એ એક બિંદુ છે, અને પદાર્થ એક પ્રવાહ છે, અને ગ્રહણશક્તિ મંદ છે, અને આસ્વાસ્થ્યલના સંયોગી પદાર્થો તે સડી જાય તેવા છે, અને જીવાત્મા એ એક વમલ છે, અને ભવિષ્ય કઢવું એ કઠળ છે, અને કીર્તિ એ કાંઈ પણ વિચાર વિનાની

છે. અને બધું એક શબ્દમાં કહિયે તો જે કાંઈ વસ્તુ સ્થૂલ શરીર-ની છે તે દરેક વસ્તુ એક વહેલો છે, અને જે જીવાત્માની છે તે દરેક વસ્તુ એક સ્વેપ્નું અને વરાલ છે, અને જીવન તે એક વિગ્રહ અને મુસાફરનો મુકામ છે, અને મરણપછીની કીર્તિ એ શૂન્ય છે. તો પછી મનુષ્યને દોરવાને માટે સમર્થ એવું શું છે? એક વસ્તુ અને તે એકની એકજ વસ્તુ—તત્ત્વવિચાર જ (મનુષ્યને દોરવાને સમર્થ) છે. પણ આ (તત્ત્વવિચાર) તે—મનુષ્યમાં રહેલા અંતર્યામીને જબ-રદસ્તીમાંથી મુક્ત અને અલંકૃત,—દુઃખ અને સુખથી અસ્પૃશ્ય રાખવામાં, પ્રયોજનસિવાય કાંઈ પણ નહિ કરવામાં—અને તેમાં પણ કાંઈ જુઠી રીત્યે અને દંભથી નહિ કરવામાં, બીજો માણસ કાંઈ કરે કે ન કરે તેની જરૂર નહિ જણાવામાં; અને વઢી, જે કાંઈ આવી પડે, અને જે કાંઈ પોતાને ભાગ્યે આવે, તે સઘલું તે પોતે જ્યાંથી આવ્યો તે સ્થલેથી, પછી તે સ્થલ જ્યાં હોય ત્યાં સ્થલ,—ત્યાંથી જ પ્રાપ્ત થતાતરીકે સ્વીકારવામાં; અને, છેવટે, જે તત્ત્વોની દરેક જીવતી વસ્તુ બનેલી છે તે તત્ત્વોના છુટા પડવાથી જે બીજું કાંઈ નથી એવા મૃત્યુમાટે આનંદપૂર્ણ મનથી રાહ જોવામાં-રહેલો છે. પણ જો ખુદ તત્ત્વોમાંનું પ્રત્યેક બીજા તત્ત્વના આકાર માં બદલાય તેમાં કાંઈ હાનિ નથી, તો બધાં તત્ત્વોના ફેરફાર અને છુટા પડવાવિષે માણસે શામાટે કાંઈ ભય ધરવો જોઈયે? કેમ કે તે કુદરતપ્રમાણે છે, અને જે કુદરતપ્રમાણે છે તેમાં કાંઈ અશુભ નથી.

આ કાર્નુન્ટમમાં (લક્ષ્યું).

૭. કાર્નુન્ટમ્ એ પેન્નોનિયામાં, ડાન્યુબ્ નદીને દક્ષિણ કિનારે, સ્વિન્ડો-બોના (ચિયેના)થી પૂર્વે આશરે ત્રીશ માઈલઉપર એક કસ્બો હતો. ઓરો-સિયસ્ (૭. ૧૫) અને યુટ્રોપિયસ્ (૮. ૧૩)માં કહે છે કે માર્કોમેન્ની સાથેના વિગ્રહદરમ્યાન એન્ટોનિનસ્ ત્રણ વર્ષલગી કાર્નુન્ટમ્ આગલ રહ્યા હતા.

૩.

આપણી જિંદગી નિત્ય ઘસાતી જાય છે અને તેનો વધારે નાનો ભાગ બાકી રહે છે,—તેનો જ ફક્ત આપણે વિચાર કરવો જોઈએ એટલું જ નહિ પણ વઢી એક વીજી બાબત પણ હિસાબમાં લેવી જોઈએ—જો કોઈ માણસ વધારે લાંબો સમય જીવે તો વસ્તુઓને સમજવાને માટે જોઈએ તેટલી બુદ્ધિ ચાલુ રહેશે કે નહિ તે, અને જે શક્તિ દિવ્ય અને માનુષી વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેલવવાને માટે યત્ન કરે છે તે ચિન્તનની શક્તિને તે ધારણ કરી રાખશે કે નહિ તે કેવલ અનિશ્ચિત છે. કેમ કે જો તે (માણસ) ઘડપણનાબેમાનમાં પડવા લાગશે તો, પરશેવો અને શરીરના પોષણની ક્રિયા અને કલ્પના અને સ્વાવાની રુચિ, અને એવા જ પ્રકારનું જે કાંઈ છે તે તો બંધ પડશે નહિ; પણ આપણો પોતાનો ઉપયોગ કરવાની, અને આપણી ફરજના માપપ્રમાણે કામ કરવાની, અને સઘઠા દેસાવોનો સ્પષ્ટ રીતે વિવેક કરવાની, અને મનુષ્યે હવે જીવનથી જુદા પડવું પડશે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાની શક્તિ, અને જેમાં કદ્દાગરી તર્કશક્તિની અનિવાર્ય જરૂર પડે છે એવી જાતનું બીજું જે કાંઈ હોય તે આ બધું કયારનું એ હોલવાઈ જાય છે. ત્યારે આપણે ઉતાવળ કરવી જોઈએ, કેમ કે આપણે મોતની વધારે ને વધારે પાસે જતા જઈએ છીએ એટલું જ નહિ પણ વસ્તુઓના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાની અને તેઓને સમજવાની શક્તિ પહેલી જ બંધ પડે છે.

૨. આપણે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે જે વસ્તુઓ કુદરત પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈ હોય છે તેમની પાછળ જે વસ્તુઓ થાય છે તેમનામાં પણ કાંઈક આનંદજનક અને આકર્ષક રહેલું હોય છે. એક દાસલાતરીકે, જ્યારે રોટલી શેકવામાં આવે છે ત્યારે સપાટી ઉપર કેટલાક ભાગોમાં ફાટો પડે છે, અને આ ભાગો જે સુણા થાય છે અને મઠિયારાના હુનરના હેતુવિરુદ્ધ કોઈક પ્રકારના હોય છે

તે એક વિચિત્ર રીત્યે સ્વાવાની રુચિને ઉત્તેજન આપે છે. અને વઢી અંજીર, જ્યારે તદન પાકી જાય છે, ત્યારે ફાટીને ખુણાં થઈ જાય છે, અને પાકાં જિતવૃક્ષનાં ફળમાં તેઓ સડી જવાની તૈયારીમાં હોય છે તે જ કારણથી તે ફળની વિલક્ષણ સુંદરતામાં વધારો થાય છે. અને અનાજની ડંબીઓનું નીચે નમી જવું, અને સિંહનાં ભવાં, અને રાની ડુલ્કરોનાં મુખમાંથી ડડતું ફીણ અને બીજી ઘણી વસ્તુઓ—જો માણસ તેમને છુટી છુટી તપાસે તો તેઓ સુંદર લાગે તેમ છે જ નહિ—તો પળ જે વસ્તુઓ કુદરતે બનાવેલી છે તેઓની પાછળ લાગેલી છે તેથી તે (કુદરતે બનાવેલી) વસ્તુઓને શળગારવામાં સહાયભૂત થાય છે, અને મનને તેઓ આનંદ આપે છે; તેથી વિશ્વ-માં ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓના સંબંધમાં જો માણસને લાગણી હોય અને ડંડી દૃષ્ટિ હોય, તો જે પરિણામતરીકે પાછળ ચાલી આવે છે તેવી વસ્તુઓમાંની એક પળ, એકાદ રીત્યે આનંદ આપવાના વલણવાળી ન જણાય એવી, માગ્યેજ છે. અને એ જ પ્રમાણે તે (માણસ) જે ચિતારાઓ અને કોતરનારાઓ અનુકરણથી ચિત્રમાં દર્શાવે છે તેને જેટલી ખુશીથી જુવે છે તેના કરતાં ઓછી ખુશીથી જંગલી પશુઓનાં સ્વરેખરાં પહોળાં થતાં જડવાને પળ જોશે નહિ; અને વૃદ્ધ સ્ત્રીમાં અને વૃદ્ધ પુરુષમાં અમુક પુસ્તાઈ અને સુંદરતા જોવાને તે શક્તિમાન્ થશે; અને યુવાન્ મનુષ્યોનું આકર્ષક સૌન્દર્ય પવિત્ર દૃષ્ટિથી જોવાને તે શક્તિમાન્ થશે; અને ઘણી એવી વસ્તુઓ તેની આગળ આવશે કે જે હરેક માણસને આનંદજનક નહિ થાય, પણ તેને જ આનંદજનક થશે કે જે સાચી રીત્યે કુદરત અને કુદરતનાં કાર્યોથી પરિચિત થયો છે.

૩. હિપ્પોક્રેટીસ ઘણા રોગો મટાડ્યા પછી પોતે જ માંદો પડ્યો અને મરી ગયો. ચાર્લેડેઈઝ ઘણાનાં મૃત્યુઓવિષે ભવિષ્ય ભાસ્યું અને પછી તેને પણ મૃત્યુએ પકડી લીધો. એલેક્ઝાંડર, અને પોમ્પિયસ, અને કાઈયસ સીઝર, આત્મા શહેરોનો સંપૂર્ણ નાશ

કર્યો પછી, તથા લડાઈમાં દશ હજાર ઘોડેસારો અને પાયદલના કડકે કડકા કરી નાંચ્યા પછી, પોતે પળ છેવટે જિંદગાનીમાંથી ચાલ્યા ગયા. હિરેકિલટસ્, વિશ્વના અગ્નિપ્રલયવિષે આટલાં બધાં અનુમાનો બાંધ્યા પછી, જલમાં ડૂબી તેના પેટમાં પાણી ભરાઈ જઈ આજ્ઞા શરીરઉપર કાદવથી રગદોલાયલો મરી ગયો. જુઓ એ ડિમોક્રિટસનો નાશ કર્યો; અને બીજી જુઓ એ સોક્રેટીસને મારી નાંચ્યો. આ બધાનો અર્થ શો થાય છે? તું વહાણે ચઢ્યો છે, તેં મુસાફરી કરી છે, તું કિનારે આવ્યો છું; હવે ઉતરી પડ. સ્વસ્થ જો બીજા જીવનઉપર ઉતરવાનું હોય, તો ત્યાં પળ દેવોની સ્થિતિ નથી. પળ જો કોઈ મનરહિત સ્થિતિઉપર ઉતરવાનું હોય તો તું દુઃખો અને સુખોવડે પકડાતો મટીશ, અને જે પોતાના ઉપરીની સેવા બજાવે છે તેના જેટલું જ ઉતરતા પ્રકારનું છે એવા એક વહાણનો તું ગુલામ થતો અટકીશ;† કે કેમ એક જ્ઞાન અને દૈવત છે; બીજું માટી (જડ) અને વિકાર છે.

૪. જ્યારે તું તારા વિચારોને કોઈ સર્વસામાન્ય ઉપયોગની વસ્તુને ઉદ્દેશીને ન કરતો હોય ત્યારે તારી જિંદગીનો બાકીનો ભાગ તું બીજાઓવિષેના વિચારોમાં ગુમાવીશ નહિ. કેમ કે, ફળાળો માણસ શું કરે છે, અને શામાટે કરે છે, અને તે શું કહે છે, અને તે શાવિષે વિચાર કરે છે, અને તે શી યોજના રચે છે,— એવા એવા વિચારો તથા જે આપણને આપણી પોતાની નિયામક શક્તિના અવલોકનથી દૂર રાખાવે એવી હરકોઈ બીજી બાબતના વિચારો કરે છે ત્યારે તું બીજું કાંઈ કરવાનો લાગુ છે. ત્યારે આપણે આપણા વિચારોની પરંપરામાં જે કાંઈ નિષ્પ્રયોજન અને નિરુપયોગી હોય તે દરેક બાબતને, અને તેમાં પળ સહી વધારે તો સઘળી અતિજિજ્ઞાસાની અને દ્વેષબુદ્ધિની લાગણીને દબાવી દેવી જોઈએ; અને માણસે હમેશાં પોતાને એવી જ વસ્તુઓવિષે વિચાર કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ કે—તારા વિચારોમાં હાલ શું છે, એમ તેને

ઓચિન્તુ પૂછવામાં આવે તો “આ છે” કે “તે છે” એમ તું પૂર્ણ
 છુલ્લા દિલથી તરત જ જવાબ આપી શકે; એટલે કે તારા શબ્દો-
 ઉપરથી એ છુલ્લું હોવું જોઈએ કે તારામાં દરેક વસ્તુ સાદી અને
 શુભેચ્છાવાળી છે, અને એક સામાજિક પ્રાણીને તથા મોજશોખ
 અને વિષય ભોગોના વિચારોવિષે જે બિલકુલ દરકાર રાખતો
 નથી તથા જેને—કાંઈ સ્પર્ધા કે ઈર્ષ્યા અને વહેમ અથવા (જો તારા
 મનમાં ફલાણું હતું એમ તારે કહેવું પડે તો જેથી તું શરમાય) એવું
 કાંઈ નથી—એવા પ્રાણીને છાજે તેવું છે. કેમ કે જે માણસ આવો
 છે અને જે ઉત્તમ પુરુષોની સંખ્યા પૈકીનો એક થવા કાંઈ પળ
 વિલંબ કરતો નથી તે દેવોના એક યાજક અને મંત્રી જેવો છે, તે
 વળી તેની અંદર સ્થપાયેલા (દૈવત)નો પણ ઉપયોગ કરે છે કે જે
 તેને મોજશોખના ચેપમાંથી મુક્ત, દુઃખથી અવ્યથિત, હરેક
 અપમાનથી અસ્પૃષ્ટ, જેને કાંઈ માટું ન લાગે તેવો, જે મનોવિકા-
 રથી કદી પરામર્શ પમાડી શકાતો નથી એવો, પોતાને માગ્યે જે
 કાંઈ આવી પડે છે અને નિર્માણ થયેલી છે એવી હરેક બાબતને
 પોતાના આત્માથી સ્વીકારતો હોવાથી ડંડા ન્યાયમાં રંગાયેલો એવો,
 અને ઘણી વાર અને તેમાં પણ મોટી આવશ્યકતાવિના અને સાવ-
 ર્જનિક હિતના કારણવિના બીજો કોઈ શું કહે છે કરે છે અને
 વિચારે છે તેનો વિચાર નહિ કરનાર એવો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સંગ્રામમાં હુણ-
 નાર બનાવે છે. કેમ કે જે કોઈ વસ્તુને તે પોતાની પ્રવૃત્તિનો વિષય
 બનાવે છે તે તેની પોતાની જ હોય છે; અને વસ્તુઓના કુલસર-
 વાળામાંથી જે તેને માગે આવેલું હોય છે તેજવિષે તે નિરંતર
 વિચાર કરે છે, અને તે પોતાનાં કૃત્યો ન્યાયયુક્ત કરે છે, અને
 તેને એમ સમજાયેલું હોય છે કે તેને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ માગ
 સારો જ હોય છે. કેમ કે પ્રત્યેક મનુષ્યને માગે જે નિર્માણ થયેલું
 હોય છે તે તેની સાથે સ્વેચ્છાવું આવે છે અને તેને તે પોતાની સાથે
 સ્વેચ્છતું જાય છે. †અને તેને વળી એમ પણ યાદ રહે છે કે દરેક

બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણી તે તેનું સગું છે, અને સઘઠાં માણસોની સંભાળ રાખવી એ મનુષ્યના સ્વભાવને અનુસાર છે; અને મનુષ્યે બધાંએ મનુષ્યોનો મત ગ્રહણ કરવો નહિ પણ જેઓ નિઃસંશય રીતે કુદ-રતને અનુસાર વર્તે છે તેઓનો જ મત ગ્રહણ કરવો. પણ જેઓ એ પ્રમાણે વર્તતા નથી, તેમના વિષે તે પોતાના મનમાં જાણી રહે છે કે—તેઓ ઘેર તેમ જ ઘરબહાર, રાત્રે તેમ જ દિવસે કેવા પ્રકારના હોય છે; અને તેઓ કેવા હોય છે, અને કેવા માણસો સાથે તેઓ અપવિત્ર જીવન ગાળે છે. તેટલામાટે તે એવા માણસો તરફથી થતી પ્રશંસાની કાંઈ પણ કિંમત ગણતો નથી, કેમ કે તે માણસો તેમના પોતાથી પણ સંતુષ્ટ હોતા નથી.

૫. બેદિલ રીતે, તેમ જ સર્વના સામાન્ય હિતપર લક્ષ આપ્યા-વિના, તેમ જ યોગ્ય વિચાર કર્યાવિના, તેમ જ ઘેલછાથી મહેનત કરીશ નહિ; તથા તારા વિચારોને ટાપટીપીઆ અલંકારથી શોભાવીશ નહિ, અને ઘણા શબ્દો બોલનારો તેમ જ હૃદ કરતાં ઘણી બાબતોમાં રોકાયેલો માણસ તું થઈશ નહિ. અને અધિકમાં, જે તારામાં (અન્તર્યામી) દેવતા છે તેને એક પુરુષત્વવાળા અને પાકી ઉમરના, અને રાજકીય વિષયમાં રોકાયેલા, અને એક રોમન્, અને એક રાજ્યકર્તા—કે જેણે પોતાને આ જીવનમાંથી બોલાવી લેવાની નિશાનીને માટે રાહ જોતા અને જીવનમાંથી જવાને તૈયાર માણસ તરીકે પોતાની જગો લીધી છે, અને જેને સોગંદની તેમ જ કોઈ માણસની સાક્ષિની પણ કાંઈ જરૂર નથી—એવા જીવતા પ્રા-ણિનો રક્ષક બનવા દેજે. વઢી આનંદી થજે અને બહારની સહાયતા તથા જે બીજાઓ આપે છે એવી શાન્તિને પણ શોધીશ નહિ. ત્યારે માણસે પોતે જ અક્કડ ઉભા રહેવું જોઈએ, બીજાઓવડે તે અક્કડ રચાવો જોઈએ નહિ.

૬. જો તને માનવ જીવનમાં ન્યાય, સત્ય, મિતાહાર, ધૈર્ય કરતાં કાંઈ વધારે સારું જડે, અને એક શબ્દમાં (કહિયે તો)

જે તને સ્વરી બુદ્ધિપ્રમાણે જે બાબતો કરવાને સમર્થ બનાવે છે તેવી બાબતોમાં તથા તારી પોતાની પસંદગીવિના જે સ્થિતિ તારે ભાગે આવી છે તે સ્થિતિમાં તે તારા પોતાના મનના સંતોષ કરતાં કોઈ વસ્તુ વધારે સારી જડે તો;—હું કહું છું કે, આનાં કરતાં કોઈ વધારે સારી વસ્તુ તું જુવે તો તેપ્રત્યે તું તારા સમગ્ર આત્માથી વલજે અને જે તને ઉત્તમ જણાયું હોય તેનો ઉપભોગ કરજે. પણ જો—તારામાં જે દેવ સ્થપાયલો છે, અને જેણે તારી સઘઠી વિષયેચ્છાઓને પોતાને વશ કરી છે, તથા જે બધા વિચારોને કાઠજીભરેલી રીતે તપાસે છે, અને, જેમ સોક્રેટીસે કહ્યું છે તેમ જેણે પોતાને ઇન્દ્રિયોની દોરવણીઓમાંથી જુદો પાડેલો છે, તથા જેણે પોતાને દેવોને અધીન કરેલો છે, તથા જે મનુષ્યજાતિને માટે કાઠજી રાખે છે, તે દેવકરતાં તને (બીજું) કાંઈ પણ વધારે સારું ન જણાય તો; (અને) જો બીજી દરેક વસ્તુ તને આના કરતાં વધારે અલ્પ અને વધારે થોડી કિંમતની જણાય તો;—તું બીજી કોઈ પણ વસ્તુને (તારા મનમાં) સ્થાન આપીશ નહિ: કેમ કે જો તું એકવાર આડો ફંટાઈશ, અને તેતરફ વલણ કરીશ, તો ફરીને વ્યાકુલતા પામ્યાવિના તું, પેલી સદ્વસ્તુ કે જે તારી પોતાની જ મિલકત છે તેને પસંદગી આપી શકીશ નહિ; કેમ કે બીજી જાતની કોઈ પણ વસ્તુ—જેવી કે ઘણાં માણસોતરફથી (થતી) પ્રશંસા, અધિકાર, અથવા મોજમજ્જાનો ઉપભોગ, તે બુદ્ધિ-પૂર્વક તથા રાજનીતિપૂર્વક (અથવા, વ્યાવહારિક રીતે) જોતાં જે સદ્વસ્તુ છે તેની સાથે હરીફાઈમાં આવે તે વ્યાજબી નથી. આ બધી વસ્તુઓ, જો કે તેઓ પેલી વધારે સારી વસ્તુઓની સાથે એક અલ્પ અંશે પણ વંધવેસતી જણાય, તો પણ તેઓ એકદમ ચઢી વાગે છે અને આપણને એકદમ ઘસડી લેઈ જાય છે. પણ હું તને કહું છું કે—તું સરલ રીતે અને સ્વતંત્ર રીતે વધારે સારી વસ્તુને જ પસંદ કર, અને વઠગી રહે.—પણ જે વધારે ઉપયોગી હોય છે તે

वधारे सारुं होय छे.—तो ठीक त्यारे, जो एक बुद्धियुक्त प्राणि तरीके तने ते उपयोगी होय तो तुं ते राख; पण जो ते फक्त पशुतरीके तने उपयोगी होय, तो तुं तेम कहे, अने तारा ठरावने गर्व कर्याविना बळगी रहे: फक्त एटली संभाळ राखजे के तुं जे रीत्ये तपास करे छे ते रीत खरी ज होवी जोइये.

७. तुं कदी एवी कोइ पण वस्तुने तने लाभकारकतरीके किमती गणीश नहि के जे—तने तारा वचननो भंग करवानी, तारुं स्वमान (टेक) शिथिल करवानी, कोइ माणसने धिक्कारवानी, शंकावानी, शाप देवानी, दंभीतरीके वर्त्तवानी, जेने भींतोनी अने पडदाओनी जरूर पडे छे एवी कोइ वस्तुनी इच्छा करवानी जरूर पाडे:—कारण के जेणे बीजी दरेक वस्तुकरतां पोतानी बुद्धिने अने अंतर्दामीने अने तेनी सर्वोत्कृष्टतानी पूजाने पसंद करीछे, ते कोइ शोकजनक वेश भजवतो नथी, दुःखथी बराडो पाडतो नथी, तेने दिलासानी के वधारे जनसंगनी पण जरूर पडशे नहि; अने सर्वमां मुख्य तो ए छे के मोतनी पाछळ पड्या सिवाय तेम ज मोर्तथी भडकी भाग्यासिवाय ते जीवशे; पण तेनो आत्मा शरीरमां वधारे टूंकोसमय के वधारे लांबो समय पूराइ रहेशे, तेनी ते बिलकुल चिंता करतो नथी: केम के जो तेने हाल तरत ज प्रयाण करवुं पडे, तो पण जाणे सभ्यता अने व्यवस्था पूर्वक करी शकाय एवी कोइ बाबत करवाने जतो होय तेवी तत्परताथी ते जशे; तेमां पण तेना आखा जीवनमां एटली ज काळजी राखशे के तेना विचारो एक बुद्धियुक्त प्राणी अने नागरिक जन समाजना एक सभ्यतरीके जे तेनी पोतानी छे एवी कोइ बाबतथी विमुख थाय नहि.

८. जे पवित्र अने निर्मल थयेलो छे एवा माणसना मनमां तने कोइ बगडेली वस्तु, अने मेल, अने चामडीवडे उपरथी

ઢાંકેલો ઘા મઠી આવશે નહિ. તેમ જ જ્યારે મૃત્યુ તેને પકડી પાડે છે ત્યારે—પોતાનો વેશ સમાપ્ત કર્યાવિના અને खेल સંપૂર્ણ કર્યાવિના નાઘ્યનું જે પાત્ર ચાલ્યું જાય તેનાવિષે જેમ કોઈ કહે તેમ—તેનું જીવન અપૂર્ણ હતું નથી. વઠી, તેનામાં કાંઈ ગુલામવેડાજેવું, અને કૃત્રિમ, અને (બીજી વસ્તુઓપ્રત્યે) અત્યંત ગાઢ રીતે આસ-ક્તિવાહું હતું નથી, તથા તેમ છતાં વાઢી વહુટ્યાં જેવું પળ—હોતું નથી; વઠી તેનામાં કાંઈ ઠપકાપાત્ર હતું નથી, તેમ જ જે સંતાવાની જગો શોધે છે એવું પળ કાંઈ હતું નથી.

૯. જે બુદ્ધિશક્તિ અભિપ્રાયને ઉત્પન્ન કરે છે તેને માન આપ. તારા નિયામક અંશમાં કુદરત અને બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિના ચંધારણની સાથે બંધબેસતો ન આવે એવો કોઈ અભિપ્રાય હશે કે નહિ તેનો આધાર કેવલ આ બુદ્ધિશક્તિઉપર જ રહે છે. અને આ બુદ્ધિશક્તિ ઉતાવળિયા વિચારમાંથી (મનુષ્યને) મુક્ત રાખવાનું, અને મનુષ્યો પ્રત્યે મિત્રતાનું, અને દેવોપ્રત્યે આજ્ઞાંકિતપણાનું વચન આપે છે.

૧૦. તો બધી વસ્તુઓને ફેંકી દેઈને જે આ ફક્ત થોડી વસ્તુ-ઓ છે, તેને તું વઠગી રહે; અને તેઉપરાંત તારા મનમાં (યાદ) રાખ કે—દરેક માણસ આ વર્તમાન સમયે જ જીવે છે કે જે વર્તમાન સમય એક અવિભાજ્ય બિંદુરૂપ છે, અને તેની જિંદગીનો બાકીનો સમય તો કાં તો ભૂતકાલ છે અથવા તો તે અનિશ્ચિત છે. ત્યારે દરેક મનુષ્ય જીવે છે તે કાલ થોડો છે, અને પૃથ્વીના જે યુગામાં તે રહે છે તે યુગો પળ નાનો છે; અને મરણ પછીની લાંબામાં લાંબી કીર્તિ પળ ટૂંકી જ છે, અને આ કીર્તિ પળ ફક્ત એવાં બિ-ચારાં મનુષ્યપ્રાણિઓની પરંપરાથી જ ચાલુ રચાયલી હોય છે કે જેઓ ઘણી જલદીથી મરી જશે, અને જેઓ પોતાને જ ઓઢસતાં નથી, તો જે કોઈ લાંબા સમયઉપર ગુજરી ગયો હોય તેને ઓઢ-સવાનું તો ક્યાં રહ્યું.

૧૧. જે મદદમાં આવે તેવી સૂચનાઓ કહેવામાં આવી છે તેમાં વઢી આ એક ઉમેરાવા દે:—તારી આગઢ જે કોઈ વસ્તુ રજુ કરવામાં આવી હોય તેની તું તારે માટે એક વ્યાખ્યા અથવા વર્ણન રચ, કે જેથી તે વસ્તુ તેના વાસ્તવમાં, તેના ખુલ્લા રૂપમાં, તેના સંપૂર્ણ આખાપણામાં, તું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે, અને તું તને પોતાને તેનું યથાર્થ નામ, અને જે વસ્તુઓ મઢીને તે વસ્તુ બની હોય તે વસ્તુઓનાં નામો, અને જેમાં તે વસ્તુઓ સમાઈ જશે તે વસ્તુઓનાં નામો કહે. કેમ કે જીવનમાં જે તારી આગઢ રજુ કરવામાં આવે તે દરેક દૃષ્ય પદાર્થને પદ્ધતિપૂર્વક અને સ્વરી રીતે તપાસવા સમર્થ થવું; અને તે જ વચ્ચે આ વિશ્વ કેવા પ્રકારનું છે, અને તેમાં દરેક વસ્તુ કેવા પ્રકારના ઉપયોગમાં આવે છે, અને વિશ્વ સમગ્રની અપેક્ષા દરેક વસ્તુની શી કિમત છે, અને મનુષ્યજાતિ કે જે એક ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શહેરના શહેરીતરીકે છે કે જે શહેરનાં બીજાં સઘઢાં શહેરો તે કુટુંબોતરીકે છે, તથા દરેક વસ્તુ એ શું છે અને તે શાની બનેલી છે, અને હાલ જે આ વસ્તુ મારા મનઉપર છાપ પાડે છે તે વસ્તુનો સ્વભાવ કેટલો લાંબો સમય ટકી રહેવાનો છે, અને તેના સંબંધમાં—જેવા કે મૃદુતા, મરદામી, સત્ય, નિમક-હલાલી, સાદાઈ, સંતોષ અને બાકીના બીજા સદ્ગુણોમાંના કયા સદ્ગુણની મારે જરૂર છે—તે સમજાય તેવી રીતે વસ્તુઓપ્રત્યે હમેશાં જોવું; તેના જેવું મનની ઉન્નતિ ઉપજાવનારું બીજું કાંઈ નથી. તેટલામાટે દરેક માણસે (આમ) કહેવું જોઈયે. આ દેવતરફથી આવેલું છે; અને આ મારા નિયત થયેલા ભાગપ્રમાણે તથા નિયતિના સૂત્રની કાતળીપ્રમાણે તથા આવા સંજોગ અને બનવા-કાઢ પ્રમાણે છે; અને આ એક જ વંશના અને સગા અને ભાગીદાર માણસ તરફથી બનેલું છે, પણ તે માણસ તેની પ્રકૃતિઅનુસાર શું છે તે જાણતો નથી. પણ હું તો તે જાણું છું; અને આ કારણથી હું તેની પ્રત્યે બંધુભાવના કુદરતી કાયદાપ્રમાણે શુભેચ્છા અને

ન્યાયથી વર્તું છું. તો પળ તે જ સમયે સારી પળ નહિ અને સ્વોટી પળ નહિ એવી વસ્તુઓમાં હું પ્રત્યેકની કિંમત નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

૧૨. જે તારી આગળ છે તે ઉપર તું ગંભીર રીતે, સબલ રીતે,—બીજી કોઈ પળ બાબતથી તને પોતાને વ્યગ્ર થવા દીધા વિના, પળ જાણે તું તારો દિવ્ય અંશ હમણા જ પાછો આપવા બંધાયેલો હોય એમ તે તારા દિવ્ય અંશને પવિત્ર રાખીને—કામ કરતો હોઈશ તો; તથા કશાની પળ આશા રાખ્યા વિના અને કશાની પળ બહીક રાખ્યા વિના, પળ કુદરતને અનુસાર તારી વર્તમાન પ્રવૃત્તિથી અને જે દરેક શબ્દ અને અવાજ તું ઉચ્ચારે છે તેમાં રહેલા વીરત્વવાળા સત્યથી સંતોષ પામેલો તું જો આને વઠગી રહીશ તો—તું સુખી રહીશ.

૧૩. જેમાં તેઓની કુશલતાની ઓર્ચિતી જરૂર પડે છે એવા પ્રસંગોને માટે વૈદ્યો જેમ હમેશાં તેઓનાં ઓજારો અને ચપ્પાંઓ તૈયાર રાખે છે, તેમ તું પળ દિવ્ય અને માનુષી વસ્તુઓ સમજવાને માટે, અને જે દેવોસંબંધી બાબતોને અને મનુષ્યોસંબંધી બાબતોને (પરસ્પર) જોડે છે તે સંબંધની સ્મૃતિપૂર્વક દરેક વસ્તુ—નાનામાં નાની બાબત પળ—કરવાને માટે તું સિદ્ધાન્તો તૈયાર રાખજે જ. કેમ કે દેવોને લગતી બાબતોને તે જ વચ્ચે ઉપલક્ષ્યા વિના મનુષ્યને લગતી કોઈ પળ બાબત તું સારી રીતે કરીશ નહિ; તેમ જ તેથી ઉલટી રીતે પળ કરી શકીશ નહિ.

૧૪. ભવિષ્ય ઉપર આધાર રાખીને હવે તું વધારે વાર રસ્કડ નહિ; કેમ કે તું તારી પોતાની નોંધો^૪ વાંચીશ નહિ, તેમ જ અસ-

૩. જેને આપણે મધ્યમ પ્રકારની વસ્તુઓ કહિયે છીએ તેમની વચ્ચે પળ મોટો તફાવત છે.

૪. Upomnemata અથવા નોંધી રાખેલી બાબતો, નોંધો વગેરે. જુઓ. ૧. ૧૭.

લના રોમન્ અને હેલેનીઝ્ લોકોનાં કૃત્યો, અને જે તું તારી વૃદ્ધા-વૈથ્યાને માટે જાઠવી રાખતો હતો તે પુસ્તકોમાંનાં પસંદ કરેલાં વાક્યો પળ વાંચીશ નહિ. તો અવસાન કે જે તારી પાસે છે તેની પ્રત્યે તું જલદી જા, અને જ્યાંલગી બાજી તારા હાથમાં છે ત્યાંલગી, જો તું તારે માટે કાંઈ પળ દરકાર રાખતો હોય તો, નકામી આ-શાઓ છોડી દેઈને તું તારી પોતાની મદદે આવ.

૧૫. શું કરવું જોઈયે તે જોતાં—ચોરવું, વાવવું, સ્વરીદવું, મૌન રાખવું—એ શબ્દોથી કેટલી બધી વસ્તુઓ દર્શાવાય છે તે તેઓ જાણતા નથી; કેમ કે એ આ આંસ્યોથી જણાતું નથી, પળ એક બીજા પ્રકારની દૃષ્ટિથી જણાય છે.

૧૬. શરીર, આત્મા, બુદ્ધિ: શરીરને વિષયોનું મ્હાન છે, (જીવ) આત્માને વિષયની ઇચ્છાઓ છે, બુદ્ધિને નિશ્ચયો છે. દેસાવોથી દૃશ્ય આકારોની મનઁપર છાપ લેવી એ તો (ઇતર) પ્રાણિઓને પળ છે; વિષયનૃણ્ણાની દોરીઓથી સ્વેંચાવું એ તો જંગલી પશુઓને અને જેમણે પોતાને સ્ત્રીભાવને પમાડેલા છે એવા પુરુષોને—એ બંનેને, તથા ફેલેરિસ્ અને નેરોને પળ છે: અને જે ફાવતી આવે તેવી જણાતી વસ્તુઓપ્રત્યે દોરી જાય છે તેવી બુદ્ધિ તો—જેઓ દેવોને માનતા નથી, જેઓ પોતાના દેશને પસાવે છે, અને જ્યારે તેઓ પોતાનાં બારણાં બંધ કરેલા હોય છે ત્યારે જેઓ તેમનાં અપવિત્ર કર્મો કરે છે—એવાઓને પળ હોય છે. જો ત્યારે હું કહી ગયો તેવા સર્વને બીજી દરેક વસ્તુ સામાન્ય હોય છે, તો સારા માણસમાં શું

૫. સરસાવો ફ્રોન્ટો, ૨. ૧; ફ્રોન્ટો કે જે તે સમયે એક ન્યાયાધીશ હતો તેના ઉપર માર્ક્સે લખેલો પત્ર:—“તો પળ આ દિવસોમાં મેં પાંચ ગ્રંથોમાં સાઠ પુસ્તકો (અથવા પ્રકરણો)માંથી સાર કાઢી લખવાનું કામ કર્યું.” પળ તે કહે છે કે તેમાંની કેટલીક તો નાની ચોપડીઓ હતી.

૬. સરસાવો પ્લેટો, ડિ લેજિસ, ૧. પૃષ્ઠ ૬૪૪, “ આ વિષયાનુરાગ ૬૦” અને ઇન્ટોનિનસ, ૨. ૨; ૭. ૩; ૧૨. ૧૧.

વિશેષ હોય છે તે (જોવાનું) બાકી રહે છે, (અને તે આ છે:—) જે બને છે તેથી અને જે સૂત્ર તેને માટે (ભાગ્યદેવીવડે) કતાયું હોય તેથી પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ રહેવું; અરે તેના હૃદયમાં જે દિવ્ય તત્ત્વ રોપાયલું છે તેને અપવિત્ર નહિ કરવું, અને તેને કાલ્પનિક આકારોનું ટોલું રચીને વિકલ્પ કરવું નહિ, પણ તે તત્ત્વને એક દેવતરીકે આજ્ઞાકિત રીતે અનુસરીને, અને સત્યથી ડલટી કોઈ પણ બાબત નહિ કહેતાં તેમ જ ન્યાયથી ડલટું કાંઈ પણ નહિ કરતાં તેને શાન્તિમાં રાખવું. અને જો બધાં એમ માનવાને ના પાડે કે તે સાદી સમ્ય અને સંતોષી જિંદગી ગુજારે છે, તો તે તેઓમાંના કોઈની સાથે ગુસ્સે થતો નથી, તેમ જ જિંદગીને જે અંતે માણસે પવિત્ર, શાન્ત, પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થઈને, અને કાંઈ પણ ફરજ પડાયા વિના પોતાના ભાગ્યની સાથે સંપૂર્ણ રીતે મેલ કરીને આવવું જોઈયે તે જિંદગીના અંતપ્રત્યે લેઈ જતા રસ્તામાંથી તે ચલતો પણ નથી.

૪.

જે (આપણી) અંદર રાજ્ય ચલાવે છે તે (તત્ત્વ) જ્યારે કુદરતને અનુસાર હોય છે ત્યારે જે બિનાઓ બને છે, તે સંબંધમાં તેને એવી અસર થાય છે કે જે શક્ય હોય છે અને જે તેની આગળ રજુ થાય છે તેને બંધ બેસતું તે તત્ત્વ પોતાની મેળે હમેશાં સહેલાઈથી—થઈ જાય છે. કેમ કે તેને કાંઈ અમુક પદાર્થની જરૂર પડતી નથી, પણ તે પોતાના હેતુપ્રત્યે^૧ ગતિ કરે છે, પરંતુ તે અમુક સ્થિતિ-ઓમાં જ તેવી ગતિ કરે છે; અને જેથી નાનો દીવો તો બુઝાઈ જ જાય એવું જે કાંઈ અગ્નિમાં પડે છે તેને જેમ અગ્નિ પકડી લે છે તેમ તે તત્ત્વના સામું જે થાય છે તેમાંથી જ તે (પોતાને જોડતો) પદાર્થ બનાવી લે છે: પણ જ્યારે અગ્નિ પ્રબલ હોય છે ત્યારે તેના ઉપર જે કાંઈ સ્વડકવામાં આવે છે તેને તે પોતાને કબજે કરી લે છે અને તેને સ્વાઈ જાય છે અને તે જ પદાર્થથી તે અધિક વૃદ્ધિને પામે છે.

૨. કોઈ હેતુવિના કોઈ પણ કાર્ય કરાવા દેવું નહિ, તેમ જ (તેને લગતા) હુનરના સંપૂર્ણ સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને જ તે કરાવું જોઈએ અને વીજી રીતે નહિ જ.

૩. માણસો પોતાને માટે એકાન્ત સ્થળો— (જેવાં કે) દેહા-તમાં ઘરો, સમુદ્ર-તીરો અને પહાડો—શોધે છે; તને પણ આવી વસ્તુઓની ઇચ્છા કરવાની બહુ ટેવ પડી છે. પણ આ તો એક ઘણા સાધારણ પ્રકારના માણસનું જ કેવળ લક્ષણ છે, કેમ કે જ્યારે જ્યારે તું તારા પોતામાં જ નિવૃત્ત થવાનું ચહાય ત્યારે ત્યારે તે તારા અસ્ત્યારમાં જ છે. કેમ કે, જ્યારે માણસના મનમાં એવા વિચારો હોય છે કે તે વિચારોમાં લક્ષ નાસવાથી તે તત્કાલ સંપૂર્ણ શાન્તિમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે વિશેષે કરીને તે પોતાના આત્મામાં

૧ Pros ta eoumena નો શબ્દશઃ અર્થ “જે દોરી જાય છે તેપ્રત્યે” એવો થાય છે. તેનું યથાર્થ ભાષાન્તર શું થાય તે શક્ય નથી. ગ્રેટરની નોંધ જુઓ.

જેટલી શાન્તિથી જેટલો ઉપાધિરહિતપણે નિવૃત્ત થાય છે તેટલી શાન્તિથી તેમ જ તેટલો ઉપાધિરહિતપણે બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે નિવૃત્ત થતો નથી; અને હું સબલ રીત્યે કહું છું કે શાન્તિ એ અંતઃકરણની સુવ્યવસ્થાસિવાય બીજી કાંઈ નથી. તો વારંવાર તું તને આ નિવૃત્તિ આપ, અને તું તને પોતાને તાજો બનાવ; અને તારા સિદ્ધાન્તોને ટૂંકા અને મૂલતત્ત્વવાળા થવા દે કે તું તે સિદ્ધાન્તોપર આવે કે તરત જ તે તારા આત્માને સંપૂર્ણ રીત્યે સ્વચ્છ કરવાને તથા જે વસ્તુઓથી તું (કંટાળીને) પાછો આવ્યો હોય તે વસ્તુઓથી ઉપજેલા સઘળા અસંતોષથી મુક્ત કરીને તને પાછો (તે વસ્તુઓ પ્રત્યે) મોકલવાને તે સિદ્ધાન્તો પૂરતા (સમર્થ) થાય. કેમ કે તું શાનાથી અસંતોષ પામેલો છે? મનુષ્યોની અસાધુતાથી? તું તારા મનમાં પાછો આ સિદ્ધાન્ત આણ કે બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિઓ એક બીજાને અર્થે હયાતી ધરાવે છે, અને સહન કરવું એ એક ન્યાયનો અંશ છે, અને માણસો ઓટું કરે છે તે તેમની ઇચ્છાવિના ઓટું કરે છે; અને પરસ્પર શત્રુતા, આશંકા, ધિક્કાર, અને લડાઈ પછી અઘાપિલગી કેટલાં બધાં માણસો મરણ પામીને લાંબા થઈ સૂતાં છે, અને મસ્મીભૂત થયાં છે, એ તું વિચાર અને આંખરે શાન્ત થા.—પણ વિશ્વમાંથી તને જે આપવામાં આવ્યું છે તેથી કદાચ તું અસંતુષ્ટ છે.—(તો) આ બેમાંની એક વાત તું તારી સ્મૃતિમાં ફરીને આણ; (કે) કાં તો વિશ્વવ્યવસ્થા છે, કિંવા તો અણુઓ (યદૃચ્છાથી થયેલો વસ્તુઓનો સંયોગ) છે; અથવા જે દલીલોથી એમ સાબીત થયેલું છે કે આ દુનિયા એ એક રાજકીય જનસમાજ છે તે દલીલો યાદ કર (અને છેવટે શાન્ત થા).—પણ કદાચ હજી પણ દેહાધ્યાસસંબંધી બાબતો તારા ઉપર આવીને ચોટશે.—ત્યારે તું વળી એમ વિચાર કે જ્યારે મન પોતે એકવાર પ્રાણથી નિરાહું થયું હોય છે, અને તેણે એકવાર પોતાની શક્તિ જાણી હોય છે, ત્યારે તે (મન) પ્રાણ ગમે તો મંદ રીત્યે ચાલતો હોય કે પ્રબલ

રીત્યે ચાલતો હોય તો પળ તેની સાથે મળતું નથી, અને વઢી તેં દુઃસ્ અને સુસ્ના સંબંધમાં જે કાંઈ સાંમઢ્યું છે અને સ્વીકાર્યું છે તે સઘઢાવિષે પળ તું વિચાર કર (અને આસ્થે શાન્ત થા). પળ જે કીર્તિ કહેવાય છે તે વસ્તુની ઇચ્છા કદાચ તને રીબા-વશે. (પળ) જો ! દરેક વસ્તુ કેવી જલદીથી વિસરી જવાય છે, તથા (વર્તમાન કાલની) બંને બાજુએ અનંત કાઢનો કેવો ગોટાઢો છે તેપ્રત્યે, અને વસ્થાળના પોકઢપણાપ્રત્યે, અને જેઓ વસ્થાળ આપવાનો દાવો કરે છે તેઓની વિચારશક્તિની વિકારિતા અને અભાવ પ્રત્યે, અને તે વિચારશક્તિ જે પ્રદેશમાં મર્યાદિત થયેલી છે તેના સાંકઢાણાપ્રત્યે દૃષ્ટિ કર (અને આસ્થે શાન્ત થા). કેમ કે આસ્વી પૃથ્વી એક બિંદુ માત્ર છે, અને તેમાં આ તારું ઘર તે એક કેટલો નાનોસરસ્થો સ્થૂળો માત્ર છે, અને તેમાં પળ કેટલાં થોઢાં માણસો છે, અને જેઓ તને વસ્થાળશે તે લોકો કેવા પ્રકારના છે ? (એ વિચારવાજેવું છે).

તો પછી અવશેષ આ રહે છે: તો આ તારી પોતાની જ નાની રાજ્યહદમાં નિવૃત થવાનું યાદ રાસ, અને સર્વોપરિ (બાબત તો એ છે કે) તું તને પોતાને વ્યગ્ર ન બનાવ અને અતિ પ્રયાસ ન આપ, પળ મુક્ત થા, અને વસ્તુઓપ્રત્યે એક નરતરીકે, મનુષ્ય-પ્રાણિતરીકે, એક નાગરિકતરીકે, એક મર્ત્યતરીકે જો. પળ જે બાબતોપ્રત્યે વઢતાં સડ કરતાં વહેલી તારે હાથે ચઢે એવી બાબતોમાં આ બાબતો હોવા દે, તે બે બાબતો છે. એક તો એ કે આત્માને વસ્તુઓનો સ્પર્શ થતો નથી, કેમ કે તે વસ્તુઓ બાહ્ય છે અને તે સ્થાવર (જઢ) રહે છે; પળ આપણા વિક્ષેપો તે આપણા અંતરમાં જ છે તે વિચારમાંથી જ આવે છે. બીજી (બાબત) એ છે કે આ બધી વસ્તુઓ તું જુવે છે તે તરત જ વિકાર પામે છે

૨. તમે તમારા મન સાથે રહો, તમારી સામગ્રી કેવી સ્થામીમરેલી છે.- પર્સિઅસ, ૪. ૫૨.

અને હવે પછી તે રહેવાની જ નથી, અને આ વિકારો કેટલા બધા તેં ક્યારનાં જોયા છે તે સતત તારા મનમાં રાખ. આ વિશ્વ તે એક રૂપાન્તરની ક્રિયા છે; અને જિંદગી એ એક માની લીધેલી વસ્તુ છે.

૪. જો આપણો બુદ્ધિસંબંધી અંશ એક સરસો હોય, તો જેના સંબંધે આપણે તર્કવાદમાં પ્રાણિ છીએ તે તર્કશક્તિ પણ એક સરસી હોવી જોઈએ. અને જો આમ હોય તો આપણે શું કરવું અને શું ન કરવું તેની આપણને આજ્ઞા કરે છે તે તર્કબુદ્ધિ પણ એક સરસી જ હોવી જોઈએ; અને જો આમ છે તો આપણને સડને એક સરસો લાગુ પડે તેવો ફાયદો પણ છે જ; જો આમ છે તો આપણે શહેરી માઈઓ છીએ; જો આમ છે તો આપણે કોઈ રાજકીય જનસમાજના અંગરૂપ છીએ; જો આમ છે તો દુનિયા એ એક રીત્થે રાજ્ય છે. કેમ કે બીજા કયા રાજકીય સર્વસામાન્ય જનસમાજના અંગરૂપ આવી માનવજાતિ છે એમ કોઈ કહી શકે તેમ છે? અને તેમાંથી જ, અર્થાત્ એ રાજકીય જનસમાજમાંથી આપણી આ બુદ્ધિશક્તિ અને તર્કશક્તિ અને આપણી કાયદામાટેની યોગ્યતા પણ આવે છે; નહિતર એ સડ શામાંથી આવે છે? કેમ કે મારો પૃથ્વીતત્ત્વનો અંશ તે મને અમુક પૃથ્વીમાંથી આપવામાં આવેલો છે, અને જે જઠ્ઠતત્ત્વનો ભાગ છે તે બીજા (જલ) તત્ત્વમાંથી આપવામાં આવેલો છે, અને જે ઉષ્ણ અને અગ્નિતત્ત્વનો અંશ છે તે કોઈ અમુક ઉપાદાનતત્ત્વ (અગ્નિ)માંથી આપવામાં આવ્યો છે (કેમ કે કોઈ પણ વસ્તુ અસત્માં સમાતી પણ નથી, તેમ કોઈ પણ વસ્તુ અસત્માંથી આવતી પણ નથી, તે જ પ્રમાણે વઢી બુદ્ધિનો અંશ પણ કોઈ (ભાવરૂપ) ઉપાદાનમાંથી જ આવે છે.

૫. જેવું જનન એક કુદરતનો ગુપ્ત ભેદ છે, તેવું મરણ પણ

૩. સરસાવો સિસેરોક્ટ ડી લેજિબસ; ૧. ૭. અસત્-જેનું અસ્તિત્વ (દેખાતી) નથી એવી વસ્તુ. અભાવરૂપ વસ્તુ.

कुदरतनो एक गुप्त भेद छे; अर्थात् ते ज तत्त्वोमांथी संमिश्रण अने ते ज तत्त्वोमां पृथक्करण; अने ते (मरण) ए कांइ एवी वस्तु नथी के माणसे तेनाथी शरमावुं जोइये, केम के ते बुद्धियुक्त प्राणिनी प्रकृतिथी विरुद्ध नथी, अने आपणा बंधारणना तर्क (संकेत)थी विरुद्ध नथी.

६. ए तो स्वाभाविक छे के आ बाबतो आवा मनुष्योथी थवी जोइये, ए तो एक अवश्यनी ज बाबत छे; अने जो कोइ माणसने ए जो न जोइये, तो ते ने अंजीरना झाडमां रस पण न आववा दे. पण सर्व प्रकारे मनमां आ याद राख के घणा थोडा समयमां तुं अने ते बन्ने मरी जशो; अने थोडा ज बखतमां तमारां नाम पण तमारी पाछळ रहेशे नहि.

७. तारुं पोतानुं मानवुं लेइ ले, तो पछी “मने इजा करवामां आवी छे” एवी फरियाद पण जती ज रही छे. “मने इजा करवामां आवी छे”—एवी फरियाद तुं लेइ ले, अने ते इजा पण जती ज रही छे.

८. माणस जेवो होय छे, तेना करतां जे तेने वधारे खराब बनावतुं नथी, ते तेनी जिंदगानीने पण वधारे खराब बनावतुं नथी, तेम ज ते तेने बहारथी के अंदरथी कांइ इजा पण करतुं नथी.

९. जे (आखा विश्वने) उपयोगी छे तेनी प्रकृतिने आ करवानी जरूर पडी छे.

१०. तुं एम विचार के जे बने छे ते दरेक बाबत व्याजबी रीत्ये ज थाय छे, अने जो तुं ध्यानपूर्वक अवलोकन करतो होइश तो तने एम मालम पडशे ज. हुं फक्त वस्तुओनी परंपराना चालु-पणाविषे ज कहेतो नथी, पण जे न्याय्य छे अने दरेक वस्तुनी तेने घटती किमत ठरावे छे एवा कोइ (पुरुष)वडे जाणे करा-यली होय एवी वस्तुविषे पण हुं ए ज कहूं छुं. तो जाणे तें आरंभ करी दीघो होय तेम तुं आ पाछवा मांड; अने जे कांइ तुं करे

તે—સારા થવું, અર્થાત્ માણસ યથાર્થ રીત્યે સારો હોવો સમજાય છે તે અર્થમાં સારા થવું—એ બાબતની સાથે મઠીને કર. દરેક કાર્યમાં તું આ (સિદ્ધાન્ત)ને વઠગી રહે.

૧૧. જે માણસ તને હાનિ કરે છે તે જેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે તેવો અથવા તે જેવો અભિપ્રાય તને ધરાવરાવવો ઇચ્છે છે તેવો અભિપ્રાય તું વસ્તુઓવિષે ધરાવીશ નહિ, પળ વાસ્તવે તે વસ્તુઓ જેવી છે તેવીતરીકે તેઓ પ્રત્યે તું જો.

૧૨. માણસે હમેશાં આ બે નિયમો તૈયાર રાખવા જોઈયે; એક તો એ કે—મનુષ્યોના ઉપયોગને માટે જે કાંઈ અમલ કરનારી અને નિયમ બાંધનારી શક્તિનો વિચાર સૂચવે તે જ માત્ર કરવું; બીજું એ કે—જે તારી મૂલ સુધારે અને તારા અભિપ્રાયમાંથી તને ચઢાવે એવું મનુષ્ય તારી પાસે હોય તો તારો અભિપ્રાય બદલવો. પળ આ અભિપ્રાયનો ફેરફાર કરવો તે વ્યાજબી છે અથવા તો જનસમાજના સર્વસામાન્ય લાભનો છે એ વગેરે સમજાયાથી કરવો, પળ તે અભિપ્રાયનો ફેરફાર મજા આપે એવો દેસ્વાય છે અથવા પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરાવે એવો છે તેટલામાટે કરવો નહિ.

૧૩. તારામાં વિચારશક્તિ છે ? હા, છે.—ત્યારે તું તેને વાપરતો કેમ નથી ? કે જો આ વિચારશક્તિ પોતાનું કામ કરે તો તું બીજું શું ઇચ્છે છે ?

૧૪. તું એક ભાગતરીકે હયાતીમાં આવ્યો છે. જેમાંથી તું ઉત્પન્ન થયો તેમાં જ તું લય પામીશ; પળ કાંઈક રૂપાન્તર થતાં થતાં તેના બીજરૂપ તત્ત્વમાં ફરીને તારો અંગીકાર થશે.

૧૫. એક જ ચાચર ઉપર ધૂપના ઘળા કળ છે: એક કળ પહેલો (અગ્નિમાં) પડે છે, અને બીજો પછી પડે છે; પળ તેમાં કાંઈ તફાવત પડતો નથી.

૧૬. જો તું પુનઃ તારા સિદ્ધાન્તોઉપર અને વિચારશક્તિના

પૂજનઉપર આવીશ, તો હાલ જેમની દૃષ્ટિમાં તું એક પશુ અને વાનર જેવો છે, તેઓની દૃષ્ટિએ તું દશ જ દિવસમાં એક દેવ જળાશ.

૧૭. જાણે તું દશ હજાર વર્ષ જીવવાનો હોય તેમ વર્તીશ નહિ. તારે માથે મોત લટકે છે. જ્યાંલગી તું જીવે છે, જ્યાંલગી તારી સત્તામાં છે, ત્યાંલગી તું મલો થા.

૧૮. પોતાનો પાડોશી શું કહે છે, કરે છે અથવા ધારે છે, તે જોવાને દૃષ્ટિ નથી કરતો, પણ જે કાંઈ તે પોતે જ કરે છે તે ન્યાયયુક્ત અને પવિત્ર થાય તે જ જોવાને દૃષ્ટિ રાખે છે, તે માણસ કેટલી બધી માથાકૂટને દૂર રાખે છે; અથવા તો એગેથોન્ કહે છે તેપ્રમાણે બીજાઓની અધમ દશાએ પહોંચેલી નીતિપ્રત્યે તું આગલ પાછલ જોઈશ નહિ, પણ નીતિની રેલામાંથી આડો અવલો ચલ્યાવિના તું તારે સીધો દોડ્યો જા.

૧૯. જેને મરણપછીની કીર્તિની તીવ્ર ઇચ્છા છે તે વિચારતો નથી કે જેઓ તેને યાદ કરે છે તેમાંનો દરેક માણસ પણ ઘણી જલદીથી મરવાનો છે; પછી પાછા જેઓ તેમની જગોએ આવેલા હોય છે તેઓ પણ મરી જાય છે, અને એપ્રમાણે જેઓ મૂર્ખાઈ ભરેલી રીત્યે વચ્ચાણે છે અને મરી જાય છે તેવા મનુષ્યોની દ્વારા એ યાદગિરી પરંપરાથી ઉતરી આવેલી હોય છે, તેથી આખરે તે સમગ્ર યાદગિરી નાબૂદ થઈ જાય છે ત્યાંલગી એ (વિનાશનો ક્રમ) ચાલ્યા કરે છે. પણ ધારો કે જેઓ યાદ કરશે એવાં મનુષ્યો અમર પણ છે, અને એ યાદગિરી પણ અમર જ થશે, તો પણ એમાં તને શું? અને હું તો એકલું એમ જ નથી કહે તો કે ‘તેથી મુવેલાંને શું?’ પણ હું તો એમ પણ કહું છું કે “તેથી જીવતાને પણ શું?” હા, પ્રશંસાનો અમુક ઉપયોગ હોવા ઉપરાંત પ્રશંસા એ શું છે? કેમ કે (જો તું પ્રશંસાતરફ સ્વેચ્છા તો) તું બીજી કાંઈ વસ્તુને વલ-

ગીને કુદરતે તને આપેલી બક્ષીસ (બુદ્ધિ)નો અયોગ્ય સમયે (નિષ્કારણ રીતે ?) હાલ અનાદર કરે છે. * * * †.

૨૦. જે કોઈ પળ રીતે સુંદર હોય છે તેવી દરેક વસ્તુ સ્વતઃ સુંદર હોય છે, અને તેની પરિસમાપ્તિ તેના પોતામાં જ થાય છે, અને પ્રશંસા તે તેનો પોતાનો કોઈ ભાગ નથી. પ્રશંસાથી કોઈ વસ્તુ વધારે નઠારી કે વધારે સારી થઈ જતી નથી. અધમ વર્ગના લોકોવડે જે વસ્તુઓ સુંદર કહેવાય છે તેવિષે—દાસલા તરીકે ભૌતિક વસ્તુઓ અને કલાકૌશલ્યનાં કામોવિષે પણ હું આ જ કહું છું—કે નિયમ, સત્ય, શુભેચ્છા અને વિનયને બીજા કશાની જરૂર પડતી નથી. (તે જ પ્રમાણે જે કાંઈ વસ્તુતઃ સુંદર છે તેને બીજા કશાની જરૂર પડતી નથી.) આમાંની કેઈ બાબત (વસ્તુવાચી સુંદર છે, અને વસ્તુવાચી) બગડી જાય છે ? નીલમજેવી વસ્તુ વસ્તુવામાં ન આવે તેથી શું તે જેવી હતી તેના કરતાં સ્વચ્છ થઈ જાય છે ? અથવા સોનું, હાથીદાંત, કિરમજી રંગ, સારંગી, એક નાનું ચપ્પું, પુષ્પ, છોડ—એ શું નહિ વસ્તુવાચી બગડી જાય છે. ?

૨૧. જો જીવાત્માઓનું અસ્તિત્વ ચાલુ જ છે તો અનાદિ કાલથી હવામાં તેમનો કેવી રીતે સમાસ થાય છે ?—પણ વઢી આટલા વધા પુરાતન કાલથી જેઓને દાટવામાં આવેલા છે તેઓનાં શરીરોનો પૃથ્વી શી રીતે સમાસ કરે છે ? કેમ કે જેમ અહીં અમુક વસ્તુ લગી ટકીને,—પછી તે ગમે તેટલો વસ્તુ હોય—તો પણ આ શરીરોનો અંત અને વિશીર્ણભાવ બીજાં મૃતક શરીરોને માટે જગો કરે છે; તેપ્રમાણે જે આ જીવાત્માઓ કેટલોક સમય જીવાત્મારૂપે રહ્યા પછી વાયુતત્ત્વમાં નાસ્તી દેવામાં આવે છે તેઓ રૂપાન્તરને પામી વિસ્તરાઈ જાય છે, અને વિશ્વના બીજરૂપ ચૈતન્યમાં અંગીકાર પામવાથી અગ્નિ(તેજો)મય સ્વભાવ ધારણ કરે છે, તથા આ રીતે ત્યાં રહેવા આવનાર નવા જીવાત્માઓને

માટે જગો કરે છે. અને આ એવો જવાબ છે કે જે જવાબ જીવા-ત્માઓનું અસ્તિત્વ ચાલુ જ રહે છે એ સિદ્ધાન્તઉપર રહીને માણસ આપી શકે. પણ આપણે ફક્ત આપ્રમાણે દટાયલાં મનુષ્યનાં મહદાં વિષે જ વિચાર કરવાનો નથી, પણ જે પ્રાણિઓ દરરોજ આપણાં સ્વાવામાં આવે છે તે અને બીજા પ્રાણિઓની સંખ્યાવિષે પણ આપણે વિચાર કરવો જોઈયે. કેમ કે કેટલીએ સંખ્યા સ્વાહ જાય છે અને આપ્રમાણે એક રીતે તે સ્વાનાર માણસોના શરીરોમાં દટાય છે? અને તેમ છતાં પણ તેમનો રુધિરરૂપ પરિણામ થવાથી તથા વાયુ-તત્ત્વમાં અથવા તેજસૂતત્ત્વમાં તેમનું રૂપાન્તર થવાથી પૃથ્વી તેમનો સમાસ કરે છે.

આ બાબતના સત્યવિષે શી ચોકશી છે? વસ્તુઓના ઉપાદાનમાં તથા (આકારક) નિમિત્તકારણમાં વિભાગ કરવા એ જ એ બાબતના સત્યની ચોકશી છે. (૭. ૨૯.)

૨૨. આમ તેમ ઘસડાઈ જતો મા, પણ દરેક હિલચાલમાં ન્યાયને માટે માન ધરાવજે, અને તારા મનઉપર દરેક છાપ પડવાને પ્રસંગે તે ગ્રહણ કરવાની (અથવા સમજવાની) બુદ્ધિશક્તિને કાયમ રાખજે.

૨૩. હે વિશ્વ ! જે તને મળતું આવે છે, તે મને પણ અનુકૂલ જ છે. જે તારે માટે યોગ્ય સમયે છે તે મારે માટે પણ ઘણું બહેલું કે ઘણું મોડું નથી. હે પ્રકૃતિ ! તારા ઋતુઓ જે કાંઈ આપી છે તે દરેક વસ્તુ મારે તો ફલ છે. તારામાંથી સઘળી વસ્તુઓ ઉપજે છે, તારામાં સઘળી વસ્તુઓ રહે છે, અને તારામાં સઘળી વસ્તુઓ યાછી સમાય છે. પેલો કહે છે કે—‘સેક્રોપ્સનું પ્રિય નગર;’ અને તું શું એમ નહિ કહે કે—‘દેવાધિદેવનું પ્રિય નગર’?

૨૪. જો તારે શાન્ત રહેવું હોય તો પેલો તત્ત્વજ્ઞાની કહે છે કે—તું તને પોતાને ઘણી બાબતોમાં રોકીશ નહિ.—પણ જો એમ કહેવું વધારે સારું ન હોય તો પણ એવો વિચાર તો રાખજે કે—‘જે

આશ્ચર્યક હોય તે જ, અને જે કાંઈ સ્વાભાવિક રીતે સામાજિક હોય તેવા પ્રાણિની બુદ્ધિને જોડાયે તે જ, અને જે રીતે તે જોયતું હોય તે જ રીતે તું કર.' કેમ કે કોઈ વસ્તુ સારી રીતે કરવાથી જે શાન્તિ આવે છે તે જ શાન્તિ આ આપે છે એટલું જ નહિ પણ વઢી થોડી વસ્તુઓ કરવાથી જે શાન્તિ આવે છે તે શાન્તિ પણ આ આપે છે. કેમ કે આપણે કહીએ છીએ અમે કરીએ છીએ તેનો ઘણો સ્વરો ભાગ જરૂર વિનાનો હોવાથી, જો માણસ એ ભાગ કાઢી નાંખે તો તેને વધારે અવકાશ અને ઓછી બેચેની મળશે. તે પ્રમાણે દરેક પ્રસંગે માણસે પોતાને એમ પૂછવું જોઈએ કે—'બિન જરૂરી ચીજોમાંની આ એક તો નથી?' હવે માણસે વિનાજરૂરનાં કામો જ દૂર કરવાનાં નથી, પણ વઢી બિનજરૂરી વિચારો પણ દૂર કાઢવાના છે, કેમ કે આથી ફાજલ કૃત્યો પણ પાછલથી થશે નહિ.

૨૫. સારા માણસની જીવનપદ્ધતિ,—(અર્થાત્) જે માણસ સમગ્રમાંથી પોતાના ભાગે જે આવ્યું હોય તેથી સંતુષ્ટ તથા પોતાનાં ન્યાયી કૃત્યો અને પરહિતૈષી સ્વભાવથી સંતુષ્ટ એવા માણસની જીવનપદ્ધતિ તને કેવી રીતે ફાવે છે તે તું અજમાવી જો.

૨૬. તેં પેલી વસ્તુઓ જોઈ છે? આ વસ્તુઓ તરફ પણ જો. તું પોતાને વ્યગ્ર કરીશ નહિ. તું પોતાને સઘળો સાદો બનાવ. કોઈ ઓટું કરે છે. તે ઓટું કરે છે તે તે પોતાને જ કરે છે. તને કાંઈ પણ થયું છે? ઠીક; જે બને છે તે દરેક વસ્તુ પહેલેથી જ વિશ્વમાંથી તારે ભાગે નક્કી થઈ છે અને તે તને કાતી આપવામાં આવી છે. એક શબ્દમાં તારી જિંદગી ટૂંકી છે. તર્કબુદ્ધિ અને ન્યાયથી તારે વર્તમાન સમયનો લાભ લેવો જોઈએ. તું તારા આરામમાં મિતા-ચારી થજે.

૨૭. કાં તો એ એક સુવ્યવસ્થિત વિશ્વ છે, કે કાં તો એક

૪. એન્ટોનિનસ અત્રે વિશ્વના અને વ્યવસ્થાના અર્થમાં Kosmos શબ્દ વાપરે છે; અને તેમનો કહેવાનો ભાવ શો છે તે દર્શાવવું કઠણ છે.

અવ્યવસ્થા મેગો કરેલો સ્ત્રીચડો છે, તોય પળ તે એક વિશ્વ તો છે જ. પળ અમુક નિયમ તારામાં હોય, અને વિશ્વમાં તો અવ્યવસ્થા હોય એમ બની શકે ? અને આ પળ જ્યારે સઘડી વસ્તુઓ આવી નિરાઠ્ઠી અને વહેંચાઈ ગયેલી તથા એકબીજાસાથે મેઢવાઠ્ઠી છે ત્યારે-એમ બની શકે ?

૨૮. એક કાઠાં કામ કરનાર, બાયલા, હઠીલા, પશુજેવા, છોકરમત, જનાવરજેવા, મૂર્ખ, બનાવટી, હલકટ, દગાસોર અને જુલમી ચરિત્રવાઠો માણસ લ્યો:—

૨૯. જો વિશ્વમાં શું છે તે જે જાણતો નથી તે વિશ્વથી અજાણ્યો માણસ છે, તો વિશ્વમાં શું ચાલી રહ્યું છે તે જે જાણતો નથી તે કાંઈ ઓછો અજાણ્યો નથી. સામાજિક તર્કબુદ્ધિથી જે નાશી છુટે એવો તે એક ભાગી જનારો માણસ છે; બુદ્ધિનાં નેત્ર જે બંધ કરે છે એવો તે એક અંધ મનુષ્ય છે; જેને બીજાની જરૂર પડે છે અને જીવનને માટે ઉપયોગી એવી સઘડી વસ્તુઓ જેને પોતાની જ પાસેથી (મઠી આવે તેમ) નથી એવો તે એક નિર્ધન મનુષ્ય છે. જે બાબતો બને છે તેથી નાખુશ થઈને આપણી સામાન્ય પ્રકૃતિની બુદ્ધિથી જે પોતાને દૂર રેંચી લે છે અને અઠગો કરે છે એવો તે વિશ્વઉપર એક પાઠારૂપ છે, કેમ કે તે જ પ્રકૃતિએ આ ઉપજાવેલું છે, અને તેને પળ તે જ પ્રકૃતિએ ઉપજાવ્યો છે. બુદ્ધિવાઠાં (સમગ્ર) પ્રાણિઓનો આત્મા જે એક છે તેનાથી જે પોતાના આત્માને જુદો તોડી કોઢે છે, એવો તે એક આસ્વા રાજ્યમાંથી ફાડીતોડીને જુદો કરાયેલો એક ટુકડો છે.

૩૦. એક તત્ત્વાનુરાગી શરીરે કપડાવિનાનો છે, અને બીજો એક પળ પુસ્તકવિનાનો છે: અહીં વઠી બીજો એક અડધો નાગો

* આ સ્થલે ત્રણેય શબ્દ પેલા નાશી છુટનાર માણસને સંબોધીને મૂકેલો છે-એમ સમજવાનું છે. પ્ર. ક.

છે: તે કહે છે,—મારે સ્વાગને રોટલો પળ નથી, અને તે છતાં હું તર્કબુદ્ધિને અનુસાર રહું છું. મારી વિદ્યામાંથી મારા નિર્વાહનાં સાધન મને મળતાં નથી,[†] છતાં હું (મારી તર્કબુદ્ધિ અનુસાર) રહું છું.

૩૧. તું જે હુન્નર શીખ્યો હોય, તે પછી ગમે તેવો ગરીબી ભરેલો હોય, તો પળ તું તેને ચઢા અને તેનાથી સંતોષ માન; અને જેણે પોતાને કોઈ માણસનો જુલમી રાજા કે ગુલામ નહિ બનાવતાં, જેણે પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના સમગ્ર અંતરાત્માથી દેવોને સોંપી દીધું છે, એવા એક માણસતરીકે તારી બાકીની જિંદગીમાં પસાર કરી જા.

૩૨. એક દાસલાતરીકે વેસ્પાસિયનના સમયોનો વિચાર કર. તને સંઘઠી આવી જ બાબતો જણાશે—લોક લગ્ન કરતા, છોકરાં ઉછેરતા, માંદા થતા, મરતા, વિગ્રહ કરતા, ધંધો કરતા, જમીન સેડતા, ખુશામદ કરતા, દુરાગ્રહી રીત્યે ગર્વ કરતા, વહેમ સ્વાતા, કાવતરાં કરતા, કોઈને મરવો ઇચ્છતા, ચાલુ વસ્તુવિષે બડબડતા, પ્રેમ કરતા, સ્વજાનો એકઠો કરતા, રાજાના પ્રતિનિધિપણાને અને રાજાજેવી સત્તાને ઇચ્છતા. ઠીક ત્યારે, આ લોકોની જિંદગાની પળ હવે તો બિલકુલ છે જ નહિ. ફરી સ્વસીને દ્રેજનના સમય ઉપર જાવ. તે જ રીત્યે સમયના બીજા જુગોને અને આખી પ્રજાઓના જુગોને પળ અવલોકો, અને જુઓ કે મોટા પ્રયાસોપછી કેટલા બધા મરણ પામ્યા અને પંચતત્વોમાં ભઠી ગયા. પળ મુખ્યત્વે કરીને તો તારે તે માણસોવિષે વિચાર કરવો જોઈયે કે જેઓને તે તારી જાતે, જે તેઓના સ્વાસ બંધારણના અનુસાર હતું તે કરવાની ઉપેક્ષા કરીને નકામી બાબતોવિષે મુશ્કેલી જાણેલા છે, અને આ વિચારને તારે દૃઢતાપૂર્વક વઠાવી રહેવું. તથા તેથી સંતોષ પામવો. અને આમાં એ યાદ રાખવું આવશ્યક છે કે દરેક વસ્તુ ઉપર જે ધ્યાન આપવામાં આવે છે તેની સ્વાસ કિંમત અને પ્રમાણ હોય છે. કેમ કે

આપ્રમાણે જો તું નાની નાની બાબતોમાં ઘટે તે કરતાં બધારે તને પોતાને નહિ રોકે, તો તું અસંતોષને પામીશ નહિ.

૩૩. જે શબ્દો પહેલાં પ્રચલિત હતા તે શબ્દો હાલ જુના (અપ્રચલિત) થઈ ગયા છે: તે જ પ્રમાણે વઢી જેઓ જુના સમયમાં પ્રખ્યાત હતા તેમનાં નામ હાલ એક રીત્યે જુનાં થઈ ગયાં છે, (અર્થાત્ સ્વોચ્ચંદે પડવા લાગ્યાં છે); જેવાં કે—કેમિલ્સ, સીસો, બોલેસસ્, લિયોનેટસ્, અને તેમની પાછઠ થોડા વસ્તપછીના સ્કિપિયો અને કેટો પળ, પછી ઓગસ્ટસ્, તે પછી વઢી હેડ્ડિ એનસ્ અને એન્ટોનિનસ્. કેમ કે બધી વસ્તુઓ ચાલી જાય છે, અને તેમની વાત માત્ર રહે છે, અને સંપૂર્ણ શૂન્યકાર તેમને દાટી નાખે છે. અને આ હું કહું છું તે જેઓ આશ્ચર્યજનક રીત્યે જ્ઞાતક્યા છે તેઓના વિષે કહું છું. કેમ કે બાકીના તો પોતાનો પ્રાણ છોડે છે કે તરત જ તેઓ ગયેલા જ છે, અને કોઈ માણસ તેમના વિષે બોલતું જ નથી. અને આ વિષય સમાપ્ત કરતાં (એ પળ કહેવું જોઈયે કે) અમર યાદગિરી એ પળ શું છે ? એ એક કેવલ કાંઈ નથી. તો જેને માટે આપણે સ્વરા મનથી કષ્ટ કરવું જોઈયે એવું શું છે ? આ એક જ વસ્તુ—વ્યાજબી વિચારો, અને સામાજિક કાર્યો, અને જે કદી અસત્ય નથી એવા શબ્દો, અને એવો સ્વભાવ કે જે, જે કાંઈ બને છે તે સઘઠાને આવશ્યકતરીકે, હમેશની પેઠે, તે જ તત્ત્વમાંથી અને તે જ જાતના કારણમાંથી નિકઢી આવતા તરીકે આનંદપૂર્વક સ્વીકારે છે.

૩૪ તું તારે સુશીની સાથે (ભાગ્યદેવીઓમાંની એક) છોથોને શરણ થા, અને તેને તેની મરજીમાં આવે તે વસ્તુઓ (ના આકાર)માં તારા (ભાગ્ય—) તંતુને કાતવા દે.†

૩૫ જે યાદ કરે છે અને જે યાદ કરવામાં આવે છે તે બંનેમાંની તે દરેક વસ્તુ ફક્ત એક જ દિવસમાટે છે.

૩૬ તું નિરંતર અવલોકતો રહેજે કે બધી વસ્તુઓ ફેરફાર

થંદને બને છે, અને તું તારે એવી વિચાર કરવાની ટેવ પાડજે કે જે વસ્તુઓ હોય તેનો ફેરફાર કરવો અને તેઓના જેવી (બીજી) નવી વસ્તુઓ બનાવવી જેટલી વિશ્વને ગમે છે તેટલું બીજું કશું પળ ગમતું નથી. કેમ કે જે (હાલ) હયાતીમાં છે એવી દરેક વસ્તુ જે (ભવિષ્યમાં) થશે તેનું એક રીત્યે બીજ છે. પળ તું તો જે બીજો પૃથ્વીમાં અથવા (સ્ત્રીના) ગર્ભાશયમાં નાસ્તવામાં આવે છે તે વિષે જ વિચારે છે; પળ આ તો એક ઘણો હલકો વિચાર જ છે.

૩૭. તું થોડા ચલતમાં ગુજરી જઈશ, તો પળ હજી તું સાદો થયો નહિ, વ્યગ્રતાથી મુક્ત થયો નહિ, બાહ્ય વસ્તુઓથી રૂઝા થવાના વહેમથી રહિત થયો નહિ, અને સર્વપ્રત્યે માયાલુ સ્વભાવ વાલો થયો નહિ; તથા હજી પળ તું વ્યાજબી રીત્યે વર્તવામાં જ ઢહાપળ સ્થાપતો નથી.

૩૮ માણસોના (વર્તનનાં) નિયામક ધોરણો તપાસો, જેઓ ડાહ્યા હોય તેમનાં પળ એ ધોરણો તપાસો, કેવી જાતની વસ્તુઓથી તેઓ દૂર રહે છે, અને કેવી જાતની વસ્તુઓને તેઓ અનુસરે છે ?

૩૯. જે તને અશુભ છે તે બીજાના નિયામક ધોરણમાં અસ્તિત્વ જ ધરાવતું નથી; તેમ જ તારા આ શરીર આચ્છાદનના કોઈ વલનચલનમાં અને રૂપાન્તરમાં પળ તે અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. ત્યારે તે અશુભ છે ક્યાં ? તે અશુભ તારા એ ભાગમાં છે કે જેમાં અશુભ વિષેના વિચારો બાંધવાની શક્તિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ત્યારે આ શક્તિને તેવા વિચારો તું બાંધવા દે નહિ, તો સઘલું સારું જ છે. અને જો તે ભાગની નિકટમાં નિકટ જે છે, તે વિચારું શરીર કાપવામાં આવ્યું હોય, બાલવામાં આવ્યું હોય, પરુ અને સડાથી ભરાઈ ગયું હોય, તો પળ જે ભાગ આ વસ્તુઓવિષે વિચાર બાંધે છે તે ભાગને શાન્ત રહેવા દે, અર્થાત્ તેને એમ વિચારવા દે કે સ્વોટા માણસને તેમ જ સારા માણસને જે કાંઈ પળ એક સરસી

રીત્યે બને છે એવું અશુભ કે શુભ કાંઈ પળ નથી. કેમ કે જે કુદરતના વિરુદ્ધ રહે છે તથા જે કુદરતની અનુસાર રહે છે તેને એક સરસી રીત્યે જે આવી પડે છે તે કુદરતને અનુસાર પળ નથી અને કુદરતની વિરુદ્ધ પળ નથી.

૪૦. એક જ પદાર્થ અને એક જ આત્માવાહું એક જીવતા પ્રાણિ તરીકે આ વિશ્વને તમે નિરંતર ધારો; અને એવું અવલોકતા રહો કે—સઘડી વસ્તુઓ એક જ દૃષ્ટિને ઉદ્દેશીને, તે એક જ પ્રાણિની દૃષ્ટિને ઉદ્દેશીને છે; તથા એક જ ગતિથી સઘડી વસ્તુઓ કેવી ચાલે છે; તથા સઘડી વસ્તુઓ કેવી રીત્યે અસ્તિત્વવાળી સઘડી વસ્તુઓનાં સહકારી કારણોરૂપ છે; તેમ જ વળી સૂત્રની અસંક કાતળી તથા આસી જાળનું સંગ્રથન પળ અવલોકો.

૪૧. એપિકટેટસ્ કહેતો તેપ્રમાણે તું એક આ શવ (શરીર)—ને ઉઠાવીને લઈ જનાર એક અરૂપાત્મા છે. (૧. પ્ર. ૧૯).

૪૨. વસ્તુઓનું સ્થિત્યન્તર થાય એ કાંઈ અશુભ નથી, અને ફેરફાર થયા પછી વસ્તુઓ કાયમ રહે તેમાં કાંઈ શુભ પળ નથી.

૪૩. કાઠ એ એક બનતા બનાવોની બનેલી નદી અને તોફાની પ્રવાહ જેવો છે; કેમ કે એક વસ્તુ જેવી નજરે પડી કે તરત જ તે ઘસડાઈ જાય છે, અને તેની જગોએ બીજી વસ્તુ આવે છે, અને આ પળ ઘસડાઈ જશે.

૪૪. જે બને છે તે દરેક વસ્તુ વસંત ઋતુમાં ગુલાબ અને ઝનાઝામાં ફળની પેઠે પરિચિત અને સારી પેઠે જાણીતી છે; કેમ કે રોગ, મૃત્યુ, કલંક, વિશ્વાસઘાત અને બીજું જે કાંઈ મૂર્ખાઓને આનંદ આપે છે અને ચીડવે છે તે આવાં છે.

૪૫. વસ્તુઓની પરંપરામાં જે વસ્તુઓ પાછળ આવે છે તે હમેશાં આગળ ગયેલી વસ્તુઓને બરોબર બંધવેસતી હોય છે: કેમ કે આ વસ્તુપરંપરા એ ફક્ત જેનો કાંઈ પળ પરિણામ અવશ્ય થવો જોઈએ એવી અસંબદ્ધ વસ્તુઓની ફેવળ ગણના જેવી જ નથી,

પણ તેમાં બુદ્ધિપૂર્વક સંકલના હોય છે અને સઘળી અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુઓ સંવાદી રીતે સાથે ગોઠવેલી છે, તેથી જે વસ્તુઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે તે ફક્ત અનુક્રમ જ દર્શાવતી નથી, પણ એક અદ્ભુત સંબંધ દર્શાવે છે (૬. ૩૮; ૭. ૯; ૭. ૭૫, ટિપ્પણી.)

૪૬ હિરાક્લિટસ્ કહેતો હતો તે હમેશાં યાદ રાखો કે—પૃથ્વી-નું મૃત્યુ તેનું જલરૂપ થવું તે છે, જલનું મૃત્યુ તે તેનું વાયુરૂપ થવું તે છે; અને વાયુનું મૃત્યુ તે તેનું અગ્નિરૂપ થવું તે છે. અને તે જ પ્રમાણે વિપરીત ક્રમ પણ વિચારી લેવો. અને એ રસ્તો ક્યાં જાય છે તે વાત જે મૂલી જાય છે તે માણસવિષે પણ વિચાર કરો, અને માણસો જેની સાથે ઘણા જ નિરંતર સંબંધમાં આવે છે તે વિશ્વનિયામક બુદ્ધિશક્તિની જ સાથે કજિયો કરે છે—(એમ તમને જણાશે); જે વસ્તુઓને તેઓ નિત્ય મળે છે એવી વસ્તુઓ તેમને વિચિત્ર માસે છે: અને વિચારો કે આપણે ઝંઘતા હોઈએ તેમ આપણે કાંઈ કરવું કે બોલવું નહિ જોઈએ; અને આપણને શીખવવામાં આવ્યું છે તેમ પોતાનાં માબાપની પાસેથી શીખતાં છોકરાં-ઓની પેઠે જ કાંઈ કરવું તથા બોલવું જોઈએ નહિ.

૪૭. જો કોઈ દેવ તને એમ કહે કે તું આવતી કાલે મરી જઈશ અથવા તો પરમ દિવસ તો તું નક્કી જ મરી જઈશ, તો—જો તું અત્યંત અશ્રમ ભાવવાળો નહિ હોય તો—તું કાલે મરવાનું છે કે પરમ દહાડે મરવાનું છે તેની વધારે દરકાર નહિ રાખે—કેમ કે એમાં કેવો અલ્પ ફરક છે?—તો કાંઈક કાલે મરવા કરતાં તું કહી શકતો નથી એટલાં વર્ષપછી મરવાને કાંઈ મોટી બાબત ધારીશ નહિ.

૪૮. માંદાઓઉપર પોતાનાં ભવાં સંકોચી સંકોચીને પછી કેટલા વૈદ્યો મરી ગયા છે તેનો સતત વિચાર કર; અને કેટલા એ જોશીઓ બીજાઓનાં મોતની મોટા આઢંબર સાથે આગાહી

करी करीने पछी मरी गया; अने केटला बधा तत्त्वचिन्तको मोत अथवा अमरताविषे व्याख्यानो करी करीने पछी गुजरी गया; अने केटला बधा वीरो हजारोने मारीने पछी मरण पाय्या; अने पोते जाणे अमर होय एवी रीत्ये मनुष्योनी जिंदगानीओउपर क्रूर उद्धताइथी पोतानी सत्ता बापरीने पछी केटला बधा जुलमी राजाओ मरी गया; अने केटलां बधां शहेरो-एम कहिये तो हेलिस् अने पोम्पी अने हर्क्लेनस्, अने बीजां अगण्य शहेरो-तदन मरी गयां छे. ए गणतरीमां एक पछी एक जेमने तुं ओळखे छे ते सघळाने उमेर. एक माणस बीजाने दाटीने पछी मरण पायीने पडे छे, अने त्रीजो कोइ बळी तेने दाटे छे; अने आ बधुं ते थोडा ज समयमां बने छे. छेवटे, हमेशां ए तुं जोतो रहेजे के मानुषी वस्तुओ केवी अल्पायुषी अने निर्माल्य छे, अने जे गये काले एक श्लेष्मनो लपको हतो ते आवती काल एक दफनायलुं मडदुं अथवा तो भस्म थशे. तो आ दुंका समयमां थइने कुदरतने बंधबेसती रीत्ये पसार करी जा, अने जेवी रीत्ये जितफळ ज्यारे पक थाय छे त्यारे जे कुदरते तेने उत्पन्न कर्युं तेने आशी-वादि आपतुं अने जे झाडउपर ते उग्युं हतुं तेनो आभार मानतुं तूटी पडे छे तेवी ज रीत्ये संतोषमां तारा प्रवासनो अंत आण.

४९. जेना उपर आवी आवीने मोजांओ निरंतर पछडाय छे पण जे दृढ रीत्ये खडुं रहे छे अने तेनी आशपाशना जळना जुसाने वश करे छे एवा अणियाळा खडकना जेवो तुं था.

हुं दुःखी लुं, केम के मने आ थयुं छे- एम नहि (मानो), पण जो के मने आ थयुं छे तो पण हुं सुखी ज लुं, केम के हुं व्यथाथी मुक्त रहुं लुं, अने वर्तमानथी हुं कचराइ गयो नथी अने

५. ओविड्, मेट्. १५. २९३.

जो तमे हेलिस् अने एचियन् नगर बुरीनने माटे तपास करशो तो ते तमने जळनी नीचे डूबी गयेलां मालम पडशे.

ભવિષ્યથી હું ડરતો પળ નથી. કેમ કે આવી બાબત તો દરેક માણસને થઈ શકે તેવી છે; પળ આવે પ્રસંગે દરેક માણસ વ્યથાથી મુક્ત રહી શકત નહિ. તો પછી આ સદ્ભાગ્ય છે (એમ માનવા કરતાં) આ કાંઈક દુર્ભાગ્ય છે એમ (માનવું જોઈયે) શા માટે ? અને જે મનુષ્યની પ્રકૃતિથી આહું ફંટાતું ન હોય તેને તું સઘછાને સઘછા પ્રસંગે દુર્ભાગ્ય કહે છે કે ? અને જ્યારે કોઈ વસ્તુ મનુષ્યની પ્રકૃતિની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ ન હોય, ત્યારે તને તે વસ્તુ મનુષ્યની પ્રકૃતિથી આડી ફંટાતી જણાય છે કે ? ઠીક, ત્યારે પ્રકૃતિની ઇચ્છા તો તું જાણે છે. ત્યારે આ જે બન્યું છે, તે તને ન્યાયી, ઉદાર મનવાળો, મિતાહારી, ડાહ્યો, અવિચારી વિચારો અને અસત્યની સામે સહીસલામત થતાં અટકાવશે કે ? તે તને સમ્યક્તા, સ્વતંત્રતા, અને બીજી દરેક વસ્તુ કે જેની હાજરીથી મનુષ્યનો સ્વભાવ જે તેનું પોતાનું છે તે સઘછું મેલ્લવે છે, તે રાક્ષતાં તને અટકાવશે કે ? જે તને ચીડતરફ દોરી જાય છે તેને પણ આ સિદ્ધાન્ત લાગુ પાડવાને દરેક પ્રસંગે તું યાદ રાખ જે કે—આ એક દુર્ભાગ્ય નથી, પણ ઉમદી રીત્યે તે સહન કરવું એ સારું ભાગ્ય છે.

૫૦. જો કે તે એક હલકી વાત છે, તો પણ જેઓ જિંદગીને ચિઠ્ઠટ રીત્યે વઢગી રહ્યા છે તેઓને અવલોકન નીચે કાઢવા તે પણ મૃત્યુને તુચ્છ ગણવા (શીખવા) માટે એક ઉપયોગી મદદ છે. ત્યારે જેઓ જલદી મરી ગયા છે તેઓ કરતાં પેલાઓએ શું વધારે પ્રાપ્ત કર્યું છે ? કેડિસિઅનસ, ફેબિઅસ, જુલિઅનસ, લેપિડસ, અથવા તેમના જેવો બીજો હરકોઈ માણસ કે જેઓએ ઘણાઓને દાસ્યા છે અને પછી તેઓ પણ ઉપાડી લેઈ જવાયા છે, તેઓ છેવટે તેઓની કબરોમાં ગમે ત્યાં પડેલા છે. સર્વાઠે જોતાં (જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચેનો) ગાળો નાનો છે; અને આ ગાળો પણ કેટલી માથાકુટથી, અને કેવા પ્રકારના લોકોની સંગતિમાં,

અને કેવા નિર્બલ શરીરમાં મહેનતભરેલી રીતે ગાઢવો પડે છે તેનો વિચાર કરો. તો આ જિંદગીને કોઈ કિંમતી વસ્તુ સમજશો નહિ. † કેમ કે તારી પાછળ ગયેલા પુષ્કળ કાઠતરફ જો, અને જે તારી આગળ આવવાનો છે તેતરફ પણ જો, તે પણ અનંત કાઠ છે. ત્યારે આ જનંત કાઠમાં જે ત્રણ દિવસ જીવે અને જે ત્રણ જમાના જીવે એ બેમાં શો ફરક છે ?

૫૧. હમેશાં ટૂંકા રસ્તા તરફ દોડી જાવ; અને ટૂંકો રસ્તો એ સ્વાભાવિક છે: તે પ્રમાણે દરેક વસ્તુ પ્રબલમાં પ્રબલ તર્કબુદ્ધિની સાથે બંધબેસતી આવે તેમ કહો અને કરો. કેમ કે એવો ઉદ્દેશ માણસને કડાકૂટમાંથી[†], લડાલડમાંથી, અને સઘળી કૃત્રિમતા તથા આડંબરી દેખાવોમાંથી મુક્ત કરે છે.

૬. આ હોમરના નેસ્ટરને ઉદ્દેશીને કહેલું છે; તે ટ્રોયના વિગ્રહમાં દોઢસો વર્ષના યુદ્ધ પારની પેઠે અને જે કહેવામાં આવે છે તે વાત ધરી હોય તો આધુનિક સમયમાં થયેલા બીજા કેટલાક કે જેઓએ પાર કરતાં પણ બીસ કે ત્રીસ વર્ષ વધારે રેંચી કાઢ્યાં હતાં તેઓની પેઠે, ત્રીજા જમાનાલગી જીવતો હતો; તો પણ છેવટે તેઓ મરી ગયા જ છે. એન્ટોનિનસના લેખમાં Trigerenion શબ્દ વાપર્યો છે. કેટલાક લેખકોવડે નેસ્ટરને Trigeron નામ આપવામાં આવ્યું છે; પણ અહીં કદાચ હોમરના Terenios ippota Nestor ને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું હોય.

૫.

સવારમાં જ્યારે તું પોતાની खुशीવિના ઉઠે, ત્યારે (તારા મનમાં) આ વિચારને હાજર રહેવા દે—કે—હું એક મનુષ્યપ્રાણિના જેવું કાર્ય કરવા ઉતું છું. ત્યારે જેને માટે હું હયાતી ધરાવું છું અને જેને માટે મને દુનિયામાં આળવામાં આવ્યો હતો તે વસ્તુઓ કરવાને માટે હું જાઉં છું તો હું શામાટે અસંતુષ્ટ છું ? અથવા શું હું આટલામાટે જ—પથારીઓમાં પડ્યા રહેવાને અને મને પોતાને ગરમ રાખવા માટે જ—સજાયો છું ? પળ આ (પડી રહેવું) વધારે મજાનું છે—ત્યારે તું શું તારી મજા લેવાને માટે જીવે છે, અને કામ અથવા શ્રમમાટે બિલકુલ નહિ ? તું શું નાના છોડવાઓને, નાનાં પક્ષિઓને, કીડિયોને, કરોઝિયાઓને, મધમાંસીઓને વિશ્વમાં પોત-પોતાના વિવિધ (કાર્ય) ભાગોને વ્યવસ્થામાં મૂકવાને એકઠા કામ કરતાં જોતો નથી ? અને એક મનુષ્યપ્રાણિનું કર્તવ્ય કરવાને તું શું નાચુશ છે, અને જે તારા સ્વભાવાનુસાર છે તે કરવાને તું ઉતાવળ નથી કરતો ?—પરંતુ આરામ લેવો તે પળ જરૂરનું છે.—તે જરૂરનું છે સ્વરૂં પળ કુદરતે આની પળ હૃદ ઠરાવી છે; કુદરતે સ્વાવાને અને પીવાને બંનેને હૃદ ઠરાવી છે, અને તે છતાં તું આ હૃદની બહાર—જે પૂરતું છે તેની બહાર—જતો રહે છે; પળ તારાં કામોમાં તો એમ નથી, પળ તેમાં તો તું જે કરી શકે તેમ છે તે કરતાં પળ થોડું કરીને અટકી પડે છે. તેથી તું તને પોતાને ચહાતો નથી, કેમ કે જો તું તને પોતાને ચહાતો હોત તો તું તારી પ્રકૃતિને અને તેની ઇચ્છાને પળ ચહાતો હોત. પળ જેઓ પોત પોતાના વિવિધ હુન્નરોને ચહાય છે, તેઓ નહાયાવિના અને સ્વાધા પળ વિના તેમાં કામ કરી કરીને થાકી જાય એટલું કામ કરે છે; પળ એક સરાળીઓ સરાળીઆના હુન્નરની, અથવા નૃત્ય કરનારો નૃત્યકળાની, અથવા ધનને ચહાનાર તેના ધનની, અથવા મિથ્યા-

મિમાની તેની થોડીશી કીર્તિની જેટલી કિમત ગણે છે, તેથી પળ ઓછી કિમત તું તારી પોતાની પ્રકૃતિની ગણે છે. અને આવા માણસો, જ્યારે તેઓને કોઈ વસ્તુમાટે તીવ્ર પ્રેમ હોય છે ત્યારે, જે વસ્તુઓને માટે તેઓને કાઢજી હોય છે તે વસ્તુઓને પૂર્ણ કરવા કરતાં કાંઈક ખાવાનું કે ઉંઘવાનું પણ પસંદ કરતાં નથી. પણ જનસમાજને લાગતાં વઠગતાં જે કામો છે તે તારી દૃષ્ટિ વધારે હલકાં અને તારા શ્રમને માટે ઓછાં યોગ્ય જણાય છે ?

૨. જે વ્યગ્રતાજનક અને અયોગ્ય છે એવા દરેક સંસ્કારને પાછો હઠાવવો અને મૂંસી નાંખવો, અને એકદમ સમગ્ર શાન્તિમાં આવવું કેવું સહેલું છે.

૩. તારે માટે યોગ્ય થવાને જે કુદરતપ્રમાણે હોય તે દરેક શબ્દ અને કૃત્યવિષે વિચાર કર; અને જે ઠપકો કોઈ લોકોતરફથી આવે છે તેથી તેમ જ તેમના શબ્દોથી તું તારે રસ્તેથી આડો જઈશ નહિ, પણ જો કોઈ વસ્તુ કરવા કે કહેવા જેવી સારી હોય તો તેને તું તારે માટે અયોગ્ય ગણીશ નહિ. કેમ કે તે મનુષ્યોને અમુક દોરનાર સિદ્ધાન્તો હોય છે તથા તેઓ પોતાની અમુક લાગણીને અનુસરે છે; તે વસ્તુઓની તું દરકાર કર નહિ; પણ તારી પોતાની પ્રકૃતિ અને સર્વસામાન્ય પ્રકૃતિને અનુસરતો સીધો આગઢ વધ્યે જા; અને (તારી પ્રકૃતિ તથા સર્વસામાન્ય પ્રકૃતિ) એ બંનેનો રસ્તો એક જ છે.

૪. જે તત્ત્વમાંથી હું હમેશા શ્વાસ લેઉં છું તે જ તત્ત્વમાં મારો શ્વાસ છોડીને, જે પૃથ્વીમાંથી મારા પિતાએ વીર્ય અને માતાએ રજ-સનો તથા મારી ધાવે દુધનો સંચય કર્યો, જેમાંથી આટલાં બધાં વર્ષો મને ખાનપાન પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં, જેના ઉપર હું પગ મૂકું છું ત્યારે અને આટલાં બધાં કામોમાટે હું તેનો દુરુપયોગ કરું છું ત્યારે જે મને ધારણ કરી રાખે છે, તે જ પૃથ્વીઉપર પડીને હું

જમીનદોસ્ત થઈશ અને વિરમીશ ત્યાંલગી જે કુદરતપ્રમાણે બન્યા કરે છે તે વસ્તુઓમાં થઈને હું ચાલ્યો જાઉં છું.

૫. તું કહે છે, માણસો તારી વાર્તાવિનોદની શક્તિને વચાળી શકતા નથી—ભલે એમ હો; પણ બીજી ઘણી વસ્તુઓ છે કે જેઓ વિષે તું એમ કહી શકે તેમ નથી કે કુદરતવડે હું તેઓમાટે નથી સૃજાયો. ત્યારે જે ગુણો કેવળ તારી સત્તામાં હોય એવા ગુણો તું દર્શાવ, —(જેવા કે) નિખાલસપણું, ગંભીરતા, શ્રમસહિષ્ણુતા, મોજ-શોખપ્રત્યે અભાવ, તારે ભાગે જે આવ્યું હોય તેથી તથા થોડી વસ્તુઓથી સંતોષ, પરહિતૈષા, મોઝાપણું, અતિપરિગ્રહની અરુચિ, ક્ષુદ્ર ચેષ્ટાથી રહિતપણું, ઉદારમન. જેમાં કુદરતી અશક્તતા અને અયોગ્યતાનું કાંઈ પણ વ્હાનું નથી એવા કેટલા બધા ગુણો દર્શાવી આપવાને તું હાલ તત્કાલ જ શક્તિમાન છે તે તું જોતો નથી ! અને તે છતાં તું જાણી બુજીને નિર્ધારેલા નિશાનકરતાં હેઠળ રહે છે: અથવા તો કુદરતવડે સ્વામીભરેલી રીત્યે તને સામગ્રી પૂરી પાડવામા આવેલી હોવાથી બડબડવાને, અને કંજુસ થવાને, અને ખુશામદ કરવાને, અને તારા નિર્માલ્ય શરીરનો દોષ કાઢ્યા કરવાને, અને માણસોને ખુશી કરવાને પ્રયત્ન કરવાને, અને મોટો દેખાવ કરવાને, અને તારા મનમાં આટલો બેચેન થવાને તને શું ફરજ પાડવામાં આવી છે ? દેવોના સોગનઉપર કહું છું કે એમ તો નથી જ: પણ તું આ વાતોમાંથી ઘણા લાંબા વચ્ચત ઉપર મુક્ત કરાયો હોત. ફક્ત જો સ્વહં જોતાં સમજવામાં કાંઈક મંદ અથવા ઠંડો હોવાને માટે તારા ઉપર દોષારોપ ન થઈ શકે તેમ હોય, તો તારે આ વાતમાં પણ—તેની ઉપેક્ષા કર્યાવિના તેમ જ તારી બુદ્ધિની મંદતામાં આનંદ નહિ માનતાં—તારે (તે બુદ્ધિની મંદતા દૂર કરવાને) પ્રયત્ન કરવો જોઈયે.

૬. એક માણસ, જ્યારે તેણે બીજાની કાંઈ સેવા કરી હોય છે ત્યારે તેણે તે બીજા માણસ ઉપર કાંઈ મહેરબાની કરી હોય તેમ

તેને નામે માંડવા તૈયાર હોય છે. બીજો માણસ આમ કરવાને તૈયાર હોતો નથી, તોપણ તેના મનમાં તે પેલા બીજા માણસને પોતાના દેણદારતરીકે ગણે છે અને તેણે પોતે જે કર્યું છે તે તે જાણે છે. એક ત્રીજો માણસ જે તેણે કર્યું હોય છે તે એક રીત્થે જાણતો પણ નથી, પણ જેણે દ્રાક્ષો ઉત્પન્ન કરી છે એવા એક દ્રાક્ષના વેલાની પેઠે તેનું પોતાનું ફઠ એક વાર ઉત્પન્ન કર્યાપછી બીજા કશાને શોધતો જ નથી. દોઢ્યા પછી ઘોડો, શિકારને પકડી પાઢ્યા પછી કુતરો, મધ બનાવ્યા પછી મધમાંત્રી, જેમ બીજાઓને આવીને તે જોવાને માટે બોલાવતાં નથી, તેમ એક માણસ એક મહું કામ કર્યા પછી તે બીજાઓને આવીને જોવાને બોલાવતો નથી, પણ જેમ દ્રાક્ષનો વેલો મોશમમાં બીજી દ્રાક્ષ ઉત્પન્ન કરવા આગલ ચાલે છે તે પ્રમાણે તે બીજું કૃત્ય કરવા આગલ વધે છે. ત્યારે એક રીત્થે આગલ પાછલ જોયાવિના જેઓ કામ કર્યે જાય છે તેવાં પેલાં પૈકીના એક માણસે પણ થવું જોઈયે ?—હા. પણ તેમાં આ એક જ બાબત જરૂરની છે, તે એ કે માણસ પોતે જે કરે છે તે ધ્યાનમાં રાખવું તે: કારણ કે એમ કહી શકાય કે—પોતે સામાજિક રીત્થે કામ કરે છે એમ સમજવું તથા તેનો સામાજિક ભાગીદાર પણ તે સમજે એમ ઇચ્છવું એ બેશક, એક સામાજિક પ્રાણિનું લક્ષણ છે.—જે તું કહે છે તે સાચું છે, પણ જે હાલ કહેવામાં આવે છે તે તું સ્વરી રીત્થે સમજતો નથી: અને આ કારણને લીધે, જેઓના વિષે હું આગલ બોલી ગયો તેવા માણસોમાંનો એક તું પણ થઈશ, કેમ કે તેઓ પણ અમુક તર્કા-ભાસથી સ્વોટે માર્ગે દોરાઈ જાય છે. પણ જે કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ સમજવાનું તું પસંદ કરીશ તો તેથી કોઈ સામાજિક કાર્ય કરવાનું તારાથી પડતું મહેલાશે એવો ભય તું રાત્રીશ નહિ.

૭. એથેન્સ નગરના વાસીઓની પ્રાર્થના (જુઓ): હે પ્રિય (દિવસ્પતિ !) ઇયુસ્ ! એથેન્સવાસીઓનાં સ્વેડેલાં સ્વેતરોડપર

અને મેદાનોઉપર વર્ષો, વર્ષો.—સ્વરૂં જોતાં આપણે કાંઈ પળ યાચના કરવી જ જોઈયે નહિ, અથવા આવી સાદી અને ઉમદા પદ્ધતિમાં યાચના કરવી જોઈયે.

૮. (વૈચરાજ) એસ્ક્યુલેપિયસે આ માણસને ઘોડે બેસવાની કસરત કરવાનું, અથવા ઠંડાપાળીથી ન્હાવાનું, અથવા પગરલાં પહેર્યા વિના ચાલવાનું બતાવ્યું છે એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે જેમ આપણે સમજીયે એ છિયે; તેમ જ જ્યારે એમ કહેવામાં આવે કે વિશ્વની કુદરતે આ માણસને માટે વ્યાધિ અથવા સ્વોડ અથવા હાનિ અથવા એવી જાતનું બીજું કાંઈ નિર્દિષ્ટ કર્યું છે (એમ કહેવામાં આવે) ત્યારે પળ આપણે સમજવું જોઈયે. કેમ કે પહેલાં દાસ-લામાં તો ‘નિર્દિષ્ટ કરવું’ એનો અર્થ જ કાંઈક આવો છે:—તેણે આ માણસને માટે આરોગ્ય પ્રાપ્તિમાટે યોગ્ય બાબતતરીકે આ બતાવ્યું; અને બીજા દાસલામાં તેનો અર્થ એવો છે કે—જે દરેક માણસને આવી પડે છે (અથવા યોગ્ય બને છે) તે એક રીતે તેના કર્મ-લેખને અનુરૂપ ઠરાવવામાં આવેલું હોય છે. કેમ કે જેમ મીંતો અથવા પિરામિડોમાં ચોરસ બનાવેલા પથ્થરો જ્યારે તે કોઈ પ્રકારના સંબંધમાં એક બીજા સાથે બંધબેસતા આવે છે ત્યારે કારી-ગરો કહે છે કે તે યોગ્ય છે, તેમ આપણે જ્યારે કહીયે છિયે કે અમુક બાબતો આપણને યોગ્ય છે ત્યારે જે કહેવાનો અર્થ છે તે આ છે. કેમ કે તેમાં એક સરખું યોગ્યપણું (બંધબેસતાપણું) છે. અને જેમ સઘડાં શરીરોમાંથી આ વિશ્વનું શરીર પળ જેવું છે તેવું બનેલું છે, તેમ સઘડાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં કારણોમાંથી આવશ્યકતા (નિયત ભાવિ) જે કારણરૂપે છે તે કારણરૂપે બનેલ છે. અને જેઓ કેવળ અજ્ઞાન છે તેઓ પળ મારા કહેવાનો અર્થ સમજે છે, કેમ કે તેઓ કહે છે કે—(અવશ્યંભાવિતાએ, નિયતિએ) અમુક માણસને આ પ્રાપ્ત કરાવ્યું. ત્યારે આ તેને પ્રાપ્ત થયું છે અને આ તેને

માટે નિર્દિષ્ટ કરાયલું હતું. ત્યારે આ વસ્તુઓનો તેમ જ જે (વૈદ્ય-રાજ) એસ્ક્યુલેપિયસ નિર્દિષ્ટ કરે છે તે વસ્તુઓનો આપણને સ્વીકાર કરવા ઘો. તેણે નિર્દિષ્ટ કરેલા ઉપાયોમાં અલબત્ત ઘણા ઉપાયો તો (આપણને) રુચે નહિ તેવા પણ હોય છે, પણ આરોગ્યની આશામાં આપણે તેઓને સ્વીકારીએ છીએ. જે સામાન્ય કુદરતને સારું લાગે તેવું વસ્તુઓનું પૂર્ણ થવું અને સિદ્ધ થવું તે તારાવડે તારી તન્દુરસ્તી જેવા જ પ્રકારનું ગણાવા દે. અને જો કે તે તને અળગમતું લાગે તો પણ જે બને છે તે દરેક વસ્તુને તું તે જ પ્રમાણે સ્વીકાર, કેમ કે તે આ પરિણામ તરફ લેઈ જાય છે,— અર્થાત્ વિશ્વની તન્દુરસ્તી અને ડ્યુસ (વિશ્વ)ની અબાદી અને સુખ તરફ લેઈ જાય છે. કેમ કે જો આશા વિશ્વને માટે તે ઉપ-યોગી ન હોત તો ડ્યુસે (અર્થાત્ વિશ્વાત્માએ) માણસ ઉપર જે કાંઈ આણેલું હોય છે તે તે આણત જ નહિ. વઢી કોઈ પણ વસ્તુની પ્રકૃતિ, ગમે તે હોય તો પણ તેથી જેનું નિયમન થાય છે તેને યોગ્ય ન હોય એવું કાંઈ પણ તે કરાવતી નથી. ત્યારે તારા ઉપર જે કાંઈ આવી પડે છે તેથી તારે બે કારણોથી સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ; એક કારણ તો એ કે તે તારે માટે કરાયલું હતું અને તારે માટે નિર્ધારિત હતું, અને તારા નિયત પ્રારબ્ધસાથે કતાયલાં ઘણા જ પ્રાક્તન કારણોમાંથી પહેલેથી એક રીતે તે તને ઉદ્દેશીને જ હતું; અને બીજું કારણ એ કે જે કાંઈ દરેક માણસને નિરાઢી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ વિશ્વનિયામક સત્તાને તો સુખ અને પૂર્ણતાનું કારણ હોય છે એટલું જ નહિ પણ વઢી તે તો તે સત્તાના સાંતત્ય (એટલે ચાલુપણા)નું કારણ પણ હોય છે. વિભાગો અથવા તો કારણો એ બેમાંથી એકના પણ સંબંધ અને પ્રવાહમાંથી જો તું કાંઈ પણ જુદું કાપી કાઢે તો આશ્વી રચનાનું અલંકૃતપણું તૂટી જાય છે. અને જ્યારે તું અસંતોષ પામે છે, ત્યારે તું તારી સત્તામાં હોય તેટલે અંશે (કાંઈ પણ) કાપીને જુદું પાડે છે અને કાંઈ પણ વસ્તુને

તું તારા રસ્તામાંથી દૂર કરવાને એક રીતે પ્રયત્ન કરે છે.

૯. જો સ્વરા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દરેક વસ્તુ કરવામાં તું ફતેહમંદ ન થાય તો તું કંટાળીશ નહિ, તેમ જ નિરાશ થઈશ નહિ, તેમ જ અસંતુષ્ટ થઈશ નહિ; પણ જ્યારે તું નિષ્ફળ થયો હોય ત્યારે તું ફરીને પાછો આવજે, અને જે તું કરે છે તેનો વધારે મોટો ભાગ જો મનુષ્યના સ્વભાવ સાથે બંધ બેસતો હોય તો તું સંતોષ પામજે અને તું જે આની પ્રત્યે પાછો ફરીને આવે છે તેને ચઢાજે; પણ તત્ત્વજ્ઞાન જાણે તારું ધણી હોય તેમ તેનો (એટલે તત્ત્વજ્ઞાનનો) આશ્રય લેઈશ નહિ, પણ જેઓની આંખો આવેલી હોય તેઓ પેટે વર્તે અને વાદલીનો કડકો અને ફેંડાની રસી લગાડે અથવા બીજો કોઈ કોઈ લેપ લગાડે છે, અથવા પાણીનાં પોતાં મૂકે છે તેમ તું કરજે. કેમ કે આ પ્રમાણે તું બુદ્ધિ શક્તિની આજ્ઞા માનવામાં નિષ્ફળાં થઈશ નહિ, અને તું તે બુદ્ધિશક્તિમાં વિશ્રાન્તિ પામીશ. અને યાદ રાખ કે તારી પ્રકૃતિને જે જોડ્યે છિયે તે વસ્તુઓ જ તત્ત્વજ્ઞાનને પણ જોડ્યે છિયે; પણ તારી ઇચ્છા તો જે પ્રકૃતિ પ્રમાણે નથી તેવું બીજું કાંઈક મેલવાવાની હોય,—તેની મના કરવામાં આવે, (તારા મનમાં તો એમ હોય કે) શામાટે (એમ થાય), હું આ (જે કરું છું) તેનાથી વધારે અનુકૂળ શું છે ? પણ આપણને મોજશોખ ઠગે છે તેનું આ કારણ નથી શું ? અને મોટું મન, સ્વતંત્રતા, સાદાઈ, સમચિત્તતા, પવિત્રતા શું વધારે રુચિ-કર નથી કે ?—તેનો વિચાર કર. કારણ કે, જ્યારે સમજવાની શક્તિ અને જ્ઞાન ઉપર જે આધાર રાખે છે તે સઘળી વસ્તુઓની સલામતી અને સુખમય ગતિવિષે તું વિચાર કરે છે, ત્યારે સુદ ડહાપણ કરતાં શું વધારે રુચિકર છે ?

૧૦. વસ્તુઓ એવા પ્રકારના આવરણમાં રહેલી છે કે તેઓ, થોડા અને સાધારણ તત્ત્વચિન્તકોને નહિ, પણ ઘણા અને અસાધારણ તત્ત્વચિન્તકોને કેવળ ન સમજી શકાય તેવી જણાઈ છે;

ઘટલું જ નહિ પણ ખુદ વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનીઓને પણ તેઓ સમજવી કઠણ જણાય છે. અને આપણે કરેલો સઘળો સ્વીકાર તે ફરી જાય તેવો હોય છે; કેમ કે જે માણસનો મત કદી ફરતો નથી એવો માણસ છે ક્યાં ? ત્યારે તારા વિચારોને ખુદ તેમના વિષયરૂપ પદાર્થો પ્રત્યે તું લેઈ જા, અને વિચાર કે તે પદાર્થો કેવા ટુંકા આયુષ્યવાળા અને નિર્માલ્ય છે, અને વઢી તેઓ કોઈ ગંધાતા કૃપણના, અથવા કોઈ કૂટળીના, અથવા કોઈ લુટારાના કબજામાં હોય છે. પછી જેઓ તારી સાથે રહે છે તેઓની નીતિ તરફ ફર, અને તેઓમાંના સડથી અનુકૂળ માણસો પણ ભાગ્યે જ વેઠી શકાય એવા હોય છે; માણસ પોતે પોતાને જ વેઠી લેવાને મુશ્કેલીથી સમર્થ થાય છે એવિથે તો આપણે કાંઈ કહેતા જ નથી. તો પછી આવા અંધકારમાં અને કાદવમાં અને પદાર્થ તથા સમય એ બંનેના આવા નિરંતર પ્રવાહમાં, તથા ગતિના અને ગતિમાન્ વસ્તુઓના (પણ) આવા નિરંતર પ્રવાહમાં, ઘણું કિમતી ગણવા યોગ્ય શું છે અથવા તો ગંભીરપણે તેની પાછળ લાગવા યોગ્ય પદાર્થ પણ શો છે તે હું કલ્પી (પણ) શકતો નથી. પણ તેથી ડલટી-પોતાને પોતાની મેઠે સાંત્વન આપવાની, અને કુદરતી પૃથક્કરણની રાહ જોવાની અને તેમાં થતા વિલંબથી નહિ ચીડાવાની, અને આ (નીચેના) સિદ્ધાન્તોમાં પડ્યા રહેવાની દરેક માણસની ફરજ છે:—એક (સિદ્ધાન્ત) તો એ કે—જે વિશ્વની કુદરતને અનુરૂપ નથી તેવું કાંઈ પણ મને થવાનું નથી; અને બીજો (સિદ્ધાન્ત) એ કે—મારા દેવ અને અન્તર્યામી વિરુદ્ધ વર્તવું એ મારી શક્તિમાં નથી: કેમ કે મને એમ વર્તવાની ફરજ પાડે એવો કોઈ પણ મનુષ્ય છે જ નહિ.

૧૧. હાલ મારા આત્માને હું શામાં રોકું છું ? પ્રત્યેક પ્રસંગે મારે મને પાતાને આ પ્રશ્ન પૂછવો જોઈયે, અને જેને સડ નિયામક તત્ત્વ કહે છે એવું મારા આ કાર્યભાગમાં શું છે ? અને મારામાં હાલ કોનો આત્મા છે ?—એક બાલકનો, કે એક યુવાન માણસનો,

કે એક નિર્ગળ સ્ત્રીનો, કે એક જુલમી રાજાનો, કે એક પાઠેલા પશુનો, કે એક જંગલી હેવાનનો ? તેનો મારે તપાસ કરવો જોઈયે.

૧૨. જે ઘણાઓને સારી જણાય છે એવી चीजો કેવા પ્રકારની છે ? આમાંથી પણ આપણે કાંઈ શીખી શકીએ. જો કોઈ માણસ અમુક બાબતો—જેવી કે ડહાપણ, મિતાહર, ન્યાય, હિમત—વગેરેને સ્વસ્વર સારી તરીકે સમજે, તો તે પ્રથમ આ બાબતોને સમજ્યા પછી વસ્તુતઃ જે સારું છે તેની સાથે જે એકરાગમાં ન હોય એવી કોઈ પણ વસ્તુને[†] સાંભળવાને સહન કરશે નહિ.[†] પણ જો કોઈ માણસ જે બાબતો ઘણા માણસોને સારી તરીકે જણાય છે એવી બાબતોને સારી તરીકે પ્રથમ સમજ્યો હશે, તો કોઈ હાસ્યરસિક લેખકે જે કહેલી હશે તે બાબતને ઘણી પ્રસંગોચિત ગણીને સાંભળશે અને તરત સ્વીકારશે.[†] આ પ્રમાણે ઘણા માણસો પણ ફરક સમજે છે.[†] કારણ કે જો એમ ન હોય તો, (પહેલું તો) આ *કથનથી કોઈને સ્વોદું લાગે નહિ અને તેનો અનાદર કરવામાં આવે નહિ, કેમ કે જ્યારે તે કથન સમૃદ્ધિ તથા જે મોજશોખ અને કીર્તિ વધારે છે તે સાધનોવિષે કહેવામાં આવે છે ત્યારે આપણે તે કથનને યોગ્ય રીતે અને સ્ખૂબી ભરેલી રીતે કહેલા તરીકે આદર આપીએ છીએ. તો આગળ ચાલો અને પૂછો કે—‘જેની પાસે તે (સમૃદ્ધિ તથા મોજશોખ અને કીર્તિ વધારનારાં સાધન) હોય છે તેને તે બધાં પુષ્કળ હોવાથી જ તેમાં તેને પોતાને સુખ લેવાનું કોઈ સ્થાન

* એ કથન આ છે:—‘જેને સમૃદ્ધિ તથા મોજ શોખ અને કીર્તિ વધારનારાં સાધન પ્રાપ્ત હોય છે તેને તે બધું પુષ્કળ હોવાથી જ તેમાં તેને પોતાને સુખ લેવાનું કોઈ સ્થાન હોતું નથી.’ પ્ર. ક.

† આ પ્રમાણે ઘણા માણસો પણ ફરક સમજે છે.[†] આ વાક્યમાં Difference ફરકનો અર્થ વિનોદમાં ગ્રહણ કરવાના ભાવ અને વસ્તુસ્થિતિવચ્ચેનો ફરક: પરિહાસ અને પરમાર્થ વચ્ચેનો ફરક: અથવા તો આ વાક્યનો અર્થ એવો પણ હોય કે ઘણા માણસોના સમજવામાં પણ ફરક હોય છે. પ્ર. ક.

હોતું નથી’—એવા પેલા હાસ્યરસપ્રધાન લેખકના શબ્દો જે વસ્તુઓને મનમાં તેઓના પ્રથમ વિચાર પછી બરોબર લાગુ પાડી શકાય તે વસ્તુઓને આપણે કિંમતી ગણવી જોઈએ અને તે વસ્તુઓ સારી હોય એમ વિચારવું જોઈએ કે ?

૧૩. હું રૂપાત્મક અને દ્રવ્યાત્મક વસ્તુઓનો બનેલો છું; અને તે બેમાંથી એક પળ નાશ પામીને અભાવમાં શમી જશે નહિ, કેમ કે તેમનો સદ્ભાવ તે કાંઈ અભાવમાંથી થયો નથી. ત્યારે મારો દરેક ભાગ વિકાર પામીને આ વિશ્વના કોઈ પળ ભાગમાં પરિણામ પામશે, અને તે(ભાગ) વઢી વિશ્વના બીજા ભાગમાં વિકાર પામશે, અને એમ ને એમ આગળ સદા ચાલ્યા જ કરશે. અને આવા ફેરફારને લીધે જ હું પળ હયાતીમાં છું, અને જેઓએ મને ઉત્પન્ન કર્યો તેઓ પળ હયાતીમાં હતા, અને બીજી દિશામાં પળ હમેશને માટે એમ ને એમ આગળ ચાલ્યા જ કરશે. કેમ કે, જો વિશ્વનું નિયમન (કાલચક્રની ગતિના) નિયત સમય પ્રમાણે ચાલતું હોય તો પળ, એમ કહેવામાં આપણને કાંઈ પ્રતિબંધ કરતું નથી.

૧૪. બુદ્ધિ અને તર્ક કરવાની કળા (તત્ત્વજ્ઞાન) એ એવી શક્તિઓ છે કે જે તેઓને પોતાને માટે અને તેઓના પોતાનાં કામોને માટે પૂરતી છે. તેથી તેઓ તેઓના પોતાના જ પ્રથમ સિદ્ધાન્તથી ઉપક્રમ કરીને તેઓની આગળ જે અન્તિમ લક્ષ્ય મૂકવામાં આવ્યું હોય છે તે પ્રત્યે તેઓ પોતાનો રસ્તો કરે છે; અને આવાં કૃત્યોને ‘સત્કૃત્યો અથવા સ્વરાં કૃત્યો’ એવું નામ આપવામાં આવે છે તેનું આ કારણ છે, ‘સત્કૃત્યો અથવા સ્વરાં કૃત્યો’ એવો અર્થ સૂચવે છે કે તે કૃત્યો સ્વરે રસ્તે આગળ ચાલે છે.

૧૫. જે મનુષ્ય તરીકે મનુષ્યની માલિકીની નથી એવી આ વસ્તુઓમાંની કોઈ પળ વસ્તુ માણસની કહેવાવી ન જોઈએ. માણસની પાસેથી તેઓની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી, તેમ જ માનવ-

પ્રકૃતિ તે આપવાનું વચન પળ આપતી નથી, તેમ જ તેઓ માનવ-પ્રકૃતિને તેનું અન્તિમ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરાવનાર સાધનરૂપ પળ નથી. તો વઢી મનુષ્યનું અન્તિમ લક્ષ્ય આ વસ્તુઓમાં રહેતું નથી, તેમ જ તે અન્તિમ લક્ષ્યની સિદ્ધિમાં જે સહાયભૂત થાય છે તે, અને તે અંતિમ લક્ષ્ય પ્રત્યે જવામાં જે મદદ કરે છે તે, જે શુભ છે તે તે નથી. વઢી, જો આ વસ્તુઓમાંની કોઈ વસ્તુ માણસની માલિકીની હોય તો કોઈ પળ માણસને માટે એ વસ્તુઓનો ધિક્કાર કરવો અને પોતે તે વસ્તુઓની સામે પડવું વ્યાજબી નથી; તેમ જ, જો સ્વેચ્છા આ વસ્તુઓ શુભ હોય તો, તે વસ્તુ પોતાને જોડતી નથી એમ જે માણસ બતાવે તે માણસ પ્રશંસાને પાત્ર નહિ થાય, તેમ જ જે માણસ એ વસ્તુઓમાં પોતાને ઝળો રાખે છે તે માણસ સારો નહિ હોય. પળ હવે આ વસ્તુઓનો અથવા તેમના જેવી બીજી વસ્તુઓનો જેમ જેમ કોઈ માણસ વધારેને વધારે પોતે ત્યાગ કરે છે, અથવા તો જ્યારે તે વસ્તુઓમાંની કોઈ તેની પાસેથી પડાવી લેવામાં આવે છે ત્યારે પળ તે માણસ તે નુકશાન વધારે ને વધારે ધૈર્યપૂર્વક સહન કરે છે, તેટલે જ દરજ્જે તે માણસ વધારે સારો છે.

૧૬. તને જેવા વિચારો કરવાની ટેવ પડી હશે, તેવો તારા મનનો સ્વભાવ પળ થશે; કેમ કે વિચારથી જીવાત્મા રંગાઈ જાય છે. તો જીવાત્માને આવા વિચારોની સંતત પરંપરાથી રંગ:-દાસલા તરીકે,-જ્યાં માણસ રહી શકે ત્યાં તે સારી રીતે પળ રહી શકે. પળ તેને મહેલમાં રહેવું પડે તેમ છે;-ઠીક ત્યારે, મહેલમાં પળ તે સારી રીતે રહી શકે તેમ છે. અને વઢી, વિચારો કે પ્રત્યેક વસ્તુ કોઈ પળ કામ માટે બનાવાયલી હોય છે, આ કામને માટે તે બનાવાયલી છે તો તે કામ પ્રત્યે તે સ્નેહાઈ જાય છે; અને જે પ્રત્યે તે સ્નેહાઈ જાય છે તેમાં તેનો અંત રહેલો છે: અને જ્યાં અંત હોય છે, ત્યાં પ્રત્યેક વસ્તુનો લાભ અને શુભ રહેલું હોય છે. હવે બુદ્ધિ-યુક્ત પ્રાણીમાટે જનસમાજ એ શુભ છે; કેમ કે આપણે જનસમાજ

માટે બનાવાયલા છિયે એ ઉપરે બતાવવામાં આવ્યું છે. ઉતરતા પ્રકારની વસ્તુઓ ચઢતા પ્રકારની વસ્તુઓને માટે હયાતી ધરાવે છે એ શું ખુલ્લું નથી ? પળ જે વસ્તુઓને જીવન હોય છે તે વસ્તુઓ નિર્જીવ વસ્તુઓ કરતાં ચઢિયાતી છે; અને જેઓ સજીવ છે તેઓમાં જેઓને બુદ્ધિ છે તેઓ ચઢિયાતી છે.

૧૭. જે અશક્ય છે તે મેલવવા મથવું એ ગાંડપણ છે: અને નઠારા માણસો એવું કાંઈ આવા પ્રકારનું ન કરે એ અશક્ય છે.

૧૮. માણસ કુદરતથી જે સહન કરવાને બનેલો નથી, તેવું કાંઈ પળ કોઈ માણસ ઉપર આવી પડતું જ નથી. તે જ વસ્તુઓ વીજાના ઉપર આવી પડે છે, અને તે આવી પડી છે એમ તે માણસ જોતો નથી તેથી અથવા તો તે વધારે દમ મીડે તેથી તે દુઢ રહે છે અને તેને કાંઈ ઇજા થતી નથી. ત્યારે અજ્ઞાન અને દંભ જો ડહાપણ કરતાં વધારે મજબૂત હોય તો એ એક શરમની વાત છે.

૧૯. પોતે વસ્તુઓ આત્માને સ્પર્શ કરતી નથી, એક લેશમાત્ર પળ સ્પર્શ કરતી નથી; તેમ જ તેઓનો આત્મા આગળ પ્રવેશ પળ નથી, તેઓ આત્માને ફેરવી શકતી નથી અને અસર પળ કરતી નથી: પળ એકલો આત્મા પોતે જ પોતામાં ફેરફાર કરે છે અને પોતાને અસર કરે છે, અને જે જે ઠરાવો કરવા આત્માને યોગ્ય લાગે તેવા તેવા ઠરાવો તે આત્મા પોતાને માટે અને જે વસ્તુઓ પોતે તેની આગળ રજુ થાય છે તે વસ્તુઓવિષે કરે છે.

૨૦. જેટલે દરજ્જે મનુષ્યોનું હું મહું કરું અને તેઓને હું વેઠી લેઉં એટલે દરજ્જે, એક રીત્યે મનુષ્યજાતિ એ મને નિકટમાં નિકટ વસ્તુ છે. પળ મારાં યોગ્ય કૃત્યોમાં માણસો પોતે અઢચળરૂપ થઈ પડે છે તેટલે અંશે, માણસ એ મને સૂર્ય, પવન અને જંગલી પશુ

જેટલો જ ઉપેક્ષાપાત્ર વસ્તુઓમાંનો એક થઈ પડે છે. હવે એ વાત સ્પષ્ટ છે કે આ માણસો મારા કૃત્યને અડચણ કરી શકે, પણ જેમનામાં સ્થિતિ પ્રમાણે વૃત્તિવાની અને બદલાવાની શક્તિ છે એવી મારી રીતભાતને અને સ્વભાવને તેઓ કોઈ અડચણરૂપ નથી; કેમ કે મન તેની પ્રવૃત્તિને પ્રતિબંધરૂપ એવી દરેક વસ્તુને એક મદદના આકારમાં ફેરવી નાંખે છે અને બદલી નાંખે છે; અને તેથી જ એક પ્રતિબંધરૂપ હોય છે તેને તે કાર્યનું સાધક બનાવવામાં આવે છે; અને તેથી રસ્તા ઉપર જે આપણને અડચણરૂપ હોય છે તે જ આપણને રસ્તામાં મદદ કરે છે.

૨૧. વિશ્વમાં જે ઉત્તમ વસ્તુ હોય તે પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખ; અને આ એવી બાબત છે કે જે સઘડી વસ્તુઓને ઉપયોગમાં લે છે અને સઘડી વસ્તુઓનું નિયમન કરે છે. અને તેવી જ રીતે તારા પોતાનામાં જે ઉત્તમ વસ્તુ હોય તેની પ્રત્યે પણ પૂજ્યભાવ રાખ; અને આ પણ પેલાની જેવી જ જાતનું છે. કેમ કે તારા પોતામાં પણ જે દરેક વીજી વસ્તુને ઉપયોગમાં લે છે તે આ છે, અને તારા જીવનનું નિયમન પણ આનાથી જ કરાય છે.

૨૨. જે રાજ્યને કાંઈ હાનિ કરતું નથી, તે તે રાજ્યના નગરવાસીને પણ કાંઈ હાનિ કરતું નથી. હાનિના દરેક દેખાવની બાબતમાં આ નિયમ લાગુ પાડ: જો આથી રાજ્યને કાંઈ હિજા નથી થતી તો મને પણ થતી નથી. પણ જો રાજ્યને હિજા કરવામાં આવે તો જે માણસ રાજ્યને હિજા કરે છે તેના ઉપર તારે ગુસ્સે થવું જોઈએ નહિ. તે માણસની ભૂલ ક્યાં છે તે તેને બતાવ.

૨૩. જે વસ્તુઓ છે અને જે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે બંને અસ્તુઓ જે ત્વરાથી ચાલી જાય છે અને અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેનો વારંવાર વિચાર કર. કેમ કે દ્રવ્ય (=પદાર્થ) સંતત વહેતી નદી સમાન છે, અને વસ્તુઓની પ્રવૃત્તિઓ નિરંતર બદલાયા કરે છે, અને કારણો અસંખ્ય પ્રકારે કાર્ય કરે છે; અને જે સ્થિર

રહે એવું કાંઈ માગ્યે જ છે. અને જેમાં સર્વ વસ્તુઓ અદૃશ્ય થઈ જાય છે એવો ભૂત અને ભવિષ્યનો—જેની કાંઈ હૃદ નથી એવો—સ્વાહો, જે આ તારી નિકટ છે તેનો વિચાર કર. ત્યારે જે માણસ આવી વસ્તુઓથી ફુલાઈ જાય છે, અથવા તેવિષે મરકી લાગી હોય એમ મરવા પડે છે અને પોતાને કંગાલ બનાવે છે તે માણસ કેમ મૂર્ખ નહિ? કેમ કે તે વસ્તુઓ તેને એક સમય અને તે પછી થોડો સમય હેરાન કરે છે.

૨૪. આ વિશ્વનું દ્રવ્ય (પદાર્થ) કે જેનો ઘણો થોડો ભાગ તારી પાસે છે તેનો વિચાર કર; અને આ વિશ્વનો સમય કે જેનો એક ટૂંકો અને અવિભાજ્ય ભાગ તને આપવામાં આવ્યો છે તેનો વિચાર કર; અને નિયતિ જે નક્કી કરેલું છે, અને તેનો કેટલો થોડો ભાગ તું છે તેનો વિચાર કર.

૨૫. બીજો માણસ મને સ્વોદું કરે છે? મને તે જોવા દો. તેને તેનો પોતાનો સ્વભાવ અને ક્રિયાશક્તિ છે. હવે વિશ્વની પ્રકૃતિ જે મારી પાસે હોવું ઇચ્છે છે તે મારી પાસે છે; અને મારી પ્રકૃતિ મારી પાસે જે કરાવવું ઇચ્છે છે તે હું કરું છું.

૨૬. સુખની અથવા દુઃખની જે ગતિઓ (શરીરના) માંસમાં થાય તેથી જે દોરે છે અને કાબુ રાખે છે એવા તારા આત્માના ભાગને તું અવિકલ રહેવા દે; અને તેને તું તે સુખદુઃખ સાથે તદાત્મ થવા દે નહિ, પણ તે ભાગને પોતાની મેળે ચારે તરફથી નિરાલો પાડી દેવા દે અને સુખદુઃખની અસરોને તેમના જ ભાગોની હૃદમાં રાખ. પણ જ્યારે પેલું બીજું સંવેદન કે જે કુદરતી રીતે એક આજ્ઞા શરીરમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેને પ્રતાપે સુખદુઃખની અસરો મનલગી પહોંચે ત્યારે તારે તે લાગણીના સામા થવા યત્ન કરવો જોઈએ નહિ, કેમ કે તે લાગણી સ્વાભાવિક છે: પણ તે લાગણી સારી છે કે સ્થૂટી છે તેવો અભિપ્રાય તારા નિયામક ભાગને તે લાગણીમાં તું ઉમેરવા દેશ નહિ.

૨૭. દેવોની સાથે રહો.—અને તે જ મનુષ્ય દેવોની સાથે રહે છે કે જે તેઓને નિરંતર એમ બતાવી આપે છે કે તેને પોતાને માટે જે નિર્માણ થયું છે તેથી તેનો પોતાનો આત્મા સંતુષ્ટ છે, તથા દેવાધિદેવે પ્રત્યેક મનુષ્યને જે પોતાનો અંશ તેનો રક્ષક અને નેતા થવાને આપેલો છે તે અંતર્યામિની ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળું કરે છે.—અને આ (અંતર્યામી) તે પ્રત્યેક મનુષ્યની સમજણ તથા બુદ્ધિ છે.

૨૮. જે માણસની બગલો ગંધાય છે તેથી તું ગુસ્સે છે ? જેનું મોઢું દુર્ગન્ધ મારે છે તે માણસથી તું ગુસ્સે છે ? તેને એવું મોઢું છે, તેને એવી બગલો છે: આવી વસ્તુઓમાંથી જરૂર એવી બદબો આવવી જ જોઈયે,—પણ તે માણસમાં બુદ્ધિ છે; એમ કહેવામાં આવશે, અને જો તે તસ્દી લે તો તે જાણી શકે તેમ છે કે તે શી બાબતમાં વીજાનો દોષ કરે છે.—હું તારા આ શોધને માટે તારું કુશળ ઇચ્છું છું. ઠીક ત્યારે, અને તારે બુદ્ધિ છે: તારી બુદ્ધિશક્તિથી તેની બુદ્ધિશક્તિને જાગ્રત કર; તેને તેની ભૂલ બતાવ, તેને શી-સ્વામણ આપ. કેમ કે જો તે તે સાંભળશે, તો તું તેનો દોષ મટાડીશ, અને ગુસ્સે થવાની કાંઈ જરૂર નથી. († એક કરુણરસ-પ્રધાન નટ પણ નહિ અને એક કુલટા પણ નહિ. †)^૩

૩. આ અપૂર્ણ છે અથવા અશુદ્ધ છે, અથવા અપૂર્ણ અને અશુદ્ધ બંને છે. કલમ ૨૯ મીના આરંભમાં પણ કાંઈક યોગ્ય અથવા અશુદ્ધ છે, જ્યાં આગલ તે (એન્ટોનિનસ) કહે છે કે os exelthon zen dianoe જેનો તરજુમો ગેટેક્સ આ પ્રમાણે કરે છે—“જાણે તું જીવન ત્યજવાની તૈયારીમાં હોય;” પણ આપણે exelthon નો અર્થ એ રીતે કરી શકીએ તેમ નથી. બીજાં ભાષાન્તરો કાંઈ આથી ઘણાં વધારે સંતોષકારક નથી. મેં તેનું અક્ષરશઃ ભાષાન્તર કર્યું છે અને તે અધુરું રહેવા લાગ્યું છે.

(ઇંગ્રેજી અનુવાદકર્તાની ટીપ્પણી ઉપર પ્રમાણે છે. પણ તેમના ભાષાન્તર ઉપરથી મને એન્ટોનિનસનો કહેવાનો ભાવાર્થ એવો જણાય છે કે જો કોઈનું મોઢું ગંધાતું હોય અથવા બગલ ગંધાતી હોય તો તેને શીસ્વામણ અથવા ચેતવણી આપવી વસ છે, કે જેથી તે સુધરે; પણ એક શોકરસ નાટકના નટની

२९. ज्यारे तुं बहारऽ गयो होय त्यारे जेवी रीत्ये रहेवानो इरादो राखे छे,** तेम रहेवानुं अहीं पण तारी सत्तामां छे. पण जो मनुष्यो तने एम रहेवा देतां न होय, तो तुं जीवन बहार निकळी जा, अने ते पण एवी रीत्ये (निकळी जा) के जाणे तुं कांइ इजा भोगवतो न होय ते रीत्ये (निकळी जा). घर धुमाडा-वाळुं छे अने हुं ते छोडी देउं छुं.* आ एक अडचण छे एम तुं शामाटे धारे छे ? पण ज्यालगी मने एवी जातनुं कांइ (जीवन) बहार हांकी काढतुं नथी, त्यालगी रहुं छुं, स्वतंत्र छुं, अने हुं जे

पेटे ते गंध बाबत दिलगीरीनुं प्रदर्शन करवानी जरूर नथी, तेम ज एक कुलटानी पेटे तेविषे चाळा करवानी पण जरूर नथी. प्र० क०

५ बहार एटले जीवती स्थितिबहार निकळी गयो होय; अर्थात् तुं मरी गयो होय. आ कलममांथी तेमज ५. २९; ८. ४७ (पेटा भाग एफ); १०. ८ (१. २७). ए कलमोमांथी माणसने खास कारणो होय तो ते आपघात करे एवो भास थाय छे. प्र० क०

४. एपिक्टेटस्, १. २५. १८.

उपर आपेली मारीऽ चिन्हवाळी टिप्पणीमां दर्शाव्या प्रमाणे आपघात करवानां कांइ खास कारणो होय तो माणस आपघात करे एवो भास थाय छे, पण एन्टोनिनसनो कहेवानो एवो हेतु होय एम खुल्लुं समजी शकातुं नथी. अने एन्टोनिनसनो सिद्धान्त सर्व स्थितिमां विश्वव्यवस्थाने सर्वांगसंपूर्ण समजी संतोषमां रहेवाना उपदेशरूप छे, तेथी आपघात करवानी कोइ पण अनुमतिना वलणवाळो भाव तेमनां वाक्यो उपरथी काढी शकाय नहि. छतां तेमनां वाक्योमां 'आपघात करवानी अनिवार्यता जेवी स्थिति होय तो पण ते स्थितिनां कारणोने दुःखरूप के प्रतिकूल मान्या विना संतोषथी आपघात करवो' एवो ध्वनि तेमना वाक्यो उपरथी निकळतो भासे छे. आनो अर्थ हुं तो एटलो समजु छुं के—'मनुष्य जाति'प्रत्ये एन्टोनिनसने जे प्रेम छे, तेवो प्रेम कदी पण डगवा देवो नहि, पछी भलेने आपघात करवा जेवी अति विकट दशानी पराकाष्ठा आवी होय. तात्पर्य के प्राणान्ते पण सद्गुण तजवो नहि तेम ज सद्गुण अर्थे कोइ आपणा प्राण ले तो पण भले; तेनी साथे मनुष्य-जातिप्रत्येनो प्रेम चळावीने दुःख के प्रतिकूलता मानवी नहि एवो अर्थवाद मात्र एमां छे. प्र० क०

ચાહું તે કરવાને મને કોઈ માણસ અટકાવશે નહિ; અને જે બુદ્ધિયુક્ત તથા સામાજિક પ્રાણિના સ્વભાવ પ્રમાણે છે તે કરવાનું હું પસંદ કરું છું.

૩૦. વિશ્વની બુદ્ધિ સામાજિક છે. તે પ્રમાણે વિશ્વે ઉતરતા પ્રકારની વસ્તુઓને ચઢતા પ્રકારની વસ્તુઓને અર્થે બનાવી છે, અને ચઢતા પ્રકારની વસ્તુઓને એક બીજાની સાથે જોડી દીધી છે. તું જુવે છે કે વિશ્વે દરેક વસ્તુને બીજીની નીચે કેવી મૂકી છે, દરેક વસ્તુને કેવી સમકક્ષામાં મૂકી છે અને તેને યોગ્ય સ્થાન આપેલું છે, તથા જે વસ્તુઓ ઉત્તમ છે તેમને એકબીજા સાથે એકરાગમાં આપી છે.

૩૧. તું દેવોપ્રત્યે, તારા માતાપિતાપ્રત્યે, માઈઓપ્રત્યે, બાઝકોપ્રત્યે, શિક્ષકોપ્રત્યે, જેમણે તારા બાઝપણામાં તારી સંભાળ રાખી તેઓપ્રત્યે, તારા મિત્રોપ્રત્યે, સગાંપ્રત્યે અને તારા દાસોપ્રત્યે અઘાપિલગી કેવી રીતે વર્ત્યો છે ?

કરણી કે કે'ળીથી, અશુભ કોઈ જનનું ન કદી કીધું. એ લીંટી તારાવિષે કહી 'શકાય એવી રીતે સઘલાપ્રત્યે તું હજુ-લગી વર્ત્યો છે કે નહિ તેનો તું વિચાર કર. અને કેટલી બધી વસ્તુઓમાં થઈને તું પસાર કરી ગયો છે, તથા કેટલી બધી વસ્તુઓને સહન કરવાને તું શક્તિમાન થયો છે તે બંને બાબતો; તથા તારા જીવનનો ઇતિહાસ હવે પૂરો થયો છે અને તારી નોકરીનો છેડો આવ્યો છે તે; તથા કેટલી બધી સુંદર વસ્તુઓ તેં જોઈ છે તે; તથા કેટલી બધી મોજમજા અને દુઃખોને તેં ધિક્કારી કાઢ્યાં છે તે; અને માનવંત કહેવાતી કેટલી બધી વસ્તુઓને તેં તુચ્છ ગણી છે તે; અને દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા કેટલા બધા મનુષ્યોને તેં માયાઝુ સ્વભાવ દર્શાવ્યો છે તે;—તું તારી સ્મૃતિમાં આણ.

૩૨. કુશલ્તારહિત અને અજ્ઞાન જીવો કુશલ્તા અને જ્ઞાન ધરાવનાર જીવને શામાટે વિક્ષેપ કરે છે ? ત્યારે ક્રિયા જીવને કુશલ્તા અને જ્ઞાન છે ? તે જ જીવને કુશલ્તા અને જ્ઞાન હોય છે કે જે જીવ આદિને અને અંતને જાણે છે, તથા જે બુદ્ધિતત્ત્વ સઘળા પદાર્થમાં વ્યાપી રહેલું છે અને નિયત યુગચક્રોથી વિશ્વનું નિયમન કરે છે તે બુદ્ધિતત્ત્વને જે જાણે છે.

૩૩. સત્ત્વર, ઘણો જ સત્ત્વર, તું ભક્ષ અથવા હાડપિંજર થઈ જઈશ, અને તારું નામમાત્ર રહેશે અથવા નામમાત્ર પણ નહિ રહે; પણ નામ તો અવાજ અને પડઘો છે. અને જે વસ્તુઓની જીવનમાં ઘણી કિમત આંકવામાં આવે છે તે વસ્તુઓ તો ખાલી તથા સ્વાદ ગયેલી અને તુચ્છ હોય છે, અને તે વસ્તુઓ નાનાં કુતરાં-ઓની પેઠે એક બીજાને બચકાં ભરે છે, અને નાનાં છોકરાંની પેઠે કજિયા કરે છે, હસે છે, અને પછી ઊભી વાટે રોતી રોતી ચાલી જાય છે. પણ વિશ્વાસ અને વિનય અને ન્યાય અને સત્ય તો—‘આ વિશાલ પથરાયલી જમીન ઉપરથી ઓર્લિપ્સ (દેવોને રહેવાના) પર્વત ઉપર જ નાશી ગયાં છે.’

હેસિયોડ્, ગ્રંથો વગેરે. ૫. ૧૯૭

જો ઇન્દ્રિયના વિષયો સહેલાઈથી વિકાર પામે છે અને કદી સ્થિર રહેતા નથી અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો મંદ છે અને સહેલાઈથી ઓઢું ભાન મેળવે છે; અને બિચારો આત્મા પોતે રુધિરમાંથી નિકળેલો એક ઉદ્ધારમાત્ર છે, ત્યારે જે તને અહીં રોકી રાખે છે એવું શું છે ? પણ આવી દુનિયામાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવી એ એક ખાલી વાત છે. તો કહે તો જે નાશ હોય કે અવસ્થાન્તર હોય તેવા તારા અંતમાટે તું શાન્તિથી રાહ કેમ જોતો નથી ? અને તે સમય આવે ત્યાંલગી શું પૂરતું છે ? દેવોની પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખવો અને તેમને ધન્યવાદ આપવો, અને મનુષ્યોનું ભલું કરવું, અને

તિતિક્ષા અને આત્મદમન સેવવા કરતાં બીજું શું વિશેષ જોડ્યે ?^૫
પણ જે આ બિચારા માંસ અને પ્રાણની સત્તામર્યાદાની પેલી પાર છે એવી દરેક વસ્તુવિષે તો યાદ રાખવું કે આ તારું નથી તેમ જ તારી સત્તામાં પણ નથી એટલું યાદ રાખવા કરતાં બીજું શું વિશેષ જોડ્યે ?

૩૪. જો તું સ્વેચ્છા ચાલી શકે નહિ, તથા સ્વેચ્છા વિચારી અને વર્તી શકે નહિ, તો તું તારી જિંદગીને સુખના સમતાયોગ્ય પ્રવાહમાં ગાળી શકે નહિ. આ બે બાબતો દેવ તેમ જ મનુષ્ય એ બંનેના આત્માને, અને દરેક બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિના આત્માને સામાન્ય હોય છે,—એક તો બીજા કશાથી સ્વચ્છા નહિ શકાવું તે; અને બીજું, ન્યાયપ્રત્યેના વલ્લભમાં અને તેનો અમલ કરવામાં એકધારા ટકી રહેવું તે, અને આમાં તારી ઇચ્છાને પર્યવસાન પામવા દેવી તે.

૩૫. જો આ મારું મુંઢાપણું નથી, અને મારા મુંઢાપણાની અસર નથી, તથા (તેથી જો વિશ્વના) સર્વસામાન્ય કલ્યાણને હાનિ પહોંચતી નથી, તો તેવિષે હું શામાટે વ્યાકુલ થાઉં છું ? અને સર્વસામાન્ય કલ્યાણને હાનિ તે શું છે ?

૩૬. વિચાર કર્યાવિના વસ્તુઓના દેખાવમાત્રથી સ્વેચ્છા જડી નહિ, પણ તારી શક્તિ અને તેઓની યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વને તું મદદ કરજે; અને જો તેઓએ ઉપેક્ષાપાત્ર બાબતોમાં નુકશાન સહન કર્યું હોય, તો એને તું નુકશાન ધારીશ નહિ. કેમ કે એમ ધારવું તે સ્વેચ્છા છે. પણ જ્યારે પેલો ઘરડો માણસ જતો રહ્યો ત્યારે તેણે પોતાના પાલિત બાળકનો ભરડો, તે ભરડો હતો એમ યાદ કરીને, પાછો માગ્યો તેમ આ બાબતમાં પણ તું કરજે.

૫. આ વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનિઓનો ઉપદેશ Anechou kai apechou છે. તેનો પહેલો ભાગ આપણને જેવાં માણસો અને વસ્તુઓ છે તેવાંથી જ સંતોષ પામવાનું શીખવે છે. તેનો બીજો ભાગ આત્મદમન અથવા આપણા મનોવિકાસને કબજામાં રાખવાનો સદ્ગુણ આપણને શીખવે છે.

ज्यारे तुं रोस्ट्रा उपर पोकार पाडे छे, त्यारे हे माणस ! आ वस्तुओ शी छे ते तुं मुली गयो छे के ? हा; पण आ लोकोने ते वस्तुओ घणी काळजीपात्र छे—त्यारे तुं पण आ वस्तुओमाटे मूर्ख बनीश ?—हुं पण एक वार भाग्यशाळी माणस हतो, पण में ते गुमाव्युं, शी रीत्ये गुमाव्युं ते हुं जाणतो नथी—पण भाग्यशाळी एटले जे एक माणसने सदभाग्य आपवामां आव्युं छे ते: अने सदभाग्य ते आत्मानो सारो स्वभाव, सारी लागणीओ, अने सारां कृत्यो.^६

६. आ कलम समजाय तेवी नथी. घणा शब्दो अशुद्ध हशे, अने आ कलमनो सामान्य भाव शोधी काढी शकाय तेम नथी. कदाच एक कर्ता वधारे बाबतो एक कलममां अयोग्य रीत्ये शेळभेळ करवामां आवी छे. में तेनुं लगभग अक्षरशः भाषान्तर कर्युं छे. जुदा जुदा भाषान्तर करनाराओ आ कलमने जुदो जुदो वळोक आपे छे, अने टीकाकारोए जे पोते समजी शके तेम नथी ते सुधारवानो प्रयत्न कीधो छे.

इ. भा. क.

आ ३६ मी कलमनो अर्थ न समजाय तेवो तो छे ज ए इंग्रेजी भाषान्तर-कर्ताए कहुं छे, तथा तेणे ए पण खुल्ली रीत्ये कहेलुं छे के टीकाकारो जे पोते समजी शके तेम नथी ते सुधारवानो तेओए प्रयत्न कर्यो छे. काइ नहि तो एथी एटलुं तो सिद्ध थाय छे के—आ कलमनो अर्थ काढवानो प्रयत्न करवाने घणा माणसो ललचाया छे. तो तेवो एक प्रयत्न हुं पण करं तो विद्वानो तेने क्षन्तव्य गणशे:—

आ ३६ मी कलमना पहेला पेरैग्राफनो अर्थ—‘केम के एम धारवुं ते खोटी टेब छे.’ त्यांलगी जोइये तेटलो स्पष्ट छे. पण त्यांथी ते ए प्रथम पेरैग्राफना अंतलगी अर्थ समजी शकाय तेवो नथी. मारा नम्र अभिप्राय प्रमाणे—मार्कस् ओरेलियस् एन्टोनिनसना जे विचारो अद्यापिलगी आ पुस्तकमां आपणे बांकी गया छिये, ते उपरथी ए क्लिष्ट विभागनो अर्थ हुं नीचे प्रमाणे रजु करं छुं:—‘उपेक्षा करवा योग्य क्षुद्र वस्तुओ उपर माणसे नकामी मगजमारी करवी नहि. पण ज्यारे कोइ पण नानी बाबत माटे पण बीजानी खातर आपणी ते याद करवानी फरज होय तो ते याद करवी, पण ज्यां आपणने पोताने के बीजाने तेवी क्षुद्र वस्तुनुं नुकशान थयुं होय के थवानुं होय तो ते माटे नकामी मगज-

મારી કરવી નહિ. તેના દાઝલા તરીકે આ પેરેગ્રાફમાં પેલા ઘરડા માણસે નોકરી છોડીને જતાં પોતે ઉછેરેલા છોકરાનો ભમરડો સરખો પળ બીજા માણસની પાસે પાછો માગ્યો એ દાઝલો આપેલો છે:—કોઈ શ્રીમાને પોતાના છોકરાને ઉછેરવા એક વૃદ્ધ માણસ નોકર રાખેલો હતો, તે છોકરાનો એક ભમરડો એક બીજા માણસના છોકરાને રમવા આપેલો હતો. પેલો વૃદ્ધ માણસ પોતાની નોકરી છોડી જતો હતો, ત્યારે પોતાના ઉછેરેલા પેલા શ્રીમંતના છોકરાનો ભમરડો એ એક તુચ્છ વસ્તુ છે, તોપણ તે વૃદ્ધ પેલા માણસ પાસેથી યાદ કરીને તે ભમરડો પળ પાછો માગ્યો. તે પ્રમાણે કરવું જ જોઈયે. કેમ કે નોકરી છોડીને જતાં માણસે પોતાની સંભાળ નીચે આવેલી સઘળી વસ્તુઓનો હવાલો સોંપવો જ જોઈયે. તેથી કોઈ આ ભમરડા જેવી નજીવી વસ્તુ યોગ્ય તો તેનો બદલો આપવા જેવું આ નુકશાન ગણવું જોઈયે નહિ, પણ પોતાની ફરજ તરીકે તે યાદ કરીને કોઈ પાસેથી પાછી લેવાની કાઢજી તો રાખવી જ જોઈયે. એવો આ પેરેગ્રાફનો અર્થ સહજ વિચાર કરતાં, અને બાદશાહ એન્ટોનિનસના ફરજ સંબંધી દૃઢતાવિષેના તેમ જ ક્ષુદ્ર બાબતોમાટે અતિ ધ્રમ કે કાઢજી ન કરવાવિષેના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે પ્રાસાદિક રીતે સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે બીજા પેરેગ્રાફનો પણ અર્થ જો કે ન સમજાય તેવો છે, તો પણ એન્ટોનિનસના વિચારોનું સ્વરૂપ લક્ષમાં રાખી વિચાર કરતાં સહજ અર્થ સમજી શકાય તેમ છે:—

રોસ્ટ્રા જો કોઈ નદી અથવા બીજું કોઈ સ્થાન હોય કે જ્યાં મનુષ્યોનાં શવ વગેરે એક વાર કે અનેક વાર દહન થતાં અને તે મરનારાઓની પાછળ તેમનાં સર્ગાં મનુષ્યોને રોતાં અને પોકાર પાડતાં જોઈને ઉદ્ભવેલી તત્ત્વભાવના આ પેરેગ્રાફમાં એન્ટોનિનસ દર્શાવે છે. એટલી વાત મનમાં રાખીને આ પેરેગ્રાફ આપણે વાંચીશું તો તેનો અર્થ આપણી આગળ એકદમ સ્પષ્ટ થઈ જશે. આશો અર્થ આ પ્રમાણે જણાશે:—

રોસ્ટ્રા ઉપર જ્યારે તું મરનાર મનુષ્યોને દહન કરતી વખતે તેમનાં નામ દેહ પોકાર પાડીને રહે છે, ત્યારે હે માણસ! આ મનુષ્યના દેહ એ કેવી નાશવાનું અને વિકારી વસ્તુઓ છે તે તું ભૂલી ગયો છે કે?—હા મનુષ્યોના દેહ નાશવાનું હોવા છતાં પણ લોકો પોતાનાં સર્ગાં સંબંધીના દેહમાટે ઘણી કાઢજી રાખે છે, અર્થાત્ તે દેહોને ઘણી કાઢજીપાત્ર વસ્તુઓ તરીકે લોકો ગણે છે. (આના જવાબમાં એન્ટોનિનસ ટપકારૂપે કહે છે:—) ત્યારે તું પણ આવા નશ્વર અને વિકારી માણસનાં શરીરોને માટે મૂર્ખ બનીને શોક કરીશ? હું પણ એકવાર માગ્યશાહી હતો, અર્થાત્ મારાં પણ નિકટનાં અને પ્રિય સર્ગાં જીવતાં હતાં,

પણ મેં તે સદ્ભાગ્ય ગુમાવ્યું અર્થાત્ મારાં તે પ્રિય જન ગુજરી ગયાં, શી રીતે ગુજરી ગયાં તે હું જાણતો નથી, તાત્પર્ય કે કર્મની ગહન ગતિ છે. માટે માણસોનાં શરીર જે જે કર્મ સંજોગોને લીધે વિવિધ નિમિત્તે પડી જાય છે તેના કારણો હું જાણતો નથી. કેમ કે કોઈ પણ માણસ તે જાણી શકતો નથી.—પણ સ્વરૂં જોતાં ભાગ્યશાળીનો અર્થ જેને સદ્ભાગ્ય આપવામાં આવ્યું હોય તે માણસ. જેની આગળપાછળની સ્થિતિ એવી હોય છે કે તેનો સ્વભાવ સારો રહે, લાગણીઓ સારી રહે, અને જેનાથી સારાં કૃત્યો બની શકે તેનું સદ્ભાગ્ય છે—એવું મનાય છે. તેથી પરિસ્થિતિ ગમે તેવી હોય તે છતાં પણ આપણો સ્વભાવ લાગણીઓ અને કૃત્યો સારાં રહે તો પણ તેને આપણે સદ્ભાગ્ય જ ગણવું.—એવો અર્થ એન્ટોનિનિસના જે સિદ્ધાન્તો મરણ, સુખદુઃખ અને સદ્ગુણવિષે છે તે ઉપરથી આ પેરેપ્રાફમાંથી એક સહજ વિચાર કરવાનો પરિશ્રમ લેતાં છુલ્લે છુલ્લો પ્રતીત થાય છે એવું મારું નમ્ર મત છે. પ્ર૦ ક૦

૬.

આ વિશ્વના ઉપાદાનકારણરૂપ પદાર્થ તે આજ્ઞાનુકારી અને ઇચ્છા વશ છે, અને બુદ્ધિ કે જે તેના ઉપર સત્તા ચલાવે છે તેનામાં પોતાનામાં કાંઈ અશુભ કરવાને કારણ નથી, કેમ કે તેને કાંઈ દ્વેષ નથી, અને તે કોઈ વસ્તુને અશુભ કરતી નથી, તેમ જ તેનાથી કોઈ વસ્તુ ઇજા પામતી નથી. પળ સઘઢી વસ્તુઓ આ બુદ્ધિ પ્રમાણે બનેલી અને પૂર્ણતાએ પહોંચેલી છે.

૨. જો તું તારી ફરજ બજાવતો હોય તો તું ઠંડો હોય કે ગરમ હોય, અને તું જ્ઞોકાં ખાતો હોય કે પેટ ભરીને ડંઘી ડઘ્યો હોય, અને તારી નિંદા થઈ હોય કે સ્તુતિ થઈ હોય, અને તું મરતો હોય કે બીજું કાંઈ કરતો હોય—તેમાં તારે કાંઈ ફરક સમજવો નહિ. આ જે કામથી આપણે મરિયે છિયે, તે પળ આ જીવનનાં કર્તવ્યોમાંનું એક છે: તો આ કામમાં પળ જે કર્તવ્ય આપણા હાથમાં હોય તે સારી રીતે કરવું એટલે બસ છે (૬. ૨૨-૨૮.)

૩. તારા અંતરમાં જો. કોઈ પળ વસ્તુનો ધાસ ગુણ તેમ જ તેની કિંમત તારા ધ્યાલમાંથી જતી રહેવા દેઈશ નહિ.

૪. સઘઢી હયાત વસ્તુઓ તરત જ વિકાર પામે છે, અને ધરેધર જો કદી સર્વનું ઉપાદાન કારણ એક જ છે તો તેઓની વરાલ થઈ જશે નહિ અથવા તેઓ વિધેરાઈ જશે નહિ.

૫. બુદ્ધિ કે જે રાજ્ય ચલાવે છે તે જાણે છે કે તેનો પોતાનો ધભાવ શો છે, તે શું કરે છે, અને ક્યા દ્રવ્ય ઉપર તે કામ કરે છે.

૬. તારું વેર વાલવાનો સડથી સારામાં સારો રસ્ટો એ છે કે સમા (સોડું કરનારના) જેવા થવું નહિ.

૭. સંસારના એક કામમાંથી બીજા કામમાં જતાં પરમેશ્વરવિધે ચિંતન કરતો તું એક વસ્તુમાં આનંદ પામ અને તેમાં આરામ લે.

૮. નિયામક તત્ત્વ તે એ છે કે જે પાતાને જાગ્રત કરે છે અને આમ તેમ વાળે છે, અને જ્યારે તે બીજાને પોતે જેવું છે તેવું બનાવે છે અને પોતે જેવું બનવા ઇચ્છે છે તેવું પાતાને બનાવે છે, ત્યારે વઢી તે જે વસ્તુ તેને પોતાને નજરે પડે છે તે દરેક વસ્તુને તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જેવી બનાવવા ઇચ્છે છે તેવી બનાવે છે.

૯. વિશ્વની પ્રકૃતિ પ્રમાણે હર એક વસ્તુ સંપૂર્ણ બનેલી હોય છે, કેમ કે દરેક વસ્તુ સંપૂર્ણ બનેલી હોય છે તે કોઈ બીજી પ્રકૃતિ પ્રમાણે સંપૂર્ણ બનેલી હોતી નથી; અર્થાત્ જે બહારથી આ પ્રકૃતિનું ગ્રહણ કરે છે તે પ્રકૃતિ પ્રમાણે, અથવા આ પ્રકૃતિની અંદર જે પ્રકૃતિ સમાયલી છે તે પ્રકૃતિ પ્રમાણે, અથવા આનાથી બાહ્ય અને સ્વતંત્ર એવી કોઈ બીજી પ્રકૃતિ પ્રમાણે સંપૂર્ણ બનેલી હોતી નથી. (૧૧. ૧, ૬. ૪૦, ૮. ૫૦.)

૧૦. વિશ્વ એ એક કાં તો ગોટાલો, અને વસ્તુઓનો પરસ્પર ગુંચવાડો, અને વેરંચેરં સ્થિતિ છે; અથવા તો તે એક એક્ય, વ્યવસ્થા, અને વિશ્વનિર્વાહક સંસ્થા છે. ત્યારે જો તે પહેલો કહ્યો તેવો ગોટાલો હોય, તો વસ્તુના આવા આકસ્મિક સંયોગમાં અને અવ્યવસ્થામાં શામાટે હું મટકું છું? અને આખરે હું માટીમાં કેવી રીતે મઢી જઈશ તે બાબત સિવાય બીજી કોઈ બાબત માટે હું શું કરવા કાઢજી રાખું છું? અને હું ગમે તેમ કરું તો પણ મારાં પંચ તત્ત્વો વિચરાઈ જશે તેમાટે શીદને સંતાપ કરું છું? પણ જો બીજું અનુમાન સ્વરૂપ હોય, તો જે વિશ્વને નિયમમાં રાખે છે તેને હું માન આપું છું, અને હું દૃઢ છું, અને તે વિશ્વનિયામક ઉપર વિશ્વાસ રાખું છું. (૪. ૨૭.)

૧૧. જ્યારે તને પરિસ્થિતિવડે કોઈ પ્રકારે ક્ષોભ પામવાની જરૂર પડાઈ હોય ત્યારે સત્ત્વર તું તારા આત્મામાં પાછો આવ અને જરૂર પડે તે કરતાં વધારે લાંબો સમય તું બેરાગો રહીશ નહિ;

કેમ કે નિરંતર વારંવાર આત્મામાં નિવૃત્ત થવાથી એકરાગતા ઉપર તને વધારે ને વધારે સત્તા પ્રાપ્ત થશે.

૧૨. જો એકે કાલે તારે સગી મા અને ઓરમન મા હોય, તો તારે તારી ઓરમન માપ્રત્યે કર્તવ્યપરાયણ રહેવું જોઈયે, પણ તો-યે તારે તારી સગી મા પાસે તો વારંવાર આવવું જોઈયે. કચેરી અને તત્ત્વચિન્તનને હવે તારી ઓરમન મા અને સગી મા જાણ: જેની દ્વારા, જે કાંઈ તને કચેરીમાં મળે છે તે તને સહન થઈ શકે તેવું જણાય છે અને કચેરીમાં તું સહન થઈ શકે એવો જણાય છે, તે તત્ત્વચિન્તનમાં તું વારંવાર પાછો આવ અને તેમાં આરામ લે.

૧૩. જ્યારે આપણી આગળ માંસ અને એવી બીજી સ્વાવાની વસ્તુઓ હોય છે ત્યારે આપણા મનમાં એવી છાપ પડે છે કે આ એક માછલાનું મરેલું શરીર છે, અને આ એક પક્ષીનું અથવા હુકરનું મરેલું શરીર છે; અને આ ફેલર્નિયન્ તે થોડોક દ્રાક્ષનો રસ છે, અને આ જામલી રંગનો જમ્મો તે શેલ્ જાતની માછલીના રક્તથી રંગેલું કોઈ ઘેટાનું ઝૂન છે: આપણા મનપર પડે છે તે છાપો આવી હોય છે, અને તે છાપો છેક તે વસ્તુઓની પહોંચે છે અને તે વસ્તુઓને ભેદે છે, અને તેથી આપણે જાણિયે છિયે કે એ વસ્તુઓ કેવા પ્રકારની છે. તે જ પ્રમાણે આપણે આપણા જીવનમાં વર્તવું જોઈયે, અને આપણી પ્રશંસાને અત્યંત પાત્ર જણાય એવી વસ્તુઓ હોય ત્યાં આપણે તેઓને સુલેસુલ્લી કરવી જોઈયે અને તેઓની નિસ્સારતાપ્રત્યે જોવું જોઈયે અને જે શબ્દોવડે તેઓને વચાળીને આશમાનમાં ચઢાવવામાં આવી હોય છે તે સઘઠા શબ્દો તેઓના ઉપરથી ઉતરડી લેવા જોઈયે. કેમ કે બહારનો દેસાવ એ બુદ્ધિને અદ્ભુત રીતે વિપરીત બનાવનાર છે, અને તારા પરિશ્રમને યોગ્ય વસ્તુઓવિષે જ તું કામમાં રોકાયેલો છે એવી તને જ્યારે સડથી વધારે સ્વાતરી હોય છે ત્યારે જ તે તને સડથી અધિક ઠગે છે. ત્યારે સુદ દ્વેનોક્રેટીસવિષે ક્રેટીસ્ શું કહે છે તેનો વિચાર કર-

૧૪. જેને સામાન્ય જનસમાજ વચ્ચે એવી બાબતોમાંની ઘણીખરી સઠથી સામાન્ય પ્રકારની વસ્તુઓને એટલે જેઓ પર-માણુઓ વચ્ચેના આકર્ષણથી અથવા કુદરતી બંધારણથી બંધાઈ રહેલી—જેવી કે પથ્થર, લાકડું, અંજીરનાં ફાડ, દ્રાક્ષો, સેવફળો વગેરે—વસ્તુઓને ઉદ્દેશીને હોય છે. પણ જેઓ જરીક વધારે બુદ્ધિ-માનુ હોય છે એવાં માણસોવડે જે બાબતો વચ્ચેના છે તે જીવન-તત્ત્વવડે બંધાઈ રહેલી વસ્તુઓ—જેવી કે ઘેટાંબકરાનાં અને ઢો-રોનાં ટોળાં—ને ઉદ્દેશીને હોય છે. તેથી પણ વધારે શિક્ષિત મનુષ્યો-વડે જે બાબતો વચ્ચેના છે, તે બુદ્ધિયુક્ત આત્માવડે બંધાઈ રહેલી વસ્તુઓ હોય છે; તો પણ તે વિશ્વના આત્માવડે બંધાઈ રહેલી હોતી નથી, પણ કોઈ હુનરમાં કુશળ અથવા તો બીજી કોઈ રીતે કુશળ અથવા તો તેને ગુલામોની અમુક સંખ્યા હોય છે તેટલા પૂરતીજ ફક્ત બુદ્ધિયુક્ત આત્માવડે બંધાઈ રહેલી વસ્તુઓ હોય છે. પણ જે એક બુદ્ધિયુક્ત આત્માની,—એટલે વિશ્વના અને રાજનૈતિક જીવન-માટે યોગ્ય આત્માની કિંમત સમજે છે તે આના સિવાય બીજા કશાની દરકાર કરતો નથી;—અને સઘળી વસ્તુઓ કરતાં પોતાના આત્માને તર્કશક્તિ અને સામાજિક જીવનની સાથે બંધબેસી શકે તેવી સ્થિતિમાં અને પ્રવૃત્તિમાં રાખે છે, અને જેઓ તેના પોતાના જેવા હોય છે તેઓની સાથે રહીને આ હેતુ સિદ્ધ કરવાને કામ કરે છે.

૧૫. કેટલીક વસ્તુઓ હયાતીમાં આવતી જાય છે, અને બીજી વસ્તુઓ હયાતીમાંથી બહાર જતી જાય છે; અને જે વસ્તુ હયાતીમાં આવે છે, તેનો કેટલોક ભાગ તો ક્યારનો નાશ પામી ગયો છે. જેમ કાલનો અવિરત પ્રવાહ યુગોના અનંત સમયને હમેશ ચાલુ જ રાખે છે તેમ જ સંચારો અને વિકારો દુનિયાને નિરંતર નવી ચાલુ જ રાખ્યા કરે છે. તો આ વહેતા પ્રવાહમાં, કે જેના ઉપર કાંઈ પણ સ્થિરતા નથી, તેમાં ત્વરાથી આપણી પાસે થઈને વહી જતી વસ્તુ-ઓમાં એવું શું છે કે જેની માણસ ઊંચી કિંમત આંકે ? જાણે કોઈ

માણસ પાસે થઈને ઉડી જતી ચકલીઓમાંની એક ઉપર પ્રેમમં પડે, પળ તે તો ક્યારનીય દૃષ્ટિ બહાર નિકળી ગયી છે,—તેના જ જેવું એ થશે. રુધિરના ઉદ્ધાર જેવું અને હવાના ઉચ્છ્વાસ જેવું દરેક માણસનું જીવન જ કાંઈક આવા પ્રકારનું છે. કેમ કે આપણે એક વાર શ્વાસ લેઈએ અને પાછો મૂકીએ—કે જે આપણે પ્રત્યેક ક્ષણે કરીએ છીએ—તે જેવું છે, તેવું જ તેં ગયે કાલ અને પરમ દિને તારા જન્મ-વચ્ચે જે સમગ્ર શ્વસનશક્તિ પ્રાપ્ત કરી તે તેં પ્રથમ જે તત્ત્વમાંથી લીધી તે જ તત્ત્વમાં તે પાછી મૂકી દેવી—તેના સંબંધમાં પળ છે.

૧૬. છોડવાઓમાં હોય છે તેવો વરાઠ્ઠરૂપ ઉચ્છ્વાસ મૂકવો તે, અને પાઠેલાં અને જંગલી પશુઓમાં હોય છે તેવો શ્વાસ મૂકવો તે, અને વસ્તુઓનાં દેખાવ ઉપરથી વિચારોની છાપનું ગ્રહણ કરવું તે, અને દોરીઓથી જેમ પૂતળાં હાલેચાલે છે તેમ ઇચ્છાઓથી હલચલન કરવું તે, અને ટોળાંઓમાં એકટું થવું તે, અને खोरा-કથી પોષણ મેળવવું—તે કાંઈ કિમતી ગણવા જેવી બાબત નથી; કેમ કે તે તો આપણા खोराકના નિરુપયોગી ભાગને છુટો પાડીને કાઢી નાખવાની ક્રિયાના જેવું જ છે. ત્યારે શેની કિમત ગણવા જેવી છે ? શું તાઢીઓ પાડીને લોકો આવકાર આપે તેની કિમત ગણવા જેવી છે ? ના. તેમ જ વઢી જીભોના પટપટારાની પળ આપણે કાંઈ કિમત ગણવી જોઈએ નહિ, કેમ કે ઘણા માણસો તરફથી જે પ્રશંસા આવે છે તે જીભોનો એક પટપટારો જ છે. ત્યારે તું એમ ધાર કે જે રૂયાતિ કહેવાય છે તે આ નિર્માલ્ય બા-વતને તેં તજી દીધી છે, તો કિમતી ગણવા યોગ્ય શું રહે છે ? મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તે આ છે,—તારા પોતાના બંધારણપ્રમાણે તારે પોતે હલનચલન કરવું અને આત્મસંયમ કરવો કે જે અન્તિમ લક્ષ્યપ્રત્યે સઘઢા વ્યાપાર અને હુનરો ગતિ કરે છે. કેમ કે દરેક કઢા એ પ્રત્યે લક્ષ રાખે છે કે જે વસ્તુ જે કામને માટે બનાવવામાં આવી હોય છે તે કામને તે વસ્તુ બંધબેસતી આવવી .

જોઈયે; અને દ્રાક્ષના વેલાઓની પાછળ જે દેખેરેખ રાખે છે તે દ્રાક્ષ વાવનાર, અને ઘોડાને કેઢવનાર, તથા કુતરાને તાલીમ આપનાર એ બંને એ અંતિમ લક્ષ્યઉપર ચોટ રાખે છે. પણ એક યુવાનની કેઢવણી અને શિક્ષણ જ્યારે કોઈક વસ્તુ ઉપર લક્ષ રાખે છે ત્યારે એમાં જ તે કેઢવણીની અને શિક્ષણની કિમત રહેલી છે. અને એ જો સારું હોય તો તું બીજું કશું શોધીશ નહિ. બીજી ઘણી વસ્તુઓની વઢી તું કિમત ગણતાં નહિ અટકે શું ? ત્યારે તું છુટો થઈશ નહિ, અને તારા પોતાના સુખને માટે પણ તને પૂરતો અવકાશ નહિ મળે, અને તું આવેશવિના રહી શકીશ નહિ. કેમ કે જેઓ તે વસ્તુઓ લેઈ શકે તેઓ પ્રત્યે તારે અરિપ્યાવાઢા, મત્સરવાઢા અને શંકાશીલ થવાની, અને જે વસ્તુ તને કિમતી જણાઈ છે તે વસ્તુ જેઓની પાસે છે તેઓની સામે કાવતરું રચવાની તને જરૂર પડશે. જે માણસને આ વસ્તુઓમાંની કોઈ વસ્તુ જોઈયે છિયે તે માણસ કેવળ વ્યાકુલતાની સ્થિતિમાં હોવો જ જોઈયે એ અનિવાર્ય છે; અને તે ઉપરાંત વઢી ઘણી વાર તારે દેવોના દોષ પણ કાઢવા પડે છે. પણ તારા પોતાના મનને પૂજ્ય ગણવાથી અને માન આપવાથી તું આત્મસંતુષ્ટ બનીશ, અને જનસમાજસાથે પણ તું એક રાગમાં રહીશ, અને દેવોની સાથે પણ એખલાસમાં રહીશ-અર્થાત્ દેવો જે તને આપે છે અને જે વ્યવસ્થા દેવોએ કરી છે તે સઘઢાને વચાળીને તું તેઓની સાથે એખલાસમાં રહીશ.

૧૭. ઉપર, નીચે અને આસપાસ સર્વતઃ ભૌતિક તત્ત્વોની હિલચાલ છે. પણ આમાંના એકેમાં સદ્રુણની હિલચાલ નથી: સદ્રુણની ગતિ એ કાંઈક વધારે દિવ્ય છે, અને ભાગ્યે જ નજરે પડે એવા રસ્તે આગલ વધતી તેને માર્ગે સુખપૂર્વક તે આગલ ચાલી જાય છે.

૧૮. કેવી વિચિત્ર રીતે મનુષ્યો વર્તે છે ? ! તેમના જ વચતમાં અને તેમની જ સાથે જેઓ જીવતા હોય છે તેમને મનુષ્યો વચાળતા નથી; પણ પાછલો જમાનો કે જે તેઓએ કદી જોયો નથી

અથવા જોવાના નથી તેનાથી પોતે વચ્ચળાવું—આને તેઓ વધારે કિમતી ગણે છે. પણ આ તો—જેઓ તારી પહેલાં જીવતાં હતા તેઓએ તને વચ્ચળ્યો નહિ તેથી તને શોક થવો જોઈયે તેના જ જેવું ઘણે મોટે ભાગે છે.

૧૯. જો કોઈ બાબત તારાથી સિદ્ધ થવી કઠણ હોય, તો તું એમ ધારીશ નહિ કે તે (બીજા) માણસ માટે અશક્ય છે; પણ જો કોઈ વસ્તુ (બીજા) મનુષ્ય માટે શક્ય હોય અને તેની પ્રકૃતિ અનુસાર હોય તો તારા પોતાથી પણ એ પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ તું ધારજે.

૨૦. અચ્ચાડાની કસરતોમાં તું એમ ધાર કે કોઈ માણસે તને પોતાના નચ્ચોથી ડચ્ચરડી નાંચ્ચ્યો છે, અને તારા માચ્ચાસામે પ્રહાર મારવાથી તને એક ડચ્ચમ કચ્ચ્યો છે. ઠીક, (તેથી તો) આપણે ચ્ચીઢાચ્ચાનાં કાંઈ ચ્ચિન્હો ઢર્શાવતા નથી, અને આપણે અપમાન પણ ગણતા નથી, અને પાછ્ચ્ચથી આપણે તેને એક કિનેઢાર મનુષ્ય પણ ગણતા નથી; અને તો પણ આપણે તેની સામે ચ્ચેતતા તો રહિચ્ચે છિચ્ચે, પણ તે એક શત્રુતરીકે તેને ગણીને નહિ, અને તેમ જ વચ્ચી વહેમથી પણ નહિ, પણ તેના રસ્તામાંથી આપણે ચ્ચુપચાપ ચાલ્ચ્યા જઈચ્ચે છિચ્ચે; જીવનના બીજા સઘચ્ચા ભાગોમાં પણ તારી વર્ત્તણુક કાંઈ આવી જ થવા ઢે; જેઓ અચ્ચાડામાંના પ્રતિસ્પર્ધીજેવા છે એવા મનુષ્યોમાં ઘણી બાબતોની આપણને ઢરગુજર કરવા ઢો. કેમ કે મેં કચ્ચું છે તે પ્રમાણે, તેમના રસ્તામાંથી ચાલ્ચ્યા જવાનું તથા તેની સાથે તેઓ ડપર કાંઈ વહેમ અને ઢિક્કાર નહિ રાચ્ચવાનું આપણી સચ્ચામાં છે.

૨૧. મને જો કોઈ માણસ એમ ચ્ચાતરી કરી આપવાને અને બતાવી આપવાને શક્તિમાનુ હોય કે હું ચ્ચરી રીત્ચે વિચાર કરતો નથી અથવા ચ્ચરી રીત્ચે વર્ત્તતો નથી, તો હું ચ્ચુશીની સાથે મારા

विचार अने वर्चनमां फेरफार करीश; केम के जेनाथी कोइ पण माणसने कदी पण कांइ हानि नथी-एवा सत्यने हुं शोधुं छुं. पण जे माणस पोतानी भूलमां अने अज्ञानमां कायम रहे छे तेने हानि थाय छे.

२२. हुं मारी फरज बजावुं छुं: बीजी बाबतो मने विकळ करती नथी; केम के ते बाबतो कां तो जीवनविनानी, के कां तो बुद्धिविनानी, के कां तो भूली पडेली अने पोतानो रस्तो जाणती नथी एवी छे.

२३. जनावरो के जेओने बुद्धि नथी अने सामान्य रीत्ये बीजी वस्तुओ अने पदार्थो विषे तो ए ज के—तारे बुद्धि छे अने तेओने नथी, तेथी तुं तेओनो उदार अने मोकला भावथी उपयोग कर. पण मनुष्यप्राणीओ प्रत्ये तो सामाजिक भावनाथी वर्त्त, केम के तेओने बुद्धि छे. अने सघळे प्रसंगे तुं देवोनुं आवाहन कर, अने केटलो दीर्घ काळ तुं ए करीश तेविषे तुं गुंचवाइश नहि; केम के ए प्रमाणे तुं त्रण कलाक पण गाळीश तो ते पूरता छे.

२४. मेसिडोनियानो एलेक्झांडर् अने तेनो घोडावाळो बंने मृत्युवडे एक ज दशाने पमाडाया हता; केम के कां तो तेओने विश्वनां बीजरूप ते ज तत्त्वोमां लेवामां आव्या हता, के कां तो तेओने अणुओमां विखेरी नाखवामां आव्या हता.

२५. आपणामांना प्रत्येकमां एक ज अविभाज्य समयमां केटली बधी बाबतो बने छे ते, अर्थात् जे वस्तुओ शरीरने अने आत्माने लगती छे ते, तुं विचार: एटले जे एक तेम ज सर्व छे, जेने आपणे विश्वरूप कहिये छिये, तेमां एकेकाळे रहेनारी बीजी अधिक घणी वस्तुओ अथवा सघळी वस्तुओ अस्तित्वमां आवे तो तेविषे तने आश्चर्य नहि लागे.

२६. जो कोइ माणस तारी आगळ ए प्रश्न मूके के एन्टो-

નિનસ એ નામ કેવી રીતે લખવામાં આવે છે, તો શું તું અવાજ તાળીને દરેક અક્ષર બોલીશ ? શું ત્યારે, જો તેઓ ગુસ્સે થશે તો તું પણ ગુસ્સે થઈશ ? તું શું શાન્તિથી આગલ ચાલીશ નહિ અને દરેક અક્ષર ગણી બતાવીશ નહિ ? ત્યારે તે જ પ્રમાણે આ જિંદગીમાં પણ યાદ રાખ કે દરેક ફરજ અમુક કાર્યવિભાગોની બનેલી છે. આ વિભાગો ઉપર ધ્યાન આપવાની અને ક્ષોભ પામ્યા વિના અથવા જેઓ તારી સાથે ગુસ્સે હોય તેઓ પ્રત્યે ક્રોધ દર્શાવ્યા વિના તારે રસ્તે આગલ ચાલ્યા જવાની અને જે તારી આગલ મૂકવામાં આવ્યું હોય તે પૂરું કરવાની તારી ફરજ છે.

૨૭. જે તેઓને તેમના સ્વભાવને યોગ્ય અને લાભકારક જણાય તે વસ્તુઓની પાછલ મનુષ્યોને પ્રયત્ન કરવા દેવો નહિ એ કેવું નિર્દય છે ! અને તે છતાં પણ જ્યારે તેઓ સ્વોદું કરે છે તેટલા માટે તું ચીડાયલો હોય છે ત્યારે તું એક રીતે તેઓને આ કરવા દેતો નથી. કેમ કે તેઓ તે વસ્તુઓ તેઓના સ્વભાવને યોગ્ય અને લાભકારક ધારે છે તેટલામાટે બેશક તેઓ તે વસ્તુઓ તરફ પ્રેરાય છે—પણ એ તેમના સ્વભાવને યોગ્ય તથા લાભકારક હોતી નથી ત્યારે તેઓને બોધ આપ અને ગુસ્સે થયા વિના તેઓને તે દર્શાવ.

૨૮. મૃત્યુ એ ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતાં માનનું, વિષયેચ્છાઓને જે પ્રેરે છે તે દોરીઓના ચાલનનું, અને વિચારોની ચંચલ ગતિઓનું, અને આ માંસમય દેહની સેવાનું બંધ પડવું છે. (૨. ૧૨)

૨૯. જ્યારે તારું શરીર પાછું હઠતું નથી ત્યારે આ જીવનમાં તારા આત્માને માટે પાછું હઠવું તે શરમની વાત છે.

૩૦. તું સીફર (રાજા) બની જાય નહિ તેની તું સંભાલ રાખજે, કે એ રંગથી તું રંગાઈ જાય નહિ; કેમ કે આવી બાબતો બને છે સ્ત્રી. ત્યારે તું તને પોતાને સાદો, સારો, શુદ્ધ, વિચાર-

શીલ, આડંબરથી મુક્ત, ન્યાયનો મિત્ર, દેવોનો પૂજનાર, દયાલુ, અને સઘળાં યોગ્ય કાર્યોમાં દૃઢ રાખ. તત્ત્વચિન્તને તને જેવો બનાવવાને ઇચ્છ્યો હોય તેવો ચાલુ રહેવાને તું યત્ન કર. દેવો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખ, અને મનુષ્યોને મદદ કર. જીવન ટુંકું છે. આ પાર્થિવ જિંદગીનું ફક્ત એક જ ફળ છે,—પવિત્ર સ્વભાવ અને સામાજિક કૃત્યો. એન્ટોનિનસના શિષ્યતરીકે તું દરેક વસ્તુ કર. જે બુદ્ધિની સાથે બંધવેસતું આવે તેવા દરેક કાર્યમાં તેનું અચલપણું, અને બધી વસ્તુઓમાં તેનો સમભાવ, અને તેની પવિત્રતા, અને તેની મુખમુદ્રાની શાન્તિ, અને તેનું માધુર્ય, અને ઠાલી કીર્તિવિષેની તેની ઉપેક્ષા, અને વસ્તુઓને સમજવાના તેના પ્રયાસોને તું યાદ રાખ; અને કોઈ પણ વસ્તુને અત્યંત ધ્યાનપૂર્વક તપાસ્યાવિના અને તેને સ્પષ્ટ રીતે સમજ્યાવિના તે કદી પણ કેવો જવા દેતો નહિ તે; અને જેઓ અન્યાયપૂર્વક તેને ઠપકો દેતા તેઓને તેના બદલામાં ઠપકો દીધાવિના તે કેવો વેઠી લેતો તે; તે કોઈ પણ બાબત ઉતાવળમાં કેવો કરતો ન હોતો તે; અને તે પરનિંદાઓને કેવો નહોતો સાંભળતો તે તથા રીતભાત અને કૃત્યોનો તે કેવો ચોકસ પરીક્ષક હતો તે; અને તે લોકોને દોષ દેવાની ટેવવાળો તથા ઘીકળ તથા વહેમી તથા મિથ્યાજ્ઞાની કેવો નહોતો તે; અને રહેવાનું સ્થાન, બિછાનું, પોશાક, આહાર, નોકરો-જેવી બાબતમાં તે કેવો થોડાથી સંતોષ પામતો તે; તે કેવો મહેનતુ અને ધીરજવાળો હતો તે; અને પોતાના અલ્પ આહારને લીધે તે સાંજલગી (કામકાજમાં) ટકી રહવાને કેવો સમર્થ હતો તથા નિયમિત સમય સિવાય બીજા વસ્તે તેને મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવાની પણ જરૂર કેવી પડતી નહોતી તે; અને મૈત્રીમાં તેની દૃઢતા તથા એકરૂપતા (કેવી હતી તે); અને જેઓ તેના અભિપ્રાયોની સામે પડતા તેઓમાં વાણીના સ્વાતંત્ર્યને તે કેવો સહન કરતો તે; અને કોઈ પણ માણસ તેને

કોઈ વધારે સારી બાબત બતાવતો ત્યારે તેને જે આનંદ થતો તે; અને વહેમવિના તે કેવો ધર્મનિષ્ઠ હતો તે;—તું યાદ રાખ. આ બધાનું તું અનુકરણ કર કે જ્યારે તારી છેલી ઘડી આવે ત્યારે, તેને જેવું શુભ અંતઃકરણ હતું તેવું શુભ અંતઃકરણ તને પણ હોય. (૧. ૧૬)

૩૧. તું તારી અપ્રમત્ત ઇન્દ્રિયોમાં પાછો આવ, અને તું તને પોતાને પાછો બોલાવ; અને જ્યારે તે તને પોતાને ડંઘમાંથી જગાડ્યો છે ત્યારે તથા જેથી તું વિકલ્પ થતો હતો તે તો માત્ર સ્વપ્નાં જ હતાં એમ તું સમજ્યો ત્યારે, હવે તારા જાગ્રતીના સમયમાં પણ જેમ તું પેલી (સ્વપ્નાની) વસ્તુઓ પ્રત્યે જોતો હતો તેમ આ (તારી આસપાસની વસ્તુઓ) પ્રત્યે જો.

૩૨. હું એક નાના શરીરનો અને એક જીવાત્માનો બનેલો છું. હવે આ નાના શરીરને તો બધીજ વસ્તુઓ એક સરખી છે, કેમ કે તે શરીર તો વિવિધ ભેદો સમજવાને સમર્થ નથી. પણ બુદ્ધિને તો માત્ર તે જ વસ્તુઓ એક સરખી છે કે જે વસ્તુઓ તે બુદ્ધિની પોતાની પ્રવૃત્તિનાં કાર્યરૂપ નથી. પણ જે જે વસ્તુઓ તે બુદ્ધિની પોતાની પ્રવૃત્તિનાં કાર્ય છે તે આ સઘળી વસ્તુઓ તે બુદ્ધિની સત્તામાં છે. અને આમાંની પણ જે વર્તમાન સમયને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવી છે એટલી જ વસ્તુઓ (તે બુદ્ધિની સત્તામાં છે); કેમ કે મનની ભવિષ્ય અને ભૂત પ્રવૃત્તિઓ સંબંધે તો—આ પણ વર્તમાન સમયમાટે તો એક સરખી જ છે.

૩૩. જ્યાંલગી પણ પગનું અને હાથ હાથનું કામ કરે છે ત્યાંલગી તો હાથ જે કરે છે તે અને પગ જે કરે છે તે પરિશ્રમ કુદરતવિરુદ્ધ નથી. ત્યારે તેમ, જ્યાંલગી મનુષ્યનો પ્રયાસ મનુષ્યની વસ્તુઓ કરે છે ત્યાંલગી મનુષ્ય

તરીકે મનુષ્યનો પ્રયાસ કુદરતવિરુદ્ધ નથી. પણ જો તે પ્રયાસ તેની કુદરતવિરુદ્ધ નથી તો તે તેને અશુભ પણ નથી.

૩૪. હુટારાઓ, પિતૃઘાતકો અને જુલમી રાજાઓવડે કેટલી બધી મોજમજાઓ ભોગવાઈ છે.

૩૫. જેઓ તેઓની કારીગરીમાં કુશળ નથી એવા માણસોની ઇચ્છાને હાથની કારીગરી કરનારાઓ પોતે અમુક હૃદયલગી કેવા અનુકૂળ થાય છે,—તે છતાં તેઓ પોતાના હુનરની બુદ્ધિને (મૂલતત્વોને) વળગી રહે છે અને તેથી દૂર જવાનું સહન કરી શકતા નથી—તે તું નથી જોતો ? જે તેને પોતાને અને દેવોને સામાન્ય છે તે બુદ્ધિપ્રત્યે માણસને જે માન હોવું જોઈએ તેના કરતાં કારીગર અને વૈદ્યને તેઓના હુનરોની બુદ્ધિ (મૂલતત્ત્વો) પ્રત્યે વધારે માન હોય તો તે શું આશ્ચર્ય નથી ?

૩૬. એશિયા, યુરોપ—એ વિશ્વના યુગ્મોઓ છે: આજો સાગર તે વિશ્વમાં એક ટીપું છે: અને વર્તમાન સમય તે અનંત કાળમાં એક બિંદુમાત્ર છે. સઘળી વસ્તુઓ અલ્પ, વિકારી, વિનાશી છે. સઘળી વસ્તુઓ ત્યાંથી—તે વિશ્વનિયામક શક્તિમાંથી કાં તો સીધેસીધી નિકળીને અથવા તો પરંપરા-ક્રમથી આવે છે. અને તેથી કરીને સિંહના વિકસતાં જડબાં, અને જે ફેરી હોય છે તે, અને દરેક રૂઝા કરનારી વસ્તુ, જેવો કે કાંટો, જેવો કે કાદવ,—એ તો ભવ્ય અને સુંદર (તત્ત્વ) ની પાછળ થયેલી પેદાશ છે. તો જે (તત્ત્વ) ને તું પૂજ્ય ગણે છે તેનાથી સદર્હુ વસ્તુઓ બીજી જાતની છે એમ તું કલ્પના કરીશ નહિ, પણ સર્વના કારણનું સ્વરૂપ મનમાં બાંધ. (૭. ૭૧)

૩૭. જેણે વર્તમાન વસ્તુઓ જોઈ છે, તેણે સઘળી વસ્તુઓ જોઈ છે,—જે વ્યતીત આનાદિ કાળથી બનતી આવી છે તે દરેક વસ્તુ અને જે અનંત ભાવી કાળમાં બનશે તે દરેક

વસ્તુ-એ બંને તેણે જોઈ છે; કેમ કે સઘઠી વસ્તુઓ એક જાત અને એક માતની હોય છે.

૩૮. વસ્તુઓનો વિશ્વમાં સંબંધ અને તેઓનો પરસ્પરનો સંબંધ તું વારંવાર વિચાર. કેમ કે એક રીતે સઘઠી વસ્તુઓ એકબીજાસાથે ગુંથાયલી હોય છે, અને આ રીતે તેઓ સઘઠી એક બીજાસાથે મિત્રમાવવાઠી હોય છે; કેમ કે ક્રમમાં એક વસ્તુ બીજી વસ્તુની પાછળ આવે છે, અને આમ બને છે તે પદાર્થના પરસ્પર સંકેત અને ક્રિયારૂપ વ્યાપારને લીધે બને છે. (૯. ૧)

૩૯. જે વસ્તુઓ સાથે તારું નસીબ ઘડાયેલું છે તે વસ્તુઓને તું તારી મેઢે અનુકૂળ થા: અને જે માણસોમાં રહેવાનું તારા માગ્યમાં લેલેલું છે તેઓને તું ચહા, પણ ચહાય તે સાચી રીતે (સ્વરા અંતઃકરણપૂર્વક) ચહા.

૪૦. દરેક ઓજાર, હથિયાર, વાસણ-જો જે કાર્યને માટે તે બનવવામાં આવ્યું છે તે કાર્ય કરે છે-તો તે સારું છે; અને વઠી જેણે તે બનાવ્યું તે તો ત્યાં હાજર હોતો પણ નથી. પણ જે વસ્તુઓ કુદરતવડે એકઠી પકડી રાખવામાં આવે છે તેમાં તો જે સત્તાએ તે વસ્તુઓને બનાવી તે સત્તા છે અને તે સત્તા તેમાં રહે છે; તેટલામાટે આ સત્તાને માન આપવું તે, અને જો તું એ સત્તાની ઇચ્છાપ્રમાણે રહે અને વર્તે તો તારામાં દરેક વસ્તુ બુદ્ધિને બંધબેસતી છે એમ સમજવું તે-વધારે યોગ્ય છે.

૪૧. જે કોઈ વસ્તુઓ તારી સત્તામાં ન હોય તેમને તું તારે માટે સારી અથવા યોટી ધારે તો અવશ્યે એમ જ બનવાનું કે જો એવી સ્વરાવ વસ્તુ તારા ઉપર આવી પડે અથવા તો એવી સારી વસ્તુની તને હાનિ થાય, તો તું દેવોને દોષ દેઈશ અને

જે તારા દુર્દેવ અથવા તારી હાનિના કારણરૂપ છે અથવા જેઓ વિષે તેવા કારણરૂપ હોવાના સંભવનો વહેમ રહે છે તેવા માણસોને પળ તું ધિક્કારીશ; અને સ્વસ્થ આપણે ઘણો અન્યાય કરીએ છીએ, કેમ કે આ વસ્તુઓમાં આપણે ભેદ માનિએ છીએ [કેમ કે આ વસ્તુઓને આપણે એક સરખી ગણતા નથી.[†]]^૧ પળ જે વસ્તુઓ આપણી સત્તામાં હોય તેવી જ વસ્તુઓને જો આપણે શુભ અથવા અશુભ ગણીએ તો દેવનો દોષ કાઢવાનું કે માણસપ્રત્યે શત્રુતાની સ્થિતિમાં ઊભા રહેવાનું કાંઈ પળ કારણ રહેશે નહિ.

૪૨. આપણે સઘડા એક અંતપ્રત્યે એકઠા મઠીને કામ કરીએ છીએ, કેટલાક સમજણ અને યોજનાપૂર્વક કામ કરે છે, અને બીજાઓ પોતે શું કરે છે તે જાણ્યા વિના કામ કરે છે; કેમ કે માણસો ઝંઘતા હોય છે ત્યારે તેઓવિષે પળ—તેઓ દુનિયામાં જે વસ્તુઓ બને છે તેમાં મજૂરો અને સહકારી કામ કરનારાઓ છે—એમ જે કહે છે, તે હું ધારું છું કે હિરા—ક્લિટ્સ છે. પળ માણસો જુદી જુદી પદ્ધતિઓથી સહકારી કામ કરે છે: અને જે કાંઈ બને છે તેમાં જેઓ દોષ કાઢે છે અને તેની વિરુદ્ધ પડવાને અને તેને અટકાવવાને પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ પળ પુષ્કલ સહકારી કામ કરે છે; એવા માણસોની પળ વિશ્વને જરૂર હતી. ત્યારે તું તને પોતાને કેવા પ્રકારના કામ કરનારના વર્ગમાં મૂકે છે તે સમજવાનું તારે માટે બાકી રહે છે; કેમ કે સઘડી વસ્તુઓ ઉપર જે રાજ્ય ચલાવે છે તે નક્કી તારો સ્વરો ઉપયોગ

૧. ૫. ૧, અને ૧૦. ૨૭, અને ૯. ૩૮, કે જ્યાં તેનો ઉદ્દેશ ૧૧. ૧૦. સંબંધે જણાય છે, તેમાં diapheresthai એ પદનો ઉપયોગ સરસાવતાં મોટેકર આનું ભાષાન્તર, “ કેમ કે આ વસ્તુઓ મેલવવાનો આપણે યત્ન કરીએ છીએ, ” એવું કરે છે. તેના ભાષાન્તરમાં તે સ્વરો દર્શો, પળ મને તે સંબંધે શંકા રહે છે.

૨. સિસેરોકૃત, દેવના સ્વભાવવિષે (ડિ નેચ્યુરા ડિયોરમ્) ૩. ૩૨.

કરેશે, અને તે તને સહકારી કામ કરનારાઓના અને જેઓની મહેનત એક અંતિમ પરિણામ સિદ્ધ કરે છે તેઓના કોઈ ભાગમાં તને લેશે. પણ જેના વિષે ક્રાઈસિપ્પસ કહે છે, તેવી નાટ્યમાં અધમ અને હાસ્યપાત્ર કવિતાના જેવો ભાગ તું થઈશ નહિ.

૪૩. સૂર્ય વર્ષોદનું કાર્ય માથે લે છે, અથવા એસ્ક્યુલેપિયસ* ફલદાત્રી (પૃથ્વી) નું કાર્ય માથે લે છે ? અને તારાઓમાંના પ્રત્યેકના સંબંધમાં કેમ છે, તેઓ જુદા જુદા નથી ? અને તેમ છતાં તેઓ શું એક જ પરિણામપ્રત્યે સાથે રહીને કામ નથી કરતા કે ?

૪૪. જો મારા વિષે અને મારા ઉપર જે બનાવો બનવાના તેવિષે દેવોએ નિર્માણ કર્યું છે, તો તેઓએ તે ઠીક જ નિર્માણ કરેલું છે, કેમ કે કોઈ દેવને અગમચેતીવિનાનો કલ્પવો તે પણ સહેલું નથી; અને મને હાનિ કરવાવિષે તો તેઓને કાંઈ ઇચ્છા જ શામાટે હોય ? કેમ કે એમ કરવાથી તેઓને અથવા તો જે તેઓની કાઢજીનો ધ્યાન વિષય છે તે સમગ્ર વિશ્વને શો લાભ થાય ? પણ જો તેઓએ વ્યક્તિતરીકે મારા વિષે કાંઈ નિર્માણ કર્યું નહિ હોય, તો પણ તેઓએ કાંઈ નહિ તો આજ્ઞા વિશ્વને માટે તો અવશ્યે નિર્માણ કરેલું હોવું જ જોઈયે; અને આ સર્વસાધારણ વ્યવસ્થાના ક્રમને અનુસરતી રીતે જે વાબતો બને તે મારે ખુશીની સાથે સ્વીકારવી જોઈયે અને તેથી મારે સંતોષ માનવો જોઈયે. પણ જો દેવો કોઈ પણ વસ્તુવિષે નિર્માણ ન કરતા હોય—અથવા તો જો કે એમ માનવું એ દુષ્ટતા છે, તે છતાં પણ આપણે એમ માનિયે (કે દેવો કશું પણ નિર્માણ કરતા નથી) તો આપણે યજ્ઞ પ્રાર્થના અને

૧. પ્લુટાર્ચ, — (એડ્વર્સસ સ્ટોઈકોસ) વિરક્તતત્ત્વજ્ઞાનીઓ વિરુદ્ધ. પ્ર. ૧૪.

* દેવોના વૈદ્ય. રોમન લોકોમાં પણ આપણા અશ્વિનીકુમારની પેઠે તે સૂર્યના પુત્ર છે.

શપથ કે કાંઈ પળ કરવું જોઈયે નહિ કે જે આપણે દેવો હાજર હોય અને આપણી સાથે રહેતા હોય એમ (માનીને) કરિયે છિયે—પળ જો કે જાપણને લગતી કોઈ પળ વસ્તુવિષે દેવો નિર્માણ ન કરે, તો પળ મારે પોતાને માટે નિર્માણ કરવાને તો હું શક્તિમાન છું જ, અને શું ઉપયોગી છે તે હું તપાસી શકું છું; અને દરેક મનુષ્યને તે ઉપયોગી છે કે જે તેના પોતાના બંધારણની અને સ્વભાવની સાથે બંધબેસે તેવું હોય. પળ મારો સ્વભાવ તર્કાનુસારી અને મઠતાવડો છે; અને મારું શહેર અને મારો દેશ, જ્યાંલગી હું એન્ટોનિનસ છું ત્યાંલગી, રોમ છે; પળ જ્યાંલગી હું એક મનુષ્ય છું ત્યાંલગી, આસી દુનિયાં તે જ મારું શહેર અને દેશ છે. ત્યારે જે વસ્તુઓ આ શહેરોને ઉપયોગી છે તે જ માત્ર મને ઉપયોગી છે.

૪૫. જે કાંઈ દરેક માણસના સંબંધમાં બને છે તે આ સમગ્ર વિશ્વના હિતને માટે છે: આટલું જ બસ થાય તેમ છે. પળ જો તું ધ્યાનમાં લેતો હોય તો વઢી એક સામાન્ય સત્યતરીકે વિશેષ એ પળ ધ્યાનમાં લેજે કે જે એક માણસને લાભકારક હોય છે તે બીજા માણસોને પળ લાભકારક હોય છે. પળ ‘લાભકારક’ એ શબ્દને અહીં મધ્યમ પ્રકારની [સારી પળ નહિ અને સ્વોટી પળ નહિ એવી] વસ્તુઓના વિષે બોલવામાં આવે છે તેવા સામાન્ય અર્થમાં લેવા ઘો.

૪૬. સ્વેલતમાશાનાં મકાનો અને એવી જગાઓમાં જેમ તને બને છે કે તે જ વસ્તુઓનો સંતત દેસાવ અને એક જ પ્રકારનો દેસાવ તમાશાને કંટાળાભરેલો બનાવે છે, તેમ આ આસી જિંદગીમાં પળ છે; કેમ કે ઉપર, નીચે, સઘઢી વસ્તુઓ એની એ જ અને એક-માંથી જ બનેલી છે. અને વઢી કેટલું લાંબું ?

૪૭. તું નિરંતર વિચાર કે સર્વ જાતનાં મનુષ્યો અને સર્વ જાતની પ્રવૃત્તિઓ અને સર્વ જાતની સઘઢી પ્રજાઓ ગુજરી ગયેલી છે, એટલે તારા વિચારો ઠેઠ ફિલિસ્ટિઓન્ અને ફ્રીબસ્ અને

ઓરિગેનિયનલગી આવશે. હવે તારા વિચારો બીજી પ્રકારના [મનુષ્યો]તરફ વાળ. ત્યારે આપણે તે જગોળ જવું જોઈએ કે—જ્યાં આટલા બધા મહાન વક્તાઓ, અને આટલા બધા ઉચ્ચ તત્ત્વચિન્તકો હિરાક્લિટસ્ પિથાગોરાસ્, સોક્રેટીસ્ છે; જ્યાં આટલા બધા અસલના સમયના વીર પુરુષો, અને તેમની પછી આટલા બધા સેનાપતિઓ, અને જાલીમ રાજાઓ છે; વઢી જ્યાં આ ઉપરાંત યુડોક્સસ્, હિપ્પાર્ચસ્, આર્ચિમિડીસ્, અને તીક્ષ્ણ સ્વાભાવિક બુદ્ધિવાળા, મોટાં મનવાળા, પરિશ્રમને ચહાનાર, વ્યવહારકુશલ, છાતીવાળા અને મેનિપ્પસ્ તથા તેના સમાન બીજા જેવા નશ્વર અને મગતરા જેવા મનુષ્યજીવનને પળ હસી કાઢનાર બીજા માણસો છે. આ બધાવિષે વિચાર કે એ સઘળા ઘણો લાંબો સમય થયાં માટીમાં મઢી ગયા છે. ત્યારે આથી તેમને શી ફજા છે; જેમનાં નામ કેવળ અજ્ઞાત છે તેમને પણ શું છે? એક જ વસ્તુ અહીં ઘણી જ મહત્વની છે, અસત્ય બોલનાર અને અન્યાયી મનુષ્યો પ્રત્યે પણ શુભેચ્છાવાળા સ્વભાવથી સત્ય અને ન્યાયમાં તારું જીવન ગાળવું તે.

૪૮. જ્યારે તું તને આનંદ આપવાને ઇચ્છે ત્યારે જેઓ તારી સાથે રહે છે તેઓના સદ્ગુણોવિષે તું વિચાર કર; દાખલા તરીકે,—એકની કર્મપરાયણતા, બીજાનો વિનય, ત્રીજાનું ઔદાર્ય, અને ચોથાનો બીજો કોઈ સારો ગુણ. કેમ કે જ્યારે સદ્ગુણો જેઓ આપણી સાથે રહે છે તેઓની નીતિમાં પ્રદર્શિત થાય છે અને બને તેટલા પુષ્કળ આપણી આગળ દૃશ્યમાન થાય છે, ત્યારે તે સદ્ગુણોના દાખલા જેટલો આનંદ આપે છે તેટલો આનંદ બીજું કાંઈ આપતું નથી. તેટલા જ માટે આપણે તે આપણી નજરઆગળ રાખવા જોઈએ.

૪૯. હું ધારું છું કે તું ફક્ત આટલા લિટર* વજનનો છું અને

* લિટર એક જાતનું વજન છે. તે જ ઉપરથી ફ્રેન્ચ વજનના માપમાં લિટર સંજ્ઞાવાળું માપ થયું છે.

ત્રણસો લિટર વજનનો નથી તેથી તું કાંઈ અસંતુષ્ટ નથી. ત્યારે તારે ફક્ત આટલાં જ વર્ષે જીવવું જોઈએ અને વધારે નહિ જીવવું જોઈએ તેથી પણ તું અસંતુષ્ટ થા નહિ; કેમ કે પદાર્થ (શરીર) નું જે વજન તને આપવામાં આવ્યું છે તેથી જેમ તું સંતોષ પામેલો છે, તેમ જે સમય તને આપવામાં આવ્યો છે તેથી પણ તું સંતોષ પામ.

૫૦. તેઓને (મનુષ્યોને) સમજાવવાનો પ્રયત્ન આપણે કરીએ. પણ જ્યારે ન્યાયનાં તત્ત્વો આપણને એ રસ્તે દોરે ત્યારે આપણે તેઓની ઇચ્છાવિરુદ્ધ પણ વર્તવું. તો પણ જો કોઈ માણસ જોર વાપરીને તારા રસ્તામાં ઉભો રહે, તો તું સંતોષ અને શાન્તિનો આશ્રય લે, અને તે જ કાળે તે અડચણનો ઉપયોગ કોઈ બીજા સદ્ગુણનો અમલ કરવામાં કર; અને તું યાદ રાખ કે તારો પ્રયત્ન કાંઈક શરત રાખીને કરવાનો હતો, અને તે અશક્ય વસ્તુઓ કરવાને ઇચ્છ્યું ન હતું. ત્યારે તે શું ઇચ્છ્યું હતું ?—કાંઈક આવો પ્રયાસ—પણ જો જે વસ્તુઓ સિદ્ધ કરવાને તું પ્રેરાયલો હતો તે સિદ્ધ [ન] થઈ તો (પણ) તારો હેતુ તો તું સિદ્ધ કરે જ છે.†

૫૧. જે માણસ કીર્તિને ચહાય છે તે માણસ બીજા માણસની પ્રવૃત્તિને પોતાનું શુભ ગણે છે; અને જે મોજને ચહાય છે, તે માણસ બીજા માણસની પ્રવૃત્તિને પોતાનાં વિષયાસ્વાદન ગણે છે; પણ જેને બુદ્ધિ છે તે માણસ પોતાનાં જ કૃત્યોને પોતાનું શુભ ગણે છે.

૫૨. કોઈ વસ્તુવિષે સૂચાલ નહિ કરવો અને આપણા જીવાત્મામાં ક્ષોભ નહિ પામવો તે આપણી સત્તામાં છે. કેમ કે વસ્તુઓને પોતાને આપણા વિચારો બાંધવાની કાંઈ પણ સ્વાભાવિક શક્તિ નથી.

૫૩. બીજાવડે જે કહેવાય તે પ્રત્યે, અને બની શકે તેટલું, બોલનારના મનમાં જે હોય તે પ્રત્યે કાલ્પજીર્ણક ધ્યાન આપવાની તું તેને પોતાને ટેવ પાડ.

૫૪. જે મધમાસીઓના ટોલાને માટે સારું નથી તે એક મધમાસીને માટે પણ સારું નથી.

૫૫. જો સલાસીઓ સુકાનીને ગાઠો દે અથવા તો માંદા માણસો વૈદ્યને ગાઠો દે તો સુકાની અને વૈદ્ય કોઈના કહેવા ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપશે ? કિંવા જો ધ્યાન આપે તો સુકાની વહાણમાં બેઠેલાઓની સલામતી અથવા વૈદ્ય જેઓની સારવાર કરે છે તેઓનું આરોગ્ય શી રીતે સાધી શકે ?

૫૬. જેઓની સાથે હું દુનિયામાં આવ્યો તેમાંનાં કેટલાં બધાં ક્યારનાં દુનિયામાંથી ચાલ્યાં ગયાં છે ?

૫૭. જેઓને કમઠો થયો હોય છે તેઓને મધ કઢવું લાગે છે, અને જેઓને હડકાયાં કૂતરાં કરડ્યાં હોય છે, તેઓને જઠ મય ઉપજાવે છે; અને નાનાં બચ્ચાંઓને દડો એક સુંદર વસ્તુ લાગે છે. ત્યારે હું શામાટે ગુસ્સે થાઉં છું ? તું શું એમ ધારે છે કે—કમઠાના રોગીમાં પિત્ત કરતાં અને હડકાયું કૂતરું કરડેલામાં કૂતરાના વિષ કરતાં સ્વોટા અભિપ્રાયમાં ઓછું વિષ છે ?

૫૮. તારી પોતાની પ્રકૃતિપ્રમાણે રહેતાં તને કોઈ પણ માણસ અટકાવશે. નહિ: વિશ્વની પ્રકૃતિની બુદ્ધિથી ઊલટું તને કાંઈ પણ થશે નહિ.

૫૯. જેમને માણસો પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છે છે તે માણસો કેવા પ્રકારના છે, અને તેઓને શા અર્થે તેઓ પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છે છે, અને કેવા પ્રકારનાં કૃત્યોથી તેઓને પ્રસન્ન કરવાને ઇચ્છે છે ? કાઠ કેવો સત્વર સર્વ વસ્તુઓને ઢાંકી દેશે, અને કેટલી બધી વસ્તુઓને તેણે ક્યારનીયે ઢાંકી દીધી છે ?

૭.

નઠારાપણું એ શું છે ? તે એ છે કે જે તે ઘણી વાર જોયું છે. અને દરેક વસ્તુ બને તે પ્રસંગે તું આ યાદ રાખજે કે જે તે વારંવાર જોયું તે એ છે. ઉપર અને નીચે જ્યાં ત્યાં તને એ જ વસ્તુઓ જણાશે કે જેઓથી પ્રાચીન કાઠના મધ્યકાઠના અને આપણા પોતાના સમયના ઇતિહાસો ભરાયલા છે; અને જેઓથી હાલ નગરો અને ઘરો ભરેલાં છે. કાંઈ પળ નવું નથી, બધી વસ્તુઓ પરિચિત અને અલ્પાયુષી છે.

૨. જે સંસ્કારો (વિચારો) આપણા સિદ્ધાન્તોને મઠતા આવે છે, તે સંસ્કારો નાશ ન પામ્યા હોય તો આપણા સિદ્ધાન્તો કેવી રીતે મૃતક થઈ જાય ? પળ આ વિચારોને નિરંતર પવન નાલીને જ્વલિત કરવાનું તારી સત્તામાં છે. કોઈ પળ વસ્તુવિષે મારો જેવો અભિપ્રાય હોવો જોઈએ તેવો અભિપ્રાય હું ધરાવી શકું છું. જો હું તેમ કરી શકું છું, તો હું શામાટે ક્ષોભ પામું છું ? જે વસ્તુઓ મારા મનથી બાહ્ય છે તેમને મારા મન સાથે કાંઈ પળ સંબંધ નથી.—તારા મનોભાવની આ સ્થિતિ થવા દે એટલે તું ટટાર સ્વડો રહેવાનો. તારા જીવનને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવું એ તારી સત્તામાં છે. તું (પહેલાં) જેવી રીતે વસ્તુઓ પ્રત્યે જોતો તેવી જ રીતે ફરીને તું તેઓ પ્રત્યે જો; કેમ કે આમાં તારા જીવનની પુનઃ પ્રાપ્તિ રહેલી છે.

૩. તમાશાનો નકામો ધંધો, રંગભૂમિઉપર સ્થેલો, ઘેટાંનાં ટોઢાં, ઢોરનાં ટોઢાં, મારાથી કરાતી કસરતો, નાનાં કૂતરાંની આગલ નાંચેલું હાડકું, માછલાવાઢાં તઢાવોમાં રોટલીનો કઢકો, કીડિયો મહેનત કરે છે તે અને (કળ વગેરેનો) બોજો ડઢાવી જાય છે તે, મય પામેલા નાના ડંદરોનાં આમ તેમ ઢોડવાં, ઢોરીઓ સ્થેંચવાથી હાલતાં ચાલતાં પૂતઢાં—[એ બધું એક સરખું છે]. ત્યારે આવી વસ્તુઓમાં સારો સ્વભાવ દર્શાવવો અને ગર્વનો જોશ દર્શાવવો નહિ તે તારી ફરજ છે; તો પળ એટલું તો સમજવું

કે—દરેક માણસ પોતે જે વસ્તુઓમાં રોકાય છે તે વસ્તુઓની જેટલી યોગ્યતા હોય છે તેટલી જ યોગ્યતા તે માણસની પણ હોય છે.

૪. ભાષણમાં જે કાંઈ કહેવાતું હોય તેના ઉપર તારે ધ્યાન આપવું જોઈએ, અને દરેક હિલચાલમાં શું કરવામાં આવે છે તે તારે અવલોકવું જોઈએ, અને ભાષણમાં તારે તરત જ જોઈ લેવું જોઈએ કે તે શાને ઉદ્દેશીને છે, અને હિલચાલમાં તારે કાઠજીપૂર્વક નજર રાખવી કે તેથી કયી વસ્તુ ઉપલક્ષાયલી છે.

૫. આને વાસ્તે મારી બુદ્ધિ પૂરતી છે કે નહિ? જો તે પૂરતી છે તો હું તેને વિશ્વની પ્રકૃતિવડે અપાયલા હથિયાર તરીકે કાર્યને અર્થે વાપરું છું. પણ જો તે પૂરતી ન હોય તો—મારે શામાટે એમ ન કરવું જોઈએ તેનું કાંઈ કારણ ન હોય તો,—હું તે કામમાંથી કાંતો નિવૃત્ત થાઉં છું અને જે માણસ તે કામ મારા કરતાં વધારે સારું કરવાને સમર્થ હોય તેને માર્ગ આપું છું; અથવા તો જે માણસ મારા નિયામક તત્ત્વની મદદથી જે હાલ સર્વના સામાન્ય શુભને માટે યોગ્ય અને ઉપયોગી છે તે કરી શકે તેવા માણસને મારી મદદમાં લેઈને મારાથી બની શકે તેટલી સારી રીતે તે કામ હું કરું છું. કેમ કે જે કાંઈ હું પોતે અથવા બીજાની સાથે રહીને કરી શકું તે ફક્ત આને લક્ષીને હોવું જોઈએ,—અર્થાત્—જનસમા-જને જે ઉપયોગી અને સારી પેઠે બંધબેસતું હોય તેને લક્ષીને હોવું જોઈએ.

૬. કેટલા બધા માણસો કીર્તિથી ગવાયા પછી શૂન્યમાં નંચાઈ ગયા છે; અને જેઓએ બીજાઓની કીર્તિ ગજાવી છે તેવાં કેટલાં વધાં માણસો લાંબા વચ્ચેથી મરી ગયાં છે.

૭. બીજાની મદદ મળે તેથી તમે શરમાશો નહિ; કેમ કે એક શહેરઉપર હુમલામાં જેવી રીતે એક સિપાઈ પોતાની ફરજ બજાવે છે તેવી રીતે તારે તારી ફરજ બજાવવી એ તારું કામ છે. જો તું છલો હોવાથી કિલ્લાના કોટઉપર એકલો ચઢી શકે

તેમ ન હોય, પળ બીજાની મદદથી કોટઉપર ચઢવું શક્ય હોય તો પછી કેવી રીતે કરવું ?

૮. ભવિષ્યની બાવતોથી તું પોતાને વ્યગ્ર થવા દેશ નહિ, કેમ કે જો તે જરૂરનું હશે તો, જે બુદ્ધિ તું વર્તમાન વસ્તુઓને માટે વાપરે છે તે જ બુદ્ધિ તારી સાથે રહેશે અને તું તે ભવિષ્યની બાવતો આગળ પળ આવીશ.

૯. વધી વસ્તુઓ એક બીજાની સાથે ગુંથાયલી છે, અને તેઓનું પરસ્પર બંધન પવિત્ર છે; બીજી કોઈ વસ્તુસાથે જેને કાંઈ પળ સંબંધ ન હોય એવી કોઈ પળ વસ્તુ ભાગ્યે જ છે. કેમ કે વસ્તુઓ છે, અને તેઓ જોડાઈને એક જ વિશ્વ(વ્યવસ્થા)ને બનાવે છે. કેમ કે એક વિશ્વ વધી વસ્તુઓનું બનેલું છે, અને સર્વ વસ્તુઓમાં જે વ્યાપી રહે છે તે દેવ એક જ છે, અને એક જ પદાર્થ,^૧ અને એક જ નિયમ, સર્વ બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિઓમાં એક જ સામાન્ય બુદ્ધિ-તત્ત્વ, અને એક જ સત્ય છે; અને વળી જેઓ એક જ વર્ગમાં આવે છે અને જેઓ એક જ પ્રકારની બુદ્ધિશક્તિનાં ભાગી છે તેવાં સઘટ્ટાં પ્રાણિઓને માટે પૂર્ણતા પળ એક જ પ્રકારની છે.

૧૦. પ્રત્યેક ભૌતિક વસ્તુ સમગ્ર વિશ્વના પદાર્થમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે; અને દરેક કારક વસ્તુ ઘણી જલદીથી પાછી વિશ્વના હેતુમાં સેંચી લેવામાં આવે છે; અને પ્રત્યેક વસ્તુની સ્મૃતિ ઘણી સત્ત્વર કાળમાં પરાભવ પામે છે.

૧૧. બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિને તે જ કાર્ય કુદરતપ્રમાણે અને બુદ્ધિ પ્રમાણે હોય છે.

૧૨. તું જાતે ટટાર થા, અથવા બીજાવડે ટટાર બન. (૩. ૫)

૧૩. જે શરીરો એકત્ર જોડાયલાં હોય છે તેના અવયવો સંબંધે જેમ છે તે જ પ્રમાણે જે બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિઓ પૃથક્ અસ્તિત્વ

૧. “એક પદાર્થ,” પૃષ્ઠ ૩૬, ટિપ્પણી ૬.

ધરાવે છે, તેઓના સંબંધમાં પણ છે, કેમ કે તેઓ એક સહકારી કાર્યને માટે સંસ્થાપિત થયેલાં છે. અને જો તું વારંવાર તને પોતાને એમ કહ્યા કરે કે બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિઓના એક વ્યૂહનો હું એક અવયવ (melos) છું, તો તને આનો ભાવ વધારે સ્પષ્ટ થશે. પણ જો તું (૧ અક્ષરનો ઉપયોગ કરીને) એમ કહે કે તું એક ભાગ (meros) છે, તો તું માણસોને હજુ તારા અંતરથી ચઢાતો નથી; પરોપકારની સ્વાતર જ પરોપકાર હજુ તને આનંદ આપતો નથી;^૨ તું હજુલગી પરોપકાર કરે છે તે ફક્ત વિવેકની વાચત તરીકે જ કરે છે, અને તને પોતાને જ મળું કરતો હોય તેતરીકે હજુલગી તું પરોપકાર કરતો નથી.

૧૪. પોતાના ઉપર આ જે કાંઈ આવી પડે તેની અસર જેઓને થઈ શકે છે એવા ભાગો ઉપર બહારથી જે આવી પડવાનું હોય તેને બહારથી આવી પડવા દે. જે ભાગોને તેથી દુઃખ થયું છે તે ભાગો ચહાય તો રાવ કરે. પણ જે બન્યું છે તે અશુભ છે એમ હું ધારું તેસિવાય મને કાંઈ ઇજા થતી નથી. અને એપ્રમાણે ન ધારવું તે મારી સત્તામાં છે.

૧૫. કોઈ માણસ ગમે તે કરે અથવા કરે તો પણ, જેમ સુવર્ણ અથવા નીલમ અથવા માણેક હમેશાં આ કહેતાં હોય—કે—કોઈ ગમે તેમ કરે અથવા કહે તો પણ મારે તો નીલમ જ રહેવું જોઈએ અને મારો રંગ રાખી રહેવો જોઈએ—તેમ જ મારે પણ સારા જ રહેવું જોઈએ.

૧૬. નિયામક બુદ્ધિ સ્વતઃ વિશ્લેષ પામતી નથી; મારી કહે-વાની મતલબ એ છે કે સ્વતઃ ભય પામતી નથી અથવા સ્વતઃ વ્યથા પામતી નથી.[†] પણ જો બીજું કોઈ તેને ભય અથવા વ્યથા પમાડે તો

૨. મેં સાધારણ પાઠ Katalēptikos ને બદલે મેટેકરે અટકાવેલો પાઠ Katalēktikos વાપર્યો છે. સરખાવો ૪. ૨૦; ૧૨. ૪૨.

તેને પમાડવા દો. કેમ કે બુદ્ધિ પોતાના જ અભિપ્રાયથી પોતાને આવા રસ્તાઓમાં વાલશે નહિ. જો શરીરથી બની શકે તો શરીરને શરીરની પોતાની સંભાલ લેવા દો કે તેને કાંઈ સહન કરવું પડે નહિ, અને જો તેને કાંઈ સહન કરવું પડે તો તેને બોલવા દો. પણ જીવાત્મા પોતે કે જે ભયના અને વ્યથાના અધિકારમાં છે, અને જેને આ વસ્તુઓ વિષે અભિપ્રાય બાંધવાને સંપૂર્ણ રીતે સત્તા છે, તેને તો કાંઈ પણ સહન કરવું પડશે નહિ, કેમ કે તે અવલે રસ્તે ચઢી એવા વિચારઉપર આવશે નહિ. પોતાને પોતે કોઈ તંગી ઉત્પન્ન કરે તે સિવાય નાયક તત્ત્વને પોતામાં કોઈ પ્રકારની તંગી છે જ નહિ; અને તેથી જો તે પોતાને પોતે જ વિક્ષેપ અને પ્રતિબંધ ન કરે તો તે વિક્ષેપ અને પ્રતિબંધ બંનેથી મુક્ત છે.

૧૭. યુડિમોનિયા [મુખનો અધિદેવ] તે એક સારો દેવ, અથવા સારી વસ્તુ છે. હે કલ્પના ! ત્યારે તું અહીં શું કરે છે ? હું તને આજીવીપૂર્વક કહું છું કે તું જેવી આવી તેવી ચાલી જા, કેમ કે મારે તારી જરૂર નથી. પણ તું તારી જુની રીત પ્રમાણે આવી છે. હું તારી સાથે ગુસ્સે નથી: ફક્ત તું તારે ચાલી જા.

૧૮. કોઈ માણસ ફેરફારથી ભય પામે છે ? તેથી શામાટે ભય પામવું, ફેરફાર વિના શું બની શકે છે ? તો ફેરફાર કરતાં વધારે આનંદજનક અથવા વિશ્વની પ્રકૃતિને વધારે યોગ્ય શું છે ? અને જો લાકડાનો ફેરફાર (રૂપાન્તર) ન થાય તો તું શું જ્ઞાન પણ કરી શકે ? અને જો આહાર વિકાર ન પામે તો શું તારું પોષણ પણ થઈ શકે ? ત્યારે તું શું સમજતો નથી કે ફેરફાર થવો તે તારે માટે પણ તેવો જ છે, અને વિશ્વની પ્રકૃતિમાટે તેટલો જ જરૂરનો છે ?

૧૯. જેમ આપણાં શરીરના માગો એક બીજાની સાથે સંબંધ-વાળા અને સહકારી કાર્ય કરનારા છે તેમ સઘડાં શરીરો, તેઓના સ્વભાવે કરીને વિશ્વ સમગ્રની સાથે જોડાયેલાં અને સાથે કામ

કરનારાં હોવાથી એક ઉમ્મ પ્રવાહમાં તળાઈ જતાં હોય તેમ, વિશ્વના પદાર્થના પ્રવાહમાં વહ્યાં કરે છે. કેટલા બધા ક્રાઈસિપ્પસ, કેટલા બધા સોક્રેટીસ, કેટલા બધા એપિક્ટેટસ કાઠ ક્યારનો એ ગઢી ગયો છે? અને દરેક મનુષ્ય તથા વસ્તુના સંબંધમાં તને તે જ વિચાર આવવા દે. (૫. ૨૩; ૬. ૧૫.)

૨૦. એક જ બાબત મને વિકલ બનાવે છે, તે એ કે—રસે ને હું કોઈ એવી चीज કરી બેસું કે જે મનુષ્યબંધારણ કરવાની રજા આપતું નથી, અથવા તો જે રીતે કરવાની તે રજા આપતું નથી તે રીતે હું કરી બેસું, અથવા તો જે કરવાની હાલ તે રજા નથી આપતું તેવી કોઈ चीज હું કરી બેસું.

૨૧. સર્વ વસ્તુઓને તું વિસરી જઈશ તે સ્થિતિ નિકટ છે, અને સર્વવડે તું વિસરાઈશ તે પળ નિકટ જ છે.

૨૨. જેઓ ઓહો કરે તેઓને પળ ચહાવા એ એક મનુષ્યજાતિની જ વિલક્ષણતા છે. અને જ્યારે તેઓ ઓહો કરતા હોય છે ત્યારે જો તારા મનમાં એમ આવે કે તેઓ (આપણાં) સગાં છે, અને તેઓ અજ્ઞાનને લીધે અને હિંસાવાદિના ઓહો કરે છે, અને તમે બંને થોડા સમયમાં મરી જવાના છો, તો એ ચહાવાનું બને છે; અને બધાઉપરાંત જો તારા મનમાં એમ આવે કે તે ઓહો કરનારે તને કાંઈ પળ હજા કરી નથી, કેમ કે તેણે તારી નિયામક બુદ્ધિ પ્રથમ હતી તેના કરતાં વધારે સ્વરાજ બનાવી નથી, તો એ ચહાવાનું બને છે.

૨૩. વિશ્વની પ્રકૃતિ, વિશ્વનો પદાર્થ જાણે મીઠો હોય તેમ, તેમાંથી હમણાં એક ઘોડાનો આકાર બનાવે છે, અને જ્યારે તેણે એને ભાગી નાખ્યો છે ત્યારે તે તે પદાર્થને જાડને માટે વાપરે છે, પછી માણસને માટે વાપરે છે, પછી બીજા કશા માટે વાપરે છે; અને આ વસ્તુઓમાંની પ્રત્યેક ઘણા થોડા સમયને માટે અસ્તિત્વ

ધરાવે છે. પળ જેમ એક વહાળના બંધાવામાં કાંઈ દુઃખ નહોતું તેમ તેને માટે ભાગી જવું તે પળ કાંઈ દુઃખ નથી. (૮. ૫૦)

૨૪. ધુરકતી મુખમુદ્રા એ કેવળ અસ્વાભાવિક છે; જ્યારે તે વારંવાર ધૈર્ય કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનો પરિણામ એ થાય છે કે સઘળી કોમલતા નાશ પામી જાય છે, અને છેવટે તે એવી તો સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામી જાય છે કે તે ફરીને બિલકુલ પ્રકટાવી શકાતી જ નથી. આ બાબત ઉપરથી એવો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરો કે એ બુદ્ધિતત્ત્વથી વિરુદ્ધ છે. કેમ કે હું અશુભ કરું છું એવું માન પણ જતું રહેશે તો હવે કાંઈ વિશેષ જીવવાનું કારણ શું છે ?

૨૫. જે કુદરત આ સમગ્ર ઉપર સત્તા ચલાવે છે તે તું જુવે છે તે સર્વ વસ્તુઓનું રૂપાન્તર કરી નાશશે, અને તેઓના પદાર્થ-માંથી બીજી વસ્તુઓ બનાવશે, અને તેમના પદાર્થમાંથી વળી અન્ય વસ્તુઓ બનાવશે, કે જેથી દુનિયા હમેશ નવી ને નવી રહે. (૧૨. ૨૩.)

૨૬. જ્યારે કોઈ માણસે તારું સ્વોદું કર્યું હોય, ત્યારે તું તરત જ વિચાર કે શુભ અથવા અશુભ વિષેના કેવા વિચારથી તેણે તે સ્વોદું કર્યું છે. કેમ કે જ્યારે તું આ સમજ્યો હોઈશ, ત્યારે તું તેની દયા સ્વીકારીશ, અને તું આશ્ચર્ય પણ નહિ પામે અને ગુસ્સે પણ નહિ થાય. કેમ કે કાં તો જે વસ્તુ પેલો કરે છે તે જ વસ્તુને તું પોતે સારી સમજીશ અથવા તો (પેલો કરે છે તેનાથી) બીજી વસ્તુને (ઘટલે શુભને) પણ તું તે જ જાતની (ઘટલે જે સ્વોદું થયેલું માનવામાં આવે છે તે જ જાતની) સમજીશ. તો પછી પેલાને માફ કરવું એ તારી ફરજ છે. પણ જો તું આવી વસ્તુઓને સારી

૩. આ અશુદ્ધ છે. (આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. પ્ર. ક.)

કે સ્વોટી ધારતો ન હોય તો જે માણસ ભૂલમાં છે તેને તું માફ કરવાના વળળમાં વધારે તત્પર થઈશ.

૨૭. જે તારી પાસે છે તેનો જેટલો તું વિચાર કરે તેટલો જે તારી પાસે નથી તેનો તું વિચાર કરીશ નહિ: પણ જે વસ્તુઓ તને પ્રાપ્ત છે તેમાંની ઉત્તમ વસ્તુઓને તું પસંદ કર, અને પછી વિચાર કર કે જો તેઓ તને પ્રાપ્ત ન હોત તો તે કેવી આતુરતાપૂર્વક શોધવામાં આવત, તો પણ તે જ સમયે તું સંભાળ રાખજે કે જેથી તું તે વસ્તુઓથી એટલો બધો ન રાહી જાઉં કે જેથી તને પોતાને તે વસ્તુઓની હદથી જાદે કિમત આંકવાની ટેવ પડી જાય નહિ કે જેથી તેઓ કદી તારી પાસે ન હોય તો તું વિકલ થાય.

૨૮. તું તારા અંતરાત્મામાં નિવૃત્ત થા. જે બુદ્ધિતત્ત્વ અમલ ચલાવે છે તેનો આ સ્વભાવ છે કે—જ્યારે તે જે વ્યાજબી હોય છે તે કરે છે ત્યારે તે પોતાથી જ સંતુષ્ટ રહે છે, અને ઈથી શાન્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૯. કલ્પનાને ભૂશી નાંખ. દોરીઓ સ્વેચ્છી પડતી મૂક. જે વર્તમાન છે તેમાં જ તું સંરુદ્ધ થા. તને અથવા બીજાને જે કાંઈ બને તે સારી પેઠે સમજ. દરેક દૃશ્ય પદાર્થના (આકારવિષયક) કાર્યરૂપ અને (ઉપાદાન) પદાર્થરૂપ એવા ભાગ પાડ અને વહેંચી દે. તારી અંતની ઘડીવિષે વિચાર કર. કોઈ માણસે જે કાંઈ સ્વોદું કર્યું હોય તો તે જ્યાં કરાયું હોય ત્યાં જ તે રહેવા દે. (૮. ૨૯.)

૩૦. જે કહેવામાં આવતું હોય તે પ્રતિ તારું ધ્યાન નાખ. જે વસ્તુઓ કાંઈ ક્રિયા કરતી હોય તે વસ્તુઓમાં તથા તે વસ્તુઓને જે વસ્તુઓ કરતી હોય તે વસ્તુઓમાં તારી બુદ્ધિને પ્રવેશ કરવા દે. (૭. ૪.)

૩૧. સાદાઈ અને વિનયથી તથા જે વસ્તુઓ સદ્ગુણ અને દુર્ગુણના વચગાળે રહે છે તેવી વસ્તુઓપ્રત્યેની ઉપેક્ષાથી તું પોતાને

શળગાર. મનુષ્યજાતિને ચહા. ईश्वरने अनुसर. તે કવિ કહે છે કે કાયદો સર્વ ઉપર સત્તા ચલાવે છે.[†]—અને કાયદો સર્વ ઉપર સત્તા ચલાવે છે એ યાદ રાખવું એટલે બસ છે.[‡]

૩૨. મોતવિષે: ચાહે તો તે વિચરાઈ જવું હોય, અથવા તો અણુઓમાં છુટા પડી જવું હોય, અથવા તો વિનાશ હોય, તો કાં તો તે વિનાશ છે અથવા તો વિકાર છે.

૩૩. દુઃખવિષે: જે વ્યથા અસહ્ય હોય છે તે આપણો જીવ લેઈ જાય છે; પણ જે લાંબો સમય ટકે છે તે વ્યથા સહન કરી શકાય તેવી હોય છે; અને મન પોતામાં જ નિવૃત્ત થવાથી તેની પોતાની શાન્તિને નિભાવી રાખે છે,[†] અને નિયામકશક્તિ વધારે ચરાચર બનતી નથી. પણ જે ભાગોને વ્યથાથી ઇજા થઈ હોય, તે ભાગો જો તે વિષે પોતાનો અભિપ્રાય આપે તો તેમને આપવા દે.

૩૪. કીર્તિવિષે: [જેઓ કીર્તિને શોધે છે તેઓનાં] મનપ્રત્યે જુઓ, તેઓ કેવા છે, અને કેવા પ્રકારની વસ્તુઓથી તેઓ વેગળા રહે છે, અને કેવા પ્રકારની વસ્તુઓની પાછળ તેઓ દોડે છે, તેનું અવલોકન કરો. અને વિચાર કરો કે એકવીજા ઉપર ચડકેલી રેતીના ઢગલા જેમ પહેલાંની રેતીને ઢાંકી નાખે છે, તેમ જીવનમાં જે બિનાઓ આગળ જાય છે તે પાછળ આવતી બિનાઓથી થોડા જ વચ્ચેમાં ઢંકાઈ જાય છે.

૩૫. પ્લેટોમાંથી:^૫ જે માણસને ઉન્નત મન હોય છે અને જે માણસ સર્વ સમય અને સર્વ પદાર્થનું અવલોકન કરે છે તે માણસને માટે એમ વિચારવું તું શું શક્ય ધારે છે કે—મનુષ્ય-

૪. આ કલમનો અંતનો ભાગ સમજી શકાય નહિ તેવો છે. (હિંદુ વિચારોના સંસ્કારવાળાને આ ભાગનો પૂર્વાપર અર્થ સહજ વિચારતાં સમજાય તેમ છે. પ્ર. ક.)

૫. પ્લેટો. પોલ. ૬. ૪૮૬.

જીવન કોઈ મોટી વસ્તુ છે ? તે શક્ય નથી, તેણે કહ્યું.—ત્યારે આવો માણસ મોતને પળ કાંઈ અશુભ ગણશે નહિ—નક્કી તે નહિ જ ગણે.

૩૬. એન્ટિસ્થેનીસમાંથી: સારું કરવું અને ગાઠો સ્વાધી એ રા-જાને માટે નિર્મિત છે.

૩૭, જેમ મન ફરમાવે તેમ પોતે આજ્ઞાકિત બનવું તથા નિય-મમાં રહેવું અને શાન્ત થવું તે મુશ્કેલીને માટે નીચું છે, અને પોતાની મેલે નિયમમાં ન રહેવું અને શાન્ત ન રહેવું એ મનને માટે નીચું છે.

૩૮. વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણે ચીડાવું એ સ્વરૂપ નથી, કેમ કે તેઓ તેવિધે કાંઈ પળ દરકાર કરતી નથી.^૬

૩૯. અમર દેવોને અને આપણને પોતાને આનંદ આપો.

૪૦. અનાજના પાકા કળસલાની પેટે જીવનને લળવું જોઈએ એક માણસ જન્મે છે; બીજો મરે છે.^૭

૪૧. જો દેવો મારે માટે અને મારાં છોકરાં માટે કાઢજી ન રાખે, તો તેને માટે કાંઈ કારણ છે.

૪૨. કેમ કે સારા અને ન્યાયી માણસો મારી સાથે છે.^૮

૪૩. બીજાઓની સાથે તેઓના વિલાપમાં જોડાવું નહિ, કોઈ પ્રચલ મનોવિકાર (થવા દેવો) નહિ.

૪૪. પ્લેટોમાંથી; ^૯ પળ હું આ માણસને પૂરતો ઉત્તર આપીશ,

૬. યુરિપાઈડીસના બેલ્લરોફોનમાંથી.

૭ યુરિપાઈડીસના હિપ્પિસપાઈલમાંથી. સિસેરોએ (ટસ્કલ. ૩. ૨૫ માં) યુરિપાઈડીસમાંથી છ લીટીઓનું ભાષાન્તર કરેલું છે, અને તેમાંની આ બે લીટીઓ છે,—

પૃથ્વીતત્ત્વ પુનઃ પૃથ્વીતત્ત્વમાં ભલશે, જીવન એક પાકા ફલની પેટે લળ-વાનું છે, એવી આવશ્યકતાની ઇચ્છા છે.

૮. જુઓ—પ્લિનિયસ, પ્લિનિયસ, ૫. ૬૬૧.

૯. પ્લોલોજિયામાંથી, પ્ર. ૧૬.

જે આ છે: જો તું એમ ધારતો હોય કે જે માણસ કોઈ વસ્તુમાટે કાંઈ પળ સારો હોય તેણે જીવન અને મરણનું જોખમ જ ગણવું જોઈએ, અને જે સઘળું તે કરે છે તેમાં તેણે એટલી જ બાબત ન જોવી જોઈએ કે—તે જે કરે છે તે વ્યાજવી છે કે ગેરવ્યાજવી છે, અને તે કામ સારા માણસનાં છે કે ઓછા માણસનાં,—એમ તું ધારતો હોય તો તું ઠીક કહેતો નથી.

૪૫. હે એથેન્સના માણસો ! સત્ય જોતાં તો તે આપ્રમાણે છે: પોતાને માટે ઉત્તમ જગો ધારીને માણસે પોતાને ગમે ત્યાં સ્થાપ્યો હોય અથવા તો તે પોતાના સેનાપતિવડે ગમે તે સ્થળે મૂકાયલો હોય, તો તેણે ત્યાં મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સ્થિત થઈ રહેવું જોઈએ અને મરણ કે બીજી કોઈ વસ્તુને કાંઈ પળ ગણતીમાં ગણ્યા વિના જોખમ ઉઠાવવું જોઈએ, (પળ) [પોતાની જગો છોડી નાસી જવાની] નીચતા (કરવી નહિ.)

૪૬. પળ મારા મિત્ર ! વિચાર કે જે ઉમદા અને સારું છે તે બચાવવું અને બચવું એથી કાંઈક જૂદું નથી શું ? કેમ કે† એક મનુષ્યના સંબંધે અને તે પળ વઢી કાંઈ નહિ તો જે સ્ત્રી રીતે માણસ છે તેના સંબંધે આવું જીવવું અથવા આટલો સમય જીવવું એ બાબત વિચારમાંથી કાઢી નાંખવા જેવી નથી કે ?—તેનો વિચાર કર:† અને જીવનની આસક્તિ હોવી જોઈએ નહિ: પળ આ બાબતો સંબંધે તો માણસે તે પરમેશ્વરને જ ભરોસે રાખવી જોઈએ, અને જે સ્ત્રીઓ કહે છે તે માનવું જોઈએ કે કોઈ પળ માણસ પોતાના ભાગ્ય આગળથી છટકી જઈ શકતો નથી, ત્યારપછી બીજો તપાસ એ કરવાનો છે કે જેટલો સમય તે જીવવાનો હોય છે તેટલો સમય તેણે સઠથી સારી રીતે કેવે પ્રકારે જીવવું.†

૧૦. પ્લેટો, જોર્જિઆસ, પ્ર. ૫૮ (૫૧૨). આ વાક્યમાં એન્ડોનિનસના મૂળ પાટમાં Eateon છે, તે કદાચ સહ છે; પળ Me gar touto men, to zen oposonde chronon longe os alethos andra

૪૭. તું જેમ તેઓની સાથે જતો હોય તેમ તારી આશપાશ તારાઓની ગતિઓને તું જો; અને તત્વોના એકબીજામાં થતા (પરિણામરૂપ) વિકારોને તું નિરંતર વિચાર; કેમ કે એવા વિચારો આ પાર્થિવ જીવનનો કચરો કાઢી નાંખે છે.

૪૮. આ એક પ્લેટોનું સુમાર્ષિત છે:^૧ કે—જે કોઈ મનુષ્યો-વિષે ભાષણ કરતો હોય તેણે, જાણે તે કોઈ ઉચ્ચે સ્થિતિથી તેઓ તરફ જોતો હોય તેમ, આ પૃથ્વીની વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ નજર કરવી; તેણે તેઓ પ્રત્યે તેઓની મંડળીઓમાં, લશ્કરોમાં, સેતી-વાડીની મજૂરીમાં, લગ્નોમાં, તહનામાંઓમાં, જન્મોમાં, મરણોમાં, ન્યાયની અદાલતોના ઘોંઘાટમાં, ઉજડ જગાઓમાં, જંગલી લોકોની વિવિધ પ્રજાઓમાં, ઉત્સવોમાં, શોકોમાં, બજારોમાં,—બધી વસ્તુઓના અને પરસ્પર વિરોધી વાતોના એક નિયમિત સંયોગના મિશ્રણમાં—નજર કરવી.

૪૯. ભૂતકાલવિષે વિચાર કર; રાજકીય આધિપત્યના આવા મોટા ફેરફારો (વિષે વિચાર કર.) ભવિષ્યમાં જે વસ્તુઓ બનવાની છે તે પણ તું જોઈ શકીશ. કેમ કે સ્વાતંત્ર્યપૂર્વક તે વસ્તુઓ એકસરખા આકારની હોવાની, અને વસ્તુઓનો જે ક્રમ હાલ વર્તે છે તે ક્રમથી તેઓ જૂદી પડે એ અશક્ય છે; તેથી કરીને માનવ જીવનનો ચાલીસ વર્ષલગી વિચાર કરી લીધો તો તેનો દશ હજાર વર્ષલગી વિચાર કર્યા સરખું છે. કેમ કે એથી તું શું વધારે જોવાનો છે ?

eateon esti, kai ou &c (જેણે અમુક સમય જીવવાની કાઠજી ન કરવી જોઈયે, પણ એક માણસ તરીકે સ્થિતિ રીતે જીવવાની—ઇત્યાદિ) એ શબ્દોમાં કટિનતા છે. Eateon બદલે Eukteon પાઠની કલ્પનાથી એ વિષય સુધરતો નથી.

૧૧. એમ કહેવાય છે કે આ પ્લેટોના હાલ મઝી આવતા લેખોમાં નથી.

૫૦. (હરિગીત.)

જે ભૂમિમાંથી ઝગિયું તે મળે આશ્વર ભૂમિમાં,
(યુરિપાઈડિસે એ ક્રાઈસિપસમાં સત્યની માણી સિમા;)
વળિ, પળ ઝગ્યું જે દિવ્ય બીથી તે પુનઃ આ લોકથી,
સ્વર્ગીય રાજ્યોમાં જવાનું,—(સત્ય વાર્તા એ કથી.)^{૧૨}

આ કાં તો અણુઓના પરસ્પર સંઘટ્ટનનું પૃથક્કરણ છે, અથવા
તો અચેતન તત્ત્વોનું તેવું જ ઢૂંટું પડવું છે.

૫૧. (હરિગીત.)

કંઈ શ્વાન પાન અને કુશલ ઉપાસનાની કઢાવડે,
ઘેઢાતળો પથ વાઢતા કે—મૃત્યુ અમને ના અડે.^{૧૩}
પ્રેરી પવનની લહેર પ્રભુએ તે સહન કરવી સદા,
કરવો પરિશ્રમ (પ્રેમથી) (સજ્જન !) બવડવું ના કદા.

૫૨. બીજો માણસ પોતાના પ્રતિપક્ષીને હઠાવી દેવામાં વધારે
કુશલ હોય; પણ તે વધારે મઢતાવડો નથી, વધારે વિનયી નથી,
જે બને તે સઘઢું ડઠાવી લેવાને વધારે કસાયલો નથી, તેમ જ
પોતાના પાડોશીઓની શ્વામીઓના સંબંધે વધારે શ્વામોશવાઢો નથી.

૫૩. દેવોને અને મનુષ્યોને જે સામાન્ય છે એવી વુઢ્ધિની સાથે
બંધવેસતી રીત્યે કામ કરી શકાય તેવું હોય, ત્યાં આપણે કાંઈ
ઘીવાનું નથી: કેમ કે જે સફલ હોય અને જે આપણા બંધારણ
પ્રમાણે ડઢ્ભવતી હોય તેવી પ્રવૃત્તિવડે આપણે કોઈ લાભ મેઢ્ભવવા
શક્તિમાનુ હોઈયે તો તેમાં કાંઈ પણ હાનિની શંકા રાશ્વાની નથી.

૫૪. દરેક સ્થલે અને સઘઢા સમયે—તારી હાલની સ્થિતિમાં
પવિત્રપણે અનુમોદન આપવું, અને જેઓ તારી આશપાશ હોય તે-
ઓની પ્રત્યે ન્યાયપૂર્વક વર્તવું, અને સારી પેઢે તપાસાયા વિના તે
વિચારોમાં કાંઈ ઢાનુંમાનું પેશી જાય નહિ તેટલામટે તારા

૧૨. યુરિપાઈડીસના ક્રાઈસિપ્પસમાંથી.

૧૩. પહેલી વે લીટીઓ યુરિપાઈડીસના સપ્લાઈસીસમાંથી છે, ૫. ૧૧૧૦.

હાલના વિચારો ઉપર તારી કુશલતા યોજવી—એ તારી સત્તામાં છે.

૫૫. બીજાં માણસોના નિયામક સિદ્ધાન્તો શા છે તે શોધી કાઢવાને તું આગલપાછલ જો મા, પળ, સીધેસીધું તું આ તરફ જો—કે પ્રકૃતિ—જે વસ્તુઓ તારા સંબંધમાં બને છે તે દ્વારા વિશ્વની પ્રકૃતિ અને તારાવડે જે કૃત્યો કરાવાં જોઈયે તે દ્વારા તારી પોતાની પ્રકૃતિ—એ બંને તને શાતરફ દોરી જાય છે. પળ દરેક પ્રાણિએ જે તેના બંધારણને અનુસાર હોય તે કરવું જોઈયે; અને જેમ તર્કરહિત વસ્તુઓમાં ઉતરતા પ્રકારની વસ્તુઓ ચઢતા પ્રકારની વસ્તુઓમાટે રચાયલી છે, તેમ જ બીજી સઘળી વસ્તુઓ તર્કયુક્ત પ્રાણિઓને માટે રચાયલી છે, પળ તર્કયુક્ત પ્રાણિઓ તો એક બીજાને માટે રચાયલા છે.

ત્યારે મનુષ્યના બંધારણમાં પ્રથમ તત્ત્વ સામાજિક છે. અને શરીરની પટામણીઓને તાબે નહિ થવું એ બીજું તત્ત્વ છે, કેમ કે તર્કયુક્ત અને બુદ્ધિયુક્ત ગતિનું એ સ્વાસ કર્તવ્ય છે કે પોતાની આગલપાછલ મર્યાદારેખા દોરવી, અને—ઇન્દ્રિયો અથવા રુચિઓ એ બેમાંથી એકેની ગતિઓથી કદી પળ અભિમૂત ન થઈ જવું, કેમ કે એ બંને પશુને યોગ્ય છે; પળ બુદ્ધિયુક્ત ગતિ ઉપરિપણાનો દાવો કરે છે અને બીજાઓથી પોતાને અભિમૂત થવા દેતી નથી અને તેમ તે કરે છે તે સારા કારણસર કરે છે. કેમ કે કુદરતથી તે તે સઘળાનો ઉપયોગ કરવાને બનાવાયલી છે. મૂલ અને ઠગાવાથી રહિતપણું એ તર્કાનુસાર બંધારણમાં ત્રીજી બાબત છે ત્યારે આ બાબતોને મજબૂત રીતે વઢગી રહીને નિયામક તત્ત્વને સીધું આગલ વધવા દે, એટલે જે તેનું પોતાનું છે તે તેને પ્રાપ્ત જ છે.

૫૬. તું તને પોતાને મરી ગયેલો, અને અત્યારના સમયલગી તારો આવરદા પૂરો કરેલો ધાર; અને બાકીનું આયુષ્ય તને ભોગવવા દેવામાં આવે તે તું કુદરતને અનુસાર ભોગવ.

૫૭. જે તારા ઉપર આવી પડે અને જે તારા પ્રારબ્ધના તંતુ-

સાથે કતાયલું છે તેને જ તું ચહા કેમ કે એનાથી વધારે યોગ્ય બીજું શું છે ?

૫૮. જે બને તે દરેક બાબતમાં, જેઓના ઉપર તે જ બાબતો ગુજરી હોય તેઓને, અને તેઓ કેવી રીતે ચીડાયા હતા, તથા તે બાબતોને તેઓ વિચિત્ર બાબતો તરીકે ગણતા હતા, તથા તે બાબતોનો તેઓ દોષ કાઢતા હતા, તે તારી આંખો આગળ રાખઃ અને હવે તેઓ ક્યાં છે ? કોઈ સ્થળે પળ નથી. તો પછી તું પળ તે જ રીતે વર્તવાનું કેમ પસંદ કરે છે ? અને આ ક્ષોભો કે જે કુદરતની બહારના છે તે ક્ષોભને જેઓ ઉપજાવે છે અને તે ક્ષોભથી જેઓને અસર થાય છે તેમને માટે જ તે ક્ષોભ તું કેમ રહેવા દેતો નથી ? અને જે બાબતો તારા ઉપર ગુજરે તેનો ઉપયોગ કરવાના સ્વરા રસ્તામાં તું કેવળ તત્પર કેમ નથી ? કેમ કે ત્યારે તું તેઓને સારી રીતે વાપરીશ, અને તેઓ તારે [કામ કરવાને માટે] મૂલ્યવાન તરીકે ઉપયોગી થશે. ફક્ત તું તારા પોતાના ઉપર ધ્યાન આપ, અને તું કરે છે તે દરેક કૃત્યમાં તું એક સારો માણસ થવાને નિશ્ચય કરઃ અને યાદ રાખ કે * * * * *

૫૯. અંતરમાં જો. અંતરમાં શુભનો જ્ઞાનો છે, અને જો તું કદી યોદ્ધા તો તે હમેશા ઉપર નિકળી આવશે.

૬૦. શરીર શિથિલ તારહિત હોવું જોઈએ, અને તેણે ગતિમાં કે સ્થિતિમાં કાંઈ અનિયમિત પળું ન દર્શાવવું જોઈએ કેમ કે મન મુદ્રા ઉપર બુદ્ધિ અને યોગ્યતાની છાપ કાયમ રાખીને મુદ્રામાં દર્શાવે છે તે જ આસ્વા શરીરમાં પળ હોવું જોઈએ. પળ આ બધી બાબતો આડંબર વિના આચરવી જોઈએ.

૧૪. આ કલમ અસ્પષ્ટ અર્થવાળી છે, અને તેનો આશરો ભાગ એવો તો અશુદ્ધ છે કે તેનો કોઈ સંભવિત અર્થ આપવો એ અશક્ય છે. કેટલાક ટીકાકારો અને ભાષાન્તર કર્તાઓ એ કહે છે કે તેમને તેની થીંગડા થીંગડી કરવા કરતાં જોઈ તે કલમ છે તેથી તેની જ તેને રહેવા દેવી એ વધારે સારું છે.

૬૧. જીવન ભોગવવાની કળા નાચનારની કળા કરતાં મહાની કલાને આ બાબતમાં વધારે મળતી છે—કે તેણે જે અકસ્માત્ અને અણધાર્યાં હોય છે એવા હુમલાઓની સામે મીડવાને માટે તૈયાર અને દૃઢ સ્વરૂપ રહેવું જોઈએ.

૬૨. જેમની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરવાને તું ઇચ્છે છે તેઓને, અને તેમને જે પ્રાપ્ત હોય છે તે નિયામક તત્ત્વોને તું સંતત અવલોક. કેમ કે ત્યારે, જેઓ અનિચ્છાએ તારો અપરાધ કરે છે તેઓને તું ઠપકોએ નહિ આપે, અને જો તું તેઓના અભિપ્રાયો અને રુચિઓનાં મૂલ્યપ્રત્યે જોઈશ તો તને તેઓની પાસેથી પ્રશંસાની પણ અપેક્ષા રહેશે નહિ.

૬૩. તત્ત્વચિન્તક પુરુષ કહે છે કે—દરેક જીવાત્મા પોતાની ઇચ્છાવિના સત્યજ્ઞાનથી રહિત કરાયલો છે; તેના પરિણામે તે જ રીતે તે સત્ય અને મિતાહાર અને શુભેચ્છા અને એવી જાતની દરેક વસ્તુથી રહિત કરાયલો છે. આ સંતત મનમાં રાખવું એ અત્યંત જરૂરનું છે, કેમ કે આપ્રમાણે તું સઘઠાપ્રત્યે વધારે મૃદુ થઈશ.

૬૪. દરેક વ્યથામાં તું મનમાં આ વિચાર હાજર રાખજે, કે તે વ્યથામાં કાંઈ ગેરઆચરૂ નથી તેમ જ તે નિયામક બુદ્ધિ-તત્ત્વને વધારે સ્વચ્છ બનાવતી નથી, કેમ કે જ્યાંલગી બુદ્ધિ તર્કાનુસારે છે અથવા તો જ્યાંલગી તે સામાજિક હોય છે ત્યાં-લગી તે વ્યથા બુદ્ધિશક્તિને નુકશાન પહોંચાડતી નથી. સ્વચ્છ ઘણી સ્વચ્છ વ્યથાઓની બાબતમાં એપિક્યુરિયસની આ ટીકા તને

૧૫. મૂળ પાઠમાં Ulike, તેને બદલીને Logike કરવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવે છે, અને આ ફેરફાર જરૂરનો છે, ત્યારે જેમ કલમ ૬૮ માં અને ૭૨ માં આપણને Logike અને Politike એ બે શબ્દો એકઠા થયેલા મળે છે, તેમ આ કલમમાં આપણને Logike અને Koinonike એ બે શબ્દો એકઠા થયેલા મળશે.

मदद करशे—के व्यथाने पण हद होय छे ए तुं तारा मनमां राखीश अने तेमां तुं कांइ कल्पनामां उमेरीश नहि तो व्यथा ए असह्य नथी अने अनन्ते नथी: अने आ पण याद राखजे के—घणी वस्तुओ जे आपणने प्रतिकूल होय छे ते व्यथाना जेवी ज होय छे ते आपणे समजी शकता नथी, जेवां के अत्यंत घेन, तापे बळवुं ते, बिलकुल खावानी रुचि न थवी ते. तो ज्यारे आमांनी कोइ बाबत विषे तुं असंतुष्ट होय, त्यारे तुं तने पोताने एम कहे के तुं व्यथाने तावे थाय छे.

६५. जेवी रीत्ये तेओने मनुष्योप्रत्ये लागणी थाय छे तेवी रीत्ये निर्दय मनुष्योप्रत्ये तने लागणी न थाय तेवी संभाळ तुं राखजे.^{१६}

६६. चरित्र्यमां सोक्रेटीस् करतां टेलोजीस् चढियातो हतो के नहि ते आपणे शी रीत्ये जाणिये छिये ? केम के सोक्रेटीस् एक वधारे उमदा मरणने पाभ्यो, अने सुफी लोकोनी साथे तेणे वधारे कुशळताथी दलील करी, अने वधारे तितिक्षाथी तेणे रात्री ठंडीमां पसार करी, अने सेलेमीसना लियोनने^{१७} केद करवानो तेने हुकम करवामां आव्यो त्यारे तेणे तेम करवाने ना कहेवुं वधारे उमदा गण्युं, अने फळियांओमां फोकियत मारतो चाल्यो—^{१८} [जो के आ (छेल्ली) वात साची होय तेविषे तो कोइ माणसने मोटा सन्देह रहे तेम छे]—ए ज बस नथी. पण आपणे तपास करवो जोइये के—सोक्रेटीसने केवा प्रकारनो आत्मा हतो, अने मनुष्योप्रति

१६. हस्तलिखित प्रतना Oi anthropoi ए पाठने बदले हुं गेटेकरनी अटकल Oi apanthropoi ने अनुसर्यो छुं.

१७. सेलेमिसनो लियोन्. जुओ प्लेटो, पत्र ७; एपोलोजी० प्र. २०: एपिक्टेटस्, ४. १, १६०; ४. ७, ३०.

१८. एरिस्टोफेनीस्, न्युब. ३६२. के ते फोकियतभरेली रीत्ये शेरीओ मां चाले छे अने पोतानी आख्यो फेरवे छे.

ન્યાયી અને દેવોપ્રત્યે પ્રવિત્ર રહેવાથી તે સંતુષ્ટ રહેવાને શક્તિમાન હતો કે નહિ, વઢી મનુષ્યોની સ્વલતાથી તે નકામો ચીડાતો ન હતો, અને તેમ છતાં તે પોતાને કોઈ માણસના અજ્ઞાનનો દાસ પળ બનાવતો ન હતો, અને વિશ્વને લગતી બાબતોમાંથી તેને ભાગે આવી પડેલી હોય તેવી કોઈ વસ્તુને તે વિચિત્રતરીકે ગ્રહણ કરતો ન હતો, તેમ જ તેને અસહ્ય તરીકે સહન કરતો નહિ, અને તે પોતાની બુદ્ધિને કંગાલ માંસ(શરીર)ની લાગણીઓ સાથે સહ-ભાગી થવા દેતો નહિ ?

૬૭. કુદરતે [બુદ્ધિને] શરીરની બનાવટસાથે એવી જોડી ડીઘી નથી કે—તને પોતાને નિરાલો પાડવાને તારી આશપાશ કુંડાલુ દોરવાની અને જે તારું પોતાનું છે તે સઘળાને તારા પોતાના તાબાનીચે આણવાની શક્તિ તને રહે નહિ; કેમ કે દૈવી મનુષ્ય થવું અને દૈવીતરીકે કોઈની પળ જાણમાં ન આવવું એ ઘણું શક્ય છે. હમેશાં મનમાં આ રાખજે; અને એક બીજી બાબત પણ મનમાં રાખજે કે સુખી જિંદગી ભોગવવાને સ્વરેસ્વર ઘણા થોડાની જ જરૂર છે. અને તું તર્કશાસ્ત્ર શીખવામાં નિરાશ થયો છે અને કુદરતના જ્ઞાનમાં કુશલ થયો છે, એટલે આ જ કારણથી સ્વતંત્ર અને સમ્ય તથા સામાજિક અને ઈશ્વરને આજ્ઞાકિત બંને થવાની આશાને છોડી દેશ નહિ.

૬૮. જો કદી આશી દુનિયા તારા સામે તેઓની મરજીમાં આવે તેટલી પોકારી ઉઠે, અને જો કદી જંગલી પશુઓ તારી આશપાશ જે જામેલો છે તે આ સંગ્રથિત ભૌતિક પદાર્થ (દેહ)ના અવયવોને ફાડીને તેના કડકેકડકા કરી નાંખે, તો પણ સર્વ બલાત્કારથી મુક્ત થઈને મનની મોટામાં મોટી શાન્તિમાં રહેવાનું તારી સત્તામાં છે. કેમ કે—નિર્ણયશક્તિ તેના અવલોકનનીચે જે વસ્તુ પડે તે વસ્તુને એમ કહે કે:—જો કે મનુષ્યોના અભિપ્રાયમાં તું જૂદા પ્રકારની જણાતી હોશ તો પણ વસ્તુતઃ તું આ છે; અને

ઉપયોગ કરનારી શક્તિ તેના હાથનીચે જે આવે તેને એમ કહેશે કે:—જે હું શોધતી હતી તે જ વસ્તુ તું છે; કેમ કે જે વસ્તુ પોતે મારી આગળ રજુ થાય છે તે મારે તો હમેશ—તર્કાનુકૂલ અને રાજકીય એવા બંને (પ્રકારના) સદ્ગુણને માટે, તેમ જ એક શબ્દમાં કહું તો જે મનુષ્ય અથવા પરમેશ્વરની કઠ્ઠા છે તે અમલમાં મૂકવા માટે—એક મૂઠપદાર્થ છે—ઘટલામાટે આ બધાની વચ્ચે પોતાને શાન્તિમાં, અને આ આશપાશની સઘડી વસ્તુઓવિષેના વ્યાજબી અભિપ્રાયમાં અને જે વસ્તુઓ તેની આગળ રજુ થાય તેના તત્કાલ ઉપયોગમાં, નિભાવી રાખતાં, મનને શું પ્રતિબંધ કરે છે? કેમ કે જે દરેક બાબત આવી પડે છે તેનો કાં તો પરમેશ્વરની સાથે કે કાં તો માણસની સાથે સંબંધ હોય છે, અને તે હાથપર લેવાને નવી-એ નથી તેમ મુશ્કેલ પળ નથી, પળ તેના ઉપર કામ કરવાને માટે હમેશનો અને યોગ્ય મૂઠપદાર્થ છે.

૬૯. નૈતિક ચારિત્ર્યની પૂર્ણતા આમાં—અર્થાત્—દરેક દિવસ જાણે છેલ્લો દિવસ હોય એમ પ્રસાર કરવામાં, અને જુસ્સાભરેલી રીતે ડસ્કેરાઈ નહિ જવામાં તેમ જ ડંઘણશીજેવા નહિ થવામાં તેમ જ દંભીનો વેશ નહિ ભજવવામાં—રહેલી છે.

૭૦. દેવો જેઓ અમર છે તેઓ ચીડાતા નથી, કેમ કે ઘટલો બધો લાંબો સમય જેઓ આવાં છે તે મનુષ્યોને—અને તેઓમાં આટલા વધાં તો સ્ખરાવ મનુષ્યો છે—તેમને દેવોએ વેઠી લેવાં પડે છે; અને આ ઉપરાંત દેવો વઢી માણસોની સઘડી રીતે સંભાળ રાખે છે. પળ તું, કે જેનો આટલી જલદીથી અંત આવવાનો છે તે, નઠારાં મનુષ્યોને વેઠવાથી કંટાળી જાય છે? અને તે પળ જ્યારે તું મનુષ્યોમાંનો એક છે તે છતાં પળ (કંટાળી જાય છે)?

૭૧. પોતાના મુંડાપણમાંથી નાશી છુટવું કે જે શક્ય છે તે ન કરવું, પળ બીજાં માણસના મુંડાપણમાંથી નાશી છુટવું કે જે સ્વેચ્છા અશક્ય છે તે કરવું—એ એક હાસ્યજનક બાબત છે.

૭૨. તર્કાનુસાર અને રાજકીય [સામાજિક] બુદ્ધિને જે કાંઈ તર્કાનુસાર અને સામાજિક જણાતું નથી તેને તે વ્યાજબી રીતે પોતાના કરતાં ઉત્તરતા પ્રકારનું ઠરાવે છે.

૭૩. જ્યારે તે કાંઈ સારું કામ કર્યું છે અને બીજાએ તેનો લાભ લીધો છે, ત્યારે એ બાબતો ઉપરાંત જેમ મૂર્ખાઓ કરે છે તેમ હજુ કોઈ ત્રીજી બાબતને માટે અર્થાત્ સારું કામ કર્યાનું માન લેવાને અથવા તો તેનો કાંઈ બદલો મેળવવાને શા સારું તું પાપાં મારે છે ?

૭૪. જે ઉપયોગી હોય છે તે મેળવતાં કોઈ માણસ થાકતો નથી પણ કુદરતપ્રમાણે વર્તવું એ ઉપયોગી છે. તો બીજાઓ પ્રત્યે કરવાથી જે ઉપયોગી છે તે સ્વીકારતાં તું થાકીશ નહિ.

૭૫. વિશ્વરૂપની પ્રકૃતિએ વિશ્વ બનાવવાને પ્રવૃત્તિ કરી. પણ હવે જે દરેક વસ્તુ બને છે તે કાં તો અનુક્રમ અથવા [પરંપરા]ની રીતે આવે છે; અથવા કાં તો વિશ્વની નિયામક શક્તિ જે મુખ્ય વસ્તુઓ તરફ તેની પોતાની ગતિ કરે છે તે વસ્તુઓ પણ કોઈ બુદ્ધિ યુક્ત તત્ત્વવડે નિયમમાં રાખતી નથી. જો આ યાદ રાખવામાં આવે તો તે તને ઘણી બાબતોમાં વધારે શાન્ત બનાવશે. (૬. ૪૪; ૯. ૨૮)^{૧૯}

૧૯. આ કલમ સમજવી એ સહેલું નથી. એમ ઇસારો કરવામાં આવ્યો છે કે E alogista, ૬૦ માં કાંઈક ભુલ છે. કેટલાક ભાષાન્તર કર્તાઓએ તે વાક્યનું કાંઈ પણ કર્યું નથી, અને તેઓએ કાંઈક શબ્દોને બગાડ્યા છે. પ્રથમ સિદ્ધાન્ત તો એ છે કે કોઈ પૂરતી શક્તિવડે વિશ્વ બનાવવામાં આવ્યું હતું. વિશ્વનો આદિ માની લેવામાં આવ્યો છે, અને જેણે કોઈ એક ક્રમ બનાવ્યો એવી કોઈ શક્તિ પણ માની લેવામાં આવી છે. બીજો પ્રશ્ન એ છે કે—હાલ વસ્તુઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે; અથવા જો બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, કી શક્તિથી આકારો એક ચાલુ અનુક્રમમાં દેખાવ આપે છે ? એન્ટોનિનસના મતપ્રમાણે આ ઉત્તર હોઈ શકે : વસ્તુઓના મૂળ બંધારણના પ્રભાવથી સઘળા ફેરફારો અને અનુક્રમ થયા છે અને થાય છે. અને જો કે પોતાના શરીરમાં અને વિચારોમાં ફેરફાર અને અનુક્રમ તો છે જ, એમ પણ

માણસ માને છે અને એમ માન્યાવિના તેનો છુટકો નથી, તો પણ જેટલા પુરતો માણસ પોતાને એનો એ જ માને છે તેટલાપૂરતું હમેશ વિશ્વ તેનું તે જ અર્થાત્ તે તે જ રૂપનો ચાલુ પ્રવાહ છે—એમ આપણે અંગીકાર કરીએ, તો એક અર્થમાં આ સમજી શકાય તેવું છે. ત્યારે વિશ્વમાં ચાલુ પ્રવાહનો વાસ્તવે જોતાં મંગ નથી; અને જો આપણે એમ કહીએ—કે આરંભમાં એક ક્રમ બાંધવામાં આવ્યો હતો અને જે વસ્તુઓ હાલ પેદા થાય છે તે પહેલાંની વ્યવસ્થાના પરિણામરૂપ છે—તો આપણે તેઓને જેમ જોવી પડે છે તેમ અર્થાત્ તેઓની પરંપરા અથવા અનુક્રમ બનતો હોય તેમ તે વસ્તુઓવિષે આપણે બોલિયે છીએ; જેમ આપણે આપણાં પોતાનાં શરીરોમાંના ફેરફારોવિષે અને આપણા પોતાના વિચારોના પાછલા સંબંધવિષે બોલિયે છીએ તે જ રીતે તે વસ્તુઓ-વિષે બોલિયે છીએ. પણ જેમ હરકોઈ વસ્તુની ધારવામાં આવેલી બે સ્થિતિઓ વચ્ચે કાંઈ સમયાન્તર નથી, અત્યંત નાના સમયાન્તર પણ નથી, તેમ જેને આપણે એક વસ્તુ કહીએ છીએ તેની અને જેને આપણે તે વસ્તુની તરત જ પૂર્વે અથવા પાછળ આવતી વસ્તુતરીકે કોઈ બીજી વસ્તુ કહીએ છીએ તેની વચ્ચે કાંઈ સમયના ગાઢા નથી, અત્યંત નાના ગાઢા પણ નથી. જેને આપણે સમય કહીએ છીએ તે વસ્તુઓના અથવા વિનાઓના અનુક્રમના વિચારમાંથી ઉપજાવી કાઢેલો હયાલ છે, કે જે હયાલ આપણા બંધારણનો એક ભાગ છે, પણ તે હયાલ એવો નથી કે જેને આપણે અનંત વુદ્ધિ અને શક્તિને હોય તેવો હયાલ ધારી શકીએ. તો પછી છેવટનો ઠરાવ નક્કી એ થાય છે કે વર્તમાન અને ભૂત, વર્તમાન વસ્તુઓનો ઉદ્ભવ અને જેમાંથી વર્તમાન વસ્તુઓ હાલ ઉપસ્થિત થયેલી છે એમ આપણે કહીએ છીએ તે કલ્પેલો મૂલક્રમ, એ એક જ છે; અને વર્તમાન ઉત્પાદક શક્તિ અને કહેવામાં આવતા ભૂતકાલની વ્યવસ્થા તે ફક્ત એક વસ્તુનાં જુદાં જુદાં નામ છે. ત્યારે હું ધારું છું કે લોક કોઈ વાર હાલ વાતો કરે છે તેમ એન્ટોનિનસે અહીં લખ્યું છે અને તેમનો અર્થ તેમના શબ્દોવડે યથાસ્થિત રીતે દર્શાવાયો નથી. બેશક બીજાં કેટલાંક વાક્યો છે કે જેમાંથી હું ધારું છું કે મેં જે દર્શાવ્યું છે—કાંઈક—તેના જેવા વિચારો એન્ટો-નિનસને હતા એમ આપણે સમજી શકીએ.

હવે આપણે વિકલ્પ આગળ આવિયે:—“અથવા કાં તો વિશ્વની નિયામક શક્તિ જે મુખ્ય વસ્તુઓતરફ ... તત્ત્વવડે નિયમમાં રહ્યાતી નથી.” Ta kuriotata, “મુખ્ય,” અથવા, “સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ,” અથવા તે જે કાંઈ છે તે—શબ્દોથી એ-ન્ટોનિનસ્ શો અર્થ સૂચવવા માગે છે તે હું ચોક્કસ રીતે જાણતો નથી. પણ એન્ટોનિનસ્ બીજે સ્થળે ઉતરતા પ્રકારની અને ચઢતા પ્રકારની વસ્તુઓ વિષે, અને ઉતરતા પ્રકારની વસ્તુઓ તે ચઢતા પ્રકારની વસ્તુઓના ઉપયોગમાટે

હોવાવિષે, અને બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિઓ સર્વથી ચઢિયાતા હોવાવિષે બોલે છે, તેથી તે અહીં બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિઓ કહેવા ધારતા હોય. તે વઢી આ વિકલ્પમાં વિશ્વની એક નિયામક શક્તિ માને છે, અને તે વિશ્વનિયામક શક્તિ પોતાની શક્તિને આ મુખ્ય વસ્તુઓપ્રત્યે ચલાવીને, અથવા તો તેઓપ્રત્યે પોતાની સવિશેષ, યાસ, ગતિ કરીને કાર્ય કરે છે—(એમ પળ તે માને છે). અહીં એન્ટોનિનસ (Orme) “ગતિ,” એવું નામ વાપરે છે, કે જેમાં વિશ્વના સર્જનવિષે બોલતાં તે ફકરાની શરૂઆતમાં જે ક્રિયાપદ (Ormesse) “ગયું,” તેમણે વાપર્યું છે, તેના જેવો જ ભાવ રહેલો છે. જો આપણે પ્રથમ પક્ષને ન સ્વીકારીએ તો, તે કહે છે, આપણે બીજા પક્ષનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો જોઈએ કે—“જે મુખ્ય વસ્તુઓતરફ વિશ્વની નિયામક શક્તિ તેની પોતાની ગતિ કરે છે તે વસ્તુઓ કોઈ બુદ્ધિયુક્ત તત્ત્વવડે નિયમમાં રચાતી નથી.” ત્યારે, જો તેમાં કાંઈ અર્થ હોય તો એ અર્થ છે કે—જે પોતાના યત્નો સફળ કરવાને મથે છે, એવી કોઈ નિયામક શક્તિ છે, તો પળ જે શક્તિએ વિશ્વને પ્રથમ વનાવ્યું તે શક્તિ જો કોઈ પળ રીતે હજુ પળ વિશ્વને નિયમમાં રાખતી ન હોય તો આપણે એવો નિર્ણય બાંધવો જોઈએ કે કોઈ પળ વસ્તુનું બુદ્ધિપૂર્વક નિયમન નથી. વઢી, જો આપણે એમ માની લેઈએ કે—સર્વોપરિ બુદ્ધિની ક્રિયા સિવાય કોઈ પળ વસ્તુ હાલ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા હયાતી ધરાવે છે, અને તેમ છતાં આ બુદ્ધિ ક્રિયા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો આપણે એક એવો નિર્ણય પ્રાપ્ત કરીએ છીએ કે જેની સર્વોપરિ શક્તિના સ્વભાવની સાથે એક-વાક્યતા કરી શકાય નહિ, કે જે સર્વોપરિ શક્તિનું અસ્તિત્વ એન્ટોનિનસ હમેશ માને છે. આ વિચારોમાંથી જે શાન્તિ માણસ મેઢવે તે દ્વિતીય પક્ષના ત્યાગ-માંથી અને પ્રથમ પક્ષના સ્વીકારમાંથી પરિણામરૂપે આવવી જોઈએ; પછી પ્રથમ પક્ષને વાદશાહ એન્ટોનિનસ જે ચોક્કસ અર્થમાં સમજ્યા હશે તે અર્થ ગમે તે હોય. અથવા, જેમ તે વીજે સ્થલે કહે છે તેમ, જો દુનિયાં ઉપર સત્તા ચલાવનાર કોઈ વિશ્વંભર સત્તા નથી, તો કાંઈ નહિ તો પોતાની પ્રકૃતિના બંધારણપ્રમાણે પોતાઉપર કાવુ રાખવાની સત્તા તો માણસને છે જ; અને તેથી જો તેનાથી વને તેટલુ ઉત્તમ કામ તે કરે તો તે શાન્ત થઈ શકે.

જો પ્રસ્તુત વાક્યમાં ભૂલ ન હોય તો તેના લખનારનો યથાર્થ અર્થ શોધી કાઢવાને શ્રમ કરવો તે યોગ્ય છે; જો એ અર્થ શો હતો તે બાબતમાં લોકો એકમત ન થાય, તો પળ હું ધારું છું કે—તેમનો કહેવાનો કાંઈ અર્થ તો હતો જ. (સરનાવો ૯. ૨૮.) જો આ વાક્યમાં અને બીજાં વાક્યમાં મેં વાદશાહનો અર્થ યરી રીતે સમજાવ્યો હોય, તો તે (વાદશાહે) એક મહાન્ પ્રશ્નના સમાધાનને સ્પર્શ કર્યો છે.

૮.

આ વિચાર વઢી ઠાલી કીર્તિની ઇચ્છાને દૂર કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, કે તારું આખું જીવન અથવા ઓછામાં ઓછું તારી યુવાનીથી ઉપરનું જીવન એક તત્ત્વજ્ઞાનીની પેઠે ગાઢતું હવે કાંઈ તારી સત્તામાં નથી; પણ બીજા ઘણાઓને અને તને પોતાને બંનેને એ સુલું છે કે તું તત્ત્વજ્ઞાનથી દૂર છે. ત્યારે તું અવ્યવસ્થામાં પડેલો છે, તેથી તત્ત્વજ્ઞાનીની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવી તે હવે તો તારે માટે સહેલું નથી; અને તારા જીવનની યોજના પણ તેની વિરુદ્ધ જ છે. ત્યારે તે બાબત ક્યાં આવીને પડેલી છે તે જો તેં સ્વરી રીતે જોયું છે, તો તું (બીજાઓને) કેવો દેસાઈશ—તે વિચાર તું ફેંકી દે, અને તારી બાકીની જિંદગીમાં જેમ તારી પ્રકૃતિ ઇચ્છે છે તેવી રીતે જો તું (રહીશ તો તેટલાથી તું) સંતોષ પામ. ત્યારે તારી પ્રકૃતિ શું ઇચ્છે છે તેનું તું અવલોકન કર, અને બીજા કશાથી તને આડો સ્વેચ્છાઈ જવા દે નહિ. કેમ કે કોઈ પણ સ્થળે—અર્થાત્ નહિ ન્યાયમાં, કે નહિ ધનમાં, કે નહિ પ્રતિષ્ઠામાં, કે નહિ ભોગમાં, કે નહિ કોઈ સ્થળે—સુખ દેરૂંયા સિવાય ઘણા ભ્રમણોનો તને અનુભવ છે. ત્યારે સુખ શેમાં છે ? મનુષ્યની પ્રકૃતિને જે જોડ્યે છિયે તે કરવામાં. ત્યારે માણસ આ શી રીતે કરશે ? જેમાંથી તેના રાગ અને તેની ક્રિયાઓ ઉદ્ભવે છે તે ધોરણો તેને હોય છે તો (તે કરશે). ક્યાં ધોરણો ? જે સારા અને સ્વોટાને લગતાં છે તે ધોરણો: જે મનુષ્યને ન્યાયી, મિતાહારી, બહાદૂર, સ્વતંત્ર નથી બનાવતું તેવું કાંઈ પણ માણસને માટે સારું નથી એવું મત; તથા જે કહેવામાં આવ્યું છે તેથી ઉલટું જે નથી કરતું તેવું કાંઈ પણ સ્વોટું નથી એવું મત.

૨. દરેક કામને પ્રસંગે તું તને પોતાને પૂછ કે—આ મારા સંબંધમાં કેમ છે ? મારે તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે ? થોડો સમય જશે અને હું મરી જઈશ, એટલે બધુંય ગયું છે. જો હું જે

હાલ કરું છું તે એક બુદ્ધિયુક્ત જીવતા પ્રાણિનું, અને એક સામાજિક પ્રાણિનું, અને ईश्वरની સાથે જે એ જ કાયદા નીચે છે તેવા એક પ્રાણિનું કામ છે, તો એથી વધારે હું શું શોધું છું ?

૩. એલેક્સાંડર્ અને કાઇયસ્ અને પોમ્પિયસ્, તેઓ ડાયોજિનીસ્ અને હિરાક્લિટસ્ અને સોક્રેટીસના મુકાબલામાં શું છે ? કેમ કે વસ્તુઓ, અને તેઓનાં કારણો [આકારો], અને તેઓના ઉપાદાનરૂપ પદાર્થથી તેઓ જાણીતા હતા, તથા આ માણસોના નિયામક સિદ્ધાન્તો એકધારા [અથવા તેઓના કામોની સાથે બંધ બેસતા] હતા. પણ બીજાઓના સંબંધમાં તો, તેઓને કેટલી બધી બાબતોની ચિન્તા કરવાની હતી, તથા તેઓ કેટલી બધી વસ્તુઓના ગુલામ હતા ?

૪. [વિચાર] કે જો તું (ક્રોધે કરીને) ફાટી જાય તો પણ માણસો તો (જે બાબતો કરતા હશે) તેની તે જ બાબતો કરવાના.

૫. આ મુખ્ય બાબત છે: વિકલ થઈશ નહિ, કેમ કે સઘઠ્ઠી વસ્તુઓ વિશ્વના સ્વભાવપ્રમાણે છે; અને થોડા વસ્તુમાં હાર્ડેનિયસ અને ઑગસ્ટસની પેઠે તું કાંઈ નહિ હોય અને ક્યાંઈ નહિ હોય. બીજું એ છે કે—તારા કામઉપર દૃઢતાથી નેત્ર માંડીને તું તે પ્રતિ જો, અને તે જ વસ્તુએ યાદ રાખ કે એક સારો મનુષ્ય થવું એ તારી ફરજ છે, અને મનુષ્યની પ્રકૃતિ જે માગે છે તે પાછો ફર્યાવિના તું કર, અને જેમ તને સૌથી વ્યાજબી લાગે તેમ તું બોલ, પણ તેમ સારા સ્વભાવથી અને સમ્યક્તાથી અને દંભવિના થવા દે.

૬. વિશ્વની કુદરતને આ કામ કરવાનું છે,—જે વસ્તુઓ આ જગોમાં છે તેમને પેલી જગોએ સ્વસેડવી છે, તેઓમાં ફેરફાર કરવો છે, તેઓને અહીંથી ઉઠાવવી છે, અને તેમને પળે લેઈ જવી છે. સર્વ વસ્તુઓ એ ફેરફાર જ છે, તો પણ આપણે કોઈ વસ્તુ નવી

૧. કાઇયસ્ એ હાકેમ (ડિક્ટેટર) સી. જુલિયસ્ સીસર છે; અને પોમ્પિયસ્ તે મેમ્સ (મહાન) એવું નામ પામેલો પોમ્પિયસ્ છે.

બનવાનો ભય રાખવાની તો જરૂર નથી. સઘઠી વસ્તુઓ [આ પળને] જાણીતી છે; પણ તેમની વહેંચણી તો હજુ પણ તેની તે જ રહે છે.

૭. દરેક પ્રકૃતિ તેના રસ્તાઉપર સારી રીતે ચાલ્યા કરે છે ત્યારે તે પોતાથી સંતુષ્ટ રહે છે; અને જ્યારે બુદ્ધિયુક્ત પ્રકૃતિ તેના વિચારોમાં કોઈ પણ અસત્ય કે અચોક્કસ બાબતને અનુમતિ આપતી નથી, અને જ્યારે તે ફક્ત સામાજિક કૃત્યોતરફ જ પોતાની ગતિઓને પ્રેરે છે, અને જ્યારે તે પોતાના રાગોને અને દ્વેષોને જે વસ્તુઓ તેની સત્તામાં હોય છે તે વસ્તુઓની ઉપર જ નિરુદ્ધ કરે છે, અને જ્યારે સામાન્ય પ્રકૃતિએ તેને જે આપી હોય છે તેવી દરેક વસ્તુથી તે સંતુષ્ટ થાય છે, ત્યારે જ તે પોતાને માર્ગે રુડી રીતે ચાલ્યા કરે છે. કેમ કે, જેમ પાંદડાની પ્રકૃતિ તે છોડની પ્રકૃતિનો એક ભાગ છે, તેમ દરેક વિશેષ પ્રકૃતિ તે આ સામાન્ય પ્રકૃતિનો એક ભાગ છે; તેમાં એટલો અપવાદ છે કે—છોડવામાં પાંદડાની પ્રકૃતિ એ એવી પ્રકૃતિનો ભાગ છે કે જેને જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિ નથી, અને તે પ્રતિબદ્ધ થવાને પાત્ર છે; પણ મનુષ્યની પ્રકૃતિ તો એક એવી પ્રકૃતિનો ભાગ છે કે જે પ્રતિબંધોનો વિષય નથી, અને જે બુદ્ધિયુક્ત તથા ન્યાયી છે, કેમ કે તે દરેક વસ્તુને સરસે હિસ્સે અને તેની યોગ્યતાપ્રમાણે સમયો, પદાર્થ, કારણ [આકાર], ક્રિયા-શક્તિ, અને પ્રસંગ આપે છે. તપાસ કર, પણ તે એમ શોધી કાઢવાને નહિ કે કોઈ એક વસ્તુ બીજી કોઈ એક વસ્તુની સાથે સર-સ્વાવતાં બધી બાબતોમાં સરસી છે, પણ કોઈ એક વસ્તુના સઘઠા ભાગો લેઈને અને તેઓને બીજી વસ્તુના સઘઠા ભાગો સમસ્તની સાથે સરસ્વાવીને એમ શોધી કાઢવાને તપાસ કર.

૮. તને વાંચવાને અવકાશ [કે શક્તિ] નથી. પણ તને મગરૂરીને દાબમાં રાખવાને તો અવકાશ [કે શક્તિ] છે: તને સુખ અને પીડાથી ઉપર રહેવાને અવકાશ છે: કીર્તિની આસક્તિથી

ઉપર રહેવાને, મૂર્ખ અને કૃતમ્ન લોકોપ્રત્યે નહિ ચીડાવાને, અરે—તેમને માટે દરકાર પળ નહિ કરવાને તો તને અવકાશ છે.

૯. રાજદરબારની જિંદગીવિષે અને તારી પોતાની જિંદગીવિષે દોષ કાઢતો તને હવેથી કોઈ વાર કોઈ માળસને સાંભળવા દેશ નહિ. (૫. ૧૬.)

૧૦. પશ્ચાત્તાપ એ કોઈ ઉપયોગી બાબત મૂલી જવામાટે એક જાતનો આત્મોપાલંભ છે; પળ જે સારું છે તે કાંઈક ઉપયોગી હોવું જોઈએ, અને સંપૂર્ણ રીતે સારા માળસે તેની પાછળ શોધમાં રહેવું જોઈએ. પળ આવો કોઈ પળ માળસ કોઈ વિષયસુખનો અનાદર કર્યામાટે કદી પળ પશ્ચાત્તાપ કરશે નહિ. ત્યારે મોજમજા એ કાઢ સારી નથી તેમ જ ઉપયોગી પળ નથી.

૧૧. આ વસ્તુ તે તેના પોતમાં, તેના બંધારણમાં શી છે ? તેનું ઉપાદાન કારણ અને મૂળ પદાર્થ શો છે ? અને તેની આગંતુક પ્રકૃતિ [અથવા આકાર] શો છે ? અને તે દુનિયામાં શું કામ કરે છે ? અને તે ક્યાંલગી અસ્તિત્વમાં રહે છે ?

૧૨. જ્યારે તું આનાકાનીસાથે ઉંઘમાંથી ઉઠે, ત્યારે તું સ્મરણ કર કે સામાજિક કૃત્યો કરવાં તે તારાં બંધારણપ્રમાણે અને મનુષ્યપ્રકૃતિપ્રમાણે છે, પળ ઉંઘવું તે તો બુદ્ધિરહિત પ્રાણીઓને પળ સામાન્ય છે. પળ જે દરેક વ્યક્તિની પ્રકૃતિપ્રમાણે છે તે વઢી વિશેષે કરીને તેનું પોતાનું છે, અને તેના સ્વભાવને વધારે યોગ્ય છે, અને સ્વેચ્છા વધારે અનુકૂળ પળ છે. (૫. ૧.)

૧૩. નિરંતર અને, જો બની શકે તેમ હોય તો, જીવાત્મા ઉપર પડતા દરેક સંસ્કારને પ્રસંગે, સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન, આચાર-નીતિવિજ્ઞાન, અને તર્કશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો તેને લાગુ પાડ.

૧૪. ગમે તેવા માળસને તું મઢે ત્યારે તું તને પોતાને તરત જ એમ કહે કે:—આ માળસને સારા અને ઓટા વિષે શા અભિપ્રાયો છે ? કેમ કે જો સુખ અને દુઃખ તથા તે દરેકનાં કારણોવિષે,

તથા કીર્તિ અને અપકીર્તિવિષે, મૃત્યુ અને જીવનવિષે તેના આવા અભિપ્રાયો છે તો, જો તે આવી આવી વસ્તુઓ કરે તો, તે કાંઈ મને આશ્ચર્યભરેલું અથવા વિચિત્ર લાગશે નહિ; અને હું એ મારા મનમાં સમજી રાखीશ કે તેને એમ કરવાની જરૂર પડેલી છે.^૧

૧૫. યાદ રાખ કે—અંજીરનું જ્ઞાઢ અંજીર ઉત્પન્ન કરે તેથી આશ્ચર્ય પામવું એ જેમ શરમભરેલું છે, તેમ જ આ દુનિયા જે વસ્તુઓની ઉત્પાદક છે તેથી આવી આવી વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી આશ્ચર્ય પામવું તે પળ શરમની વાત છે; અને વૈદ્ય અને સુકાની, માળસને તાવવાઢો જોડેને, અથવા પવનને પ્રતિકૂઢ જોડેને જો આશ્ચર્ય પામે તો તે તેમને માટે એક શરમની વાત છે.

૧૬. યાદ રાખ કે—તારો અભિપ્રાય વદલવો અને જે માળસ તારી ભૂલ સુધારે છે તેને અનુસરવું એ, તારી ભૂલમાં જ તું મક્કમ રહે, તેના જેટલું જ સ્તતંત્રતાની સાથે બંધબેસતું છે. કેમ કે તારી પોતાની જ ગતિ અને મતિ પ્રમાણે, અને સ્વેચ્છા વઢી તારી પોતાની સમજપ્રમાણે જે ક્રિયાશક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે તારી પોતાની જ છે.

૧૭. જે વસ્તુ તારી સત્તામાં હોય છે, તે તું શા માટે કરે છે? પળ જો તે બીજા કોઈની સત્તામાં હોય છે, તો તું કોને દોષ દે છે? અણુઓને [ભાવિને] કે દેવોને? એ બંને વાતો મૂર્ખાઈભરેલી છે. તારે કોઈને પળ દોષ દેવો જોડ્યે નહિ. કેમ કે જો તારાથી બની શકે તો [જે કારણ હોય તેને] સુધાર; પળ જો તું આ કરી ન શકે તો કાંઈ નહિ તો તે વસ્તુને પોતાને જ સુધાર; પળ જો તું આ પળ ન કરી શકે, તો કોઈનો દોષ કાઢવો એ તને શા ઉપયોગનું છે? કેમ કે કામવિના કાંઈ પળ કરાવું જોડ્યે નહિ.

૨. એન્ટોનિનસ્ ૫. ૧૬. થ્યુસિડાઈડીસ્, ૩. ૧૦; કેમ કે મનોની (અથવા મતોની) ભિન્નતામાં ક્રિયાઓની ભિન્નતાનો પાયો રહેલો છે.

૧૮. જે કાંઈ મરી જાય છે તે કાંઈ આ વિશ્વની બહાર જઈને પડતું નથી. જો તે અહીં રહે છે, તો તે અહીં વિકારને પળ પામે છે, અને તેના યથાયોગ્ય ભાગોમાં મઢી જાય છે, કે જે ભાગો વિશ્વનાં અને તારાં પોતાનાં મૂળતત્ત્વો છે. અને આ મૂળતત્ત્વોમાં પળ ફેરફાર થાય છે, અને તેઓ બડબડતાં નથી.

૧૯. દરેક વસ્તુ કોઈ અંતિમ હેતુને માટે હયાતી ધરાવે છે, જેમ કે એક ઘોડો, એક દ્રાક્ષનો છોડ. તું શામાટે આશ્ચર્ય પામે છે? સૂર્ય પળ કહેશે કે હું કાંઈ કામને માટે છું, અને બાકીના દેવો પળ એ જ કહેશે. તું શા કામને માટે છે? શું મોજમજા મોગવવાને? જો સાધારણ બુદ્ધિ આ નભવા દે તો તું જો.

૨૦. જે માણસ દડો ઉપર ફેંકે છે તેની પેટે જ, કુદરત દરેક વસ્તુમાં જેટલી આરંભને માટે દરકાર રાખે છે તે કરતાં અંતને માટે કાંઈ ઓછી દરકાર રાખતી નથી. ત્યારે દડાને માટે ઝંચે ફેંકાવું તે શું છે, અથવા નીચે આવવું તેમાં તેને માટે શી રૂજા છે, અથવા તો પડી જવું તે પળ શી રૂજા છે? અને જ્યારે પરપોટો બન્યો રહે છે તે દરમ્યાન તેને શું સારું છે, અથવા જ્યારે તે ફુટી ગયો હોય છે ત્યારે તેને શી રૂજા છે? તેજવિષે પળ એ જ કહી શકાય.

૨૧. [શરીરને] ફેરવીને અંદરની બાજુ બહાર કાઢો, અને જુવો કે તે કેવા પ્રકારની વસ્તુ છે; અને જ્યારે તે ઘરડું થઈ ગયું હોય છે, અને જ્યારે તે રોગગ્રસ્ત થઈ ગયું હોય છે, ત્યારે તે કેવા પ્રકારની વસ્તુ થાય છે.

વચ્ચાણનાર અને વચ્ચાણાયલો, અને સ્પર્શ કરનાર અને સ્પર્શ કરાયલો એ બંને ટૂંકા આયુષ્યવાળા છે: અને આ બધું તે દુનિયાના આ ભાગના એક ચ્ચૂનામાં છે; અને અહીં પળ વધા એકમત થતા નથી, નહિ, પોતાના પિંડસાથે પળ કોઈ એકમત થતો નથી: અને આચ્છી પૃથ્વી તે પળ એક ચિંદુ છે.

૨૨. તારી આગઢ છે તે બાબત, ચહાય તો તે અભિપ્રાય હોય કે કૃત્ય હોય કે શબ્દ હોય, તેના ઉપર તું ધ્યાન આપ.

આ તું જે દુઃખ સહન કરે છે તે વ્યાજબી રીત્યે સહન કરે છેઃ કેમ કે તું આજે જ ભલો થવા કરતાં આવતી કાલે ભલો થવાનું પસંદ કરે છે.

૨૩. હું કાંઈ પળ વસ્તુ કરું છું? હું તે મનુષ્યજાતિના શુભને ઉદ્દેશીને કરું છું. મારા સંબંધમાં કાંઈ બાબત બને છે? હું તે સ્ત્રીકારું છું અને દેવોને તથા સર્વ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિનું સ્થાન કે જેમાંથી જે બને છે, તે સઘણું નિકઢી આવે છે તેને નિવેદન કરું છું.

૨૪. જેવું સ્નાનકરેછું જઢ તને—તેલ, પરસેવો, મેલ, મલિન-જઢ એ બધી ચીજો સુગ ઉપજાવે એવી—જણાય છે, તેવો જિંદગીનો દરેક ભાગ અને દરેક વસ્તુ છે.

૨૫. લ્યુસિલ્લાએ વીરસને મરતા જોયા, અને પછી લ્યુસિલ્લા મરી ગયી. સેકન્ડાએ મેક્સિમસને મરતા જોયા, અને પછી સેકન્ડા મરી ગયી. એપિટિન્ચેનસે ડાયોમિટસને મરતા જોયા, અને પછી એપિટિન્ચેનસ્ મરી ગયા. એન્ટોનિનસે ફોસ્ટિનાને મરતી જોઈ, અને પછી એન્ટોનિનસ્ મરી ગયા. આવી બધી વસ્તુ છે. સેલરે હેઢ્રિઅનસને મરતા જોયા અને પછી સેલર્ મરી ગયા. અને પેલા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાઢા માણસો, કાં ભવિષ્યદૃષ્ટાઓ કે કાં ગર્વથી ફુલેલા માણસો, તેઓ કયાં છે? દાસલાતરીકે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાઢા માણસો, ચેરેક્સ્ અને પ્લેટોનો અનુયાયી ઢિમેટ્રિયસ્ અને યૂડિમોન્, અને તેમના જેવો બીજો હરકોઈ. એ બધાએ અલ્પજીવી હતા, અને લાંબા સમયઉપર મરી ગયા. સ્વરેસ્વર કેટલાકનું તો થોડા સમય-લગી પળ સ્મરણ રહ્યું નથી, અને કેટલાએક દંતકથાઓના નાયક બન્યા છે, અને પાછા કેટલાક તો દંતકથાઓમાંથી અદૃશ્ય પળ થઈ ગયા છે. ત્યારે આ યાદ રાખ કે—આ નાનોસરસો મિશ્રિત

પદાર્થ તું પોતે કાં તો ઓગळી જઈશ, અથવા તો તારો રંક પ્રાણ ઓલવાઈ જશે, અથવા તો અહીંથી સ્વસેડીને બીજે કોઈ સ્થાને મૂકાશે.

૨૬. મનુષ્યનાં યોગ્ય કાર્ય કરવા એ માણસને એક સંતોષ છે. હવે પોતાની જાતિપ્રત્યે શુભેચ્છાવાળા થવું, ઇન્દ્રિયોના વેગોને ધિક્કારવા, ઉપરઉપરથી જળાતા દેસાવોવિષે વ્યાજબી અભિપ્રાય બાંધવો, અને વિશ્વની કુદરતનું તથા વિશ્વમાં જે વસ્તુઓ બને છે તેનું સમીક્ષણ કરવું—એ માણસનું યોગ્ય કામ છે.

૨૭. [તારા અને ત્રીજી વસ્તુઓની વચ્ચે] ત્રણ સંબંધ છે; એક તો તારી આશપાશ જે વીંટલાઈ રહે છે તે તારા શરીર સાથે સંબંધ છે; બધાને જેમાંથી સઘळી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે દિવ્ય કારણસાથે ત્રીજો સંબંધ છે; અને ત્રીજો સંબંધ જેઓ તારી સાથે રહે છે તેઓની સાથે છે.

૨૮. વ્યથા એ કાં તો શરીર ને કે કાં તો આત્માને અશુભ છે, શરીરને તે અશુભ હોય તો મળે તેવિષે શરીર જે ધારે તે કહે; પણ પોતાની ગંભીરતા અને શાન્તિ જાળવી રાખવી અને વ્યથા એ અશુભ છે એમ ન ધારવું તે આત્માની સત્તામાં તો છે. કેમ કે દરેક અભિપ્રાય અને ગતિ અને રાગ અને દ્વેષ તે અંતરમાં છે, અને કોઈ પણ અશુભ એટલે ડાંચે ચઢી શકતું નથી.

૨૯. તું તને પોતાને વારંવાર આમ કહેવાવડે તારી કલ્પનાઓને મૂશી નાંચ:—કોઈ પણ નઠારાપણાને, અને ઇચ્છાને અને કોઈ પણ ક્ષોભને બિલકુલ આ આત્મામાં પેસવા ન દેવાં તે હાલ મારી સત્તામાં છે; પણ વધી વસ્તુઓતરફ જોઈને હું તેમની

૩. મૂળમાં aition છે જેનો અર્થ એન્ટોનિનસના લેખાળોમાં “ આકાર, ” “ આકાર સંબંધી ” થાય છે. તેથી વાલ્કેનીરે સુધારેલું aggeion, “ શરીર ” કે કાં તો કોરેઈસે સુધારેલ somation ની મહામણ શબ્દશ્ચ કરે છે. ૧૨. ૧૩, ૧૦. ૩૮ સરલાવો.

પ્રકૃતિ શી છે તે જોડું છું, અને દરેક વસ્તુને હું તેની કિંમતપ્રમાણે વાપરું છું.—કુદરતપાસેથી તને જે આ શક્તિ પ્રાપ્ત છે તેને યાદ કર.

૩૦. રાજસભામાં અને દરેક માણસને, પછી તે ગમે તે હોય, તે બંનેપ્રતિ કાંઈ પળ આડંબરવિના યથાયોગ્ય રીતે બોલ: સાદું ભાષણ વાપર.

૩૧. ઑગસ્ટસનું રાવણું, સ્ત્રી, પુત્રી, વંશજો, પૂર્વજો, બહેન, એમિપ્પા, સગાઓ, સહવાસીઓ, મિત્રો, એરિયસ, મીસીનસ, વૈદ્યો, હોતાઓ—આહો દરબાર મરી ગયો છે. પછી એક માણસના મરણને નહિ વિચારતાં, [પળ આહી જાતિના] (મરણવિષે વિચારતાં), દાંહલાતરીકે પોમ્પીના (મરણવિષે વિચારતાં), વાકીનાતરફ ફર; અને કવરોડપર જે લખવામાં આવે છે કે—તેની જાતિનો છેલ્લો—તેતરફ ફર. તે પછી તેઓની પૂર્વે થયેલાઓને તેઓ પોતાની પાછળ વારસાડપર આવનાર મૂકી જાય તેટલામાટે કેટલી માથાકુટ પડી હશે તે વિચાર; અને ત્યારપછી, અવશ્યે કોઈ તો છેલ્લો હોવો જ જોઈયે, તે વિચાર. વઢી અહીં આહી જાતિના મરણવિષે વિચાર કર.

૩૨. દરેક કાર્યમાં તારે તારા જીવનની સારી રીતે વ્યવસ્થા કરવી એ તારી ફરજ છે; અને જો દરેક કાર્ય બને ત્યાંલગી તેની ફરજ બજાવે તો તેથી તું સંતોષ પામ; અને દરેક કૃત્ય તેની ફરજ ન બજાવે તેવી રીતે તને પ્રતિબંધ કરવાને કોઈ સમર્થ નથી—પળ કોઈ બહારની વસ્તુ તારા રસ્તામાં (આડે) આવશે—વ્યાજવી રીતે અપ્રમત્તપણે અને વિચારપૂર્વક વર્તતાં તારા રસ્તામાં

૪. એરિયસ એક તત્ત્વજ્ઞાની હતો, તે ઑગસ્ટસનો સહવાસી હતો; સ્યુડોન, ઑગસ્ટસ, પ્ર. ૮૯; સ્યુટાર્ચ, એન્ટોનિનસ, ૮૦; ડાયોન કેસિયસ, ૫૧, પ્ર. ૧૬.

કાંઈ પળ આડે આવશે નહિ—પળ તારી કાર્ય કરવાની કોઈક શક્તિને પ્રતિબંધ થશે—ઠીક, પળ એ પ્રતિબંધને સ્વીકારવાથી અને જે કરવા દેવામાં આવે તેવા કાર્યતરફ તારા પ્રયત્નો ફેરવીને લેઈ જવામાં સંતોષ માનવાથી જે કાર્યનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો હતો, તેને સ્થળે કામ કરવાની બીજી તક તરત જ તારી આગલ મૂકવામાં આવે છે, અને તે તક એવી હોય છે કે જેના વિષે અપને બોલિયે છિયે તે આ વ્યવસ્થાને તે પોતાની મેળે બંધવેસશે.

૩૩. ગર્વસિવાય [ધન કે સમૃદ્ધિનો] અંગીકાર કર; અને તેને જવા દેવાને માટે પળ તૈયાર રહે.

૩૪. કોઈ હાથ, અથવા પગ, અથવા માથું, કપાયલું—બાકીના ધડથી છુટું પડેલું તે કોઈ વાર કોઈ સ્થળે જોયું હોય તો, તેના જેવો જ એક માણસ પોતાને બનાવે છે કે જે માણસ જે કાંઈ આવી પડે છે તેથી સંતુષ્ટ નથી અને બીજાઓથી જે પોતાને છુટો પાડી નાખે છે અથવા કોઈ અસામાજિક બાબત કરે છે. (ધાર કે તે કુદરતી એકતામાંથી તને પોતાને છુટો પાડી નાખ્યો છે.)—કેમ કે કુદરતે તને એક ભાગરૂપે બનાવ્યો હતો, પળ હવે તે તને પોતાને કાપીને છુટો પાડેલો છે—પળ અહીં હજુ એક સુંદર વ્યવસ્થા છે કે—ફરીને તને પોતાને તેની સાથે જોડી દેવાનું તારી તો સત્તામાં છે. પરમેશ્વરે બીજા કોઈ ભાગને એવું આપ્યું નથી કે—તેને જુદો પાડવામાં આવ્યો હોય અને કાપીને નિરાળો કરવામાં આવ્યો હોય તો પછી તે પાછો ફરીને જોડાઈ શકે. પળ પરમેશ્વરે જે કૃપાલુતાથી માણસને અંકિત કર્યા છે તેનો વિચાર કર, કેમ કે સમષ્ટિથી ચિલકુલ જુદા નહિ પડવાનું ईશ્વરે માણસની સત્તામાં મૂકેલું છે; અને જ્યારે તે જુદો પડેલો હોય ત્યારે પળ ફરીને પાછા આવવા અને જોડાવા અને એક ભાગતરીકે તેને પોતાનું સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા દેવામાં આવે છે.

૩૫. જેમ સમષ્ટિની પ્રકૃતિએ દરેક બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણીને જે બિજી

સઘઠી શક્તિઓ તેને છે તે આપી છે, તેમ આ શક્તિ પળ આપણે તે (કુદરત)ની પાસેથી મેઢવી છે. કેમ કે સમઢિની પ્રકૃતિ જે દરેક વસ્તુ તેના માર્ગમાં તેની સામે થાય છે તેને ફેરવીને પોતાને અનુકૂલ કરી લે છે અને તેની પ્રથમથી નક્કી કરેલી જગોએ સ્થાપે છે, અને એવી વસ્તુઓને તે (પ્રકૃતિ) પોતાના એક ભાગતરીકે બનાવે છે, તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણી પળ, દરેક પ્રતિબંધને પોતાના કામનો પદાર્થ બનાવવાને અને તેણે જેની યોજના કરી રાસી હોય તેવાં કામમાં વાપરવાને, શક્તિમાન છે.”

૩૬. તો આસી જિંદગીનો વિચાર કરીને તું તને પોતાને વિકઢ કરીશ નહિ. જે તારા ઉપર આવી પડવાની તું ધારતો હોય તે સઘઠી વિવિધ ઉપાધિઓને તારા વિચારો એકદમ મેટવા દેડશ નહિ: પળ દરેક પ્રસંગે તું તને પૂછ કે—આમાં એવું શું છે કે જે અસહ્ય અને સહન કરાય તેવી હદબહાર ગયેલું છે ? કેમ કે તું એ કબુલ કરવાને શરમાડશ. બીજી બાબત એ યાદ રાખવાની છે કે તને ભવિષ્યે નહિ કે મૂતે નહિ પળ ફક્ત વર્તમાન પીડે છે. પળ જો તું વર્તમાનની હદ બાંધવા એક હોઢાડો જ માત્ર દોરી દે, અને જો તારું મન આના સામે પળ ટકી રહેવાને અશક્ત હોય તો તેને તું ઠપકો દે તો આ વર્તમાન ઘણું ઓલું થઈ જાય છે.

૩૭. પેન્થિઆ કે પર્ગેમસ હવે વીર્રસની કબરપાસે બેસે છે કે ? ચોરિઆસ કે ડાયોટિમસ હેડ્રિઅનસની કબરપાસે બેસે છે કે ? તે હાસ્યજનક થશે. ઠીક, ધાર કે તેઓ ત્યાં બેઠાં, તો તેની ગુજરેલાને સ્વર પડશે કે ? અને કદી મુવેલાંને તેવી સ્વર પડે,

૫. ફકરાની શરૂઆતમાં મૂઢપાઠ અશુદ્ધ છે, પળ જો બીજો Logikon બદલીને olon કરવામાં આવે તો અર્થ જળાઈ આવશે: જો કે એકલો આ ફેરફાર મૂઢપાઠની વ્યાકરણસંબંધી પૂર્ણતા સિદ્ધ કરશે નહિ.

૬. “વીરસ” એ સોમેડસનો અટકલેલો પાઠ છે, અને કદાચ તે સ્વરો પાઠ પળ હોય.

તો તેથી તેઓ ખુશી થશે કે? અને કદી તેઓ ખુશી થયાં, તો તેથી તેઓ શું અમર થશે કે? નિયતિના ક્રમમાં એ શું નહોતું કે—આ માણસો પળ પ્રથમ ઘરડી ડોશીઓ અને ડોસા થવા જોઈએ, અને પછી મરવા જોઈએ? ત્યારે આ મરી ગયા પછી તેઓ શું કરશે? આ બધું એક કોથઝામાં ભરેલાં દુર્ગન્ધ અને લોહી છે.

૩૮. જો તું ચંચલતાથી જોઈ શકે, તો જો અને ડહાપણપૂર્વક વિચાર કર, † એમ એક તત્ત્વજ્ઞ કહે છે.

૩૯. બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિના બંધારણમાં હું કોઈ એવો સદ્રુણ જો-તો નથી કે જે ન્યાયની વિરુદ્ધ હોય; પળ હું એવો એક સદ્રુણ જોઉં છું કે જે મોજમજાની આસક્તિની વિરુદ્ધ છે, અને તે (સદ્રુણ તે) મિતાહાર છે.

૪૦. જે તને દુઃખ દેતું જણાય છે તેવિષેનો તારો અભિપ્રાય જો તું ડઠાવી લે, તો તું પોતે સંપૂર્ણ નિર્ભયતામાં સ્વડો રહે છે—તો આ પોતે એ કોણ છે?—એ બુદ્ધિ છે—પળ હું તો બુદ્ધિ નથી—ભવતુ. તો બુદ્ધિ પોતે તેને પોતાને જ દુઃખ દે તેમ ન થવા દે. પળ જો તારો વીજો કોઈ ભાગ સહન કરતો હોય તો તેવિષે તેનો પોતાનો મત તેને બાંધવા દે. (૭.૧૬.)

૪૧. ઇન્દ્રિયનાં જ્ઞાનને પ્રતિબંધ તે પ્રાણિની પ્રકૃતિને અશુભ છે. [ઇચ્છાઓના] વેગોને પ્રતિબંધ તે પળ તેટલે જ અંશે પ્રાણિની પ્રકૃતિને અશુભ છે. અને વીજું કાંઈ તે પળ છોડવાઓના બંધારણને તેટલે જ અંશે પ્રતિબંધ અને અશુભ છે. તો પછી બુદ્ધિને જે પ્રતિ-બંધ છે તે બુદ્ધિયુક્ત પ્રકૃતિને અશુભ છે. ત્યારે આ બધી બાબતો તને પોતાને લાગુ પાડ. પીડા અથવા વિષયસુખ તને અસર કરે છે? તે તો ઇન્દ્રિયો જોશે.—કોઈ પળ પ્રાપ્તવ્યપ્રત્યેના તારા પ્રય-ત્નોમાં કોઈ પ્રતિબંધ તને સામો નહ્યો છે? સ્વસ્થ જો તું આ પ્રયત્ન નિરપેક્ષ રીતે [કાંઈ પળ શરતવિના, અથવા કાંઈ પળ બાકી રાખ્યા વિના] કરતો હતો, તો એક બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિતરીકે

ગણાયલા તને સ્વસ્થ આ પ્રતિબંધ તે અશુભ છે. પણ જો તું વસ્તુઓનો હમેશનો ક્રમ વિચારમાં લે, તો હજુ પણ તને કાંઈ હજા કે હરકત પણ થઈ નથી. તો પણ જે વસ્તુઓ બુદ્ધિને યોગ્ય છે તે વસ્તુઓને તો કોઈ પણ બીજા માણસથી પ્રતિબંધ કરાતો નથી, કેમ કે અમ્મિ, કે લોહું, કે જુલમગાર રાજા, કે ગાલો તેને કોઈ પણ રીતે અસર કરતી નથી: જ્યારે તે એક ગોઝારૂપે બનાવાયેલી છે, ત્યારે તે ગોઝારૂપે જ ચાલુ રહે છે. (૧૧. ૧૨)

૪૨. હું મને પોતાને દુઃખ દેડું તે ઘટિત નથી, કેમ કે મેં કદી પણ બીજા કોઈને પણ હિંસાપૂર્વક દુઃખ દીધું નથી.

૪૩. જુદી જુદી વસ્તુઓ જુદા જુદા માણસોને આનંદ આપે છે. પણ કોઈ મનુષ્યથી અથવા જે વસ્તુઓ મનુષ્યો ઉપર આવી પડે છે તે વસ્તુઓમાંની કોઈ પણ વસ્તુથી વિમુક્ત થયાવિના, પરંતુ આવકારભરેલાં નેત્રવડે સર્વેને જોતાં અને સ્વાગત કરતાં તથા દરેક વસ્તુને તેની કિંમતપ્રમાણે ઉપયોગમાં લેતાં નિયામક બુદ્ધિને દૃઢ રાખવી તે મારો આનંદ છે.

૪૪. આ વર્તમાન કાળને તું તારે હાથ કરે છે એટલું તું જો: કેમ કે જેઓ કાંઈક મરણપછીની કીર્તિની પાછળ દોડે છે તેઓ વિચારતા નથી કે વચ્ચે વીતતાં માણસો તદન આ માણસો જેવા થઈ જશે કે જેમને તેઓ હાલ સાંભળી શકતા નથી; અને (તેઓ) બંને મર્ત્ય છે. અને મરણપછીના સમયનાં આ માણસો આ અવાજ બોલે કે તે અવાજ બોલે, અથવા તારા વિષે આ મત ધરાવે કે તે મત ધરાવે તે તને કોઈ રીતે શું છે ?

૪૫. તું મને લેઈને તારી મરજીમાં આવે ત્યાં નાચ; કેમ કે જો મારો દિવ્ય ભાગ તેના બંધારણને અનુરૂપ લાગણી ધરાવી શકે અને કામ કરી શકે, તો હું ત્યાં પણ મારા તે ભાગને શાન્ત એટલે સંતુષ્ટ રાખીશ. આ [સ્થાનાન્તર] શું પૂરતું કારણ છે કે જેથી મારો આત્મા પહેલાં હતો તેના કરતાં વધારે દુઃખી અને સ્વસ્થ,

અર્થાત્ ગમગીન, લાતરી ગયેલો, સંકોચાતો, અને ભયભીત થવો જોઈયે? અને આને માટે જે પૂરતું ગણાય એવું તને કયું કારણ જડશે?*

૪૬. જે માનુષી અકસ્માત્ નથી તેવું કાંઈ પળ મનુષ્યને આવી પડતું નથી, અને જે બલદની પ્રકૃતિપ્રમાણે નથી તે બઢદને આવી પડતું નથી, અને જે દ્રાક્ષના વેલાની પ્રકૃતિપ્રમાણે નથી તે દ્રાક્ષના વેલાને આવી પડતું નથી, અને જે પથ્થરને યોગ્ય નથી તે પથ્થરને આવી પડતું નથી. જો ત્યારે દરેક વસ્તુને જે હમેશનું અને કુદ-રતી બંને હોય છે તે જ આવી પડેછે, તો તારે શામાટે ફરિયાદ કરવી જોઈયે? કેમ કે સામાન્ય પ્રકૃતિ એવું કાંઈ પળ આણતી નથી કે જે તારાવડે સહન થાય નહિ.

૪૭. જો તને કાંઈ બહારની વસ્તુવડે પીડા થઈ હોય, તો તને જે ઇજા કરે છે તે આ વસ્તુ નથી, પણ તને જે ઇજા કરે છે તે તારો તે વિષેનો વિચાર જ છે. અને હાલ તે વિચારને ભૂંશી નાશવો તે તારી સત્તામાં છે. પણ જો તારા પોતાના સ્વભાવમાંની કોઈ વસ્તુ તને દુઃખ દે છે, તો તારો અભિપ્રાય સુધારતાં તને કોણ અટકાવે છે? અને જો, કોઈ અમુક વસ્તુ જે તને સ્ખરી જણાય છે તે તું કરતો નથી તેટલામાટે, તને દુઃખ થતું હોય તો ફરિયાદ કરવા કરતાં કાંઈક તે કામ તું કેમ કરતો નથી? પણ ઓઢંધી શકાય નહિ એવી કોઈ અડચણ માર્ગમાં છે?—તો શોક કરીશ નહિ, કેમ કે તે કામ નથી કરાતું તે તારા ઉપર આધાર રાખતું નથી—પણ જો આ ન કરી શકાય તો જીવવું જ યોગ્ય નથી—ત્યારે જેમ કોઈ પૂર્ણ પ્રવૃત્તિમાં, અને જે વસ્તુઓ પ્રતિબંધરૂપ હોય

૭. આ વાક્યમાં *Oregomene* નો ભાવવાચ્ય અર્થ હોય એમ જણાય છે. એ પદને માટે અને બીજા કેટલાક શબ્દને માટે યોગ્ય શબ્દ શોધી કાઢવો એ મુશ્કેલ છે. ૧૧. ૧૨, ની સાથે તેની સરખામણી તેનો અર્થ સમજાવવાને મદદ કરશે.

છે તેથી પળ સારી પેઠે પ્રસન્ન થયેલો મરી જાય છે, તે જ પ્રમાણે સંતોષપૂર્વક જિંદગીમાંથી તું ઉપડી જા.

૪૮. નિયામક શક્તિ, જો તે પોતે જે કરવાનું પસંદ કરતી નથી તેવું કાંઈ કરતી નથી—જો કેવળ હઠને લીધે અડી બેસે છે—તો પળ, જ્યારે સ્વયં સ્વસ્થ હોવાથી તે પોતાથી સંતુષ્ટ હોય છે, ત્યારે તું યાદ રાખજે કે તે અજગ્ય હોય છે. તો પછી જ્યારે તે શક્તિ તર્કની સહાયતા પામીને વિચારપૂર્વક નિર્ણય બાંધે ત્યારે તો તે કેવી થાય ? તેટલામાટે વિકારથી મુક્ત અંતઃકરણ એ એક કિલ્લોછે, કેમ કે એના કરતાં માણસ જ્યાં આશ્રયને માટે દોડી જઈ શકે અને ભવિષ્યને માટે અલંઘ્ય થાય એવું—વધારે નિર્મય (સ્થાન) કોઈ પળ નથી. તો જે માણસે આ જોયું નથી તે એક અજ્ઞાન માણસ છે; પળ જેણે આ જોયું છે અને આ આશ્રય(સ્થાન) પ્રત્યે દોડી જતો નથી તે દુઃખી છે.

૪૯. પ્રથમ દેખાવો જે તને જાહેર કરે તેના કરતાં કાંઈ પળ વધારે તું તને પોતાને કહીશ નહિ. તું એમ ધાર કે તને એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે અમુક માણસ તારું મુંડું બોલે છે. આ તને જાહેર કરવામાં આવ્યું છે; પળ તેથી તને હાનિ થઈ છે એવું તને જાહેર કરવામાં આવ્યું નથી. હું જોડું છું કે મારું બાલક માંડું છે. હું તે જોડું છું જ; પળ હું એ જોતો નથી કે તે ભયમાં છે. તો આપ્રમાણે હમેશ પ્રથમ દેખાવપ્રમાણે માન, પળ તારી પોતાની મેળે અંતરમાંથી કાંઈ ઉમેર નહિ, અને તો પછી તને કાંઈ થતું નથી. અથવા તો જો કદી કાંઈ ઉમેરે, તો આ દુનિયામાં જે બને છે તે દરેક વસ્તુને જે માણસ જાણે છે એવા માણસની પેઠે કાંઈક ઉમેર.

૫૦. એક કાકડી કડવી છે—(તો) તેને નાસ્તી દે.—માર્ગમાં જાંઘરાં છે—તે જાંઘરાંથી બાજુએ ફંટાઈ જા.—આટલું બસ છે. અને આવી વસ્તુઓ દુનિયામાં શામાટે બનાવી હતી ?—એવું તું ઉમેર

નહિ. સુતારોનાં અને મોંચીઓનાં કારખાનામાં જે વસ્તુઓ તેઓ બનાવે છે તેમાંથી પડેલી છોલ અને કાપલીઓ તું જુએ તેથી તું દોષ કાઢે તો જેમ તું તે સુતાર અને મોંચીવડે હસી કઢાઈશ, તેમ જે માણસ કુદરતથી જાણીતો છે તેનાવડે તું હસી કઢાઈશ. અને તેમાં પળ સુતારોને અને મોંચીઓને તો એવી જગાઓ પળ હોય છે કે જ્યાં તેઓ આ છોલ અને કાપલીઓ નાંખે, અને વિશ્વની પ્રકૃતિને તો કોઈ બહારની જગો જ નથી; પળ તે વિશ્વ-પ્રકૃતિની કઠ્ઠાનો ચમત્કારિક ભાગ તો એ છે કે—તેણે પોતે તો પોતાની આગઢપાછઢ મંડઢ દોરીને પોતાની હૃદ બાંધી લીધી છે, તો પળ જે તેની પોતાની અંદર સ્વાઈ જતી અને જીર્ણ થતી અને નકામી થતી જણાય છે તે દરેક વસ્તુને તે પોતાના જ રૂપમાં ફેરવી લે છે, અને આ જ વસ્તુઓમાંથી ફરીને બીજી નવી વસ્તુઓ બનાવે છે એટલે તેને બહારનો કોઈ ઉપાદાન પદાર્થ જોઈતો નથી તેમ જ જે સ્વાઈ જાય છે તે વસ્તુ જેમાં તે નાંખે તેવી જગાની પળ તેને જરૂર પડતી નથી. વિશ્વપ્રકૃતિ તેની પોતાની જગોથી, તેના પદાર્થથી અને તેના પોતાના હુનરથી સંતુષ્ટ છે.

૫૧. તારાં કૃત્યોમાં તું અતિમંદ ન થા અને તારી વાતચિત્તમાં વ્યવસ્થાવિનાનો ન થા, અને તારા વિચારોમાં ભટકતો ન થા, અને તારા આત્મામાં અંતરનો ઝગઢો થવા ન દે અને બહારનો ઉભરો થવા ન દે, અને તારા જીવનમાં એટલો બધો જંજાઢી ન થા કે જેથી તને કાંઈ પળ અવકાશ મળે નહિ.

ધાર કે માણસો તને મારી નાંખે છે, તારા કઢકે કઢકા કરી નાંખે છે, તને શાપ દે છે. ત્યારે આ વસ્તુઓ તારા મનને પવિત્ર, ઢાહું, અપ્રમત્ત, ન્યાયી રહેતાં અટકાવવાને શું કરી શકે? દાસલા તરીકે, જો કોઈ માણસ એક સ્વચ્છ નિર્મલ ઝરાપાસે ઉભો રહે, અને તેને શાપ આપે, (પળ તેથી) તે ઝરો પીવાલાયક પાણી વહેવરાવતો કદી પળ બંધ થતો નથી, અને તે જો એમાં માટી અથવા

ગંદકી નાશશે તો એ જલદીથી તે વિચેરી નાશશે અને ધોઈ નાશશે, અને (જરો પોતે) બિલકુલ કલુષિત થશે નહિ. તો તું તને પોતાને હરઘડી સંતોષ સાદાઈ અને વિનયથી સંયુક્ત સ્વતંત્રતાને અનુરૂપ બનાવીને તું [ફક્ત એક કુવો નહિ] પળ નિરંતર વહેતો જરો કેમ ન પ્રાપ્ત કરે ?

૫૨. જે માણસ જાણતો નથી કે દુનિયા શું છે, તે જાણતો નથી કે તે પોતે ક્યાં છે. અને દુનિયાં શામાટે હયાતિ ધરાવે છે તે જાણતો નથી તે જાણતો નથી કે તે પોતે કોણ છે, અને દુનિયાં શું છે તે પળ જાણતો નથી. પળ આ વાતોમાંની એકાદમાં પળ નિષ્ફળ થયો છે તે એ પળ નહિ કહી શકે કે તે પોતે પળ શામાટે અસ્તિત્વમાં છે. ત્યારે જે માણસ પ્રશંસકોના વચાળથી વેગલો રહે છે અથવા તેમનાં વચાળ શોધે છે તે માણસવિષે તું શું ધારે છે, જે માણસો જાણતા નથી કે તેઓ ક્યાં છે અને કોણ છે તેઓવિષે તું શું ધારે છે ?

૫૩. જે માણસ દર કલાકે ત્રણ વાર પોતાના પંડને જ શાપ દે છે એવા માણસથી વચાળાવું શું તું ઇચ્છે છે ? જે માણસ પોતાના પંડને જ ખુશી કરતો નથી તેને તું શું પ્રસન્ન કરવા ઇચ્છીશ ? જે માણસ પોતે કરે છે તે લગભગ દરેક વસ્તુને માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે તે માણસ શું પોતાને પ્રસન્ન કરે છે ?

૫૪. હવે એકલા તારા શ્વાસોચ્છ્વાસને જ તારી આસપાસ જે રહેલી છે, તે હવાની સાથે એકરાગમાં વર્તવા દે એટલું જ નહિ, પળ વઢી તારી બુદ્ધિને પળ હવે જે બુદ્ધિ સર્વ વસ્તુઓને ભેટે છે તે બુદ્ધિની સાથે એકસુરમાં રહેવા દે. જે શ્વાસ લેવાને શક્તિમાન છે તેને માટે હવાની શક્તિ કરતાં, જે બુદ્ધિશક્તિને અંતરમાં સ્વેચ્છાને ખુશી છે તેને માટે બુદ્ધિશક્તિ કાંઈ સર્વ ભાગમાં ઓછી પ્રસરેલી નથી અને સર્વ વસ્તુઓમાં કાંઈ ઓછી વ્યાપી રહેલી નથી.

૫૫. સામાન્ય રીતે, દુષ્ટતા વિશ્વને કાંઈ હજા કરતી નથી

અને સ્વાસ કરીને, [એક માણસની] દુષ્ટતા બીજા માણસને તો કાંઈ હજા કરતી જ નથી. ચહાય કે તરત જ દુષ્ટતામાંથી મુક્ત થવું એ જેની સત્તામાં છે તે માણસને જ ફક્ત તે (દુષ્ટતા) હાનિકારક છે.

૫૬. મારા પાડોશીની સ્વતંત્ર ઇચ્છા તે મારી સ્વતંત્ર ઇચ્છાપ્રત્યે તેના બિચારા પ્રાણ અને માંસ જેટલી જ ઉપેક્ષાવાળી છે. કેમ કે જો કે આપણે સ્વાસ કરીને એક બીજાને માટે બનેલા છિયે, તો પણ આપણી પ્રત્યેકની નિયામક શક્તિને તેનું પોતાનું કામ કરવાનું છે, કેમ કે નહિ તો મારા પાડોશીની દુષ્ટતા તે મને હજા થઈ પડે, કે જે સંકલ્પ પરમેશ્વરે—મારા દુઃખનો આધાર બીજાની ઉપર ન રહે તેટલામાટે—કર્યો નથી.

૫૭. સૂર્ય (નો પ્રકાશ) નીચે રેડાતો જણાય છે, અને સ્વે-સ્વે તે સઘળી દિશાઓમાં પ્રસરેલો હોય છે, તો પણ તે ઊભરાયેલો નથી. કેમ કે આ પ્રસરવું તે લંબાવું છે: તેથી સૂર્યનાં કિરણો તે આયતિ* (Extentions=Actines) કહેવાય છે, કેમ કે તેઓ લંબાયલાં છે. પછી માણસ જો એક સાંકડા કાળામાંથી એક અંધારી ઓરડીમાં જતા સૂર્યના પ્રકાશતરફ જુએ, તો સૂર્યનું કિરણ એ કેવા પ્રકારની વસ્તુ છે તે વિષે તે વિચાર કરી શકે, કેમ કે તે સીધી લીટીમાં પ્રસરેલું હોય છે, અને ય્યારે તે માર્ગમાં વચમાં આવેલો કોઈ નક્કર પદાર્થ કે જે તેની આગળની હવાને અટકાવ કરે છે તેની સાથે મળે છે ત્યારે તે કિરણ જાણે વિભક્ત જેવું થઈ જાય છે; પણ તે પ્રકાશ ત્યાં જ સ્થિર રહે છે અને રગડી જતો નથી અથવા ઢોઢાઈ જતો નથી. ત્યારે બુદ્ધિનો બહિઃપ્રવાહ અને પ્રસાર તે આવો હોવો જોઈએ, અને તે કોઈ પણ રીતે ઊભરો હોવો જોઈએ નહિ, પણ તે એક લંબાવું હોવું જોઈએ, અને તેણે વચમાં આવતા પ્રતિબંધો સાથે જુસ્સાભરેલો અથવા આવેશી આઘાત કરવો જોઈએ નહિ; અને તો પણ તેણે નીચે પડી જવું જોઈએ નહિ, પણ સ્થિર

* લંબાવું. ૮. આ એક સ્વરાબ વ્યુત્પત્તિનો નમુનો છે.

રહેવું જોઈએ તથા જે વસ્તુ તેને પ્રાપ્ત કરે છે, તેને તેણે પ્રકાશિત કરવી જોઈએ. કેમ કે જો કોઈ પદાર્થ તેને અવકાશ નહિ આપે તો તે પદાર્થ પોતે જ રોશનીવિનાનો રહેશે.

૫૮. જે માણસ મૃત્યુથી બીહે છે તે માણસ કાં તો ચેતનાના નાશથી અથવા તો બીજા પ્રકારની ચેતનાથી બીહે છે. પણ જો તારે કોઈ ચેતના જ નહિ હોય, તો તને કાંઈ ફજા પણ લાગશે નહિ; અને જો તું કોઈ બીજા પ્રકારની ચેતના મેલ્લવીશ તો તું કોઈ બીજી જાતનું જીવતું પ્રાણિ થઈશ અને તું જીવતો અટકીશ નહિ.

૫૯. માણસ એક બીજાને માટે હયાતિ ધરાવે છે. તો તેઓને તેમને વેઠી લેવાને શીખવ.

૬૦, તીર એક રીત્યે જાય છે, અને મન બીજી રીત્યે જાય છે. સ્વરેસ્વર મન જ્યારે સાવધતા વાપરે છે અને જ્યારે તે તપાસ કરવામાં રોકાયેલું હોય છે ત્યારે મન સીધું અને તેના લક્ષ્યતરફ કાંઈ ઓછું જતું નથી.

૬૧. દરેક માણસની નિયામક શક્તિમાં પ્રવેશ કર; અને વઢી તારી નિયામક શક્તિમાં દરેક માણસને પ્રવેશ પણ કરવા દે.^૧

૯.

જે માણસ અન્યાયી રીતે વર્તે છે તે અપવિત્ર રીતે વર્તે છે. કેમ કે જ્યારથી વિશ્વની પ્રકૃતિ બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિઓને પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે એક બીજાને સાહાય્ય કરવાને, પરંતુ એક બીજાને કોઈ પળ રીતે હિંસા નહિ કરવાને બનાવ્યા છે, ત્યારથી જે કોઈ એ પ્રકૃતિની ઇચ્છા ઓળંધે છે તે સર્વોપરિ દિવ્ય સત્તાપ્રત્યે અપવિત્રતાને માટે ખુલી રીતે ગુનેહગાર છે. અને જે કોઈ જુદું બોલે છે તે પળ તે જ દિવ્ય સત્તાપ્રત્યે અપવિત્રતાને માટે ગુનેહગાર છે; કેમ કે વિશ્વની પ્રકૃતિ તે જે વસ્તુઓ અસ્તિત્વમાં છે તે વસ્તુઓની પ્રકૃતિ છે; અને જે વસ્તુઓ અસ્તિત્વમાં છે તેઓને જે વસ્તુઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે તે સઘળી વસ્તુઓ સાથે સંબંધ છે.^૧ અને વઢી આ વિશ્વની પ્રકૃતિને ‘સત્ય’ એવું નામ આપવામાં આવે છે, અને જે સત્ય છે એવી સઘળી વસ્તુઓનું તે આદિ કારણ છે. ત્યારે જે માણસ હિંસા-પૂર્વક જુદું બોલે છે તે જેટલે અંશે ઠગવાથી અન્યાયી રીતે વર્તે

૧. “કોઈ પળ કૃત્ય અથવા સ્વાભાવિક બિના, કે જેની સાથે આપણે પરિચિત છીએ, તે એવી એકલી કે સંબંધવિનાની નથી કે બીજા કોઈ કૃત્યો અથવા બિનાઓ સાથે તેને કાંઈ લેવાદેવા ન હોય, તેમ, શક્ય રીતે તેઓમાંના પ્રત્યેકને, જ્યારે કાંઈ પ્રત્યક્ષ સંબંધ નથી હોતો, ત્યારે પળ તેને બીજાં કૃત્યો અને બિનાઓ સાથે એવો પરોક્ષ સ્વાભાવિક સંબંધ હોય છે, કે જે આ વર્તમાન જગતની જ્ઞાનમર્યાદાની પેલી તરફ ઘણે દૂર છે.” વઢી: “આપણે ધારી શકીએ તેટલી દેખીતી રીતે અત્યંત ક્ષુદ્ર બાબતો મોટામાં મોટી આવશ્યકતાવાળી બીજી વસ્તુઓની જરૂરની શરતો તરીકે નિરંતર પાઠવામાં આવે છે; તેટલા માટે, આપણે તેથી ઊલટું કાંઈ પળ જાણતા હોઈએ તે છતાં, કોઈ પળ એક વસ્તુ બીજી કોઈ વસ્તુની અગત્યની શરત હોય.” બટલરકૃત ઉપમિતિ (Analogy) પ્ર. ૭. આખું પ્રકરણ જુઓ. કેટલાક ટીકાકારો એન્ડોનિનસના આ વાક્ય-માંના Ta uparchontaને Ta onta તરીકે જ ગ્રહણ કરે છે: પળ જો એમ હોત, તો તેણે Pros ta uparchonta ને બદલે Pros aggrega કહ્યું હોત. કદાચ Pros ta uparchonta નો અર્થ “સઘળી પૂર્વની વસ્તુ-ઓને” એવો હોય. જો એમ હોય તો પળ ભાષાન્તર યોગ્ય છે. જુઓ. ૬. ૩૮.

છે તેટલે અંશે તે અપવિત્રતાને માટે ગુનેહગાર છે, અને જે હરાદા વિના જુટું બોલે છે, તે પળ-જેટલે અંશે તે વિશ્વની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ છે તેટલે અંશે, અને જેટલે અંશે તે દુનિયાની કુદરતની સામે લડવાથી વ્યવસ્થામાં વિક્ષેપ કરે છે તેટલે અંશે-ગુનેહગાર છે; કેમ કે જે સત્યથી ઉલટું છે તેતરફ જે પોતાની મેઢે જાય છે તે કુદરતની સામે લડે છે, કારણ કે કુદરતની પાસેથી તેને એવી શક્તિઓ મળી હતી કે જેની ઉપેક્ષા કરવાથી તે હવે સત્યથી જુટું અસત્યને ઓઢાંચી કાઢવાને શક્તિમાન્ નથી. અને સ્વસ્થર જે માણસ મોજમજાને શુભ ગણીને તેની પાછઢ ઢોડે છે, અને કષ્ટને અશુભ ગણીને ઢાઢો ઢે છે તે અપવિત્રતાને માટે ગુનેહગાર છે. કેમ કે, વિશ્વની પ્રકૃતિ નઢારાં અને સારાં માણસને તેઓની યોગ્યતા કરતાં ઉલટી વસ્તુઓ આપે છે-એમ કહીને જરૂર આવા માણસને વારંવાર વિશ્વની પ્રકૃતિનો ઢોષ કાઢવો પડે છે, કારણ કે વારંવાર નઢારા માણસો રંગભોગમાં હોય છે અને જે મોજ-મજા મેઢવી આપે એવી વસ્તુઓ તેમને પ્રાપ્ત હોય છે, પળ સારા માણસોને તો તેમને ભાગે દુઃખ અને દુઃખકારક વસ્તુઓ હોય છે. અને વઢી, જે માણસ કષ્ટથી બીહે છે તે વઢી કોઈ વાર દુનિયામાં બનશે તેવી કેટલીક વસ્તુઓથી પળ બીહીશે, અને આ પળ અપવિત્રતા છે. અને જે માણસ મોજશોખની પાછઢ ઢોડે છે તે અન્યાયથી અટકશે નહિ, અને આ તો ખુલ્લી રીત્યે અપવિત્રતા છે. હવે જે વસ્તુઓ પ્રત્યે વિશ્વની પ્રકૃતિ એકસરખો ભાવ ધરાવે છે તે વસ્તુઓના સંબંધમાં:-કેમ કે જો વિશ્વની પ્રકૃતિ તે બંનેતરફ એકસરખો ભાવ ધરાવતી હોત, તો તેણે તે બંનેને બનાવી હોત નહિ-જેઓ વિશ્વની પ્રકૃતિને અનુસરવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ તે પ્રકૃતિની સાથે એકચિત્ત થવું જોઈયે, અને એકસરસ્વા ભાવ-વાઢા થવું જોઈયે. ત્યારે, કષ્ટ અને મોજ, કે મરણ અને જીવન, કે આબરુ અને ગેરઆબરુ-કે જેને વિશ્વની પ્રકૃતિ એકસરસી રીત્યે

કામમાં લે છે—તેના સંબંધમાં જે કોઈ એકસરખા ભાવયુક્ત નથી તે ખુલ્લી રીતે અપવિત્ર રીતે વર્તે છે. અને જેઓ ચાલુ પરંપરામાં ઉત્પન્ન કરાયલા છે તેઓને, અને—વિશ્વનિયંતાની અમૂક આદ્ય પ્રેરણા કે જે પ્રમાણે ભવિષ્યત્ વસ્તુઓનાં અમુક તત્ત્વો ધારણ કરીને, તથા પ્રાણિઓને અને ફેરફારોને તથા એવી પરંપરાને ઉત્પન્ન કરવાની નિશ્ચિત શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરીને વિશ્વની પ્રકૃતિ અમુક પ્રારંભથી વસ્તુઓના આ ક્રમપર્યન્ત ચાલી આવી, તે પ્રેરણાને પ્રભાવે કરીને જેઓ તેમની પાછળ આવે છે—તેઓને પૂર્વોક્ત સુખદુઃખાદિ એકસરખી રીતે આવી પડે છે—એમ કહેવાને બદલે તે સુખદુઃ-ખાદિકને વિશ્વની પ્રકૃતિ એકસરખી રીતે કામમાં લે છે એમ હું કહું છું (૬. ૭૫).

૨. અસત્ય ભાષણ અને દંભ અને મોજશોખ અને ગર્વનો કાંઈ પળ સ્વાદ ચાસ્યાવિના મનુષ્ય જાતિમાંથી ઉપડી જવું તે માણસનું સુખીમાં સુખી ભાગ્ય હોય. તો પળ, પેલી કહેવત છે તે પ્રમાણે—જ્યારે કોઈ માણસને આ વસ્તુઓ—પૂર્વોક્ત અસત્ય અને દંભ વગેરે—પૂરતી પ્રાપ્ત થઈ હોય ત્યારે પોતાના પ્રાણ છોડવા તે પળ બીજી સર્વોત્તમ સફર છે. તેં દુર્ગુણને જ તાબે રહેવાનું નક્કી કર્યું છે? અને આ ચેપી રોગમાંથી નાશી છુટવાને હજુ પળ અનુભવે તને લલ-ચાવ્યો નથી? કેમ કે જે આપણી આસપાસ રહે છે તે વાતાવરણના કોઈ આવા બિગાડ અને વિકાર કરતાં બુદ્ધિનો નાશ એ સ્વેચ્છા ઘણો વધારે ચેપી રોગ છે, કેમ કે આ બિગાડ તે જેટલે અંશે પશુ પશુ છે તેટલે અંશે પશુઓનો ચેપી રોગ છે, અને પેલો બીજો બિગાડ તે જેટલે અંશે મનુષ્યો મનુષ્ય છે તેટલે અંશે મનુષ્યોનો ચેપી રોગ છે.

૩. મૃત્યુને ધિક્કારીશ નહિ, પળ તેનાથી સારી પેટે સંતુષ્ટ રહેજે, કેમ કે જે કુદરત ઇચ્છે છે એવી વસ્તુઓમાંનું એક મૃત્યુ પળ છે. કેમ કે જેવું જુવાન થવું અને વૃદ્ધ થવું છે, અને જેવું વૃદ્ધિને પામવું

અને પુસ્તાઈએ પહોંચવું છે, જેવા દાંત ડગવા અને દાઢી તથા પઢિયાં આવવાં છે, અને જેવી પ્રજોત્પત્તિ કરવી છે, અને જેવું સગર્ભા થવું અને પ્રસવવું છે, અને તારી જિંદગીની મોસમો જે આળે છે તે સઘડી બીજી કુદરતી ક્રિયાઓ જેવી છે, તેવો જ વિલય (મૃત્યુ) પણ છે. ત્યારે આ એક વિચારશાળી માણસના લક્ષ-
ણને અનુરૂપ છે કે—મૃત્યુના સંબંધમાં બેફિકરા પણ ન થવું, અને અધીરા પણ ન થવું, અને તિરસ્કાર કરનાર પણ ન થવું, પરંતુ કુદરતની ક્રિયાઓમાંની એકતરીકે તેને માટે રાહ જોવી. તારી પત્નીના ગર્ભમાંથી બાઝક ક્યારે બહાર આવશે તે સમયને માટે હાલ જેમ તું રાહ જુવે છે, તેમ આ શરીરકોષમાંથી તારો આત્મા ક્યારે બહાર પડશે તેને માટે તું તૈયાર થજે.^૨ પણ જે તારા અંતઃકરણને અસર કરે એવો હલકા પ્રકારનો દિલાસો પણ તારે જોડતો હોય તો, જે વસ્તુઓમાંથી તને સ્વસેડવામાં આવવાનો છે તે વસ્તુઓનું, અને જેઓની સાથે તારો આત્મા હવે વધારે વાર મળશે નહિ તેઓની નીતિઓનું, અવલોકન કરવાથી તારો મૃત્યુની સાથે સડથી સારી રીત્યે મેઝ થશે. કેમ કે માણસોથી રીસાવું એ કોઈ પણ રીત્યે સ્વરૂં નથી, પણ તેઓને માટે કાઝજી રાખવી અને તેઓને નરમાશથી વેઠી લેવાં તે તારી ફરજ છે; તે છતાં યાદ રાખવું કે જેઓ તારા પોતાના જ જેવા સિદ્ધાન્તો ધરાવે છે તે માણસોથી તો તારું જુદા પડવું નહિ થાય. કેમ કે, જો કાંઈ પણ હોય, તો એકલી આ જ વસ્તુ એવી છે, કે જે આપણને ડલટે રસ્તે સ્વેંચી જઈ શકે, અને જેઓ આપણા પોતાના જ જેવા સિદ્ધાન્ત ધરાવે છે તેઓની સાથે રહેવા દેવાને આપણને જીવનની પ્રત્યે આસક્ત બનાવી શકે. પણ હવે તું જુવે છે કે જેઓ મેઝા રહે છે તેઓના અળરાગથી ડપજતી માથાકુટ કેટલી મોટી છે, તેથી તું એમ

કહીશ— કે—હે મૃત્યુ ! જલદી આવ, કેમ કે રહેને હું પણ કદી મારું પોતાનું માન મૂલી જાઉં.

૪. જે માણસ સ્વોદું કરે છે તે તેના પોતાના જ વિરુદ્ધ સ્વોદું કરે છે. જે માણસ અન્યાયથી વર્તે છે તે માણસ તેની પોતાની જ પ્રત્યે અન્યાયથી વર્તે છે, કારણ કે તે પોતાને જ સ્વરાશ બનાવે છે.

૫. જે માણસ અમુક વસ્તુ કરે છે તે જ ફક્ત ઘણી વાર અન્યાયી રીતે વર્તે છે એમ નથી; પણ જે માણસ અમુક વસ્તુ કરતો નથી તે પણ ઘણી વાર અન્યાયી રીતે વર્તે છે.

૬. બુદ્ધિઉપર બંધાયેલો તારો વર્તમાન અભિપ્રાય, સામાજિક મલાપ્રત્યે લક્ષાયેલી તારી વર્તમાન વર્તણુક, અને જે બને છે તે દરેક વસ્તુસાથે તારો વર્તમાન સંતોષનો સ્વભાવ—તે બસ છે.

૭. કલ્પનાને મૂશી નાશ: તૃપ્ણાપર અંકુશ રાશ: વિષયેચ્છાને ઓલવી નાશ: નિયામક શક્તિને તેના પોતાના અધિકારપર રાશ.

૮. જે પાર્થિવ પ્રકૃતિની વસ્તુઓ છે તે સઘઠી વસ્તુઓનું પૃથ્વીત્વ જેમ એક છે, અને આપણામાંના જેઓને દૃષ્ટિશક્તિ છે તથા જેઓને જીવન છે તે સઘઠા આપણે જેમ એક તેજથી જોડાયે છીએ તથા એક જ હવા જેમ શ્વાસોચ્છ્વાસમાં લેડાયે છીએ; તેમ જ જેઓમાં બુદ્ધિ નથી તે પ્રાણિઓમાં એક જીવન વહેંચાયેલું છે; પણ બુદ્ધિ-વાળાં પ્રાણિઓમાં તો એક બુદ્ધિયુક્ત આત્મા વહેંચાયેલો છે.

૯. સઘઠી વસ્તુઓ કે જેઓ તેમને સઘઠીને જે કાંઈ સામાન્ય હોય છે તેનો અંશ ગ્રહણ કરે છે, તેઓ જે તેઓમાં એક જ પ્રકારનું હોય છે તેપ્રત્યે ગતિ કરે છે. દરેક વસ્તુ જે પૃથ્વી તત્ત્વની છે તે પૃથ્વીતરફ વળે છે, દરેક વસ્તુ જે પ્રવાહી છે તે સાથે વહે છે, અને દરેક વસ્તુ જે વાયુમય છે તે તે જ કરે છે, એટલે કે તેઓને જુદી રાશવાને બીજી કાંઈ વસ્તુની અને જોર વાપરવાની જરૂર પડે છે. સ્વેચ્છા અમિ તો આમેય તત્ત્વને લીધે ઊર્ધ્વ ગતિ કરે છે, પણ જે સઘઠો અહીં છે તે સઘઠા અમિની સાથે સઠગવાને તે એટલો તત્પર

હોય છે કે જે પદાર્થ કાંઈક શુષ્ક હોય છે તેવો દરેક પદાર્થ પળ સહેલાઈથી સઠગી જાય છે, કેમ કે જે જ્વલનને પ્રતિવંધરૂપ છે તેનો ભાગ તેમાં વધારે થોડો મળેલો છે. તે પ્રમાણે ત્યારે જે સામાન્ય બુદ્ધિયુક્ત પ્રકૃતિમાં ભાગ ધરાવે છે તેવી દરેક વસ્તુ પળ જે કાંઈ તેની સાથે એક જાતનું હોય છે તેપ્રત્યે તેવી રીત્યે અથવા તેથી પળ વધારે ગતિ કરે છે. કેમ કે બીજી વધી વસ્તુઓની સાથે સરખામણીમાં તે જેટલી ચઢિયાતી છે, તેટલી તે તેની જાતનું જે કાંઈ હોય તેની સાથે મઝી જવાને અને એકમેક થઈ જવાને વધારે તત્પર પળ હોય છે. તે પ્રમાણે બુદ્ધિરહિત પ્રાણિઓમાં મધમાંંસીઓના સમુદાય, ઢોરનાં ટોઝાં, અને પક્ષિનાં વચ્ચાંઓની ઉછેર, અને એક રીત્યે, પ્રીતિઓ (ના સંબંધમાં) આપણને માલમ પડે છે; કેમ કે પ્રાણિઓમાં પળ આત્મા હોય છે, અને જે શક્તિ તેઆને એકત્ર આપે છે તે શક્તિ ચઢિયાતે અંશે પ્રવર્તતી જણાય છે, અને એવી રીત્યે પ્રવર્તતી જણાય છે કે જેવી રીત્યે છોડવા-ઓમાં અને પથરાઓમાં અને જ્ઞાડમાં કદી પળ પ્રવર્તતી જોવામાં આવી નથી. પળ બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિઓમાં રાજકીય કોમો અને દોસ્તીઓ, અને કુટુંબો અને લોકોની સમાઓ હોય છે; અને લડા-ઈમાં સુલેહો અને અમુક સમય લડાઈ બંધ રાખવાના કરારો હોય છે. પળ જે વસ્તુઓ એથી પળ ચઢિયાતી છે તેઓમાં તો, જો કે તેઓ એકબીજાથી જુદી પડેલી હોય છે, તો પળ એક રીત્યે એકતા અસ્તિત્વ ધરાવે છે,—દાખલાતરીકે તારાઓમાં. આ પ્રમાણે વધારે ઉચ્ચ પદે થયેલું આરોહણ તે જે વસ્તુઓ જુદી પડેલી હોય છે તેઓમાં પળ એક પ્રકારની સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન્ થાય છે. ત્યારે, જુવો, હવે શું થાય છે. ત્યારે ફક્ત બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિઓ જ આ પરસ્પરની ઇચ્છાને અને વળણને હાલ મૂલી ગયાં છે, અને ફક્ત તેઓમાં જ એકત્ર થઈ જવાનો ગુણ જોવામાં આવતો નથી. પળ જો કે માણસો આ એકતાથી દૂર રહેવાને મથે છે તો પળ તે એકતાવડે પકડાઈ

જાય છે અને પકડી રાખાય છે; અને જો તું ફક્ત અવલોકન જ કરીશ તો હું જે કહું છું તે તું સમજીશ. તો, જેમ કોઈને બીજા માણસોથી તદન છુટું પડી ગયેલું માણસ જલદી મઠી નહિ આવે તેમ જ કોઈ પળ પાર્થિવ વસ્તુની સાથે જે સંબંધમાં ન હોય તેવી કોઈ પાર્થિવ વસ્તુ પળ મઠી આવશે નહિ.

૧૦. માણસ અને ईશ્વર બંને તથા વિશ્વ ફળ ઉપજાવે છે; યોગ્ય મોસમમાં દરેક ફળ ઉપજાવે છે. પળ રૂઢિદા આ (ફળ ઉપજાવવું એ) શબ્દો દ્રાક્ષના વેલાને અને તેના જેવી બીજી વસ્તુઓને સ્વાસ કરીને ચોઢી રાખ્યા હોય, તો આનો કાંઈ અર્થ નથી. બુદ્ધિ સર્વને માટે અને તેને પોતાને માટે—એમ બંનેને માટે ફળ ઉપજાવે છે, અને તેમાંથી બુદ્ધિ પોતે જે જાતની છે તે જ જાતની બીજી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૧. જો તું શક્તિમાન હોય તો જેઓ યોગ્ય કરે છે તેઓને તું સુધાર; પળ જો તું સુધારી ન શકે તો આ કામને માટે તને દરગુજર આપવામાં આવી છે તે તું યાદ કર. અને દેવો પળ આવાં મનુષ્યો પ્રત્યે દરગુજર કરનારા છે; અને કેટલાંક કામને માટે તે દેવો પળ તેમને આરોગ્ય, ધન, માન મેળવવાને મદદ કરે છે; દેવો એવા કૃપાલુ છે. અને (તેમ કરવું) તે તારી પળ સત્તામાં છે; અથવા તો તને (તેમ કરતાં) કોણ અટકાવે છે?—તે કહે.

૧૨. કોઈ કંગાલતરીકે તું મહેનત કર નહિ, તેમ જ વઠી જેની કોઈ દયા સ્વાય અથવા જેને કોઈ વચાળે તેવાતરીકે પળ કર નહિ; પળ સામાજિક બુદ્ધિને જોડ્યે તેમ તું તારી ઇચ્છાને એક જ વસ્તુપ્રતિ, તને ગતિમાં મૂકવાપ્રતિ અને તને પોતાને દાવમાં રાખવાપ્રતિ યોજ.

૧૩. આજે હું સઘઠી ઉપાધિમાંથી છુટો થયો છું, અથવા કાંઈક મેં સઘલી ઉપાધિ પેંકી દીધી છે, કેમ કે તે ઉપાધિ કાંઈ બહાર ન હતી, પળ અંદર હતી અને તે મારા વિચારોમાં હતી.

૧૪. બધી વસ્તુઓ એવી જ છે, (અર્થાત્) અનુભવમાં પરિ-
ચિત, અને સમયમાં ક્ષણભંગુર, અને મૂઠપદાર્થમાં નમાલી છે.
જેઓને આપણે દાઢ્યા છે તેઓના સમયમાં દરેક વસ્તુ જેવી હતી
તેવી જ હાલ છે.

૧૫. વસ્તુઓ આપણી બહાર, પોતપોતાની મેળે રહે છે, તેઓ
પોતાને વિષે કાંઈ પળ જાણતી નથી, તેમ જ કાંઈ અભિપ્રાય પળ
દર્શાવતી નથી. ત્યારે, તેઓના વિષે જે અભિપ્રાય દર્શાવે છે તે શું
છે? તે નિયામક બુદ્ધિશક્તિ છે.

૧૬. સામાજિક પ્રાણિના સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ જેમ અક્રિયતામાં
નહિ પળ સક્રિયતામાં રહેલા છે, તેમ જ તેનું અશુભ અને શુભ
પળ અક્રિયતામાં નહિ પળ સક્રિયતામાં રહેલ છે.^૩

૧૭. જે પથ્થર ડુંચે ઉછાઝવામાં આવ્યો છે તેને માટે નીચે
આવવું તે કાંઈ અશુભ નથી તેમ જ સ્વરેસ્વર ડુંચે જવામાં કાંઈ
શુભ નથી. (૮. ૨૦)

૧૮. માણસોના નાયક સિદ્ધાન્તોમાં તું અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ
કર, ઇટલે તને દેખાશે કે કેવા ન્યાયાધીશોનો તું ભય ધરાવે છે
અને તેઓના પોતાના જ તેઓ કેવા ન્યાયાધીશો છે.

૧૯. સર્વ વસ્તુઓ વિકારશીલ છે: અને તું પોતે જ એક સતત
વિક્રિયામાં અને એક રીત્યે સંતત વિનાશમાં છે, અને આખું વિશ્વ-
પળ એમ જ છે.

૨૦. બીજા માણસનું અપકૃત્ય તે જ્યાં હોય ત્યાંનું ત્યાં જ રહેવા
દેવું એ તારી ફરજ છે. (૭. ૨૯, ૯. ૮.)

૨૧. સક્રિયતાનો અંત, ગમન અને વિચારણાનું બંધ પડવું,
અને એક અર્થમાં તેઓનું મૃત્યુ,—તે કાંઈ અશુભ નથી. હવે તું
તારા વિચારોને તારી જિંદગીપ્રત્યે બાઝ,—તારું બાલ્યજીવન, યુવા-

૩. “ સદ્ગુણની પ્રશંસા તેની ક્રિયામાં રહેલી છે.”—સિસેરો, ડિ
ઓપ્. ૧. ૬.

વસ્થા, તારી પુરુત અવસ્થા, તારી વૃદ્ધાવસ્થા,—આ બધામાં પળ પ્રત્યેક ફેરફાર તે મૃત્યુ જ હતો. આ વસ્તુ કાંઈ બહીવા જેવી છે? તારા વિચારોને હવે તારા દાદાના હાથનીચેના તારા જીવનપ્રતિ વાઠ, પછી તારી માના હાથનીચેના તારા જીવનપ્રતિ વાઠ, પછી તારા પિતાના હાથનીચેના તારા જીવનપ્રતિ વાઠ; અને જેમ તને ઘળા બીજા તફાવતો અને ફેરફાર અને અવસાન માલમ પડતા જાય તેમ તું તને પોતાને પૂછ કે—આ વસ્તુ કાંઈ બહીવા જેવી છે? તે જ રીતે, ત્યારે, તારી આખી જિંદગીનાં અવસાન અને બંધ થવું અને ફેરફાર પળ કાંઈ બહીવા જેવી વસ્તુ નથી.

૨૨. તારી પોતાની અને વિશ્વની અને તારા પાડોશીની નિયામક બુદ્ધિને [તપાસવાને] તું (આગઠ) ધસ: તારી પોતાની નિયામક બુદ્ધિને તું ઇટલામાટે તપાસ કે તું તેને ન્યાયશીલ વનાવે: વિશ્વની નિયામક બુદ્ધિને તું ઇટલામાટે તપાસ કે તું શાનો એક વિભાગ છે તે તને યાદ રહે; અને તારા પાડોશીની નિયામક બુદ્ધિ તું ઇટલામાટે તપાસ કે—તે અજાણતાં વચ્ચો છે કે જાણીબુજીને વચ્ચો છે, તે તું જાણે તથા તું ઇ પળ વિચારે કે તેની નિયામક બુદ્ધિ તારી જેવી જ છે.

૨૩. જેમ તું પોતે એક સામાજિક બંધારણની ઘટનાનો ભાગ છે, તેમ તારા દરેક કૃત્યને પળ સામાજિક જીવનની ઘટનાનો એક ભાગ થવા દે. ત્યારે તારું કોઈ પળ કૃત્ય, જે કાં તો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષરીતે કોઈ સામાજિક લક્ષ્યસાથે સંબંધ ધરાવતું નથી, તે આ તારી જિંદગીને ફાડીને જુદી પાડી નાંખે છે, અને તેને એક થવા દેતું નથી, અને જેમ કોઈ લોકસંમત સભામાં એક માણસ પોતાની મેઠે વર્તીને સામાન્ય સંમતિમાંથી જુદો યડો રહે છે, તેમ જ તે એક બંડના યભાવનું છે.

૨૪. નાનાં છોકરાંઓના કજિયા અને તેમની રમતો, અને મડદાં ડચકીને લેઈ જતા રંક જીવો.—[આવી દરેક વસ્તુ છે];

અને તે પ્રમાણે મરણે પામેલાંનાં ઘરના દેસાવની ભજવળી આપણાં નેત્રઉપર વધારે સ્પષ્ટ રીતે પડે છે.

૨૫. કોઈ એક વસ્તુના આકારનો ગુણ તપાસો, અને તેના તત્ત્વરૂપ ભાગથી તેને તદન છુટો પાડી નાખો, અને પછી તેનો વિચાર કરો; અને પછી સ્વાસ આ આકારની વસ્તુ સ્વભાવિક રીતે લાંબામાં લાંબો કેટલો કાઠ ટકવાને માટે બનેલી છે, તે કાઠ નક્કી કરો.

૨૬. જ્યારે તારી નિયામક બુદ્ધિ, જે વસ્તુઓ કરવા માટે તે વસ્તુઓ કરે છે, ત્યારે તેનાથી સંતુષ્ટ નહિ રહેવાથી તે અનંત ઉપાધિઓ સહન કરી છે. પણ હવે [આ] વસાં છે.

૨૭. જ્યારે બીજો કોઈ માણસ તને ઠપકો દે અથવા ધિક્કારે, અથવા માણસો જ્યારે તારા વિષે કાંઈ હાનિકારક બોલે, ત્યારે તું તેઓના વિચારા આત્માઓની પાસે જા, તેમની અંદર પ્રવેશ, અને તેઓ કેવા પ્રકારના માણસો છે તે જો. તને માલમ પડશે કે આ માણસો તારા વિષે આ કે તે અભિપ્રાય ધરાવે તેમાટે તારે કાંઈ પણ તસ્દી લેવાનું કારણ નથી. તો પણ તારે તેઓ પ્રત્યે સારો સ્વભાવ રાખવો જોઈયે, કેમ કે કુદરતથી તેઓ તારા મિત્ર છે. અને જે વસ્તુઓને તેઓ કિંમતી ગણે છે તે વસ્તુઓની તેમને પ્રાપ્તિ કરાવવા સ્વપ્નાંઓથી, ચિન્હોથી, એમ સઘટ્ટી રીતે દેવો પણ તેમને મદદ કરે છે.†

૨૮. એક યુગથી બીજા યુગલગી ઉપર અને નીચે વિશ્વની સામયિક ગતિઓ એ જ છે. અને કાં તો વિશ્વની બુદ્ધિ પ્રત્યેક પૃથક્ કાર્યને માટે પોતાને ગતિમાં મૂકે છે, અને આ જો એમ હોય તો તેની ક્રિયાનો જે પરિણામ આવે છે તેથી તું સંતુષ્ટ થા;

૪. ગેટેકર્ અટકલ કરે છે તેમ To tes Nekuias તે મરણ પામેલાંની સ્થિતિની નાટકીય ભજવળી હશે. શાલ્ટ્સ ધારે છે કે તે ઓડેસી કાવ્યના Nekuia ને હેડેસીને પણ હોય (લિબ. ૧૧)

અથવા કાં તો તે એક વાર પોતાને ગતિમાં મૂકે છે, અને દરેક વસ્તુ એક પ્રકારના અનુક્રમની રીતે આવે છે; અથવા તો અવિ-
ભાજ્ય તત્ત્વો સઘળી વસ્તુઓનું મૂળ છે.—એક શબ્દમાં કહિયે
તો, જો કોઈ દેવ હોય તો બધું ઠીક છે; અને જો કદી દૈવગ-
તિની સત્તા ચાલતી હોય, તો તું પણ તેની સત્તાને તાબે થા નહિ.
(૬. ૪૪, ૭. ૭૫.)

થોડા સમયમાં પૃથ્વી આપણને સઘળાને ઢાંકી દેશે: પછી
પૃથ્વી પણ વિકારને પામશે, અને તે વિકારમાંથી જે વસ્તુઓ પરિ-
ણામરૂપે થશે તે પણ હમેશ વિકારને પામ્યા કરશે, અને આ
પણ વળી હમેશ વિકારને પામશે. કેમ કે જો માણસ વિકારો અને
રૂપાન્તરો કે જેઓ એકબીજાની પાછળ મોજાંઓની પેઠે ચાલ્યા
કરે છે તેવિધે અને તેઓની જાડપવિધે વિચાર કરે, તો જે નશ્વર
છે એવી દરેક વસ્તુને તે ધિક્કારશે. (૧૨. ૨૧.)

૨૯. વિશ્વનું કારણ એક શિયાળાના ધોધના જેવું છે: તે પો-
તાની આગળ દરેક વસ્તુને ઘસડી જાય છે. આ વિચારા સઘળા
લોકો જેઓ રાજકીય બાબતોમાં રોકાયેલા છે, અને તેઓ ધારે છે
તેમ તત્ત્વજ્ઞાનીનો વેશ ભજવે છે, તેઓ કેવા નમાલા છે ! તે
વધાઈ મૂઢ છે. ઠીક ત્યારે, હે મનુષ્ય ! પ્રકૃતિને હાલ જે જોઈયે
છે તે તું કર. જો તારી સત્તામાં હોય, તો તું તને પોતાને ગતિમાં
મૂક, અને તે કોઈ દેખશે કે નહિ તે જોવાને તું આગળપાછળ
જો મા; અને તેમાં પણ પ્લેટોના રચેલા “ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ”ના
જેવી પણ અપેક્ષા રાખ માર્કસ: પણ જો નાનામાં નાની વસ્તુ પણ ઠીક

૫. જે શબ્દો *kat epakolouthesin* ની પાછળ તરત જ આવે છે
તે અશુદ્ધ છે. પણ તેનો અર્થ ભાગ્યે જ શંકાભરેલો છે. (સરખાવો ૭. ૭૫.)

૬. *Plato's Republic* “પ્લેટોનું રચેલું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય” શું છે ?
તે જાણવાની જેઓને ઇચ્છા હોય, તેઓ હવે ડેવીસ અને વ્હોગને કરેલાં ચોક્કસ
માપાન્તરમાં તેનો અભ્યાસ કરી શકે તેમ છે.

ચાલે તો તેથી સંતોષ પામ, અને આવી બાબતને કાંઈ નાનીસુની વિના ગણીશ નહિ. કેમ કે માણસોના અભિપ્રાયોને કોણ બદલી શકે છે? અને અભિપ્રાયોને બદલ્યાવિના તો, જે માણસો આજ્ઞા માનવાનો ડોઢ કરતાં ગાંગડે છે તેમાં માણસોની ગુલામગિરીસિવાય બીજું શું છે? ત્યારે હવે આવ અને મને એલેક્ઝાન્ડર અને ફિલિપ્પસ અને ફેલેરમના ડિમેટ્રિયસ વિષે કહે. તેઓ પોતે જ ઇન્સાફ કરશે કે-સામાન્ય પ્રકૃતિને શું જોડ્યે છે તે તેઓ શોધી કાઢ્યું હતું કે નહિ અને તેપ્રમાણે તેઓ તેમને પોતાને તાલિમ આપી હતી કે નહિ. પણ જો તેઓ એક શોકરસપ્રધાન નાટકના નાયકોની પેઠે વેશ ભજવ્યો હોય તો તેમનું અનુકરણ કરવામાટે મને કોઈ અપરાધી ઠરાવ્યો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનું કામ સાદું અને સમ્યક છે. મને એક કોરાણે સૂંચીને ઉદ્ધતતા અને ગર્વ પાસે લેઈ જા મા.

૩૦. માણસોનાં અસંખ્ય ટોળાં ઉપર તથા તેઓની અસંખ્ય ગંભીર વિધિઓ ઉપર, તોફાનોમાં અને પવન બંધ હોય તે વસ્તોમાં (કરાતી) અનંત વિવિધ સફરો ઉપર, અને જેઓ જન્મ્યા છે, અને મેળા રહે છે, અને મરી જાય છે તેઓ વચ્ચેના મેદો ઉપર-ઉપરથી નીચે નજર નાખ. અને વઢી, પ્રાચીન સમયમાં બીજાઓ ભોગવેલી જિંદગીનો, અને જેઓ તારી પાછળ ભોગવશે તેમની જિંદગીનો, અને કેટલા બધા તો તારું નામ પણ નથી જાણતા તેનો, અને કેટલા બધા થોડા જ વસ્તમાં તારું નામ ભૂલી જશે તેનો, અને જેઓ કદાચ હાલ તને વચ્ચે છે તેઓ ઘણા થોડા જ સમયમાં તને ઠપકો દેશે તેનો, અને મરણ પછીની નામના, અને પ્રતિષ્ઠા, અને ઇતર કાંઈ પણ વસ્તુ કાંઈ કિંમતની નથી-તેનો પણ વિચાર કર.

૩૧. બાહ્ય કારણમાંથી જે વસ્તુઓ આવે છે તેવિષેના સંક્ષો-ભથી મુક્તતા થવા દે; અને આંતર કારણના પ્રભાવથી કરાતી વસ્તુઓમાં ન્યાય થવા દે, અર્થાત્, આમાં-સામાજિક કાર્યમાં

પર્યવસાન પામતી ગતિ અને કૃતિ થવા દે, કેમ કે આ તારી પ્રકૃતિપ્રમાણે છે.

૩૨. તને જેઓ ક્ષોભ ઉપજાવે છે એમાંની ઘણી વસ્તુઓને તું તારા માર્ગમાંથી દૂર કરી શકે તેમ છે, કેમ કે તે વસ્તુઓ તદન તારા અભિપ્રાયમાં જ રહેલી છે; અને પછી આજ્ઞા વિશ્વને તારા મનમાં સમજવાથી, અને કાઢના અનંતપણાનો વિચાર કરીને, અને પ્રત્યેક જુદી વસ્તુના સત્ત્વર થતા વિકારનું, જન્મથી મરણ લગીનો સમય કેટલો ટૂંકો છે તેનું, અને જન્મની પૂર્વેનો કાળ અનંત છે તેમ જ મરણ પછીનો કાળ પણ તેના સરખો જ મર્યાદાવિનાનો છે તેનું—અવલોકન કરવાથી તું તારે પોતાને માટે પુષ્કળ મોકલાશ મેઝવીશ.

૩૩. જે સઘટ્ટું તું જુવે છે તે જલદીથી નાશ પામી જશે, અને જેઓ તેના નાશના જોનારા છે તેઓ પણ ઘણી જલદીથી નાશ પામી જશે. અને જે અત્યંત આશ્ચર્યની વૃદ્ધાવસ્થાએ મરણ પામ્યો હતો તે પણ અકાલે મુવેલાના જેવી જ સ્થિતિમાં અણાશે.

૩૪. આ માણસોના નાયકસિદ્ધાન્તો શા છે, અને કેવા પ્રકારની વસ્તુઓમાં તેઓ રોકાયેલા છે, અને કેવા પ્રકારનાં કારણો માટે તેઓ (કોઈને) ચઢાવે છે તથા માન આપે છે? તું ધાર કે તું તેઓના રંક આત્માઓને ખુલ્લેખુલ્લા મૂકાયેલા જુવે છે. જ્યારે તેઓ એમ ધારે છે કે તેઓ તેમના ટપકાવડે હાનિ કરે છે અને તેઓના વચ્ચે (કોઈનું) સારું કરે છે, ત્યારે (એ) કેવો વિચાર !

૩૫. નાશ એ ફેરફારથી બીજું કંઈ નથી. પણ વિશ્વની પ્રકૃતિ ફેરફારમાં આનંદ પામે છે, અને તેની આજ્ઞાનુસાર સઘટ્ટી વસ્તુઓ સારી રીતે કરવામાં આવે છે, અને તેવા જ આકારમાં અનંતકાળથી કરાતી આવી છે, અને અનંતકાળ લગી એવી થશે. ત્યારે, તું શું કહે છે? (તું એમ કહે છે કે)—બધી વસ્તુઓ હમેશ

ખરાબ થશે, અને આટલા બધા દેવોમાં આ વસ્તુઓને સુધારવાની શક્તિ કદી પળ જળાતી નથી, પરંતુ દુનિયા કહી પળ અટકે નહિ ઇવા અશુભમાં વંધાઈ રહેવાને દોષિત ઠરેલી છે ? (૪.૪૫, ૭.૧૮.)

૩૬. જે પદાર્થ દરેક વસ્તુનો પાયો છે તેનું સડેલપણું કેવું છે ! પાળી, માટી, હાડકાં, અને ગંદગીઃ અથવા વઢી, આરસપહાળનાં ઁડક,—પૃથ્વીની કર્કશતાઓ; અને સોનું તથા રૂપું,—પૃથ્વીના મઠ; અને વઢો,—ફક્ત વાઢના કડકા; અને જામઢી રંગ,—રુધિર; અને બીજી દરેક વસ્તુ ઇવી જ જાતની છે. અને જે શ્વાસની પ્રકૃતિનું છે, તે પળ ઇ જ જાતની આ રૂપમાંથી પેલા રૂપમાં બદલાતી ઇવા જ પ્રકારની ઇક બીજી વસ્તુ છે.

૩૭. આ કંગાલ જીવન અને વડવડવાં તથા વાનરચેષ્ટાઓ વસ થઈ. તું શામાટે વિકઠ થાય છે ? આમાં નવું શું છે ? તને શું ડગાવી દે છે ? શું તે વસ્તુનો આકાર તને ડગાવે છે ? તેપ્રતિ દૃષ્ટિ કર. અથવા તો તે પદાર્થ તને ડગાવે છે ? તેપ્રતિ દૃષ્ટિ કર. પળ આસિવાય કાંઈ છે નહિ. ત્યારે હવે આઁરે દેવોપ્રતિ તું વધારે સાદો અને વધારે સારો થા. આ વસ્તુઓને આપળે સો વર્ષલગી તપાસિયે અથવા ત્રળ વર્ષલગી તપાસિયે તે ઇક સરઁવું જ છે.

૩૮. જો કોઈ માળસે ઁોટું કર્યું છે, તો તેથી તેને પોતાને જ હાનિ છે. પળ કદાચ તેળે ઁોટું કર્યું નથી.

૩૯. કાં તો સઘઢી વસ્તુઓ ઇક વુદ્ધિયુક્ત મૂઢમાંથી નિકઢી આવે છે અને જાળે ઇક શરીરમાં આવતી હોય તેમ સંઘાતે આવે છે, અને સમગ્ર શરીરના લાભને માટે જે કરવામાં આવે તેનો દોષ તે શરીરના ઇક ભાળે કાઢવો જોઈયે નહિ; અથવા તો બધા ફક્ત પરમાણુ જ છે, અને સંયોજન તથા વિઁરાઈ જવા સિવાય બીજું કાંઈ નથી. ત્યારે તું શા માટે ઁોભ પામે છે ? તું નિયામક શક્તિને કહે કે—તું શું મરી ગઈ છે, તું શું બ્રષ્ઠ થઈ છે, તું શું દંભીનો

વેષ ભજવે છે, તું શું હેવાન બની ગઈ છે, તું શું બાકીના બીજાના ટોળામાં ભલે છે અને બીજાઓની સાથે ચરે છે ?^૭

૪૦. દેવોને કાં તો કાંઈ પળ શક્તિ નથી અથવા કાં તો તેઓને શક્તિ છે. ત્યારે, જો તેઓને કાંઈ શક્તિ નથી, તો તું તેઓની પ્રાર્થના શામાટે કરે છે ? પળ જો તેઓને શક્તિ છે, તો આ વસ્તુઓ બને નહિ અથવા બને એવી પ્રાર્થના કરવા કરતાં જે વસ્તુઓથી તું બીહે છે તે વસ્તુઓમાંની કોઈ પળ વસ્તુથી નહિ બિહીવાની શક્તિ તને આપવામાટે, અથવા તો જે વસ્તુઓની તું કામના કરે છે તેમાંની કોઈ પળ વસ્તુની કામના નહિ કરવાની શક્તિ તને આપવાને માટે, અથવા તો કશાથી પળ વ્યથિત નહિ થવાની શક્તિ આપવાને માટે, તું તેઓની પ્રાર્થના કેમ નથી કરતો ? કેમ કે સ્વેચ્છા જો તેઓ માણસોની સાથે રહીને કામ કરી શકે તેમ હોય તો તેઓ આ કામો માટે જ માણસોની સાથે રહી કામ કરી શકે. પળ કદાચ તું એમ કહીશ કે દેવોએ એ શક્તિઓ તારા હાથમાં મૂકેલી છે. ઠીક, ત્યારે, જે તારા હાથમાં નથી તેની એક ગુલામીભરેલી અને નીચ રીતે ઇચ્છા કરવા કરતાં જે તારી સત્તામાં છે તેનો એક સ્વતંત્ર માણસની પેટે ઉપયોગ કરવો એ શું સારું નથી કે ? અને જે વસ્તુઓ આપણી સત્તામાં છે તે વસ્તુઓમાં દેવો મદદ કરતા નથી એવું તને કોણે કહ્યું છે ? ત્યારે આવી વસ્તુઓ માટે પ્રાર્થના કરવી શરૂ કર, અને તું જોઈશ. એક માણસ આપ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે: તે સ્ત્રીસાથે હું કેમ અસત્ય બોલી શકીશ ? તું આમ પ્રાર્થના કર:

૭. આ કલમના અંતમાં કાંઈ અશુદ્ધિ છે: પળ હું ધારું છું કે બાદશાહનો વિવક્ષિત અર્થ આ ભાષાન્તર દર્શાવે છે. ચાહે તો બધી વસ્તુઓ ઊગર બુદ્ધિ-શક્તિ અથવા દૈવ સત્તા ચલાવતું હોય તો પળ માણસે ડંચાનીવા ન થવું જોઈએ. તેણે પોતાની પાસે જે શક્તિ હોય તે વાપરવી જોઈએ અને શાન્ત થવું જોઈએ.

તે સ્ત્રીસાથે અસત્ય બોલવાની ઇચ્છા પળ મને કેવી રીતે ના થાય? એક બીજો માણસ આપ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે: આમાંથી હું શી રીતે મુક્ત થઈશ? બીજો માણસ પ્રાર્થના કરે છે: હું આમાંથી મુક્ત થવાને કેવી રીતે નહિ ઇચ્છીશ? બીજો કોઈ માણસ આમ પ્રાર્થના કરે છે: હું મારા નાના છોકરાને કેવી રીતે સ્વેચ્છા નહિ? તું આમ પ્રાર્થના કર: હું તેને સ્વેચ્છાને કેવી રીતે બીજું નહિ? સાર એ કે, તારી પ્રાર્થનાઓને તું આ રીતે વાઠ, અને જો કે શું થાય છે.

૪૧. એપિક્યુરસ્ કહે છે, મારા મંદવાડમાં મારી વાતચિત્ત મારી શારીરિક વેદનાઓ વિષે નહોતી, અને તે કહે છે, જેઓ મને જોવા આવતાં તેમની સાથે હું આ વિષયોના ઉપર વાત કરતો નહિ; પણ, જ્યારે આ વિચારા માંસ(ના બનેલા દેહ)માં જેવી હિલ-ચાલો થાય છે તેવી હિલચાલોમાં ભાગ લેતાં છતાં પણ મન કેવી રીતે વિક્ષેપથી મુક્ત રહે અને તેનું પોતાનું સત્ત્વ ટકાવી રાખે—એ મુખ્ય મુદ્દાઉપર કાયામ રહીને પહેલાંની પેઠે વસ્તુઓના સ્વભાવ વિષે હું સંભાષણ ચલાવ્યા કરતો. વઢી તે કહે છે, જાણે વૈદ્યો કાંઈ મહત્ કાર્ય કરતા હોય તેમ તેઓને ગંભીર મુખમુદ્રાઓ ધારણ કરવાની તક હું આપતો નહિ, પણ મારું જીવન સારી રીતે અને સુખી રીતે ચાલ્યાં કરતું. ત્યારે, જો તું માંદો હોય, તો તે (એપિક્યુરસ્) જેમ કરતો તેમ તું પણ કર, અને વઢી બીજી કોઈ પરિસ્થિતિમાં પણ તું તેમ જ કર; કેમ કે કોઈ પણ બનાવો આપણા ઉપર બને તેમાં તત્ત્વવિચારને કદી પણ તજવો નહિ, અને અજ્ઞાની અથવા તો કુદરતને નહિ ઓઝસનાર માણસની સાથે તુચ્છ વાર્તા કરવી નહિ; પણ હાલ તું જે કરે છે તથા જે સાધનથી તે તું કરે છે તેની જ ઉપર એક તાન થવું—એ તત્ત્વજ્ઞાનની સર્વે શાળાઓનો એક સિદ્ધાન્ત છે.

૪૨. જ્યારે કોઈ નિર્લજ્જ માણસની વર્તણૂકથી તને સ્વેચ્છા લાગ્યું હોય, ત્યારે તરત જ તું તને પોતાને એમ પૂછ કે—ત્યારે દુનિયામાં

નિર્લજ્જ માણસો ન જ હોય એ શું સંભવિત છે ? એ સંભવિત નથી. ત્યારે, જે અસંભવિત છે એવું કાંઈ તું માગ નહિ. કેમ કે દુનિયામાં જેઓ અવશ્યે કરીને હોવા જ જોઈએ એવા નિર્લજ્જ માણસો પૈકીનો આ માણસ પણ એક છે. લુચ્છા, અઘર્મી, અને કોઈ પણ રીત્યે જે ધોળું કરે છે એવા દરેક માણસની બાબતમાં તારા મનમાં એ જ વિચારોને હાજર રહેવા દે. કેમ કે આવી જાતના માણસો અસ્તિત્વમાં ન જ હોય એ અસંભવિત છે, એ તું તને પોતાને યાદ દેવરાવે છે તે જ વચ્ચે દરેક વ્યક્તિપ્રત્યે તું માયાલુ વળણવાળો થઈશ. વઢી દરેક અપકૃત્યની સામે થવાને માણસને કુદરતે કયો સદ્ગુણ આપેલો છે, તે પ્રસંગ આવે કે તરત જ જાણી જવું એ પણ ઉપયોગી છે. કેમ કે કુદરતે માણસને, મૂર્ખ માણસની સામે નરમાશ, અને બીજા કોઈ પ્રકારના માણસની સામે બીજી કોઈ શક્તિ એક પ્રત્યુપાયતરીકે આપેલી છે. અને જે આડે રસ્તે ગયેલો હોય એવા માણસને ઉપદેશથી સુધારવાનું સઘળી બાબતોમાં તારે માટે શક્ય છે; કેમ કે જે ભૂલ કરે છે તે દરેક માણસ પોતાનું નિશાન ચૂકેલો હોય છે અને આડો ગયેલો હોય છે. વઢી તને શેમાં ઈજા થઈ છે ? કેમ કે તને માલમ પડશે કે તું જેઓના સામો ચીડાયો છે તેમાંના કોઈએ પણ જેથી તારું મન વધારે સ્વરાગ વનાવી શકાય એવું કર્યું નથી; પણ જે તને અશુભ અને હાનિકારક છે તેનો પાયો કેવળ તારા મનમાં જ છે. અને જે શિક્ષણ પામ્યો નથી એવો માણસ એક અશિક્ષિત માણસનાં કૃત્ય કરે તો તેમાં શી ઈજા થઈ છે અથવા તેમાં શી નવાઈ છે ? કાંઈક તારે તને પોતાને ઠપકો દેવો જોઈએ કે નહિ તેનો તું વિચાર કર, કેમ કે આવો માણસ આવી રીત્યે ભૂલ કરે એવો સ્ક્યાલ તૈં રાખ્યો નહિ. કેમ કે તારી તર્કશક્તિએ તને એવું ધારવાને સાધનો આપ્યાં હતાં કે તે માણસ ભૂલ કરે તેવો સંભવ છે, અને તે છતાં પણ તું ભૂલી ગયો છે અને તેણે ભૂલ કરી છે તેથી તું અચંબો

પામ્યો છે. પળ સડથી વધારે તો, જ્યારે તું કોઈ માણસને અધર્મી અથવા કૃતઘ્નતરીકે ઠપકો આપે છે, ત્યારે તું તારા પોતાતરફ ફરીને જો. કેમ કે જે માણસનો એવો સ્વભાવ હતો તે પોતાનું વચન પાઠશે એવો કાં તો તે વિશ્વાસ રાખ્યો, કે કાં તો જ્યારે તે કોઈના ઉપર મહેરબાની કરી ત્યારે તે નિરપેક્ષ રીતે કરી નહિ, તેમ જ તે તે એવી રીતે પળ ન કરી કે જેથી તારા એ જ કૃત્યનો સઘળો લાભ તું હાંસલ કરી લે, તો તે ખુલ્લી રીતે તારો પોતાનો જ દોષ છે. કેમ કે જ્યારે તે કોઈ માણસની સેવા બજાવી હોય ત્યારે તારે એથી વિશેષ બીજું શું જોડ્યું છે ? તારી પ્રકૃતિને અનુરૂપ તે કાંઈક કર્યું છે તેથી જ તું શું સંતુષ્ટ નથી, અને તેને માટે તું શું કાંઈ મહેનતાણું શોધે છે ? જાણે નેત્રે જોવાને માટે, અથવા પગે ચાલવાને માટે બદલો માગ્યો હોય તેમ જ (શું તું કાંઈ બદલો ઇચ્છે છે ?) કેમ કે જેમ આ અવયવો અમુક કામને માટે બનાવાયા છે, અને તેઓનાં જુદાં જુદાં બંધારણો પ્રમાણે કામ કરવાથી તેઓ પોતાની કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત કરે છે; તેમ માણસ પણ કુદરતવડે પરોપકારનાં કામો કરવાને બનાવાયેલો છે, અને જ્યારે તેણે કાંઈ પરોપકારની વસ્તુ કરી હોય છે, અથવા તો બીજી કોઈ રીતે સામાન્ય જનહિતસાધક વસ્તુ કરી હોય છે, ત્યારે તે પોતાના બંધારણને અનુરૂપ વર્ત્યો હોય છે, અને જે તેનું પોતાનું છે તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. Apechei to idion. Apechein નો આ અર્થ ૧૧. ૧, ૪. ૪૧ માં અને વલ્લી સેઇન્ટ્ મેથ્યુ, ૬. ૨, apechousi tot misthon, અને એપિકટેટસમાં આવે છે.

૧૦.

હે મારા આત્મા ! ત્યારે, તું શું કદી સારો અને સાદો અને એક અને આવરણરહિત, જે તારી આશપાશ વીંટાયલું છે તે શરીર કરતાં વધારે સ્પષ્ટ નહિ થાય ? તું શું કદી માયાલુ અને સંતુષ્ટ સ્વભાવ નહિ ભોગવે ? શું તું કદી પૂર્ણ અને કોઈ પળ પ્રકારની તંગીવિનાનો, અને કાંઈ અધિકની તૃષ્ણા નહિ કરનાર, તેમ જ સુખના ઉપયોગમાટે કાંઈ સજીવ કે નિર્જીવ વસ્તુની લાલસા વિનાનો નહિ થાય ? અને વઢી જેમાં વધારે લાંબો સમય સુખોપ-ભોગ મળે તેવા સમયની, કે સ્થલની, કે ખુશનુમા આબોહવાની, કે જેઓની સાથે તું એક રાગમાં રહે એવા માણસોની સંગતિની ઇચ્છા નહિ કરનારો નહિ થાય ? પળ તું તારી હાલની સ્થિતિથી સંતુષ્ટ, અને જે કાંઈ તારી આશપાશ છે તે સઘઠાથી પ્રસન્ન થઈશ ? અને તારી પાસે દરેક વસ્તુ છે અને તે દેવો તરફથી આવે છે, અને દરેક વસ્તુ તારે માટે સારી છે, અને દેવોને જે કાંઈ ગમશે તે સારું જ હશે, અને દેવો—પૂર્ણ એવા જીવતા પ્રાણિના સંરક્ષણ માટે, (અર્થાત્) મલા તથા ન્યાયી તથા સુંદર પ્રાણિના સંરક્ષણને માટે જે કાંઈ આપશે, કે જે સઘઠી વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને એકઠી રાખે છે, અને બીજી એવી જ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિને માટે જેઓ વિશીર્ણ થઈ જાય છે એવી સઘઠી વસ્તુઓ જેમાં રહેલી છે અને એવી સઘઠી વસ્તુઓને જે ભેટી રહેલ છે એવી—જે કાંઈ વસ્તુ આપશે તે તારે માટે સારી જ હોશે—એવી તું તને પોતાને સ્વાતરી કરી આપીશ કે ?

૨. જેટલે અંશે તું કુદરતની સત્તામાં છે તેટલે અંશે તારી પ્રકૃતિને શું જોડ્યે છે તે તું નિહાઠઃ પછી જેટલે અંશે તું જીવતું

૧. અર્થાત્, ફ્રેનોએ બાંધેલી વ્યાખ્યાપ્રમાણે, ईश्वर (૪.૪૦). પળ દેવો અને ईश्वર એ (બે શબ્દો) વચ્ચે એક વિચિત્ર ગુંચવાડો છે.

પ્રાણિ છે તેટલે અંશે જો તેથી તારી પ્રકૃતિ વધારે સ્વરાવ ન થાય તેમ હોય તો તે તું કર અને સ્વીકાર." અને બીજું—જેટલે અંશે તું એક જીવતું પ્રાણિ છે તેટલે અંશે તારી પ્રકૃતિને શું જોડ્યે છે તે તારે અવલોકવું જોડ્યે. અને જેટલે અંશે તું એક તર્કયુક્ત પ્રાણિ છે તેટલે અંશે જો તારી પ્રકૃતિ તેથી વધારે સ્વરાવ ન થાય તેમ હોય તો તારે આ બધું તારે માટે ચાલવા દેવું જોડ્યે. પણ જે પ્રાણિ તર્કયુક્ત હોય છે તેથી વઢી તે રાજનૈતિક [સામાજિક] પણ હોય છે. ત્યારે તું ફક્ત આ નિયમોનો જ ઉપયોગ કર અને તને પોતાને બીજા કશાવિષે તું તસ્દી આપીશ નહિ.

૩. જે દરેક વસ્તુ બને છે તે કાં તો એવી રીતે બને છે કે કુદરતવડે તું તે સહન કરવાને બનાવાયલો છે, અથવા કાં તો તે એવી રીતે બને છે કે તું કુદરતવડે સહન કરવાને બનાવાયલો નથી. જો, ત્યારે, તે તારા સંબંધમાં એવી રીતે બને છે કે તું કુદરતવડે તે સહન કરવાને બનાવાયલો છે, તો તું તેવિષે ફરિયાદ કરીશ નહિ, કુદરતવડે તું તે સહન કરવાને બનાવાયલો છે તેવી રીતે તું તે સહન કર. પણ જો તે એવી રીતે બને કે કુદરતવડે તે સહન કરવાને તું બનાવાયલો નથી, તો તું ફરિયાદી કર મા, કેમ કે તને સ્વાદ ગયા પછી તે પણ નાશ પામી જશે. તો પણ તું યાદ રાખજે કે—આ સહન કરવી તે કાં તો તને હિત છે કે કાં તો તારી ફરજ છે એવો વિચાર કરીને જે સહ્ય અથવા ક્ષમ્ય કરવી તારા પોતાના અભિપ્રાયઉપર આધાર રાખે છે એવી દરેક બાબત સહન કરવાને તું કુદરતવડે બનાવાયલો છે.

૪. જો કોઈ માણસે મૂલ કરી હોય, તો તેને માયાલુ રીતે શીશવ અને તેને તેની મૂલ બતાવ. પણ જો તું તેમ કરવાને અશક્ત હોય, તો તું તને પોતાને ઠપકો દે, અથવા તો તને પોતાને પણ ઠપકો ન દે.

૫. જે કાંઈ તારે માટે બને, તે સમગ્ર અનંત કાઠથી તારે માટે તૈયાર થયેલું હતું; અને કારણોનું સંમ્રથન અનંત કાઠથી તારા અસ્તિત્વના અને જે તારા અસ્તિત્વને ભાવિ છે તેના તંતુને વળ્યા કરતું હતું. (૩. ૧૧; ૪. ૨૬.)

૬. કાં તો વિશ્વ અણુઓનો [સમુદાય] છે, કે કાં તો [વ્યૂહ છે], આ પ્રથમ સિદ્ધ થવા દે કે કુદરતવડે જે નિયમમાં રચાય છે એવા સમગ્રનો હું એક ભાગ છું; વીજું, જેઓ મારા પોતાના જ પ્રકારના છે એવા ભાગોની સાથે એક રીત્યે હું નિકટ રીત્યે જોડાયેલો છું. આ યાદ રાખવાથી, જેટલે અંશે હું એક ભાગ છું, તેટલે અંશે સમગ્રમાંથી જે મને આપવામાં આવેલી છે, એવી વસ્તુ-ઓમાંની કોઈ પળ વસ્તુથી હું અસંતુષ્ટ નહિ થાઉં; કેમ કે કોઈ પળ વસ્તુ, જો તે સમગ્રના લાભને માટે હોય, તો તે તે ભાગને કદી હાનિકારક નથી. કેમ કે જે તેના લાભને માટે નથી એવું કાંઈ પળ સમગ્રમાં હોતું નથી, અને સ્વચ્છેદન સઘળી પ્રકૃતિયોને આ સામાન્ય તત્ત્વ હોય છે, પળ વિશ્વની પ્રકૃતિને એ ઉપરાંત એક આ તત્ત્વ છે,—કે કોઈ વાહ્ય કારણથી પળ તેને પોતાને હાનિકારક હોય એવું કાંઈ પળ ઉત્પન્ન કરવાને ફરજ પાડી શકાતી નથી. ત્યારે, હું આવા સમગ્રનો એક ભાગ છું, એ યાદ રાખવાથી, જે બને છે એવી દરેક વસ્તુથી હું સંતુષ્ટ રહીશ. અને જેટલે અંશે, મારા પોતાના જ પ્રકારના જે ભાગો છે તેઓની સાથે હું નિકટ રીત્યે જોડાયેલો છું, તેટલે અંશે હું કાંઈ પળ અસામાજિક બાબત કરીશ નહિ, પળ હું કાંઈક મને પોતાને મારા પોતાના જ પ્રકારની વસ્તુઓપ્રત્યે પ્રેરીશ, અને મારા સઘળા પ્રયત્નો સર્વના સામાન્ય હિતપ્રત્યે વાળીશ, તથા તેથી ઊલટી બાબતોથી દૂર કાઢીશ. હવે, જો બાબતો એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો જીવન સુખી રીત્યે આગળ ચાલ્યા કરશે જ, કેમ કે તું એમ જ અવલોકીશ કે—જે નાગરિક પોતાના નાગરિક બંધુઓને લાભકારક છે એવા કૃત્યનો પ્રવાહ ચાલુ રાखે

છે, અને રાજ્ય તેને માટે જે કાંઈ નિર્માણ કરે છે તેથી સંતુષ્ટ છે, તે નાગરિકનું જીવન સુખી છે.

૭. સમગ્રના ભાગો, એટલે, સ્વાભાવિક રીતે જેનો વિશ્વમાં સમાવેશ થાય છે, તે અવશ્યે કરીને નાશ પામશે જ; પણ આ અર્થમાં સમજો કે—તેઓનો ફેરફાર થવો જ જોઈયે. પણ જો ભાગોને માટે આ અશુભ અને આવશ્યક બંને હોય, તો ભાગો વિકૃતિને તાબે હોવાથી અને વિવિધ પ્રકારે નાશ પામે એવા બનાવેલા હોવાથી, સમગ્ર સારી સ્થિતિમાં અસ્તિત્વ ધરાવશે નહિ. કેમ કે,—જે તેના પોતાના ભાગ છે તે વસ્તુઓને કુદરતે પોતે જ खोटું કરવાની, અને તેઓને અશુભને તાબે બનાવવાની તથા અવશ્યે કરીને અશુભમાં પડવાની યોજના કરી, કે કાં તો આવા પરિણામો કુદરતના જાણ્યા વિના જ થયા ? આ બંને ધારવાં, સ્વસ્થ, માની શકાય તેવાં નથી. પણ જો કોઈ માણસ [કારક શક્તિતરીકે] કુદરત એ શબ્દને પણ ઢોડી દે, અને સ્વાભાવિકતરીકે આ વસ્તુઓવિષે બોલે, તો પણ, જે વસ્તુઓની દરેક વસ્તુ બનેલી છે તેઓમાં વસ્તુઓ વિશીર્ણ થઈ મઝી જાય છે. તેટલામાટે સ્વાસ કરીને સમગ્રના ભાગો તેઓના સ્વાભાવમાં વિકારને તાબે છે એમ કહેવું, અને તે વચ્ચે જાણે કાંઈ કુદરત વિરુદ્ધ બનતું હોય તેમ આશ્ચર્ય પામવું અથવા ચીડાવું તે હાસ્ય-પાત્ર થશે. કેમ કે કાં તો જે તત્ત્વોની દરેક વસ્તુ બનેલી છે તેમનું છુટા પડવું થાય છે, અથવા કાં તો નક્કર વસ્તુઓનો પાર્થિવ પરિણામ અને હવાઈ વસ્તુઓનો વાયુરૂપ પરિણામ થાય છે, એટલા-માટે આ ભાગો વિશ્વના કારણમાં પાછા લેવામાં આવે છે, પછી ચાહે તો અમુક સમયોપર અગ્નિવડે સ્વાહા થઈ જાય છે અથવા તો નિરંતરના ફેરફારોવડે પુનઃ નવા રૂપમાં આવે છે. અને તે નક્કર અને હવાઈ ભાગ ઉત્પત્તિના સમયથી જ તારો હતો એમ તું ધારીશ નહિ. કેમ કે, જે આહાર અને હવા (શરીર) અંદર લેવામાં આવે છે તેમાંથી આ બધું જામ્યું છે એમ કોઈ કહી શકે તેમ આ ગયે કાલ

અથવા ગયે પરમ દિવસે જ આ બધાની જમાવટ થઈ છે. ત્યારે, આ કે જે આવીને જામ્યું છે, તેના ફેરફારો થયા કરે છે, અને જે તારી માતાએ પ્રસવ્યું છે તેના કાંઈ ફેરફાર થતા નથી. પણ તું એમ ધાર કે [જે તારી માતાએ પ્રસવ્યું છે તે] આ જેનો [વિકાર] યાસ ગુણ છે એવા આ બીજા ભાગસાથે, તને ઘણો બાંધી રાખે છે, તો પણ તે આ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેપ્રત્યે વાસ્તવે કાંઈ વાંધારૂપે નથી.^૨

૮. જ્યારે તેં આ-સારો, વિનયી, સાચો, બુદ્ધિયુક્ત, સમચિત્ત અને મહાશય એવાં નામો ધારણ કર્યાં છે, ત્યારે આ નામો તું વદલે નહિ તેવી તું સંભાળ રાખ; અને જો તું તે ખુબે તો જલદીથી પાછો તે નામો પર આવજે. અને યાદ રાખજે કે બુદ્ધિયુક્ત એ શબ્દ પ્રત્યેક પૃથક્ વસ્તુપ્રતિ વિવેકયુક્ત ધ્યાન અને પ્રમાદરહિત-પણાનો અર્થ સૂચવવાને માટે વિવક્ષિત હતો; જે તારે માટે સામાન્ય કુદરતે ઠરાવીને આપેલી છે તેવી વસ્તુઓનો રાજીખુશીથી સ્વીકાર તે સમચિત્તતા છે; અને માંસ(શરીર)ની મજા આપી શકે તેવી અથવા વેદનાભરેલી લાગણીઓ કરતાં ઉચ્ચતર, તથા જે કીર્તિ કહેવાય છે તે તુચ્છ વસ્તુ, મૃત્યુ, અને એવી બીજી વસ્તુઓ કરતાં ઉચ્ચતર બુદ્ધિમય ભાગની ઉન્નતિ તે મહાશયપણું છે. ત્યારે, બીજા માણસો તને આ નામોથી બોલાવે એવી ઇચ્છા રાખ્યા વિના, જો તું આ નામોના કબજામાં તને પોતાને ટકાવી રાખીશ, તો તું કોઈ બીજો જ માણસ થઈશ અને કોઈ બીજા જ

૨. આ કલમનો છેવટનો ભાગ કદાચ અશુદ્ધ છે. તેનો અર્થ ઘણો અસ્પષ્ટ છે. આખી દલીલની સાથે જે બંધ વેસતો જણાય છે તે અર્થ મેં આપ્યો છે. વાદશાહ આ સ્થળે એમ પકડી રાખે છે કે મનુષ્યનો તત્ત્વરૂપ ભાગ અવિકાર્ય છે, અને બીજા ભાગો, વિકાર અથવા નાશ પામે છે તો પણ જે (તત્ત્વ) નો વસ્તુતઃ માણસ બનેલો છે, તેને કાંઈ અસર કરતા નથી. જુઓ-એન્ટોનિનસનો તત્ત્વવિચાર, પૃષ્ઠ ૬૨ ટિપ્પણી ૧૩. “તારી માતા” એનો અર્થ શલ્ટ્સે ‘કુદરત’ e phusis ધાર્યો હતો. પણ મને તેવિવે શક રહે છે.

जीवनमां प्रवेश करीश. केम के अद्यापिलगी जेवो तुं बनेलो छे तेवा ज रखा करवुं, अने आवा ज जीवनमां कपाहने कडके कडका बनी जवुं अने आवा जीवनमां नष्टभ्रष्ट थइ जवुं, ते एक घणा मूर्ख अने जीवननी अति आसक्तिवाळा माणसनुं लक्षण छे, अने ते पेला जंगली पशुओथी अडधा करडी खवायला पशुओनी साथे लडनारा माणसो के जेओ-झखम अने लोहीथी ढंकायला होय छे, अने जो के तेओ ते ज स्थितिमां अने ते ज पंजा अने डाचां खमवा खुला मूकवामां आववाना तो पण-वळी बीजे दिवसे तेओने (लडावाने) राखवामां आवे तेवी आजीजीसाथे मागणी करे छे, तेना जेवुं छे.^३ तेटलामाटे आ थोडांक नामोना कवजामां तुं तने पोताने दृढ स्थापजे: अने जो तुं तेओमां टकी रहेवाने शक्ति-मान् थाय तो जाणे तने सुखी^४ लोकोना कोइ अमुक बेटोमां लेइ

३. ते समयना लोकोने जे गमत आपता हता ते आवा तमाशाविषे स्नेका, एप्प. ७०, जुओ. आ लडनारा ते बेस्टिआरी लोको हता, तेमांना केटलाक तो सजा पामेला गुनेहगारो हशे. अने जो तेम होय तो पण ते तमाशो जोवा आवनाराओनी नीतिभ्रष्ट आदतोनुं एकसरखी रीत्ये लक्षण हतुं.

४. ग्रीक अने रोमन् लेखको सुखी अथवा भाग्यशाळी द्वीप (बेटो) विषे बोले छे. हार्मोडियसना स्कोलिननमां अने एरिस्टोजिटनमां आपणे जोइये छिये तेम, एचिल्लीस् अने डायोमिडीस् जेवा वीरपुरुषोनुं निवासस्थान ए बेटो हता. त्यां जइ आवेला केटलाक खलासीओ पासेथी ते बेटो विषे केडीस् आगळ स्टॉरिअसे सांभल्युं, अने ते बेटोमां जवानी अने तेमां रहेवानी अने पोतानी उपाधिओमांथी छुटी विश्रान्ति लेवानी तेनी इच्छा हती. (प्लुटार्च, स्टॉरिअस्, प्र. ८.) ओडिस्सि काव्यमां, प्रोटेसे मेनेलोसने कहुं छे के तेणे आर्गोसमां देह छोडवो नहि पण पृथ्वीनी सीमाभागळ एक जगोए ज्यां रहेडेमेन्थस् रहेतो हतो त्यां जइने रहेवुं (ओडिस्सि, ४. ५६५).

(दुहा) कारण के त्यां शान्तिमां, जनजीवन सुखधाम:

नहि तोफान बरफतणां, ने वर्षांनां नाम.

पण ज्यां सागर प्रेरतो, जनरंजन मृदु लहेर;

मंद पवननी सर्वदा, धीमेथी (चोफेर).

જવામાં આલ્યો હોય તેમ તું ટકી રહેજે. પળ જો તને એમ જણાય કે તું તે નામોમાંથી ચલિત થાય છે, તો તું હિમતભરેલી રીતે કોઈ એવા ખુણામાં જા કે જ્યાં તું તે નામોને નિભાવી શકે, અથવા જ્યાં, આવેશમાં નહિ, પળ સાદાઈ અને સ્વતંત્રતા અને વિનયથી, તારા જીવનમાં કાંઈ નહિ તો આ એક [પ્રશસ્ય] બાબત કર્યા પછી, જીવનમાંથી બહાર નિકળી જવાને એકદમ જીવનમાંથી ઉપડી જા. તો પળ આ નામોની સ્મૃતિ રાખવાને માટે જો તું દેવોને યાદ કરે, તથા દેવો ખુશામત કરાવવા ઇચ્છતા નથી પળ સઘઠાં બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિઓને તેઓના પોતાના જેવાં બનેલાં ઇચ્છે છે એ તું યાદ કરે, તો તે તને ઘણી મદદ કરશે; અને જે અંજિરના શાડનું કામ કરે તે અંજિરનું શાડ છે, અને જે કુતરાનું કામ કરે તે કુતરો છે, અને જે મધમાખીનું કામ કરે તે મધમાખી છે, અને જે મનુષ્યનું કામ કરે તે મનુષ્ય છે—એ યાદ રાખે તો તે (પળ તને ઘણી મદદ કરશે.)

૯. લાસ્યમંથ નાટકો, લડાઈ, આશ્ચર્ય, તંદ્રા, ગુલામી, તારા પેલા પવિત્ર સિદ્ધાન્તોને નિત્ય ધોઈ નાખશે. † કુદરતનો અભ્યાસ કર્યા વિના તું કેટલી બધી બાબતોની કલ્પના કરે છે, અને કેટલી બધી વસ્તુઓની તું ઉપેક્ષા કરે છે.^૬ પળ દરેક વસ્તુપર

એ તો નક્કી છે કે ઓડિસિસનો લેખક તેણે આપેલા વર્ણનની સાથે મઠતા કોઈ પળ સ્થળની કાંઈ પળ માહિતીવિના કોઈ જુની કહાણીને ફક્ત અનુસરે છે. જે બે વેટ વિષે સર્ટોરિઅસે સાંભળ્યું હતું, તે મેડીરા અને તેની પાસેનો વેટ હશે. સરલાવો પિન્ડાર, ઓલ્. ૨. ૧૨૧.

૫. કોરિઅસે (Mimi) મિમી (લાસ્યમય खेल)ને બદલે (Misos) એટલે 'ધિક્કાર'ની અટકલ કરી; મિમી એ રોમન નાટ્ય અથવા खेलો છે કે જેમાં માત્ર હાવભાવ અને ચેષ્ટા હોય છે અથવા લગભગ ઘણે ભાગે હાવભાવ અને ચેષ્ટા હોય છે.

૬. આ અશુદ્ધ છે. શલ્દહની આશૃત્તિ જુઓ.

એવી રીતે નજર નાંખવાની અને દરેક વસ્તુ એવી રીતે કરવાની તારી ફરજ છે, કે જેથી એકે કાળે આશપાશની બાબતો સંબંધે વર્તવાની શક્તિ પૂર્ણ રીતે વિકસે છે, અને વિચાર કરવાની શક્તિ કસાય છે, અને દરેક નિરાળી વસ્તુના જ્ઞાનથી જે વિશ્ર્વ-ઘટતા આવે છે તેનો દેખાડો કર્યા વિના તે ટકી રહે છે, તો પણ તે વિશ્ર્વઘટતા કાંઈ ઢાંકી રહેતી નથી. કેમ કે તું સાદાઈ ક્યારે ભોગ-વીશ, ગંભીરતા ક્યારે ભોગવીશ, અને પ્રત્યેક પૃથક્ વસ્તુનું જ્ઞાન—અર્થાત્ તે વસ્તુ કયા પદાર્થની બનેલી છે, તથા વિશ્વમાં તેનું સ્થાન કયું છે—એ બંને બાબતનું જ્ઞાન, તથા કેટલો લાંબો સમય તે હયાત રહેવાને બનેલી છે અને કી વસ્તુઓ મળીને બની છે, તથા તે કોની માલિકીની છે, તથા તે આપવા તથા લેવા બંનેને માટે કોણ સમર્થ છે—એવું જ્ઞાન ભોગવવાને માટે તું ક્યારે શક્તિમાન થઈશ ?

૧૦. એક કરોઝિય એ જ્યારે એક માંસ પકડી હોય છે ત્યારે તે મગરૂર હોય છે, અને બીજો માણસ જ્યારે તેણે એક ગરીબ સસલું પકડ્યું હોય છે ત્યારે મગરૂર હોય છે, અને બીજો જ્યારે તેણે જાઝમાં એક નાનું માછલું પકડ્યું હોય છે ત્યારે મગરૂર હોય છે, અને બીજો જ્યારે તેણે જંગલી ડુકરો પકડ્યાં હોય છે, ત્યારે મગરૂર હોય છે, અને બીજો જ્યારે તેણે રીંછ પકડ્યાં હોય છે ત્યારે મગરૂર હોય છે, અને બીજો જ્યારે તેણે સર્મેન્ટિઅન્ લોકોને પકડ્યા હોય છે ત્યારે મગરૂર હોય છે. જો તું તેઓના અભિપ્રાયોને તપાસે તો આ માણસો લૂટારા નથી શું ?^૧

૭. માર્કસનો કહેવાનો હેતુ એ છે કે લઢાઈથી દેશ જીતનારાઓ લૂટારા છે. તેણે પોતે સર્મેન્ટિઅન્ લોકો સામે લઢાઈ કરી હતી, અને તે પોતે પણ કહે છે કે બીજાઓની પેઠે તે પોતે પણ લૂટારો હતો. પણ વલ્કેટિઅસક્રન એવીડિઅમ્ કેસિઅસનું જીવનચરિત્ર, પ્ર. ૬. સરખાવો.

૧૧. સઘઢી વસ્તુઓ ંક બીજામાં કેવી રીતે રૂપાન્તર પામે છે તે જોવાનો વિચારમાર્ગ પ્રાપ્ત કર, અને તે ઉપર નિરંતર ધ્યાન આપ, અને [તત્ત્વજ્ઞાનના] આ ભાગવિષે તું તને પોતાને કસરત આપ. કેમ કે મનનું વિશાલપણું ઉત્પન્ન કરવાને આના જેટલું બીજું કાંઈ પળ યોગ્યતાવાલું નથી. આવા માણસે શરીર(પરની મમતા) ઉતારી મૂકેલ હોય છે, અને તે કેટલી જલદીથી મનુષ્યો-માંથી ચાલ્યો જવાનો જ અને દરેક વસ્તુ અહીં જ મૂકીને ચાલ્યો જવાનો તે કોઈ જાણતું નથી—એમ તે સમજે છે, તેથી તે પોતાનાં સઘઢાં કૃત્યોમાં ન્યાયી આચરણમાં જ પોતાને અર્પણ કરી દે છે, અને બીજી જે કાંઈ બાબત બને છે તેમાં તે પોતાને વિશ્વની પ્રકૃતિને શરણે અર્પે છે. પળ તે હાલ જે કાંઈ કરે છે તેમાં તે ન્યાયપૂર્વક વર્તવાથી, તથા તેને ભાગ્યે જે નિર્માણ થયેલું હોય છે તેથી તૃપ્ત રહેવાથી, એમ આ બંને બાબતોથી તે પોતે સંતુષ્ટ હોવાથી, કોઈ માણસ તેના વિષે શું કહેશે અથવા ધારશે અથવા તેના વિરુદ્ધ શું કરશે તેવિષે તે કદી વિચાર પળ કરતો નથી; અને તે સઘઢી વ્યગ્રતા ઉપજાવનારી અને ધાંધલિયા પ્રવૃત્તિયોને એક કોરાણે મૂકે છે, અને કાયદામાં થઈને અને ઈશ્વરને અનુસરવાને સીધો રસ્તો સાધીને સીધો માર્ગ પકડવા કરતાં બીજું કાંઈ તે ઇચ્છતો નથી.

૧૨. શંકાવાઢી ભીતિની શી જરૂર છે ? કેમ કે શું કરવું જોઈયે તેનો તપાસ કરવો તે તારી સત્તામાં છે. અને જો તને સ્પષ્ટ દેખાય, તો આ રસ્તે તું પુઠ ફેરવ્યા વિના સંતુષ્ટ થઈ ચાલ્યો જા: પળ જો તને સ્પષ્ટ ન દેખાય, તો તું અટક અને

૮. તે 'કાયદો' એ શબ્દથી (અહીં) ઈશ્વરી કાયદો, ઈશ્વરની ઇચ્છાને અધીન રહેવું તે—એવો અર્થ બતાવવા માગે છે.

સારામાં સારા સલાહકારો મેલવ. પળ જો કોઈ બીજી બાબતો તારી સામે થાય, તો જે વ્યાજબી જણાય તેપ્રત્યે કાયમ રહીને યોગ્ય વિચારથી તારી શક્તિપ્રમાણે તું આગઠ ચાલ્યા કર. કેમ કે આ લક્ષ્યે પહોંચવું તે ઉત્તમ છે, અને જો તું નિષ્ફળ થાય તો પણ તારી નિષ્ફળતા આ પ્રયત્ન કરવામાં જ થવા દે. જે કોઈ બધી બાબતોમાં બુદ્ધિને અનુસરે છે તે એકેકાઠે શાન્ત અને ક્રિયા-પરાયણ બંને હોય છે, અને વઠી આનંદી અને સમાહિત હોય છે.

૧૩. તું ઝંઘમાંથી જાગે કે તરત જ તું તને પોતાને પૂછ કે—બીજો કોઈ માણસ જે વ્યાજબી અને સ્વરૂં હોય તે કરે તો તેથી તને કાંઈ ફરક પડશે કે? તેથી કાંઈ ફરક પડશે નહિ. (દ. ૩૨; ૮. ૫૫.)

હું ધારું છું કે તું (એ વાત) મૂલી ગયો નથી કે જેઓ બીજાઓ વિષે પોતે વચ્ચાળ અથવા ઠપકો દર્શાવવામાં ગર્વવાળો દેખાવ ધારણ કરે છે તેઓ જેવા બિછાનાઉપર તથા સ્થાનાઉપર હોય છે તેવા જ હોય છે, અને તું (એ વાત) મૂલી ગયો નથી કે—તેઓ શું કરે છે, અને તેઓ શેનાથી વેગઠા રહે છે અને શેની પાછઠ દોડે છે, તથા તેઓ હાથ અને પગથી નહિ, પણ જ્યારે માણસ (એમ કરવાને) યાહે છે ત્યારે જેનાવડે નિમકહલાલી, સમ્યતા, સત્ય, કાયદો, શુભ દૈવ [સુખ] ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેવા તેઓના સર્વથી કિમતી માગવડે તેઓ કેવી રીતે ચોરી અને લૂટ કરે છે? (૭. ૧૭.)

૧૪. જે બધું આપે છે અને પાછું પણ લેઈ લે છે તેને, અર્થાત્ તે કુદરતને, જે શિક્ષણ પામેલો અને વિનયવાળો છે એવો માણસ તો એમ કહે છે કે—તારી મરજી આવે તે તું આપ; અને તારી મરજીમાં આવે તે પાછું લેઈ લે. અને તે આ કહે છે, તે ગર્વભરેલી રીતે નહિ, પણ આજ્ઞાકિત રીતે અને તે(કુદરત)થી સુપ્રસન્ન થઈને કહે છે.

૧૫. જિંદગીનો જે થોડો ભાગ તારે બાકી છે તે ટૂંકો છે. જેમ પહાડઉપર કોઈ રહે તેમ તું રહે. કેમ કે જો માણસ દુનિયામાં ગમે તે સ્થળે એક રાજ્યસંસ્થા [રાજકીય જનસમુદાય]માં રહે છે તેમ રહે, તો તે માણસ ત્યાં રહે કે અહીં રહે તેથી કાંઈ ફરક પડતો નથી. કુદરતપ્રમાણે જે રહે છે એવા એક સ્વેચ્છા માણસને મનુષ્યોને જોવા દે, તેઓને જાણવા દે. જો તેઓ તેને વેઠી ન શકે તો તેઓ તેને ભલે મારી નાખે. કેમ કે આપ્રમાણે [બીજા માણસોની પેઠે] જીવવા કરતાં એ સારું છે.

૧૬. સારો માણસ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ તેવિષે બિલકુલ હવે વધારે વાર વાતો કર નહિ, પણ તું તેવો માણસ થા.

૧૭. સમગ્ર સમય અને સમગ્ર પદાર્થનું નિરંતર ચિન્તન કર, અને વિચાર કે પદાર્થસંબંધે તો સઘડી વ્યક્તિરૂપ વસ્તુઓ અંજીરનું એક બીજ જ છે; અને સમયસંબંધે તો શારડીના ફરવાસમાન જ છે.

૧૮. જે હયાત છે તે દરેક વસ્તુપ્રતિ જો, અને અવલોક કે તે ક્યારનીએ વિશીર્ણ અને વિકૃત થવા લાગી છે, અને જાણે તે સડો અથવા વિચરાઈ જવું છે, અથવા દરેક વસ્તુ કુદરતવડે એવી રીતે વનાવાયલી છે કે તેનો નાશ જ થવાનો.

૧૯. જ્યારે માણસો સ્વાતા, ંઘતા, સંતાન ઉપજાવતા, પોતાને નિરાંત આપતા અને એવાં બીજાં કામ કરતા હોય છે, ત્યારે તેઓ કેવાં હોય છે તેનો વિચાર કર. પછી માણસો જ્યારે ગર્વિષ્ઠ અને ગુમાની હોય છે, અથવા તો તેઓના ઉચ્ચપદેથી ગુસ્સે થયેલા અને (બીજાને) ઠપકો દેતા હોય છે ત્યારે, તેઓ કેવા પ્રકારના માણસો હોય છે—(તેનો વિચાર કર). પણ એક થોડા જ વસ્તુપહેલાં તેઓ કેટલા બધા માણસોની અને કેવી વસ્તુઓને માટે ગુલામી કરતા હતા; અને થોડા સમયપછી તેઓ શી સ્થિતિમાં આવશે—તેનો વિચાર કર.

૨૦ દરેક વસ્તુને જે કાંઈ વિશ્વની પ્રકૃતિ આળી આપે છે તે

તે પ્રત્યેક વસ્તુને માટે શુભ છે. અને જે સમયે પ્રકૃતિ તે આળી આપે છે તે સમયે તે તેના મલને માટે હોય છે.

૨૧. “પૃથ્વી વર્ષાદને ચહાય છે;” અને “ગંભીર આકાશ ચહાય છે;” અને જે કાંઈ થવાનું હોય છે તેને વિશ્વ ચહાય છે. ત્યારે હું વિશ્વને કહું છું કે—તું ચહાય છે તેમ હું ચંહાઉં છું. અને વઢી આ પ્રમાણે શું કહેવાતું નથી કે—“આ અથવા તે ઉપજાવાવાને ચહાય છે (અર્થાત્ આને અથવા તેને ઉપજાવાવાની ટેવ છે) ?”^૧

૨૨. કાં તો તું અહીં રહે છે અને તને પોતાને ક્યારનીયે તેની ટેવ પડી ગઈ હોય છે, અથવા તો તું જતો રહેતો હોય છે, અને આ તારી પોતાની ઇચ્છા હતી; અથવા તું મરતો હોય છે અને તું તારી ફરજ બજાવી ચૂક્યો છે. પણ આ બાબતોસિવાય બીજું કાંઈ નથી. ત્યારે તું સારી પેઠે આનંદયુક્ત થા.

૨૩. તું તને હમેશા આ બાબત સ્પષ્ટ થવા દે કે જમીનનો આ કડકો તે બીજા હર કોઈ કડકાજેવો છે; અને જે સઘઢી વસ્તુ અહીં છે તે પર્વતના શિખરઉપર, અથવા સમુદ્રના તીરઉપર, અથવા તું જ્યાં હોવાને ચહાય ત્યાંની સઘઢી વસ્તુઓના જેવી જ છે.

૧. આ શબ્દો યુરિપાઈડીસમાંથી છે. ઇરિટોટલે તેમનો ઉતારો કરેલો છે, ઇથિક્. નિકોમ. ૮.૧. ઇથેનિયસ્ (૧૩. ૨૧૬.) અને સ્ટોવિઅસ્ era men omborougais એ શબ્દોથી શરૂ થતી પૂરેપૂરી સાતે લીટીઓનો ઉતારો આપે છે. વઢી ઇથેનિયસે ઉતારેલ ઇસ્ચિલસ્, ડેનાઈડીસનો એક એના જેવો જ ફકરો છે.

શબ્દોના અર્થઉપર કામ કરવું એવી ચિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનીઓની પદ્ધતિ હતી. તેમ ઇન્ટોનિનસ્ Philei ક્રિયાપદ “ચહાય છે” એવા અર્થનું વાપરે છે, કે જેનો “પરિચિત છે” “વાપરે છે” અને એવો ભાવ પણ છે. ઇન્ટોનિનસને મનુષ્યજાતિની સાધારણ ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સત્ય માલમ પડે છે, અને જીવનની સામાન્ય ભાષામાં ઘણાંખરાં મોટાં સત્યો દર્શાવાયલાં હોય છે; કેટલાક તે સત્યોને સમજે છે, પણ ઘણાંખરાં લોકો તો તેમાં કેટલો બધો અર્થ રહેલો હોય છે તે સમજ્યાબિના તે સત્યો બોલ્યા કરે છે.

કેમ કે જે પ્લેટો, એક શહેરના કોટની અંદર રહેવું તે એક પહાડ ઉપર ભરવાડના વાડામાં રહેવાજેવું છે એમ કહે છે, તે તને વ્યા-જબી જણાશે. [ભાષાન્તરમાં ' એક પહાડ ઉપર ' એ ત્રણ શબ્દો છોડી દેવામાં આવ્યા છે.]^{૧૦}

૨૪. હાલ મારી નિયામક શક્તિ મને શા ઉપયોગની છે ? અને હું તેને કેવા પ્રકારની હાલ બનાવું છું ? અને હાલ હું તેને શા કામને માટે વાપરું છું ? શું એ શક્તિ બુદ્ધિશૂન્ય છે ? તે શક્તિને છોડીતોડીને સમાજિક જીવનથી જૂદી પાડવામાં આવેલી છે ? શું તેને ગાઢીને આ તુચ્છ માંસ(શરીર)ની સાથે મિશ્ર કરી નાશવામાં આવી છે કે તે તેની સાથે જ ફર્યા કરે ?

૨૫. જે પોતાના ધનીની પાસેથી નાશી છુટે છે તે માણસ એક પલાયન કરનાર છે; પણ કાયદો એ ધની છે અને જે કાયદાને તોડે છે, તે માણસ નાશી છુટનાર છે. અને જે ગુસ્સે થયેલો અથવા ભયभीત થયેલો હોય છે, તે અસંતુષ્ટ હોય છે, કેમ કે જે સર્વ વસ્તુઓનું નિયમન કરે છે તેનાવડે જે વસ્તુઓ નિયોજાઈ છે તે વસ્તુઓવિષે કાંઈ થયું છે, અથવા છે, અથવા થશે; તે નિયામક તે કાયદો છે, અને તે જે ઘટિત હોય છે તે દરેક માણસને માટે અંકિત કરે છે. તો જે કોઈ ડરે છે, અથવા શોકગ્રસ્ત હોય છે અથવા ગુસ્સે થયેલો હોય છે તે પણ એક નાશી છુટનાર માણસ છે.^{૧૧}

૨૬. એક માણસ ગર્ભાશયમાં બીજાધાન કરીને ચાલ્યો જાય છે, અને પછી બીજું કારણ તે બીજને ધારણ કરે છે, અને તેના ઉપર કામ કરે છે અને એક બાઝક બનાવે છે. આવા પદાર્થમાંથી એક કેવી વસ્તુ બને છે ! ફરી, તે છોકરું પોતાના ગઢાથી નીચે

૧૦. પ્લેટો થિયેટ. ૧૭૪ ડી. ૬. પણ એન્ટોનિનસે તેનો જે ઉપયોગ કર્યો છે તેની સાથે અસલને સરખાવો.

૧૧. એન્ટોનિનસ અહીં nomos ના ધાતુઉપર રહેલો છે; nemei એટલે કાયદો, નિર્મિત, અથવા દરેક માણસને જે તેનો ભાગ આંકી આપે છે તે.

આહાર (પેટમાં) ઉતારે છે, અને પછી બીજું કારણ તેને ગ્રહણ કરે છે, તથા જ્ઞાન અને ક્રિયા તથા આખરે જીવન બઠ્ઠા અને બીજી વસ્તુઓને ઉપજાવે છે; કેટલી બધી અને કેવી વિલક્ષણ વસ્તુઓ ! ત્યારે આવી ગુપ્ત રીતે જે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેનું અવલોકન કર, અને જે શક્તિ વસ્તુઓને નીચે અને ઉપર લેઈ જાય છે તે શક્તિને જેમ આપણે આંસુઓથી જોતા નથી પણ તેથી કાંઈ તેને ઓછી સ્પષ્ટ રીતે આપણે જોતા નથી તેમ જ શક્તિને પણ જો. (૭. ૭૫.)

૨૭. સઘળી વસ્તુઓ જેવી હાલ છે તેવી ભૂત કાળમાં પણ હતી તેનો નિરંતર વિચાર કર; અને વિચાર કે પાછી તેઓ ભવિષ્ય કાળમાં પણ તેવી જ થશે. અનુભવઉપરથી અથવા વધારે જુના સમયના ઇતિહાસઉપરથી જે જે તું શીઘ્રો હોય તે આજનાં નાટ્યો અને તેવા જ આકારના ક્રમો તારા નેત્ર આગળ મૂક; દાઘલાતરી-કે હેડિંગ્સનો આજો દરબાર, એન્ટોનિનસનો આજો દરબાર, ફિલિપ્પ્સ, એલેક્ઝાન્ડર, ક્રીસસનો આજો દરબાર; કેમ કે આ બધા જેવાં આપણે હાલ નાટ્યો જોઈએ છીએ તેવાં જ, પણ જુદાં પાત્રોવાળાં નાટ્યો હતાં.

૨૮. જે માણસ કોઈ બાબતથી શોક પામેલો હોય છે અથવા અસંતુષ્ટ થયેલો હોય છે તેવા દરેક માણસને લાતો મારતાં અને ચીસો પાડતાં જેનું બઠ્ઠિદાન આપવામાં આવે છે તેવા મુંડજેવો તું ધાર.

જે પોતાની પથારીઉપર સુનમુન થઈ પડ્યો પડ્યો આપણે જે બંધનમાં પકડાયેલા છીએ તેનો શોક કર્યા કરે છે તે પણ આવા ડુઘ્કરજેવો છે. અને વિચાર કે જે બને છે તેને ઇચ્છાપૂર્વક અનુસરવાનું ફક્ત બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણિને જ આપવામાં આવ્યું છે; પણ ફક્ત (એપ્રમાણે) અનુસરવાની ફરજ તો સર્વને માથે નાખવામાં આવેલી છે.

૨૯. તું દરેક વસ્તુ કરે તે પૃથક્ પૃથક્ પ્રસંગે તું અટક અને તને પોતાને પૂછ કે—આ (વસ્તુ) મોત તારી પાસેથી પડાવી લે છે માટે મોત એ એક ભયંકર વસ્તુ છે ?

૩૦. જ્યારે કોઈ માણસના વાંકથી તને યોગ્ય લાગ્યું હોય, ત્યારે એકદમ તું તારા પોતાના તરફ ફર અને તું પોતે તે જ પ્રમાણે કેવી ભુલ કરે છે તેનો વિચાર કર; દાખલા તરીકે, ધન અથવા મજા અથવા થોડુંક માન અને એવી બાબતો એક સારી વસ્તુ છે એમ ધારવામાં (તું પળ બીજાઓની પેઠે કેવી ભુલ કરે છે તેનો વિચાર કર). કેમ કે, આ વિચારમાં વઢી એટલું ઉમેરવામાં આવે કે તે માણસને એમ કરવાની જરૂર પડી છે, તો આ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાથી તું તરત જ તારા ક્રોધને ભૂલી જઈશ: કેમ કે એ બીજું શું કરત ? નહિ તો જો તું શક્તિમાન હોય તો તેને પડેલી જરૂર તું તેની પાસેથી લેઈ લે.

૩૧. જ્યારે તે સોક્રેટિક્ સેટિરો^૧ને જોયો છે ત્યારે તું યુટા-ઈચીસ્ અથવા હાઈમેન્ વિષે વિચાર, જ્યારે તે યુફ્રેટીસને જોયો છે ત્યારે તું યુટિચિઓન્ અથવા સિલ્વેનસ્ વિષે વિચાર, અને જ્યારે તે એલિસફ્રોનને જોયો છે ત્યારે તું ટ્રોપિઓફોરસ્ વિષે વિચાર, અને જ્યારે તે ફ્રેનોફોનને જોયો છે ત્યારે ક્રીટો^૨

૧૨. સેટિરોન્ અથવા સેટિરિઓન્ વિષે કાંઈ પળ જાણવામાં આવ્યું નથી; અને, હું ધાઈ છું કે યુટાઈચીસ્ અથવા હાઈમેન્ વિષે પળ કાંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. એપિક્ટેટસે યુફ્રેટીસવિષે ઘણા માનપૂર્વક લખ્યું છે (૩. ૧૫, ૮; ૪. ૮, ૧૭). પ્લિની (અપ. ૧. ૧૦ માં) તેના વિષે ઘણી ઉચ્ચ રીતે બોલે છે. તે વૃદ્ધ અને ધનુષ તન્દુરસ્તીમાં હતો તેથી ફોર પીને આપઘાત કરવાને માટે તેણે હેડિયન્ વાદશાહની રજા મેળવી હતી (ડાયોન્ કે-સિસઅસ્, ૬૯, પ્ર. ૮).

૧૩. ક્રીટો એ સોક્રેટીસનો મિત્ર છે; અને એમ જણાય છે કે તે ફ્રેનોફોનનો પળ મિત્ર હતો. જ્યારે વાદશાહ (માર્કસ્ એન્ડોનિનસ્) (idon=જોયું) એ શબ્દ વાપરે છે ત્યારે 'આલ્યોથી જોયું' એવું કહેવાનો તેમનો ભાવ નથી.

અથવા સેવેરસ્ વિષે વિચાર, અને જ્યારે તે તારા પોતાની ઉપર જોયું છે ત્યારે તું બીજા કોઈ સીઝરવિષે વિચાર, અને પ્રત્યેકની બાબતમાં એ જ પ્રમાણે કર. પછી તારા મનમાં આ વિચાર થવા દે કે—ત્યારે તે માણસો ક્યાં છે ? કોઈ ઠેકાણે નહિ, અથવા ક્યાં છે તે કોઈ જાણતું નથી. કેમ કે આપ્રમાણે તું નિરંતર માનુષી વસ્તુઓ પ્રત્યે ધૂમાડાતરીકે અને કેવળ કાંઈ નહિ તરીકે જોઈશ; સ્વાસ કરીને જો તું તે જ વચ્ચે એવો વિચાર કરીશ કે જે એક વાર વિકાર પામ્યું છે તે કાઢના અનંત અરસામાં કદી પળ ફરીને હયાતીમાં આવશે નહિ. પણ તું,—તારી તો કેટલા ટુંકા સમયમાં હયાતી છે ? અને આટલા ટુંકા સમયમાં વ્યવસ્થિત રીત્યે ચાલી જવાને તું કેમ સંતુષ્ટ નથી ? કયા પદાર્થને અને કયા પ્રસંગને (તારી પ્રવૃત્તિમાટે) તું ટાઢવા માગે છે ? કેમ કે જ્યારે તર્કશક્તિ (આ) જીવનમાં જે બને છે તે વસ્તુઓને તેમના સ્વભાવમાં કાઢીપૂર્વક તપાસથી જોઈ હોય છે, ત્યારે આ સઘઢી વસ્તુઓ તર્કશક્તિને માટે કસરતોસિવાય બીજું શું છે ? ત્યારે જેમ પ્રબળ થયેલું જઠર સઘઢી વસ્તુઓને પોતાની બનાવી દે છે, જેમ મડમડતો અગ્નિ તેનામાં નંચાયેલી દરેક વસ્તુમાંથી મડકો અને પ્રકાશ બનાવે છે, તેમ આ સઘઢી વસ્તુઓને તું તારી પોતાની બનાવી દે ત્યાંલગી મંઝ્યો રહે.

૩૨. તું સાદો નથી અથવા તું સારો નથી એમ તારાવિષે સ્ત્રી રીત્યે કહેવાનું તું કોઈ પણ માણસની સત્તામાં રહેવા દેઈશ નહિ; પરંતુ આવા પ્રકારનું કાંઈ પણ તારાવિષે જે કોઈ ધારે તેને તું જુઠો બનવા દે; અને આ કેવળ તારી સત્તામાં છે. કેમ કે તને સારો અને સાદો થતાં અટકાવે એવો તે કોણ છે ? તું આવો થાય નહિ, તો હવે વધારે નહિ જીવવાને તું નિશ્ચય જ કર. કેમ કે તું આવો ન હોય, તો તર્કબુદ્ધિ પણ [તને જીવવાને] રજા આપતી નથી.^{૧૪}

૩૩. આ વસ્તુ[આપણા જીવન]વિષે તર્કશક્તિને અત્યંત અનુરૂપ રીત્યે જે કરી શકાય અથવા કહી શકાય તે શું છે. કેમ કે આ ગમે તે હોય, તો પણ તે કરવું અને કહેવું તે તારી સત્તામાં છે, અને તને અટકાવ કરાય છે એવાં બહાનાં તું કાઢ નહિ. જેઓ મજાહ ભોગવે છે તેઓને મોજશોખ જે ગરજ સારે છે, તે જ ગરજ તને જે વસ્તુ તારી ભોગ્ય બનાવીને તારી આગઠ ધરવામાં આવી છે, તેમાં મનુષ્યના બંધારણને અનુરૂપ બાવતો કરવી—તે સારશે, એવી સ્થિતિમાં તારું મન આવતાંલગી તારા શોકનો અંત આવશે નહિ; કેમ કે માણસની પોતાની પ્રકૃતિપ્રમાણે જે વસ્તુ કરવાનું તેની સત્તામાં છે તે દરેક વસ્તુને તેણે એક મોજતરીકે ધારવી જોઈયે. અને સર્વ સ્થળે તે તેની સત્તામાં છે. હવે, ગોઠ પદાર્થને તેની પોતાની ગતિથી દરેક સ્થળે ફરવાહરવાની (સત્તા) આપવામાં આવેલ નથી, તેમ જ પાણીને અને અગ્નિને, તથા કુદરતવડે અથવા તો તર્કરહિત આત્માવડે ચલાવાતી બીજી કોઈ વસ્તુને પણ (પોતાની ગતિથી દરેક સ્થળે ફરવાહરવાની સત્તા) આપવામાં આવેલ નથી, કેમ કે (તેમ કરતાં) તેમને અટકાવે અને માર્ગમાં આડી આવે એવી વસ્તુઓ ઘણી છે. પણ બુદ્ધિ અને તર્ક તેમની સામે થતી દરેક વસ્તુની આરપાર નિકઠી જવાને માટે, અને જે રીત્યે (આરપાર નિકઠી જવાને) કુદરતે તેમને બનાવેલ છે તથા જે રીત્યે (આરપાર નિકઠી જવાને) તેઓ ઇચ્છે તે રીત્યે, આરપાર નિકઠી જવાને માટે—સમર્થ છે. અગ્નિ જેમ ઉપર, પથ્થર જેમ નીચે, અને એક ગોઠ પદાર્થ જેમ ઢોઢાળવાઠી સપાટી ઉપર નીચે રગડી જાય છે, અને બીજું કાંઈ કરવા માગતા નથી તેમ જે સહેલાઈથી તર્કશક્તિ સઘઠી વસ્તુઓની આરપાર ચાલી જાય છે તે સહેલાઈને તારાં નેત્રઆગઠ મૂક. કેમ કે બીજા સઘઠા પ્રતિબંધો કાં તો શરીર કે જે એક મૃતક વસ્તુ છે તેને જ અસર કરે છે; અથવા, અભિપ્રાય દ્વારા સિવાય અને બુદ્ધિ પોતે જ નમી પડે તે

સિવાય, તે (પ્રતિબંધો) કાંઈ ચગદી નાખતા નથી તેમ જ કોઈ પ્રકારની હાનિ કરતા નથી; કેમ કે જો તેઓ કાંઈ હાનિ કરતા હોય, તો જેને તે હાનિ લાગી હોય તે માણસ તરત જ વધારે સ્વરાગ થઈ જાય. હવે, જેમને અમુક બંધારણ હોય છે તેવી સઘળી ચીજોની બાબતમાં (તો એમ હોય છે કે) તે પૈકીની કોઈ ચીજને ગમે તે રીતે થઈ હોય તો એપ્રમાણે રીતે પામેલી ચીજ તેથી કરીને વધારે સ્વરાગ થઈ જાય છે; પણ તેવી જ બાબતમાં માણસ તો બંને વધારે સારો, અને જો કોઈ એમ કહી શકે તો, આ અકસ્માત્ બનાવોનો સ્વરો ઉપયોગ કરવાથી તે વધારે પ્રશંસાને પાત્ર પણ થાય છે. અને જે રાજ્યને હાનિ નથી કરતું એવું કાંઈ પણ જે સ્વરો રીતે શહેરી છે તેને કશી રીતે કરતું નથી. એ છેવટે યાદ રાખ; અને જે કાયદા (વ્યવસ્થા) ને રીતે નથી કરતું તે રાજ્યને પણ રીતે નથી કરતું; અને જેઓ દુર્દેવ કહેવાય છે તેવી આ વસ્તુઓમાંની એક પણ વસ્તુ કાયદાને રીતે કરતી નથી. ત્યારે જે કાયદાને રીતે નથી કરતું તે રાજ્યને કે (તેના) શહેરીને રીતે કરતું નથી.

૩૪. જે માણસમાં સત્ય સિદ્ધાન્તો પ્રવેશ્યા છે, તેને એક ટૂંકામાં ટૂંકો ઉપદેશ પણ, અને હરકોઈ સામાન્ય ઉપદેશ, તેણે શોક મચાવી મુક્ત રહેવું જોઈએ એમ યાદ દેવરાવવાને પૂરતો છે. દાસલા તરીકે:—

દોહરો.

પવન જેમ પૃથ્વીઉપર, વિસ્ફોટો કંઈ પાન;

તેમ જ માણસજાતિ પણ, વિસ્ફોટ જાય નિદાન.^{૧૫} ૧

પાંદડાં તે વળી તારાં છોકરાં છે; અને જેઓ એવી બુમ પાડી ઉઠે છે કે તેઓ માન્યતાને યોગ્ય છે અને પોતાની પ્રશંસા બીજાઓને

બક્ષે છે, અથવા તેથી ઊલટી રીતે બીજાઓને શાપ આપે છે, અથવા खानगी રીતે બીજાઓને દોષ દે છે અને તિરસ્કાર કરે છે તેઓ પણ પાંદડાં છે; અને તે જ પ્રમાણે જેઓ કોઈ મનુષ્યની કીર્તિ લેઈને પાછળના સમયોમાં પહોંચાડે છે તેઓ પણ પાંદડાં છે. કેમ કે તે કવિ કહે છે તેમ “एवी સઘઠી વસ્તુઓ વસંતઋતુમાં નિપજે છે;” પછી પવન તેમને ભોંય નાચી દે છે; અને પછી અરણ્ય તેમની જગોળ બીજાં પાંદડાં ઉત્પન્ન કરે છે. પણ અલ્પજીવન એ સઘઠી વસ્તુઓને સામાન્ય છે, અને તેમ છતાં તું બધી વસ્તુઓને એવી રીતે ટાલો દે છે અથવા તેમની પાછળ દોડે છે કે જાણે તે વસ્તુઓ અવિનાશી હોય. એક થોડી જ વાર છે અને તું તારી આંખો બંધ કરીશ; અને જે માણસ તારી કબરલગી તારી સાથે રહ્યો છે તેનો શોક બીજો કોઈ કરશે.

૩૫. તન્દુરસ્ત આંખે સઘઠી દૃશ્ય વસ્તુઓ જોવી જોઈએ અને એમ નહિ કહેવું જોઈએ કે હું લીલી વસ્તુઓમાટે ઇચ્છું છું; કેમ કે એ તો એક રોગગ્રસ્ત આંખની સ્થિતિ છે. અને નીરોગ શ્રવણ અને ધ્રાણે તો જે સઘટ્ટું સાંભળી શકાય અને સૂંધી શકાય તે સઘટ્ટું ગ્રહણ કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. અને આરોગ્યવાન જઠરે બધા ખોરાકના સંબંધમાં, જે સઘઠી વસ્તુઓને દઢવાને માટે બનાવાયલી એક ઘંટી જેમ તે દઢવાની સઘઠી વસ્તુઓના સંબંધમાં વર્તે છે, તેમ વર્તવું જોઈએ. અને તે જ પ્રમાણે તન્દુરસ્ત બુદ્ધિ એ જે કાંઈ બને તે દરેક વસ્તુને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ; પણ જે કાંઈ એમ કહે છે કે—મારાં પ્રિય સંતાનો જીવતાં રહો, અને હું જે કાંઈ કરું તે બધાં માણસો વચ્ચે, તે એક એવી આંખ જેવું છે કે જે લીલી વસ્તુઓને માટે શોધે છે, અથવા તે એવા દાંત જેવું છે કે જે નરમ વસ્તુઓને માટે શોધે છે.

૩૬. કોઈ પણ માણસ એવો ભાગ્યવાન નહિ હોય કે તે જ્યારે મરતો હોય ત્યારે તેનું મરણ થવાનું હોવાથી ખુશી હોય એવા કેટલાક

माणसो तेनी पासे न होय. ^{१६} एम धारो के ते एक सारो अने डाखो माणस हतो,—(तो पण) आ महेताजीथी छुटा थवाथी आपणने छेवटे मोकळा महालवा द्यो, एम पोताना मनथी कहेनार आखरे शुं कोइ एक नहि होय के? ए खरुं छे के आपणामांना कोइ प्रत्ये ते कठोर तो न होतो, पण में जोयुं छे के ते बोलतो न हतो पण मनमांथी ते आपणने दोषित गणे छे.—सारा माणसोविषे जे कहे-वामां आवे छे ते आ छे. पण आपणी पोतानी बाबतमां तो बीजी एग्री केटलीए बधी वस्तुओ छे के जेने माटे आपणने विदाय करवाने इच्छे छे एवा घणाए माणसो छे. तो ज्यारे तुं मरवा पड्यो होय त्यारे तुं आ विचारजे, अने आप्रमाणे विचार करवाथी तुं वधारे संतुष्ट रीत्ये प्रयाण करीशः हुं एवी जिंदगीमांथी चाल्यो जाउं छुं के जेमां मारा सोबतीओ के जेओने माटे में आटलो बधो श्रम कर्यो छे, ईश्वरनी प्रार्थना करी छे, अने काळजी राखी छे, तेओ ज मारा मरवाथी कदाच तेमने कांइक थोडोक लाभ मळे एवी आशाथी मने उपडी जवो इच्छे छे. त्यारे अहीं वधारे लांबो समय स्थिति करवाने माणसे शामाटे आसक्ति राखवी? तो पण आ कारणथी तेओनी प्रत्ये ओलुं मायाळु वळण करीने चाल्यो जइश मा, पण तारुं पोतानुं चारित्र्य जाळवीने, अने मित्र शुभेच्छक तथा मृदु (रहीने) चाल्यो जा, अने बीजी बाजुए जाणे वाढी वळूत्र्यो होय तेम चाल्यो जा नहि; पण ज्यारे माणस शान्तिवाळुं मरण पामे छे त्यारे तेनो बिचारो आत्मा जेम शरीरमांथी सहेलाइथी छुटो पडे छे, तेम माणसोमांथी पण तारुं प्रयाण थवुं जोइये, केम के कुदरते ज तने तेओनी साथे संबंध कराव्यो अने तेओना सहवासमां तने मूक्यो. पण ते संबंधने हाल शुं कुदरत छोडी

१६. ते *Kakon* कहे छे, पण ते बीजां स्थळोए कहे छे के मृत्यु ए कांइ अशुभ नथी, तेथी जेने बीजा अशुभ कहे ते कहेवानी तेनी इच्छा होवी जोइये, अने “जे बनवानुं छे” ते ज कहेवानो तेनो आशय छे.

નાસે છે ? ઠીક, હું જેમ સગાઓમાંથી છુટો પડું તેમ છુટો પડું છું, પળ તરફડતો ઘસડાતો જતો નથી, પળ કાંઈ પળ જબરદસ્તી વિના જાઉં છું; કેમ કે આ પળ કુદરતને અનુસાર વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ છે.

૩૭. કોઈ પળ માણસવડે કોઈ વસ્તુ કરાતી હોય તે પ્રસંગે તારાથી બને તેટલી તું તને પોતાને એવું પૂછવાની ટેવ પાડ—કે આ માણસ શા હેતુમાટે આ કરે છે ? પળ તું તારા પંડથી આરંભ કર, અને પ્રથમ તને પોતાને તપાસ.

૩૮. યાદ રાખ કે આ જે દોરીઓ રેંચે છે તે તારામાં ગુપ્ત રહેલી વસ્તુ છે: આ સમજાવવાની શક્તિ છે, આ જીવન છે, આ-જો કોઈ એમ કહે તો—માણસ છે. તારા પોતાના વિષે ચિન્તન કરવામાં જે તારી આશપાશ વીંટાયલું છે તે વહાળને અને આ ઓજારો જે તેમની આશપાશ વઝગાડેલાં છે તેમને અંદર ગણીશ નહિ. કેમ કે તે એક કુહાડા જેવાં છે, ફરક ફક્ત એટલો જ છે કે તેઓ શરીરઉપર ઊગે છે. કેમ કે સ્વેચ્છા આ ભાગોનો, તેમના ચાલક અને નિયામક કારણવિના, એક વળકરના કાંઠલા, અને લેખકની કલમ, અને સારથિની ચાવુક કરતાં કાંઈ વધારે ઉપયોગ નથી.^{૧૭}

૧૧.

બુદ્ધિયુક્ત આત્માના આ ગુણો છે: તે પોતે પોતાને જુવે છે, પોતાનું પોતે પૃથક્કરણ કરે છે, અને પોતે ચહાય તેવો પોતે પોતાને બનાવે છે; તેને જે ફઠ આવે છે, તે તે પોતે ભોગવે છે—કેમ કે છોડવાઓનાં ફઠો અને પ્રાણિઓમાં જે ફઠને મઠતું છે તે બી-જાઓ ભોગવે છે—જીવનની મર્યાદા ગમે ત્યાં ઠરાવી હોય, તો પળ તે તેની મેઢે પોતાનું અન્તિમ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે. નાચ અને ચેલ અને ંવી વસ્તુઓ કે જેમાં કાંઈ કાપીને જો ઢૂંકાવવામાં આવ્યું હોય તો આચી ક્રિયા અપૂર્ણ હોય છે તેમ નહિ; પળ દરેક ભાગમાં અને ગમે ત્યાં તેને અટકાવવામાં આવે છે ત્યાં, તેની આગઢ મૂકવામાં આવ્યું હોય તે સંપૂર્ણ અને આચું ંવી રીત્યે કરે છે કે મેં મારું પ્રાપ્ત કર્યું છે ંમ તે કહી શકે. અને વઢી તે આચા વિશ્વમાં, અને આશપાશના અવકાશમાં વ્યાપી રહે છે, અને તેના આકારનું માપ લેઈ લે છે, અને તે કાઢના અનંતપળામાં પોતે પ્રસરે છે, અને સઘઢી વસ્તુઓના અમુક સમયમાં^૧ થતા નવા ફેર-ફારને તે મેટે છે અને સમજે છે, અને તે સમજે છે કે જંઓ આપળી પાછઢ આવશે તેઓ કાંઈ પળ નવું જોશે નહિ, અને જેઓ આપળી પહેલાં થઈ ગયા છે તેઓં કાંઈ વધારે જોયું નથી, પળ ંક રીત્યે જે ચાઢીશ વર્ષની વયનો છે, તેનામાં જો કાંઈ બુદ્ધિ હોય તો, તેળે સર્વ વસ્તુઓમાં પ્રસરી રહે છે તે ંકસરચાપળાને લીધે જે થયું છે અને જે થવાનું છે તે સઘઢું જોઈ લીધું હોય છે. વઢી આ પળ ંક બુદ્ધિયુક્ત આત્માનો ગુળ છે,—પોતાના પાઢોશી પ્રત્યેનો, અને સત્ય તથા સમ્યતા પ્રત્યેનો પ્રેમ, તથા તેનો પોતાનો આત્મા કે જે વઢી વિશ્વના નિયમનો પળ ંક ગુળ છે તેના

૧. Ten periodiken paliggenesian જુઓ ૫. ૧૩, ૩૨; ૧૦. ૭

૨. જેથી સઘઢી વસ્તુઓ વ્યવસ્થામાં રચાય છે તે ક્રમ તે નિયમ.

કરતાં બીજા કશાને વધારે કિમતી નહિ ગણવું તે. ત્યારે આ પ્રમાણે
 સ્ત્રી બુદ્ધિ તે ન્યાયબુદ્ધિથી બિલકુલ જુદી પડતી નથી.

૨. જો તું અવાજના માધુર્યને તેના પૃથક્ ધ્વનિઓમાં વિભક્ત
 કરી નાહીશ અને તે દરેકવિષે પૂછીશ કે તું આનાથી વશ કરાય છે?
 તો આનંદ આપતા ગાન અને નાચ અને મલ્લકુસ્તીની તું થોડી જ
 કિમત ગણીશ; કેમ કે તું આનાથી વશ થાય છે એમ કબુલ કરતાં તું
 શરમને લીધે અટકીશ અને નાચની બાબતમાં જો તું દરેક ગતિ અને
 આસ્થાન પ્રત્યે પળ એમ કરીશ (તો પળ તેમ જ થશે); અને મલ્લકુસ્તીની
 બાબતમાં પળ એવું જ થશે. ત્યારે સદ્ગુણ અને સદ્ગુણનાં કાર્યો સિવાય
 બીજી બધી વસ્તુઓમાં તેઓના પૃથક્ પૃથક્ ભાગો ઉપર જ તું તારું
 ધ્યાન આપવાનું યાદ રાખજે, અને એ પ્રમાણે તેઓના વિભાગ કર-
 વાથી તું તેમની તુચ્છ કિમત ગણવાઉપર આવીશ: અને તારા
 આજીવનને પળ આ આ નિયમ લાગુ પાડજે.

૩. જો કોઈ પળ ક્ષણે તેને શરીરમાંથી વિઠ્ઠા પડવું પડે, તો
 પળ જે તૈયાર હોય, અને વિલય પામી જવાને અથવા તો વિશીર્ણ
 થઈ જવાને અથવા તો હયાતિમાં ચાલુ રહેવાને પળ તૈયાર હોય
 એવો આત્મા તે કેવો; પળ તે એમ હોવું જોઈએ કે આ તૈયારી
 મનુષ્યના પોતાના વિચારમાંથી આવે, પળ સ્ત્રીઓનાં સંબંધમાં
 હોય છે તેમ તે તૈયારી કેવળ હઠાત્કારમાંથી આવવી જોઈએ નહિ,
 પળ કરુણરસ નાટ્યનો દેશાવ કર્યાવિના તે તૈયારી વિચારપૂર્વક
 તથા ભવ્યતાસહિત અને બીજાને બોધ આપે તેવી રીતે આવવી
 જોઈએ.

૪. મેં સર્વના સામાન્ય હિતને માટે કાંઈ કર્યું છે? ઠીક, જો

૩. એન્ટોનિનસ્ તું જીવનચરિત્ર જુઓ. જેમાં તે બાદશાહ સ્ત્રીઓવિષે
 વોલે છે તેવું વાક્ય એકલું આ જ છે. એપિક્ટેટસ્ (૪. ૭, ૬) તેમને ગેલી-
 લેઈ એવું નામ આપે છે.

કર્યું હોય, તો મને મારું ફનામ મઠી ગયું છે. હમેશ આ તારા મનમાં હાજર રહેવું જોઈયે, અને [આવું શુભ કરતાં] તું કદી અટક મા.

૫. તારી કઠ્ઠા શી છે? સારા થવાની છે. અને આ (કઠ્ઠા) સામાન્ય સિદ્ધાન્તોવિના શી રીતે સિદ્ધ થાય છે?—તે (સિદ્ધાન્તો-માંના) કેટલાક વિશ્વની પ્રકૃતિવિષે, અને બીજા મનુષ્યના પોતાના બંધારણવિષે હોય છે.

૬. મનુષ્યોઉપર જે બાબત ગુજરે છે તે અને એપ્રમાણે જે બાબતો બને તે કુદરતને અનુસાર છે, અને જો તમે રંગભૂમિઉપર દર્શા-વાયલાથી ખુશી થાવ છો તો જે મોટી (દુનિયાની) રંગભૂમિ ઉપર બને છે તેથી તમારે ક્ષુબ્ધ થવું નહિ એવું તેમને યાદ દેવરા-વવાનાં સાધનતરીકે કરુણરસ નાટકો પહેલાં રંગભૂમિઉપર આળ-વામાં આવ્યાં હતાં. કેમ કે તમે જુઓ છો કે આ બાબતો આપ્રમાણે બનવી જ જોઈયે, અને જેઓ “હે સિથિરોન* !” એમ બરાડી* ઉઠે છે તેઓ પણ તે સહન કરે છે. અને, સ્વરેખર, કેટલીક બાબતો નાટ્યલેખકોએ સારી રીતે કહેલી છે, તે પ્રકારની આ નીચેની (ઊક્તિ) ધ્યાન કરીને છે.

દોહરો.

મુને અને મુજ બાઝને, કદી ઉવેસે દેવ;

તો કંઈ કારણ તેતણું, હશે સ્વરું તતસેવ.” ૧

અને વઢી—

સોરઠો.

જે કંઈ બને બનાવ, તેપ્રતિ ચડમડવું નહિ;

(ઘરથી કરી દઢાવ, ભાવિ મહું ગણી સાંસવું.) ૧

અને—

ચોપાઈ (અર્ધી)

૪. સોફોક્લીસ, ફિડિપ્સ રેકસ.

૫. જુઓ ૭. ૪૧, ૩૮, ૪૦.

* ગ્રીસમાં સુંદર પર્વતોની એક એ

નામની હાર છે.

ઘડના ફલદ્રુપ અંકુરપેર, જીવન લળવું (લીલાલ્હેર) !
 અને એવી જ જાતની બીજી બાબતો.

તે કરુણરસ નાટ્યની પછી પુરાણું હાસ્યરસમય નાટ્ય દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, તેને એક હિન્સાફદારજેવું વાણીનું સ્વાતંત્ર્ય હતું, અને તેના ભાષણની સાદાઈને લીધે જ તે મનુષ્યોને ઉદ્ધતતાથી સાવધ રહેવાનું યાદ દેવરાવવામાં ઉપયોગી હતું; અને આ જ કામને માટે ડાયોજિનીસ પળ આ હાસ્યરસમય નાટ્યની કૃતિ-ઓમાંથી ઉતારા કરતો હતો.

પળ તે પછી જે મધ્યકાલનું હાસ્યરસ નાટ્ય આવ્યું, તે કેવું હતું, તેનું અવલોકન કર, અને વઢી, જે ધીમે ધીમે એક નકલી કઢાના રૂપમાં ઢૂબી ગયું તે નવું હાસ્યરસ નાટ્ય શા ઉદ્દેશથી દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, તેનું અવલોકન કર. આ લેખકોએ પળ કેટલીક સારી બાબતો કહેલી છે એ દરેક મનુષ્ય જાણે છે. પળ આવી કવિતાની અને નાટ્યશાસ્ત્રની આંખી યોજના કયા અંતિમ લક્ષ્યપ્રત્યે જુવે છે !

૭. તે કેવું ખુલ્લું દેખાય છે કે જીવનની જે દશામાં હાલ તું આવી પડેલો છે તેના જેવી જીવનની બીજી કોઈ દશા તત્ત્વાન્વેષણને માટે સુયોગ્ય નથી.

૮. જે ઢાઢી પોતાની નજીકની ઢાઢીથી જુદી કાપી કઢાયલી હોય છે તે અવશ્યે કરીને આંખા જ્ઞાડથી પળ જુદી કઢાયલી હોય છે. તે જ પ્રમાણે એક માણસ પળ જ્યારે તે બીજા માણસથી જુદો પડેલો હોય છે ત્યારે તે આંખા સાંસારિક જનમંડળથી જુદો જ પડેલો હોય છે. હવે ઢાઢીના સંબંધમાં (તો એવું છે કે) બીજું કોઈ તેને જુદી કાપી કાઢે છે, પળ માણસ તો જ્યારે તે પોતાના પાડોશીને ધિક્કારે છે અને તેની તરફ પુંઠ ફેરવીને ચાલ્યો જાય છે ત્યારે તેના પોતાના જ કૃત્યથી તે પાડોશીથી પોતાને જુદો પાડે

છે, અને તે જાણતો નથી કે તેણે પોતાને આજ્ઞા સાંસારિક મંડલથી તે જ કાઢે કાપીને જુદો કર્યો છે. તો પણ જેણે જનસમાજ બનાવ્યો તે દેવેન્દ્રપાસેથી બેશક આ હક મળેલો છે—કે જે આપણી પાસે છે તેના ઉપર ફરીથી ડગવાનું અને જે આજ્ઞા (વ્યૂહ) બનાવવામાં સહાયભૂત થાય છે એવા ભાગરૂપ બનવાનું આપણી સત્તામાં છે. તો પણ આવા પ્રકારની જુદાઈ, જો તે વારંવાર થાય તો, જે કોઈ પોતાને છુટું પાડે છે તેને માટે એકતામાં અણાવું અને તેની પૂર્વની સ્થિતિમાં પુનઃ સ્થાપિત થવું તે કઠિન બનાવે છે. આજ્ઞા તે ડાઘી, કે જે પહેલેથી તે જ્ઞાનની સાથે ડગી અને જેણે તેની સાથે એકજીવન ધારણ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું, તે એક વાર કાપી કઢાયા પછી જેની કલમ જોડવામાં આવે છે, તેના જેવી નથી, કેમ કે આ તો—જ્યારે માઠીઓ કહે છે કે તે બાકીના જ્ઞાનની સાથે વધે છે પણ તેનું મન તો તેની સાથે એક નથી, ત્યારે તેઓનો જે કહેવાનો આશય હોય છે તેના જેવું કાંઈક છે.

૯. તું સ્વર્ગી બુદ્ધિપ્રમાણે ચાલ્યો જતો હોય ત્યારે જેમ, તારા રસ્તામાં આડે આવવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓ તને તારા યોગ્ય કાર્ય-માંથી વિમુક્ત કરવાને સમર્થ થશે નહિ, તેમ તેઓપ્રત્યેની તારી શુભેચ્છાવાળી લાગણીઓમાંથી પણ તેઓ તને હાંકી કાઢે એમ વનવા દેશ નહિ, પણ બંને બાબતોમાં તું એક સરસો પોતે સાવધ રહેજે, ફક્ત દૃઢ વિચાર અને વર્તનની બાબતમાં જ નહિ, પણ જેઓ તને પ્રતિબંધ કરવાને અથવા બીજી રીતે હેરાન કરવાને પ્રયત્ન કરે તેઓની પ્રત્યે મૃદુ ભાવની બાબતમાં પણ (પ્રમાદ કરીશ નહિ). કેમકે તેઓપ્રત્યે ચીડાવું તેમ જ ભયને લીધે તારા કર્તવ્યના માર્ગેથી ચઢવું અને પાછા હઠવું એ પણ નિર્બલતા જ છે; કેમ કે જે માણસ ભયને લીધે પોતાનું સ્થાન છોડે છે, અને કુદરતથી જે સગો અને મિત્ર છે એવા માણસથી જે વિશ્વટો થાય છે તે માણસ—એ બંને એક સરસી રીતે પોતાનું સ્થાન છોડી ભાગી જનાર માણસો છે.

१०. कोइ पण एवी कुदरत नथी के जे कोइ कळाकरतां उतरती होय, केम के कळाओ ते वस्तुओनी कुदरतनुं अनुकरण करे छे. पण आ जो आम छे, तो जे कुदरत सघळी कुदरतो करतां संपूर्ण अने सर्वग्राही छे, ते कुदरत कळानी कुशळताथी ओछी होइ शके नहि. हवे सघळा हुनरो चढियाती वस्तुओने माटे उतरती वस्तुओने बनावे छे; तेटलामाटे विश्वनी प्रकृति (कुदरत) पण तेम ज करे छे. अने, खरेखर, तेमां ज न्यायनुं मूळ रखुं छे, अने बीजा सघळा सद्गुणो न्यायमां पोतानो पायो धरावे छे. केम के, जो आपणे मध्यम प्रकारनी (चढती ए नहि अने उतरती ए नहि एवी) वस्तुओमाटे दरकार करीशुं, के कां तो सहेलाइथी ठगायला अने काळजीविनाना अने अस्थिर बनीशुं तो न्याय पाळी शकाशे नहि. (५. १६. ३०; ७. ५५)

११. जे वस्तुओनी पाछळ जवाथी अने जे वस्तुओने टाळो देवाथी तने क्षोभ थाय छे, ते वस्तुओ जो तारीपासे नथी आवती, तो पण एक रीत्ये तुं तेओनी पासे जाय छे. त्यारे तेओविषेना तारा अभिप्रायने तुं शान्त रहेवा दे अने तेओ शान्त रहे छे, अने तुं तेओनी पाछळ जतो के तेओने टाळो देतो देखाइश नहि.

१२. ज्यारे आत्मा कोइ पण वस्तुप्रति लंबायलो नथी होतो, के अंदर संकोचायलो नथी होतो, तेम ज विखेरायलो नथी होतो तेम ज नीचे डूबी जतो नथी होतो, पण जेथी ते सत्यने, सर्व वस्तुओना सत्यने तथा जे सत्य तेनामां पोतामां छे ते सत्यने जुवे छे, ते प्रकाशथी ते प्रदीप्त होय छे त्यारे आत्मानो मंडलाकार तेनी आकृति निभावी राखे छे. (८. ४१. ४५, १२. ३.)

१३. एम धारो के कोइ माणस मने धिक्कारशे ज. तेउपर तेने पोताने ज ध्यान आपवा द्यो. हुं तो आना उपर ज लक्ष आपीश के जे धिक्कारने पात्र होय एवं काइ करतो के कहेतो हुं

દેખાડું નહિ. કોઈ માણસ મને ધિક્કારશે ? તેવિષે તેને ધ્યાન આપવા દો. પણ હું દરેક માણસપ્રતિ નરમ અને ગુમેચ્છાવાળો થઈશ, અને ઠપકાભરેલી રીત્યે નહિ, તેમ જ મારી સહનશીલતાનો દેખાડો કરતો હોઉં તેમ પણ નહિ, પણ સ્વેચ્છાથી જો તેણે કેવલ માની જ લીધું નહિ હોય તો પેલા મહાન્ ફોક્સિઅનની પેઠે ઉમદા રીત્યે અને પ્રામાણિક રીત્યે તેને પણ તેની ભૂલ બતાવવાને હું તૈયાર થઈશ. કેમ કે અંદરના ભાગો આવા હોવા જોઈએ, અને નાણસ કોઈ પણ વસ્તુથી અસંતુષ્ટ તેમ જ ફરિયાદ કરતો દેવોની નજરે ન પડવો જોઈએ. કેમ કે, જો તું હાલ તારી પોતાની પ્રકૃતિને જે અનુકૂળ હોય તે કરતો હોય, અને વિશ્વની પ્રકૃતિને જે આ ક્ષણે યોગ્ય છે તેથી તું સંતુષ્ટ છે, તો તે તને શું અશુભ છે ? કેમ કે જે સર્વના સામાન્ય લાભને માટે છે તે કોઈ રીત્યે કરાય તેટલામાટે તારે સ્થાને મૂકાયલું તું એક મનુષ્યપ્રાણિ છે.

૧૪. મનુષ્યો એકબીજાને ધિક્કારે છે અને એકબીજાની સુશામત કરે છે; માણસો એકબીજાઉપર ચઢિયાતાં થવાને ઇચ્છે છે અને એકબીજાના પગમાં ભરાઈ બેસે છે.

૧૫. જે કોઈ એમ કહે છે કે—મેં તારી સાથે વ્યાજબી રીત્યે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે માણસ કેવો તકલાદી અને સ્વોટા દિલનો છે ? આવી જાહેરસ્વર આપવાનો કાંઈ પ્રસંગ જ નથી. કૃત્યોથી જ તે તેની મેઢે તરત જ જણાઈ આવશે. અંતરનો અવાજ સુણેસુણો કપાળઉપર જ લલેલો હોવો જોઈએ. જેમ પ્રેમપાત્ર મનુષ્ય પ્રેમીનાં નેત્રમાં જ સઘળું વાંચી લે છે તેમ જ માણસનું જેવું ચારિત્ર્ય હોય છે † તેવું તે તરત જ તેની આંખોમાં દર્શાવી આપે છે. જે માણસ પ્રામાણિક અને મલો હોય છે તે બરોબર ઉગ્ર ગંધવાળા માણસના જેવો જ હોવો જોઈએ, એટલે કે પાસે ઉમેલો માણસ તેની પાસે આવે કે તરત જ તેની ઇચ્છા હોય કે ન હોય તો પણ તેને ગંધ આવવો જ જોઈએ. પણ સાદાઈનો ડોલ કરવો એ એક

વાંકી લાકડી જેવો છે.^૬ વરુના જેવી મિત્રતા [સોટી મિત્રતા] કરતાં અધિક બદનામીભરેલું બીજું કાંઈ નથી. ઇથી સડકરતાં વેગલા રહો. ભલા અને સાદા અને શુભેચ્છાવાલા એ બધી બાબતો નેત્રોમાંથી જ જણાઈ આવે છે, અને તેમાં કાંઈ મુલાવો નથી.

૧૬. જો ઉત્તમ રીતે જીવન ગાળવું તે ઉપેક્ષાપાત્ર વસ્તુઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષાવાલા થવું એ હોય તો, આ શક્તિ તો આત્મામાં છે. અને જો આ વસ્તુઓમાંની દરેકઉપર જુદી જુદી અને એક સાથે દૃષ્ટિ કરે, અને જો તે યાદ કરે કે—તેમાંની એકે તેની મેળે તેના-વિષે આપણા (મન)માં અભિપ્રાય ઉત્પન્ન કરતી નથી, તેમ જ આપણી પાસે આવતી નથી, તો જીવન ઉપેક્ષાવાળું થશે; પણ આ વસ્તુઓ તો જડ રહે છે અને તેઓના વિષે અભિપ્રાયો ઉપજાવિયે છિયે તે તો આપણે છિયે, અને આપણે કહિયે છિયે તેમ, આપણા અંતરમાં આપણે તે અભિપ્રાયો લખિયે છિયે, અને જો કદાચ આ અભિપ્રાયો આપણને સ્વપ્ન ન પડે તેમ આપણાં અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરવા પામ્યા હોય છે, તો તે અભિપ્રાયોને ભૂંસી નાશવાનું આપણી સત્તામાં છે; અને જો વઢી આપણે યાદ રાખિયે કે આપણું આવું ધ્યાન તે પણ ફક્ત થોડા વખતને માટે રહેશે, અને પછી જીવનનો અંત આવશે (તો પછી કહેવું શું?) વઢી આ કરવામાં કાંઈ પણ શી હરકત છે? કેમ કે જો આ બાબતો કુદરતને અનુસાર છે, તો તું તેમાં આનંદ પામ, અને તે તને સહેલી થઈ પડશે; પણ જો તે કુદરતથી વિરુદ્ધ હોય તો જે તારી પ્રકૃતિને અનુરૂપ હોય તે કરવાનો યત્ન કર, તેથી તને કાંઈ પ્રતિષ્ઠા ન મળે તેમ હોય તો

૬. સોમેડ્સ Skalmе ને બદલે Skambe વાંચે છે. એક ગ્રીક્ કહે-વત છે કે—Skambon xulon oudepot orthon: તમે વાંકી લાકડીને સીધી કરી શકશો નહિ.

‘વરુના જેવી મિત્રતા’ એ ‘ધેટાં અને વરુની કહાણી’ને ઉદ્દેશીને છે.

પણ (તેવો યત્ન કર); કેમ કે દરેક માણસને પોતાનું શુભ શોધી લેવાની રજા છે.

૧૭. વિચાર કે દરેક વસ્તુ ક્યાંથી આવી છે, અને તે શાની બનેલી છે,^૧ અને તેનું શામાં રૂપાન્તર થાય છે, અને રૂપાન્તર થયે તે કેવા પ્રકારની વસ્તુ બનશે, અને તેને કાંઈ પણ હજા થશે નહિ.

૧૮. [જો કોઈએ તારા વિરુદ્ધ કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય, તો પહેલું એ વિચાર] કે—માણસોની સાથે મારો શો સંબંધ છે, અને આપણે એકબીજાને અર્થે બનાવાયલા છીએ; અને બીજી બાબતમાં, ઘેટાના ટોઢાઉપર મોટા ઘેટાની પેટે, અને ઢોરના ટોઢાઉપર એક સાંઢની પેટે સ્થપાવાને હું બનાવાયો હતો. પણ આ બાબતને પ્રથમ તત્ત્વોથી,—આથી—તપાસ: જો સઘડી વસ્તુઓ ફક્ત અણુરૂપ જ ન હોય, તો સઘડી વસ્તુઓને જે નિયત કરે છે તે કુદરત છે: જો આમ છે તો ઉતરતી વસ્તુઓ ચઢિયાતી વસ્તુઓને અર્થે હયાતી ધરાવે છે, અને આ (ચઢિયાતી વસ્તુઓ) એક બીજાને અર્થે હયાતી ધરાવે છે. (૨. ૧; ૯. ૩૯; ૫. ૧૬; ૩. ૪.)

બીજું, એ વિચાર કે મનુષ્યો ખાતી વચ્ચે, પથારીમાં, અને એવા બીજા પ્રસંગોમાં કેવા પ્રકારનાં હોય છે: અને વિશેષે કરીને, અભિ-પ્રાયોની બાબતમાં તેઓ કેવા પ્રકારના દબાણનીચે હોય છે; અને તેઓનાં કૃત્યની બાબતમાં વિચાર કે તેઓ જે કરે છે તે કેવા ગર્વથી કરે છે. (૮. ૧૪; ૯. ૩૪)

ત્રીજું, એ વિચાર કે માણસો જે કરે છે તે તેઓ સ્વરી રીતે કરે તો આપણે તેથી નાખુશ થવું જોઈએ નહિ; પણ જો તેઓ સ્વરૂં ન કરે, તો એ ખુલ્લું છે કે તે તેઓ પોતાની ઇચ્છાવિના અને અજ્ઞાનમાં કરે છે. કેમ કે જેમ દરેક માણસ પોતાની ઇચ્છાવિના જ સત્યથી રહિત થાય છે, તેમ વઢી તે દરેક મનુષ્યપ્રત્યે તે મનુષ્યની યોગ્યતાપ્રમાણે વર્તવાની શક્તિથી રહિત પણ તેની પોતાની ઇચ્છા

વિના જ થાય છે. તેથી જ જ્યારે તેઓને અન્યાયી, કૃતમ્ન, અને લોભી, અને એક શબ્દમાં તેઓના પાડોશીપ્રત્યે અપકૃત્ય કરનાર કહેવામાં આવે છે ત્યારે માણસોને દુઃખ લાગે છે. (૭. ૬૨, ૬૩; ૨. ૧; ૭. ૨૬, ૮. ૨૯.)

ચોથું, એ વિચાર કે તું પળ ઘણી વસ્તુઓ खોटी કરે છે, અને તું પળ બીજાઓની પેઠે માણસ છે; અને જો કે તું કેટલાક દોષ કરતાં અટકે તો છે, તો પળ તે દોષો કરવાનું તને વલણ તો હોય છે, જો કે મીરુતાથી, અથવા પ્રતિઘ્તાની દરકારથી અથવા કોઈ એવા તુચ્છ આશયથી તું એવા દોષ કરતાં અટકે છે સ્વરો. (૧. ૧૭.)

પાંચમું, એ વિચાર કે માણસો સ્વોદું કરે છે કે નહિ તે પળ તું સમજતો નથી, કેમ કે ઘણી વસ્તુઓ આગઢપાછઢના સંજોગોને અમુક રીત્તે ઉદ્દેશીને કરવામાં આવેલી હોય છે. અને ઢૂંકામાં, બીજા માણસનાં કૃત્યવિષે સ્વરો અભિપ્રાય દર્શાવવા તેને શક્તિમાન કરવાને માણસે ઘણું શીસવાનું હોય છે. (૯. ૩૮; ૪. ૫૧.)

છઢું, જ્યારે તું ઘણો ચીડાયો અથવા શોકાતુર થયો હોય, ત્યારે એ વિચાર કે મનુષ્યનું જીવન એક ક્ષણમાત્ર છે, અને થોડા સમયપછી આપણે સડ મરેલાં પડીશું. (૭. ૫૮; ૪. ૫૪)

સાતમું, એ વિચાર કે જે આપણને ક્ષોભ ઉપજાવે છે તે મનુષ્યોનાં કૃત્યો નથી; કેમ કે તે કૃત્યો પોતાનો પાયો મનુષ્યોના નાયક સિદ્ધાન્તોમાં ધરાવે છે, પળ જે આપણને ક્ષોભ કરે છે તે તો આપણા પોતાના જ અભિપ્રાયો છે. ત્યારે આ અભિપ્રાયોને લેઈ લે, અને કોઈ કૃત્ય જાણે ગંભીર હોય એવો તેવિષેનો અભિપ્રાય કાઢી નાસવાને તું નિશ્ચય કર, ંટલે ક્રોધ તો ગયેલો જ (સમ-જજે). ત્યારે આ અભિપ્રાયો હું શી રીત્તે ઉઠાવી નાસીશ ? બીજાનું કોઈ પળ અપકૃત્ય તારા પર શરમ આણશે નહિ એવો વિચાર કરવાથી તું તે ઉઠાવી નાસીશ : કેમ કે જે શરમમ્પેરેલું હોય છે તે જ ફક્ત સ્વરાવ હોય છે એમ જો ન હોય, તો તારે પળ જરૂરને

लीधे घणी वस्तुओ खोटी करवी जोइये, अने लूटारो अथवा बीजा हरकोइ थवुं जोइये. (५. २५; ७. १६.)

आठमुं, ए विचार के जे कृत्योप्रत्ये आपणे गुस्से अने ची-
डायेला होइये छिये, खुद ते कृत्योकरतां तेवां कृत्योवडे उप-
जावायला क्रोध अने चीडथी आपणाउपर केटलुं बधुं अधिक
दुःख आणवामां आवे छे. (४. ३९. ४९; ७. २४.)

नवमुं, ए विचार के सारो स्वभाव, जो ते खरेखरो सारो होय
अने एक कृत्रिम मंद हास्य अने वेषनी भजवणी मात्र न होय
तो, कोइथी हरावी शकाय तेवो नथी. केम के जो तुं कोइ
अत्यंत तोफानी माणसप्रति पण मायाळु स्वभाववाळो रहे, अने
जेम तक आवे तेम तुं तेने नरमाशथी शिखामण आपे अने
ज्यारे ते तने इजा करवा यत्न करतो होय त्यारे दरेक वखते—
मारा बापु ! एम न करः कुदरतवडे आपणे बीजी कोइ बाबतमाटे
बनावाया छियेः नक्की (आथी) मने तो कांइ इजा थशे नहि,
पण मारा बापु ! तुं तने पोताने हानि करे छे—एम कहीने तुं
जो शान्त रीत्ये तेनी भूलो सुधारे तो ते तने शुं करशे ?—अने
नरमाशभरेली युक्तिथी सामान्य सिद्धान्तोथी तुं तेने बताव के
आ आप्रमाणे छे, अने मधमाखीओ पण ते करे छे तेम करती नथी,
अने जेओ कुदरतवडे यूथचारी थवाने बनावायलां छे ते पशुओ
पण तेम करतां नथी. अने तारे आ कोइ द्विअर्थी रीत्ये तेम ज
ठपकानी रीत्ये कहेवुं जोइये नहि पण प्रेमपूर्वक अने तारा आ-
त्तामां कांइ राख्याविना कहेवुं जोइये; अने तुं जाणे तेने उपदेश
करतो होय तेम नहि कहेवुं जोइये, तेम ज वळी कोइ पासे उभेलो
माणस तने वखाणे तेटलामाटे पण नहि कहेवुं जोइये, पण
कां तो ज्यारे ते एकलो होय त्यारे कहेवुं जोइये, अने जो बीजाओ
हाजर होय तो * *७

જાળે તને બુદ્ધિની અધિદેવીઓપાસેથી એ બક્ષીસ મળી હોય તેમ આ નવ નિયમોને તું યાદ રાખ, અને તારી હયાતીમાં જ આખરે એક માણસ થવાનું શરુ કર. પળ તારે માણસોની ખુશામત કરવાથી દૂર રહેવું જોઈયે તેટલે જ અંશે તેઓપ્રતિ ચીડાવાથી પળ દૂર રહેવું જોઈયે, કેમ કે ખુશામત કરવી અને ચીડાવું એ બંને અસામાજિક છે અને તેથી હાનિ થાય છે. ક્રોધાવેશના સમયમાં આ સત્ય તારા આગળ હાજર રહેવા દે કે આવેશમાં ઝેંચાઈ જવું તે મર્દને છાજે તેવું નથી, પળ નરમાશ અને સૌજન્ય મનુષ્ય-પ્રકૃતિને વધારે અનુકૂળ છે, તેમ તે વધારે મર્દામીભરેલાં પળ છે; અને જે માણસ આ ગુણો ધરાવે છે તે બઢને, દૃઢતાને અને હિમતને ધરાવે છે, અને જે માણસ આવેશ અને અસંતોષના વેગને તાબે હોય છે તે તે ધરાવતો નથી. કેમ કે જેપ્રમાણમાં મનુષ્યનું મન સર્વ મનોવિકારથી મુક્તતાની અધિક નિકટ હોય છે, તે જ પ્રમાણમાં તે બઢની નજદીક હોય છે: અને દુઃખનું ભાન જેમ નિર્બળતાનું લક્ષણ છે, તેમ ક્રોધ પળ નિર્બળતાનું લક્ષણ છે. કેમ કે જે વ્યથાને શરણ થાય છે, અને જે ક્રોધને તાબે થાય છે તે બંને ઘવાયલા છે અને એ બંને સર થાય છે.

પળ જો તારી ઇચ્છા હોય તો [બુદ્ધિની અધિદેવીઓના] નાયક [મૂર્ત્યદેવ]ની પાસેથી વળી એક દશમી બક્ષીસ પ્રાપ્ત કર અને તે આ છે—કે છોટો માણસ છોટું ન કરે એવી આશા રાખવી તે ગાંડપણ છે, કેમ કે જે આવી આશા રાખે છે તે એક અશક્ય વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે. પળ માણસોને વીજાઓપ્રત્યે એવી રીત્યે વર્તવા દેવાં, અને તેઓ તને કાંઈ છોટું કરે નહિ એવી આશા રાખવી તે બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ અને જુલમભરેલું છે.

૧૯. સર્વોપરિ બુદ્ધિશક્તિના ચાર મુખ્ય અંશ છે, કે જેમની સામે તારે પોતે નિરંતર સાવધ રહેવું જોઈયે, જ્યારે તેં તેઓને પકડી પાડ્યા હોય, ત્યારે તારે તેમને કાઢી નાંખવા જોઈયે અને દરેક

પ્રસંગે આપ્રમાણે કહેવું જોઈયે: આ વિચાર જરૂરનો નથી: આ સામાજિક એક્યનો નાશ કરે એવો છે: તું જે આ કહેવા જાય છે તે સ્વરા વિચારોમાંથી આવતું નથી; કેમ કે પોતાના સ્વરા વિચારોમાંથી ન બોલવું એ માણસને માટે તારે સર્વથી અશક્ય વસ્તુઓમાંનું એક ધારવું જોઈયે. પણ જ્યારે તું તેને પોતાને કોઈ વાતને માટે ઠપકો દે ત્યારે ચોથો ભ્રંશ છે, કેમ કે તારી અંદરનો વધારે દિવ્ય ભાગ પરાભવ પામતો અને તારા ઓછા માનપાત્ર અને નશ્વર ભાગને (અર્થાત્) શરીરને અને તેની સ્થૂળ મોજમજાઓને તાબે થતો હોય છે તેનો આ પુરાવો છે. (૪. ૨૪; ૨. ૧૬).

૨૦. તારા વાયુમય ભાગ અને અગ્નિમય ભાગો જે તારામાં મિશ્રિત થયા છે, તેઓ જો કે કુદરતથી ઊર્ધ્વગામી વેગ ધરાવે છે, તો પણ વિશ્વના સ્વભાવની આજ્ઞા માનીને આ મિશ્ર રાશિ[શરીર]માં પરાભવ પામેલા છે. અને વઢી તારામાંનો સઘળો પાર્થિવ ભાગ અને જલમય ભાગ, જો કે તેઓનો વેગ અધોગામી છે, તો પણ તેઓ ઉચ્ચકી લેવાયલા છે અને તેઓને માટે જે કુદરતી નથી એવી સ્થિતિમાં તેઓ રહે છે. ત્યારે આ રીતે ભૌતિક ભાગો વિશ્વની પ્રકૃતિની આજ્ઞા માને છે, કેમ કે જ્યારે તેઓને પરાણે કોઈ જગોએ સ્થાપવામાં આવ્યા છે ત્યારે વિશ્વની પ્રકૃતિ ફરીને તેઓના પૃથક્કરણની નિશાની બજાવે ત્યાંલગી તેઓ ત્યાં રહે છે. ત્યારે તારો ફક્ત બુદ્ધિયુક્ત ભાગ જ તેને પોતાને સ્થળે અનાજ્ઞાંકિત અને અસંતુષ્ટ હોય એ શું વિચિત્ર નથી ? અને તેમાં- એ વઢી જે તેની પ્રકૃતિને અનુરૂપ છે ફક્ત તેવી જ વસ્તુઓ સિવાય બીજું કોઈ પણ જોર તેના ઉપર દાખવવામાં આવ્યું નથી: તો પણ તે તાબે થતો નથી, પણ ઊલટી દિશામાં સ્વેચ્છા જાય છે. કેમ કે અન્યાય અને અમિતાહાર પ્રત્યે તથા ક્રોધ અને શોક અને ભય પ્રતિ ગતિ તે કુદરતથી ઉન્માર્ગે જનારના કૃત્ય સિવાય બીજું કાંઈ નથી. વઢી નિયામક શક્તિ જ્યારે જે બને છે તેવી કોઈ પણ વાતથી અસંતુષ્ટ હોય છે, ત્યારે તે પણ પોતાનું સ્થાન છોડી દે છે: કેમ કે

પવિત્રતામાટે અને દેવો પ્રત્યે ભક્તિમાટે તે બનાવાયલી છે, તેના કરતાં ન્યાયમાટે તે કાંઈ ઓછી બનાવાયલી નથી. કેમ કે ‘વસ્તુ-ઓના બંધારણથી સંતોષ’ એવા જાતિવાચક શબ્દનીચે આ સદ્ગુણોનો સમાવેશ થાય છે, અને સ્વચ્છ આ સદ્ગુણો તે ન્યાયનાં કૃત્યોની પૂર્વનાં છે.

૨૧. જે માણસને એક જ અને હમેશા એ જ લક્ષ્ય જીવનમાં હોતો નથી, તે માણસ તેના આજીવનમાં એક જ અને એ જ રહી શકે નહિ. પણ આ પણ—અર્થાત્ આ લક્ષ્ય શો હોવો જોઈએ તે—ઉમેરવામાં આવે તે સિવાય, મેં જે કહ્યું છે તે પૂરતું નથી. કેમ કે બહુમતે એક અથવા બીજી રીતે જે વસ્તુઓ સારી ગણવામાં આવે છે તે સઘડી વસ્તુઓ વિષે એક જ મત નથી, પણ ફક્ત કેટલીક

૮. Pret Butera, શબ્દ કે જેનું અહીં “prior”=“પૂર્વનાં”—એવું ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે, તેનો વળી ‘ચઢિયાતાં’ એવો અર્થ પણ થાય: પણ એન્ટોનિનસ એમ કહેતા જણાય છે કે—પવિત્રતા અને દેવો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ એ સર્વ સદ્ગુણોની પહેલાં આવે છે, અને બીજા સદ્ગુણો—ન્યાય પણ—તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે ન્યાયને તે બીજા વાક્ય (૧૧. ૧૦)માં સઘડા સદ્ગુણોનો પાયો બનાવે છે. ન્યાયનો પ્રાચીન વિચાર એ છે કે દરેક માણસને યોગ્ય હોય તે તેને આપવું. વળી કાયદાને તેના પોતાના નિયમો હોય છે, કે જે કોઈ વાર નીતિવાડા અને કોઈ વાર અનીતિવાડા હોય છે; પણ તે સામાન્ય નિયમો છે તેટલા જ માટે ફક્ત તે સઘડાને અમલમાં મૂકે છે, અને જો કાયદો તે નિયમોને અમલમાં ન મૂકતો હોય અથવા અમલમાં ન મૂકી શકતો હોય, તો તેટલા પૂરતો કાયદો કાયદો જ હોશે નહિ. ન્યાય, અથવા જે ન્યાય હોય તે કરવું, તેમાં એક સાર્વત્રિક નિયમનો અને તે નિયમપ્રતિ અજ્ઞાંકિતપણાનો ભાવ રહેલો છે; અને આપણે બધા એક સાર્વત્રિક કાયદાનીચે રહિયે છીએ, કે જે કાયદો આપણા શરીર અને આપણી બુદ્ધિ એ બંને ઉપર હુકમ ચલાવે છે, અને જે આપણી પ્રકૃતિનો અર્થાત્ મનુષ્યના સમગ્ર બંધારણનો કાયદો છે, તેથી આપણે આ સર્વોપરિ કાયદો શો છે તે શોધી કાઢવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ કાયદો તે જે સર્વ ઉપર અમલ કરે છે તે શક્તિની ઇચ્છા છે. આ ઇચ્છાની આજ્ઞામાં વર્તવાથી, આપણે ન્યાય કરિયે છીએ, અને તેને પરિણામે આપણે જે બીજી કરવી જોઈએ તે દરેક બાબત કરિયે છીએ.

અમૂક વસ્તુઓ, એટલે જે સર્વના સામાન્ય હિતને લગતી હોય છે એવી વસ્તુઓ વિષે જ એકમત હોય છે; તેમ આપણે પણ આપણી આગળ એક એવો લક્ષ્ય વિષય મૂકવો જોઈએ કે જે સર્વસામાન્ય પ્રકારનો [સામાજિક] અને રાજકીય હોય. કેમ કે જે પોતાના સઘઠા પ્રયત્નોને આ લક્ષ્યપ્રતિ ઉદ્દેશે છે, તે માણસ પોતાનાં સઘઠાં કૃત્યોને એક સરખાં બનાવશે, અને (તે પોતે પણ) હમેશા એક સરખો રહેશે.

૨૨. ગામડીઆ ઉંદર અને શહેરી ઉંદર વિષે તથા શહેરી ઉંદરને લાગતી ધાસ્તી અને ભય વિષે વિચાર કર.*

૨૩. બહુ માણસોના મતને સોક્રેટીસ્ લામી (એટલે) છોકરાંને બ્હીવરાવવાનાં “હાઉ”-એવું નામ આપતો.

૨૪. લેસિડિમોનિયન્^૬ લોકો તેઓના જાહેર તમાશાઓમાં અજાણ્યા માણસોને માટે છાયામાં બેઠકો ગોઠવતા, પણ તેઓ પોતે તો ગમે ત્યાં બેસી જતા.

૨૫. સોક્રેટીસે પર્ડિકાંસની પાસે નહિ જવાવિષે તેની માફી માગી હતી, અને એમ કહ્યું હતું કે-હું સર્વથી અધમમાં અધમ અવસાનથી મરવાનું ઇચ્છતો નથી, એટલે કે કોઈ મારા ઉપર મહેરબાની કરે અને પછી એનો બદલો વાઠવાને હું અસમર્થ થાઉં એવી રીતે મરવા ઇચ્છતો નથી, તેથી (હું માફ માગું છું.)

૨૬. [એફીસિઅનોના]^૭ લેખોમાં આ ઉપદેશ હતો,-જેમણે

૧. એ વાર્તા હોરેસે તેના ચાબલાઓ (૨. ૬)માં કહેલી છે, અને ત્યાર પછી ઘણા કહી છે, પણ વધારે સારી રીતે કહી નથી.

* સ્પાર્ટન્ લોકો.

૧૦. કદાચ બાદશાહે અહીં ભૂલ કરી છે, કેમ કે બીજા લેખકો કહે છે કે-જેણે સોક્રેટીસને મેસિડોનિયા (આવવા) નોતર્યો હતો તે આર્ચેલ્સ, પર્ડિકાસનો પુત્ર, હતો.

૧૧. જેટેકરે Ephesian (એફિસિઅન્)ને બદલે Epikoureian (એપિકોરિઅન્) સૂચવ્યું છે.

સદ્ગુણનું આચરણ કર્યું હોય એવા પ્રાચીન સમયના મનુષ્યોમાંના કોઈ એકવિષે નિરંતર વિચાર કરવો.

૨૭. પિથાગોરાસના અનુયાયીઓ સવારમાં આપણને આકાશ તરફ જોવાની આજ્ઞા કરે છે, કે જે જ્યોતિર્મય ગોલકો નિરંતર તે જ વસ્તુઓ કર્યા કરે છે અને તે જ રીતે તેઓનું કામ કર્યા કરે છે તે વિષે આપણને સ્મરણ કરાવવામાં આવે, અને વઢી આપણને તે ગોલકોની નિર્મલતા અને પ્રકાશ વિષે પણ સ્મરણ કરાવવામાં આવે. કેમ કે કોઈ પણ તારા ઉપર કાંઈ પણ આવરણ નથી.

૨૮. સોક્રેટીસનો જ્ઞામ્મો લેઈને ફ્રેનિથિપ્પે બહાર ગયા પછી જ્યારે સોક્રેટીસે એક ચામડું પહેર્યું ત્યારે સોક્રેટીસ્ કેવો માણસ હતો, અને જ્યારે તેને આવા પોશાકમાં જોયો ત્યારે જેઓ શરમાઈ ગયા અને તેની આગઢથી પાછા ટ્રશી ગયા તેઓને તેણે શું કહ્યું—તે વિચાર.

૨૯. તું પોતે જ તારી મેઢે નિયમોને પાઢવાને પ્રથમ શીઢ્યો હોઈશ તે પહેલાં તું લખવામાં કે વાંચવામાં વીજાઓને માટે નિયમો વાંધવાને સમર્થ થઈશ નહિ. જીવનમાં (પણ) પ્રાયશઃ આ એમ જ છે.

૩૦. તું એક ગુલામ છેઃ સ્વતંત્ર વાળી તારે માટે નથી.

૩૧.—અને મારું અંતઃકરણ અંદરથી હસતું હતું. (ઓડે૦ ૯. ૪૧૩.)

૩૨. અને કઠોર શબ્દો બોલતાં તેઓ સદ્ગુણને શાપ દેશે. (હેસિઓડ્, કાર્યો અને દિનો, ૧૮૪.)

૩૩. શિયાઢામાં અંજિરમાટે શોધવું એ ગાંઢા માણસનું કામ છેઃ જ્યારે તેમ થવા દેવામાં આવે તેમ જ નથી ત્યારે જે પોતાના બાલકમાટે જુવે છે તે પણ એવો જ છે. (એપિકટેટસ્, ૩. ૨૪, ૮૭.)

૩૪. એપિકટેટસે કહ્યું છે—કે જ્યારે કોઈ માણસ પોતાના બાઢકને ચુંબન કરે, ત્યારે તેણે પોતાના મનમાં કહેવું જોઈયે કે, “કદાચ કાલે તું મરી જઈશ.”—પણ આ શબ્દો અપશકુનના છે.—એપિકટે-

टसे कहुं छे—के—“ जे कुदरतनुं कोइ कृत्य दर्शावे छे एवो कोइ शब्द अपशकुननो नथी; अथवा तो जो एम होय तो अनाजना अंकुरो लणाता होवासंबंधी बोलवुं ते पण अपशकुननो शब्द छे.”
(एपिकटेटस् , ३. २४, ८८.)

३५. काची द्राख, पाकुं झुमखुं, सूकी द्राख, ए बधा—शून्यमां नहि, पण जे हजु अस्तित्वमां आव्युं नथी तेमां—(थवाना) विकारो छे. (एपिकटेटस् , ३. २४.)

३६. आपणी स्वतंत्र इच्छाने लट्टीने कोइ पण माणस लेइ शके तेम नथी. (एपिकटेटस् , ३. २२, १०५.)

३७. एपिकटेटसे वळी कहुं छे के—पोतानी अनुमति आपवा संबंधे माणसे एक कळा [अथवा नियमो] शोधी काढवा जोइये; अने पोताना हलनचलनना संबंधे तेणे सावध रहेवुं जोइये के ते हलनचलन परिस्थितिने उद्देशीने थवां जोइये, ते सामाजिक हितनी साथे बंध बेसतां होवां जोइये, लक्ष्यनी किमत ध्यानमां राखीने होवां जोइये; अने विषयेच्छा संबंधे तो, तेणे तेथी केवळ दूर ज रहेवुं जोइये; अने अभाव[अणगमा]विषे तो, जे वस्तुओ आपणी सत्तामां न होय तेवी वस्तुओमांनी कोइविषे तेणे ते दर्शाववो जोइये नहि.

३८. तेणे कहुं छे के—कोइ सामान्य बाबतसंबंधी तकरार नथी, पण गांडा बनवुं के नहि ते विषे ज तकरार छे.

३९. सोक्रेटीस् कहेतो के—तमारे शुं जोइये छिये? तमारे बुद्धि-युक्त माणसना आत्मा जोइये छिये के बुद्धिरहित मनुष्यना जोइये छिये?—बुद्धियुक्त मनुष्यना आत्मा—केवा बुद्धियुक्त मनुष्यना?—संगीन के तकलेदी?—संगीन—त्यारे तमे तेमने माटे केम शोधता नथी?—केम के तेवा आत्मा आपणे छे—त्यारे तमे शा माटे लडो छो अने कजियो करो छो?

૧૨.

તું ચક્રવાળે રસ્તે થઈને જે વસ્તુઓ આગળ આવી પહોંચવાને ઇચ્છે છે તે સઘળી વસ્તુઓ તું તને પોતાને આપવાને મના કરીશ નહિ, તો તે વસ્તુઓ તને હાલ મળી શકશે નહિ. અને આનો અર્થ એ છે કે—જો તું સઘળા ભૂતકાળઉપર કાંઈ ધ્યાન નહિ આપે, અને ભવિષ્યનો ભરોસો વિશ્વંભરસત્તાઉપર નહિ રાખે, અને વર્તમાનને પવિત્રતા અને ન્યાયને અનુરૂપ રીતે જ તું નહિ વર્તીવે તો (તે વસ્તુઓ તને હાલ મળી શકશે નહિ.) પવિત્રતાને અનુરૂપ તે એવી રીતે કે—જે તારે માટે અંકિત થયેલું છે તે માગ્યથી તું સંતુષ્ટ થાય, કેમ કે કુદરતે તે તારે માટે અને તને તેમાટે નિર્માણ કર્યો. ન્યાયને અનુરૂપ તે એવી રીતે કે—તું હમેશ સ્વતંત્ર રીતે અને રૂપ બદલ્યાવિના સત્ય બોલે, અને જે કાચકાને અનુકૂળ હોય તથા જે દરેકની યોગ્યતાપ્રમાણે હોય તેવી વસ્તુઓ તું કરે. અને કોઈ પળ માણસની દુષ્ટતા તને (તેમ કરતાં) ટાળે નહિ, તેમ જ (કોઈ માણસનો) અભિપ્રાય અને મત પળ (તને તેમ કરતાં ટાળે નહિ), અને જે તારી આશપાશ ઊગેલું છે તે વિચારા માંસની લાગણીઓ પળ તને તેમ કરતાં ટાળે નહિ,—તેમ થવા દે; કેમ કે જે સહન કરનારો અંશ છે, તે આપણે ધ્યાન આપશે. ત્યારે, જ્યારે તું તારા પ્રયાણની નજદીક હોઈશ એવો સમય ગમે તે હશે, તો પળ જો તું બીજું બધું ભૂલી જઈને એકલી તારી નિયામક શક્તિને અને તારી અંદરના દેવત્વને માન આપીશ, અને કોઈ સમયે તું જીવતાં બંધ થઈશ જ તેથી જો તું ભયभीત થઈશ નહિ, પળ તું કદી એ કુદરતપ્રમાણે જીવન ગાળવાને શરૂ નહિ કરે તે (વાસ્તવ) થી તું જો ડરીશ, તો જે વિશ્વે તને પેદા કર્યો છે તેને યોગ્ય તું થઈશ, અને તારી પોતાની જન્મભૂમિમાં એક અજાણ્યો માણસ બનતો, તથા જે નિત્ય બને છે તે વસ્તુઓ જાણે કાંઈ અજાણ્યો વસ્તુઓ

હોય તેમ તે વસ્તુઓ પ્રતિ આશ્ચર્ય પામતો, તથા આ કે તે ઉપર આધાર રાખનારો થતો, તું અટકીશ.

૨. ભૌતિક આવરણ અને છોલ અને મઠ્ઠ ઉતારી ખુલાં કરેલાં સઘળા માણસોના મનોને (નિયામક સિદ્ધાન્તોને) ईश्वर जुवे છે. જે બુદ્ધિ તે પરમેશ્વરમાંથી વહી છે અને ખુદ તેનામાંથી આ શરીરોમાં ઉતરી આવી છે તે બુદ્ધિને જ તે પરમેશ્વર પોતાના કેવળ બુદ્ધિમય અંશથી જ સ્પર્શ કરે છે. અને તું પણ જો આમ કરવાને તારો પોતાનો ઉપયોગ કરે તો તું પણ તને પોતાને ઘણી કડાકૂટમાંથી મુક્ત કરીશ. કેમ કે જે માણસ તેની આશપાશ વીંટાયલા તુચ્છ માંસ(શરીર)ની દરકાર કરતો નથી, તે માણસ નક્કી વસ્ત્ર ઘર અને કીર્તિ અને એવી બાહ્ય વસ્તુઓ અને દેખાવની કાઠજી રાખીને તેને પોતાને માથાકુટ કરાવશે નહિ.

૩. જેનો તું બનેલો છે એવી ત્રણ વસ્તુઓ છે,—એક નાનું શરીર, એક થોડોક શ્વાસ [જીવન], બુદ્ધિ. આમાંની પહેલી બે વસ્તુઓ તો એટલે જ અંશે તારી છે કે જેટલે અંશે તેઓની સંભાળ લેવાની તારી ફરજ છે; પણ ફક્ત ત્રીજી વસ્તુ જ બરાબર રીતે તારી છે. તેટલામાટે જો તું તારા પોતાથી, એટલે, તારી બુદ્ધિથી, જે કાંઈ બીજાઓ કરે અથવા કહે તે, અને તે પોતે જે કાંઈ કર્યું છે અને કહ્યું છે તે, અને જે કાંઈ ભવિષ્યની વસ્તુઓ તેઓ બને તેથી તને વિશ્લેષ કરતી હોય તે, અને જે કાંઈ તારી આશપાશ વીંટાયલા શરીરમાં અથવા શ્વાસ[જીવન]માં, તારી ઇચ્છાવિના તને ચોંટેલું છે તે, અને જે કાંઈ બાહ્ય પરિવાહી શિરોબિંદુ આગળપાછળ ભ્રમાવ્યા કરે છે તે—(સર્વને) તું તારા પોતાથી જૂઠું કાઢે, કે જેથી તારી બુદ્ધિશક્તિ દૈવાયત્ત બાબતોથી મુક્ત થઈને જે વ્યાજબી હોય તે કરતી તથા જે બને તે સ્વીકારતી તથા સત્ય કહેતી પોતાની મેળે સ્વચ્છ અને સ્વતંત્ર રહી શકે, તો:—હું કહું છું કે જો તું આ નિયામક બુદ્ધિશક્તિમાંથી ઇન્દ્રિયના સંસ્કારોએ તેને જે વસ્તુઓ લગાડેલી છે તેમને

જૂદી કાઢીશ, તથા ભવિષ્યકાલ અને મૃતકાલની વસ્તુઓને જૂદી કાઢીશ, અને એમ્પિડોક્લીસના ગોળની માફક તું તને પોતાને

“ સકલ મંડળાકાર, વિશદં શાન્તિમાં પ્હોડતો; ”

બનાવે તો:—અને જો તું જે સ્વેચ્છા તારી પોતાની જ જિંદગી અર્થાત્ વર્તમાન જિંદગી છે તે જ ભોગવવાને ચલ કરીશ તો:—તારા મરણસમયપર્યન્ત તારી જિંદગીનો જે ભાગ તારે માટે રહે છે તે ભાગ તું વિક્ષેપોથી રહિત, ઉમદા રીતે, અને તારા પોતાના અન્ત-ર્યામી[તારા અંતરમાં છે તે ईश्वर]ની આજ્ઞાનુસાર ગાલવાને માટે સમર્થ થઈશ. (૨. ૧૩. ૧૭; ૩. ૫. ૬; ૧૧. ૧૨)

૪. મને ઘણી વાર અંચંબો લાગ્યો છે કે—દરેક માણસ બાકીના વીજા બધા માણસો કરતાં પોતાના પિંડને વધારે ચહાય છે, પણ તેમ છતાં વીજાઓના અભિપ્રાય કરતાં તેના પોતાના વિષેના તેના પોતાના અભિપ્રાયની ઓછી કિંમત આંકે છે એમ કેમ ? તો પછી જો કોઈ દેવ અથવા કોઈ ડાહ્યો ઉપદેશક માણસની પાસે આવે અને એને એમ ફરમાવે કે—જે તેના મનમાં આવ્યું કે તરત જ જે પ્રકટ કહેવી ઇચ્છે નહિ એવી કોઈ પણ બાબતવિષે તેણે વિચાર પણ ન કરવો અને તેવી બાબતની ધારણા પણ ન કરવી, તો તે એક દિવસ પણ એ સહન કરી શકશે નહિ.^૧ આપણા પોતાવિષે આપણે શું ધારીશું તેના વિષે આપણને જે માન હોય છે, તેના કરતાં આપણા પાડોશીઓ આપણા પોતાના વિષે શું ધારશે તેના વિષે આપણને આટલું બધું વધારે માન હોય છે.

૫. એમ કેમ હોઈ શકે કે—દેવોએ સઘળી વસ્તુઓની મનુષ્ય જાતિને માટે સારી રીતે અને શુભેચ્છા ભરેલી રીતે વ્યવસ્થા કર્યા પછી ફક્ત આ બાબતઉપર જ ધ્યાન આપ્યું નહિ કે કેટલાક

૧. એમ્પિડોક્લીસની કવિતાની પંક્તિ એન્ટોનિનસમાં અશુદ્ધ છે. ટ્યુરિનની હસ્તલિખિત પ્રતમાંથી પેદ્રોને તેને આ પ્રમાણે શુદ્ધરૂપમાં મૂકી છે.

Sphairos kuktoteris monie perigethei gaion.

માણસો અને તે ઘણા સારા માણસો, અને તે પળ એવા માણસો કે જેમના વિષે આપણે એમ કહી શકીએ કે જે માણસોને ઈશ્વરની સાથે અત્યંત સંબંધ હતો, અને જેઓ પવિત્ર કૃત્યો અને ધર્માચરણો દ્વારા ઈશ્વરની સાથે અત્યંત પરિચિત હતા, તેઓ પળ એક વાર મરી ગયા પછી કદી ફરીને હયાતીમાં આવે જ નહિ, અને સંપૂર્ણ રીતે નાબુદ જ થઈ જાય ?

પળ જો આમ છે, તો તેની યાતરી રાખ કે જો એ કરતાં બીજું કોઈ રીતે થવું જોઈતું હોત, તો દેવોએ તેમ કર્યું જ હોત. કેમ કે જો તે વ્યાજબી હોત, તો તે શક્ય હોત; અને જો તે કુદરતને અનુસાર હોત તો કુદરત તે સિદ્ધ પળ કરત. પળ તે એમ નથી તેથી,—જો વાસ્તવે તે એમ નથી, તો તું યાતરી રાખજે કે તે એમ થયેલું હોવું જ જોઈએ નહિ:—કેમ કે તું પોતાની મઠે જ સમજે છે કે આ અન્વેષણમાં તું દેવની સાથે જ તકરાર કરે છે; અને દેવો સર્વોત્કૃષ્ટ અને અત્યંત ન્યાયી ન હોય તેસિવાય આપણે આપ્રમાણે દેવો સાથે તકરાર કરવી જોઈએ નહિ;—પળ જો આ એમ છે, તો વિશ્વની વ્યવસ્થા કરવામાં તેઓએ કોઈ પળ બાબતની ઉપેક્ષા અન્યાયી રીતે અથવા તર્કથી ઊલટી રીતે થવા દીધી હોત નહિ.

૬. જે સિદ્ધ કરવામાં તું નિરાશ થતો હોય તેવી વસ્તુઓનો પળ તું તને પોતાને અભ્યાસ પાડ. કેમ કે ડાબો હાથ કે જે અભ્યાસને અભાવે બીજી બધી વસ્તુઓ માટે અસમર્થ હોય છે તે પળ જમણા હાથ કરતાં વધારે જોરથી લુગામ પકડે છે; કેમ કે આમાં તેને વધારે અભ્યાસ પડેલો છે.

૭. જ્યારે મૃત્યુ મનુષ્યને પકડી પાડે ત્યારે તે શરીર અને આત્મા બંનેમાં કેવી સ્થિતિમાં હોવો જોઈએ તે વિચાર; અને જીવનનું ટૂંકાપણું, મૃત અને ભવિષ્યકાળનો હૃદયનાનો યાદો, સઘળા પદાર્થની નિર્બળતા વિચાર.

૮. ઉપરનાં આવરણસિવાય વસ્તુઓનાં આકારક તત્ત્વો(આકારો)નું, તથા ક્રિયાઓના હેતુઓનું ચિન્તન કર; દુઃખ શું છે, ખુશી શું છે, અને મૃત્યુ, તથા કીર્તિ શું છે; (માણસને) પોતાને તેની બેચેનીનું કારણ કોણ છે; માણસને બીજા કોઈથી પ્રતિબંધ કેવી રીતે નથી થતો; અને દરેક વસ્તુ એક અભિપ્રાયરૂપ જ છે—તેનો વિચાર કર.

૯. તારા સિદ્ધાન્તો લાગુ પાડવામાં તારે બાહુમલ્લ જેવા થવું જોઈએ, શસ્ત્રમલ્લના જેવા થવું જોઈએ નહિ; કેમ કે જે મલ્લ તલવાર વાપરે છે તે તલવારને પડી જવા દે છે તો માર્યો જાય છે; પણ પેલા બીજાને તો હમેશ તેના હાથ (હાજર) હોય છે, અને તે વાપરવા સિવાય બીજું કાંઈ તેને કરવાની જરૂર નથી.

૧૦. વસ્તુઓના તેમના પદાર્થમાં, આકારમાં અને હેતુમાં વિભાગ પાડીને જો કે વસ્તુઓ તેમના પોતમાં કેવી છે.

૧૧. ईश्वर જેને અનુમોદન આપે તેવી વસ્તુસિવાય બીજું કાંઈ પણ નહિ કરવાને અને ईश्वर જે તેને આપે તે સઘટ્ટું અંગીકાર કરવાને મનુષ્યને કેવી શક્તિ છે,

૧૨. જે કાંઈ કુદરતને બંદ બેસતી રીતે બને છે તે સંબંધે આપણે દેવને પણ ઠપકો દેવો જોઈએ નહિ, કેમ કે તેઓ ઇચ્છાપૂર્વક કે અનિચ્છાએ પણ કાંઈ પણ સ્વોદું કરતા નથી, તેમ જ માણસોને પણ ઠપકો દેવો જોઈએ નહિ, કેમ કે તેઓ અનિચ્છાસિવાય કાંઈ અશુભ કરતા નથી. તેટલા માટે આપણે કોઈને પણ ઠપકો દેવો નહિ. (૨. ૧૧, ૧૨, ૧૩; ૭. ૧૨; ૮. ૧૭;)

૧૩. આ જીવનમાં કાંઈ પણ બને તેથી જે માણસ આશ્ચર્ય પામે છે તે કેવો હાસ્યપાત્ર અને કેવો અજાણ્યો છે.

૧૪. કાં તો પ્રાણઘાતક આવશ્યકતા અને અજય્ય વ્યવસ્થાક્રમ છે, અથવા તો કાં તો દયાલુ વિશ્વંભર સત્તા છે, અથવા કાં તો કાંઈ પણ આશયરહિત અને કોઈ પણ નિયામકરહિત એક ગોટાલો છે.

(૪.૨૭). જો ત્યારે અજય્ય આવશ્યકતા હોય, તો તું શામાટે તેના સામો ટક્કર લે છે? અથવા જો તેમાં કોઈ વિશ્વંભર સત્તા હોય કે જે પોતાની મેલે પોતાને તૃપ્ત થવા દે છે, તો તે દૈવતની સહાયતાને યોગ્ય તું તને પોતાને બનાવ. પણ જો કોઈ હાકેમવિનાનો કોઈ ગોટાઝો જ હોય, તો તું સંતુષ્ટ થા કે આવા તોફાનમાં તારા પોતામાં અમુક નિયામક બુદ્ધિ છે. અને જો એ તોફાન તને ઝેંચી જાય તો પણ રંક માંસ, પ્રાણ, અને બીજું બધું તેને ઝેંચી જવા દેજે; કેમ કે કાંઈ નહિ તો બુદ્ધિને તો તે ઝેંચી જશે નહિ.

૧૫. જ્યાંલગી હોલવાઈ જાય છે ત્યાંલગી દીવાનું અજવાળું તેનો જલ્લહલાટ તજ્યા વિના બઢે છે કે નહિ; અને શું [તારા મરણ પહેલાં] જ તારામાં જે સત્ય છે તે, અને ન્યાય અને મિતાહાર ગુલ થઈ જશે?

૧૬. જ્યારે કોઈ માણસ તેણે ધોડું કર્યાનો માસ રજુ કરે, ત્યારે તું [એમ કહે કે—] તો આ કાર્ય અપકૃત્ય છે કે નહિ એ હું શી રીતે જાણું? અને જો તેણે ધોડું કર્યું છે, તો તેણે પોતાને પોતાની મેલે અપરાધી ગણ્યો નથી એમ હું શી રીતે જાણું? અને તેટલા માટે આ તો તેનો પોતાનો ચહેરો ડગ્ગરડી નાખ્યા જેવું છે. વિચાર કે જે માણસને એમ જોઈયે છે કે નઠારો માણસ ધોડું ન કરે, તે માણસ એવો છે કે જે (એમ ઇચ્છે છે) કે અંજીરનું વૃક્ષ અંજીરમાં રસ ધારણ ન કરે અને છોકરાં રૂવે નહિ અને ઘોડો ધૂંધારે નહિ, અને બીજું કોઈ અણચાલ્યે જે કરવું જોઈયે તે કરે નહિ. કેમ કે જે માણસને આવું ચારિત્ર્ય હોય છે, તેણે શું કરવું જોઈયે? તેથી જો તું ચીડાઈ જાય તેવો હોય,† તો તું આ માણસનો સ્વભાવ મટાડ.^૩

૩. ભાષાન્તર કરનારાઓ Gorgos શબ્દનો તરજુમો “acer, validusque,” અને “skilful” (પ્રવીણ) એ શબ્દોથી કરે છે. પણ એપિ-કટેટસમાં Gorgos નો અર્થ “ આવેશી ” “ ક્રોધી થાય તેવું, ” “ ચીડિયું ” એવો થાય છે.

૧૭. જો તે સ્વરૂં ન હોય તો તું તે કર નહિ: જો તે સાચું ન હોય તો તું તે કહે નહિ. [કેમ કે તારા પ્રયત્નો એવા થવા દે કે—]^૪

૧૮. દરેક બાબતમાં જે વસ્તુ તારે માટે કોઈ પળ આભાસ ઉત્પન્ન કરે તે વસ્તુનું હમેશ તું અવલોકન કર, અને તેના આકારસંબંધી ભાગ, પદાર્થસંબંધી ભાગ, તેનો હેતુ, અને જે સમયમાં તેનો અંત આવશે જ તે—એ બાબતોના ભાગ પાડીને તેને છુટી પાડી નાસ્ત.

૧૯. છેવટે તું એ જો કે—જે વસ્તુઓ વિવિધ અસરો કરે છે અને તને જાણે દોરીઓથી સ્વેચ્છે છે તે વસ્તુઓ કરતાં કાંઈક વધારે સારું અને વધારે દિવ્ય તારામાં પોતામાં તું ધરાવે છે. હાલ મારા મનમાં શું છે? તે શું ભય છે, અથવા શંકા છે, અથવા તૃપ્તિ છે, અથવા એવી જાતનું કાંઈ છે? (૯. ૧૧.)

૨૦. પહેલું, કાંઈ પળ અવિચારી રીતે, અને કાંઈ પળ પ્રયોજન વિના કાંઈ પળ તું કરીશ નહિ. બીજું, સામાજિક લક્ષ્યસિવાય બીજા કશાને તારાં કૃત્યો તું ઉદ્દેશીશ નહિ.

૨૧. વિચાર કે લાંબા વસ્ત્રપહેલાં તું કોઈ પળ નહિ હોય, અને ક્યાંઈ પળ નહિ હોય, અને જે વસ્તુઓને તું હાલ જુવે છે તેમાંની કોઈ પળ હયાત રહેશે નહિ, અને જેઓ હાલ જીવે છે તેમાંનું કોઈ પળ હયાત રહેશે નહિ. કેમ કે બીજી વસ્તુઓ એક નિરંતર પ્રવાહમાં હયાતીમાં આવે તેટલામાટે સઘળી વસ્તુઓને (કુદરત-વડે) એવી બનાવવામાં આવેલી છે કે તેઓ વિકાર પામે, પરિવર્તન પામે, અને નાશ પામે. (૯. ૨૮.)

૨૨. વિચાર કે દરેક બાબત એ અભિપ્રાય છે, અને અભિપ્રાય બાંધવો તે તારી સત્તામાં છે. તો જ્યારે તારી ઇચ્છા હોય ત્યારે તારો અભિપ્રાય તું ઉઠાવી લે, અને જે ચક્કર મારીને સ્વડગ વટાવી ગયો છે તેવા સ્વલાસીની પેઠે તને શાન્ત, દરેક વસ્તુ સ્થિર, અને મોજા વિનાનો અસ્વાત જણાશે.

૨૩. હરકોઈ પ્રવૃત્તિ, પછી તે ગમે તે હોય, તે જ્યારે તેના યોગ્ય સમયે શમી હોય છે ત્યારે તે શમી છે તેટલા જ માટે કાંઈ હાનિ સહન કરતી નથી; અને જેણે આ કામ કર્યું હોય છે તે તે કામ બંધ થયું છે એ કારણથી કાંઈ અશુભ સહન કરતો નથી. તે જ પ્રમાણે ત્યારે જો આપણી જિંદગી સઘટાં કામોની આસી બનેલી છે તે આપણી જિંદગી તેના યોગ્ય સમયે બંધ પડે તો તે બંધ પડી છે તેટલા જ કારણથી કાંઈ અશુભ સહન કરતી નથી; અને જેણે આ કાર્યાવલિ યોગ્ય સમયે પૂરી કરી છે તેની પ્રત્યે કોઈ નઠારી રીત્યે વર્ત્યું નથી; પણ તે યોગ્ય સમય અને તેની હદ ઠરાવે છે તે 'કોઈક વાર મનુ-પ્યની સવિશેષ પ્રકૃતિ તે હદ જાણે વૃદ્ધાવસ્થામાં ઠરાવે છે, પણ હમેશાં તો તે હદ વિશ્વની પ્રકૃતિ ઠરાવે છે, કે જે વિશ્વપ્રકૃતિના વિભાગોના ફેરફારથી આખું વિશ્વ હમેશ નવીન અને સંપૂર્ણ ચાલ્યા કરે છે.' અને દરેક વસ્તુ જે વિશ્વની પ્રકૃતિને ઉપયોગી છે તે હમેશ સારી અને યોગ્ય વસ્તુતર હોય છે. તેટલામાટે દરેક માણસને માટે તેની જિંદગીનો અંત થવો તે કાંઈ અશુભ નથી, કેમ કે તે કાંઈ શરમભરેલું નથી, કારણ કે તે તેની ઇચ્છાઉપર આધાર રાખતું નથી અને સર્વના સામાન્ય હિતની વિરુદ્ધ નથી, પણ તે શુભ છે, વળી કારણ કે તે યોગ્ય સમયે અને વિશ્વની પ્રકૃતિને સંગત છે. કેમ કે જે માણસ ઈશ્વરની સાથે આપ્રમાણે ગતિમાં મૂકાયલો છે અને તેના મનમાં તે જ વસ્તુઓપ્રત્યે ગતિમાં મૂકાયલો છે તે ઈશ્વરવડે આપ્રમાણે પણ ગતિમાં મૂકાયો છે.

૨૪. આ ત્રણ સિદ્ધાન્તો તારે તૈયાર રાખવા જોઈયે. જે વસ્તુઓ તું કરે તેમાં તું કાંઈ પણ અવિચારી રીત્યે અથવા ન્યાયશક્તિ પોતે વર્તે તેથી બીજી રીત્યે કરીશ નહિ; પણ બહારથી તારા ઉપર જે આવી પડે તેના સંબંધમાં તું એમ વિચાર કે તે કાં તો દૈવયોગથી

અથવા તો વિશ્વંભર સત્તાથી આવી પડે છે, અને તારે દૈવયોગને ઠપકો દેવો નહિ તેમ જ વિશ્વંભર સત્તાને પળ દોષ દેવો નહિ. બીજું, દરેક પ્રાણી બીજાધાનથી તે જીવપ્રાપ્તિના સમયપર્યન્ત અને જીવ-પ્રાપ્તિના સમયથી તેના પાછા થવાલગી શું છે, અને શી વસ્તુઓ મઠીને દરેક પ્રાણી બનેલું છે અને શી વસ્તુઓમાં તેનું પૃથક્કરણ થઈ જાય છે—તેનો વિચાર કર. ત્રીજું, જો તને આ પૃથ્વીથી ઉપર આકાશમાં ચઢાવી દેવામાં આવે, અને જો તું ઉપરથી માનુષી વસ્તુઓપર નીચે નજર કરે, અને તેઓની વિવિધતા કેટલી મોટી છે તે તું અવલોકે, અને તે જ વસ્તુએ વઢી એક જ નજરે તું જુવે કે જેઓ હવામાં અને આકાશમાં આશપાશ બધે રહે છે તેવાં પ્રાણિ-ઓની સંખ્યા કેટલી મોટી છે, તો તું વિચાર કે જેટલી વાર તને ડંચો ચઢાવવામાં આવે તેટલી વાર તું તે જ વસ્તુઓને જોઈશ, તે જ આકાર અને તે જ સમયનું ટુંકાપણું તું જોઈશ. આ વસ્તુઓનો શું ગર્વ કરવાનો છે ?

૨૫. તારું પોતાનું માનવું તું નાંખી દે: (એટલે) તું બચી ગયો. તો તને તારું માનવું નાંખી દેતાં કોણ અટકાવે છે ?

૨૬. જ્યારે તું કોઈ વાતવિષે ક્ષોભ પામેલો હોય છે ત્યારે તું આ મૂલી ગયેલો હોય છે કે સઘઢી વસ્તુઓ વિશ્વની પ્રકૃતિ પ્રમાણે બને છે; અને આ તું મૂલી ગયેલો હોય છે કે કોઈ માણસનું અપકૃત્ય તે તને કાંઈ નથી; અને વઢી તું આ મૂલી ગયેલો હોય છે કે દરેક વસ્તુ જે બને છે તે હમેશ દરેક સ્થળે એમ જ બનેલી હોય છે અને એમ જ બનશે, અને હાલ એમ જ બને છે; વઢી આ પળ તું મૂલી ગયેલો હોય છે કે એક મનુષ્ય અને આખી મનુષ્યજાતિ વચ્ચે કેવી ગાઢી સગાઈ છે, કેમ કે તે એક થોડા રુધિર અને વીર્યની એકતા નથી પણ બુદ્ધિની એકતા છે. અને વઢી તું આ પણ મૂલી ગયેલો હોય છે કે દરેક માણસની બુદ્ધિ એ દેવતા છે, અને તે

ઈશ્વરનો એક પરિવાહ છે;^૬ અને તું આ ભૂલી ગયેલો હોય છે કે કાંઈ પળ મનુષ્યનું પોતાનું નથી, પણ તેનું છોકરું અને તેનું શરીર અને તેનો જીવાત્મા પણ ઈશ્વરમાંથી આવેલો છે; તું આ ભૂલી ગયો છે કે દરેક વસ્તુ અભિપ્રાયરૂપ છે (અર્થાત્ મનનું માનવું માત્ર છે); અને છેવટે તું એ પણ તું ભૂલી ગયેલો છે કે દરેક માણસ ફક્ત વર્તમાનકાલ જ જીવે છે, અને ફક્ત આ જ (વર્તમાનકાલ જ) સ્થિત છે.

૨૭. જેઓએ કોઈ પણ વસ્તુવિષે મોટી રાવ કરી હોય, જેઓ કોઈ જાતની મોટામાં મોટી કીર્તિવડે અથવા આપત્તિઓવડે અથવા શત્રુતાઓવડે અથવા સદ્ભાગ્યોવડે અત્યંત આગળ પડતા થયેલા હોય તેઓને નિરંતર તારા વિચારમાં આણ: પછી વિચાર કે તેઓ બધા હાલ ક્યાં છે ? તેઓ બધા ધુમાડો વાની અને વાર્તા માત્ર છે, અરે તેઓ વાર્તા માત્ર પણ નથી. અને તારા મનમાં વઢી આવી જાતની દરેક બાબત હાજર રહેવા દે કે—ફેબિઅસ્ કેટુલ્લિનસ્ આ દેશમાં કેવો રહેતો, અને લ્યુસિઅસ્ લ્યુપ્પસ્ તેના બાગોમાં કેવો રહેતો, અને બેઈઆગલ સ્ટર્ટિનિઅસ્, અને કેપ્રેઈઆગલ ટાઈબે-રિઅસ્ અને [વેલિઆઆગલ] વેલિઅસ્ રૂફસ્ [અથવા રૂફસ્] કેવા રહેતા; અને છેવટે ગર્વની સાથે જોડાણી કોઈ પણ વસ્તુની પાછળ આતુર દોડાવિષે વિચાર કર; અને જેની પાછળ મનુષ્યો જોસભેર તળાઈ મરે છે તેવી દરેક વસ્તુ કેવી નમાલી છે; અને જે તકો માણસને મળે તેમાં પોતાને ન્યાયી, મિતાહારી, દેવોપ્રતિ આજ્ઞાંકિત, દર્શાવી આપવો, અને તમામ સાદાઈથી આ કરવું એ માણસને માટે કેટલું બધું અધિક તત્ત્વજ્ઞાનવાળું છે: કેમ કે જે ગર્વના અભાવને માટે ગર્વિષ્ઠ છે એવો ગર્વ તે સર્વ કરતાં અસહ્ય છે.

૬. ઇપિકટેટસ્, ૨. ૮, ૯, વગેરે જુઓ. ૭. આપ વડાઈથી. આપ વડાઈ અને ગર્વ, ઇપિકટેટસ્. ૧. ૮, ૬.

૨૮. જેઓ એમ પૂછે છે કે—તેં દેવોને ક્યાં જોયા છે અથવા તેઓનું અસ્તિત્વ છે એમ તું શી રીતે સમજે છે કે જેથી તું તેઓને પૂજે છે, તેઓને હું જવાબ આપું છું કે—પ્રથમ તો, તેઓ આંતર્યોથી જોઈ શકાય તેમ છે; અને બીજું, મેં મારા આત્માને પણ જોયો નથી અને તે છતાં પણ હું તેને માન આપું છું. આ જ પ્રમાણે ત્યારે દેવોના સંબંધમાં પણ છે, તેઓની શક્તિનો મને જે સતત અનુભવ અપાય છે તેઉપરથી—આઉપરથી હું સમજું છું કે તેઓનું અસ્તિત્વ છે અને હું તેમને માન આપું છું.

૮ “નેત્રોથી પણ દેખાય.” વિશ્વ એ એક દેવ અથવા સજીવન ભૂત છે. (૪. ૪૦), અને દિવ્ય પદાર્થો તે દેવો છે (૮. ૧૯)—એવા વિરક્ત તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તવડે આ સમજાવી શકાય એમ ધારવામાં આવે છે. પણ તે પાછલ કહે છે તેમ બાદશાહ (એન્ટોનિનસ્) નો એમ કહેવાનો આશય હોય કે આપણે જાણિયે છિયે કે દેવોનું અસ્તિત્વ છે, કેમ કે તેઓ જે કરે છે તે આપણે જોઈએ છિયે; જેમ આપણે જાણિયે છિયે કે માણસને વુદ્ધિની શક્તિઓ છે, કેમ કે તે જે કરે છે તે આપણે જોઈએ છિયે, અને બીજી કોઈ રીતે આપણે તે જાણતા નથી. ત્યારે રોમન્ લોકોપ્રત્યેના પત્રમાંના વાક્યની સાથે (૧. વ. ૨૦), તથા જેમાં જીસસ્ ક્રાઈસ્ટને અદૃશ્ય દેવની મૂર્તિનું નામ આપેલું છે તે કોલોસિઅન્સ પ્રત્યેના પત્રની સાથે (૧. વ. ૧૫) તથા સેઈન્ટ્ જ્હોનના ઉપદેશમાંના વાક્ય (૧૪. વ. ૯) ની સાથે આ વાક્ય મઠ્ઠું આવશે.

ગેટેકર્ડ કે જેની ટીકાઓ એક અદ્ભુત વિદ્વત્તાનો સંગ્રહ છે, અને તે સઘળી સઘળ અને સારી છે, તે કેલ્વિનના એક વાક્યનો ઉતારો કરે છે—જે વાક્ય સેઈન્ટ્ પોલની વાણી(રોમ. ૧. વ. ૨૦) ઉપર સ્થપાયલું છે:—“ઈશ્વરે વિશ્વ [અથવા દુનિયા—જગત્] રચવાથી, પોતે અદૃશ્ય હોઈને, તેણે અમુક દૃશ્ય આકારમાં પ્રત્યક્ષ રીતે આપણાં નેત્ર આગળ પોતાને દર્શાવ્યો છે.” તે વઢી સેનેકાનો ઉતારો આપે છે. (ડિ બેનિફ. ૪. પ્ર. ૮): “જ્યાં જ્યાં તમે નજર ફેરવશો ત્યાં ત્યાં તે તમને જણાશે, તેના વિના કાંઈ ખાલી નથી, તે પોતાની હાજરીથી પોતાની રચના(વિશ્વ)ને ભરે છે.” વઢી સિસેરો, ડિ સેનેકાબ્લૂડ (પ્ર. ૨૨), ફોનોફોનની સાઈરોપીડિઆ (૮. ૭), અને મેમ. ૪. ૩; વઢી ઇપિકટેટસ, ૧. ૬, ડિ પ્રોવિડેન્શિઆ સરખાવો. હું ધારું છું કે એન્ટોનિનસ્નો મેં કરેલો તરજુમો યોગ્ય છે.

૨૯. જીવનની સલામતી આ છે—દરેક વસ્તુને આરપાર બધી તપાસવી, કે તે પોતે શું છે, તેનું ઉપાદાન શું છે, અને તેનો આ-કારક ભાગ શો છે; તારા સમગ્ર અંતરાત્માથી ન્યાય કરવો અને સત્ય બોલવું. બંનેની વચમાં થોડામાં થોડો પળ અંતર રહે નહિ તેપ્રમાણે એક સારી વસ્તુને બીજી સારી વસ્તુસાથે જોડીને જીવન ભોગવવું એસિવાય બાકી શું રહે છે ?

૩૦. જો કે તે મીંતો, પહાડો, અને બીજી અનંત વસ્તુઓવડે પ્રતિબદ્ધ છે તો પળ સૂર્યનું અજવાલું તો એક જ છે. જો કે તે પોત-પોતાના વિવિધ ગુણોવાળા અગણિત પદાર્થોમાં વહેંચાયલો છે, તો પળ એક સર્વસામાન્ય પદાર્થ તો એક જ છે. જો કે તે અનંત પ્રકૃતિઓમાં અને વ્યક્ત મર્યાદાઓ (વ્યક્તિઓ)માં વહેંચાયલો છે, તો પળ આત્મા તો એક જ છે. જો કે તે વિભક્ત જણાય છે, તો પળ બુદ્ધિયુક્ત આત્મા તો એક જ છે. હવે જે વસ્તુઓ કહેવામાં આવી છે તેમાં બીજા સઘળા ભાગ, જેવા કે હવા અને જડ પદાર્થ છે, તેઓ તો લાગણીરહિત છે અને તેઓને કાંઈ સંગીપણું નથી: તો પળ આ ભાગોને પળ બુદ્ધિતત્ત્વ એકઠા પકડી રાખે છે, અને તેપ્રત્યે ગુરુત્વાકર્ષણને પળ પકડી રાખે છે. પળ બુદ્ધિ એક વિલક્ષણ રીતે જે એક જ જાતિનું હોય છે તેપ્રતિ સ્વેચ્છા છે, તથા તેની સાથે જોડાઈ જાય છે, અને તે એક્ય સ્વંદિત થતું નથી.

૩૧. તું શું ઇચ્છે છે ? હયાત ચાલુ રહેવાને ઇચ્છે છે ? ઠીક, તું લાગણી, ગતિ, વૃદ્ધિ, અને પછી પાછા વધતાં અટકવાનું, તારી વાળીનો ઉપયોગ કરવાનું, વિચારવાનું ઇચ્છે છે ? આ બધી વસ્તુઓમાંની જે તને ઇચ્છવા યોગ્ય જણાય છે તે કયી વસ્તુ છે ? પળ જો આ બધી વસ્તુઓની કિમત અલ્પ ગણવાનું સહેલું હોય, તો બુદ્ધિને અને તર્કને અનુસરવાનું જે બાકી રહ્યું તેતરફ તું ફર. પળ બુદ્ધિને

અને દેવને માન આપવાની સાથે,—માણસ મરણવડે બીજી વસ્તુ-ઓથી રહિત કરાશે તે કારણથી વિકલ થવું,—તે બંધબેસતું નથી.

૩૨. અનંત અને અગાધ કાલનો કેટલો નાનો ભાગ દરેક માણસને ભાગે આંકી અપાયલો છે ? કેમ કે તે ઘણી જલદીથી અનંત(કાલ)માં ગટક થઈ જાય છે. અને સમગ્ર પદાર્થમાંથી કેટલો નાનો ભાગ (દરેક માણસને ભાગે આંકી અપાયલો છે)? અને વિશ્વાત્માનો કેટલો નાનો ભાગ (દરેક માણસને ભાગે આંકી અપાયલો છે) ? અને આખી પૃથ્વીના કેટલા નાના સરખા ઢેપાઉપર તું પેટ ઘસડતો ચાલે છે ? આ બધાવિષે વિચાર કરતાં, તારી પ્રકૃતિ તને દોરે તેમ વર્તવા, અને સામાન્ય પ્રકૃતિ જે કાંઈ ઉપસ્થિત કરે તે સહન કરવાસિવાય બીજી કોઈ પળ વસ્તુને તું મોટી ધારીશ નહિ.

૩૩. નિયામકશક્તિ તેનો પોતાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરે છે ? કેમ કે આમાં બધું રહેલું છે. પળ બીજું બધું, તારી ઇચ્છાની સત્તામાં હોય કે નહિ તો પળ, કેવલ નિર્જીવ વાની અને ધૂમાડો જ છે.

૩૪. આ વિચાર આપણને મૃત્યુના તિરસ્કારપ્રત્યે પ્રેરવાને અત્યંત યુક્ત છે, કે જેથી જેઓ સુખને સારું અને પીડાને નઠારી ધારે છે તેઓ પળ મૃત્યુને તુચ્છ ગણેલું છે.

૩૫. જે માણસને યોગ્ય સમયે જે પ્રાપ્ત થાય છે તે જ સારું છે, તથા તેણે સ્વર્ગી વૃદ્ધિને બંધબેસે તેપ્રમાણે વધારે અથવા થોડાં કૃત્યો કર્યાં હોય તે જેને એક સરખું છે, અને દુનિયાવિષે વધારે લાંબો સમય કે વધારે ટૂંકો સમય વિચાર કરે તેમાં જેને કાંઈ ફરક નથી—આવા માણસને માટે મૃત્યુ પળ કાંઈ બિહામણી વસ્તુ નથી.

૩૬. હે મનુષ્ય ! આ મોટા સંસ્થાન[દુનિયા]માં તું એક નાગરિક થયેલો છે:” તું તેવા શહેરીતરીકે પાંચ [કે ત્રણ] વર્ષ રહે તેમાં તને શો ફરક છે ? કેમ કે જે કાચદાઓને બંધબેસતું હોય છે

તે સર્વને માટે શુભ છે. કોઈ જુલમી રાજા તેમ જ કોઈ અન્યાયી ન્યાયાધીશ તને તે સંસ્થાનમાંથી દેશનિકાલ આપતો નથી, પણ જે કુદરતે તને તે સંસ્થાનમાં આપ્યો તે જ કુદરત તને તેમાંથી બહાર મોકલી દે છે, તો તેમાં દુઃખ શું છે ? જાણે કોઈ અધિકારીએ એક નટને કામે લગાડ્યો હોય, અને તે જ તે નટને રંગભૂમિમાંથી કાઢી મૂકે તેના જેવું જ (આ છે.)—^{૧૧}“ પણ મેં પાંચે અંક ભજવ્યા નથી, પરંતુ તેમાંના ત્રણ જ અંક ભજવ્યા છે. ”—તું ઠીક કહે છે, પણ જીવનમાં ત્રણ અંક એ આખું નાટક છે; કેમ કે જે એક વાર એ નાટકની રચનાના કારણરૂપ હતો અને હાલ જે તેના વિસર્જનના કારણરૂપ છે તેનાવડે જ આખું નાટક કેવડું થશે તે નિર્ધારાયલું છે: પણ તું તે (નાટક) ની રચનાના કે વિસર્જનના કારણરૂપ નથી. તો સંતોષપૂર્વક ચાલ્યો જા. કેમ કે જે તને છુટો કરે છે તે સંતોષ પામેલ છે.

પરિણામ.

(બાદશાહ માર્કસ્ ઓરેલિયસ્ એન્ટોનિનસના વિચારોને મઠતા भावनां संस्कृत ग्रंथોનાं वचनोः)—

સ્કંધ ૧ લો.

૧-૧૬. માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । આચાર્યદેવો ભવ । અતિથિ-
દેવો ભવ ।.....યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ । તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ । નો હત-
રાણિ ॥ ૨ ॥ (તૈત્તિરિયોપનિષદ્-શિક્ષાધ્યાયરૂપ પ્રથમવહ્ની-૧૧ મો અ-
નુવાક્)=માર્વાર્થ:—માતા પિતા આચાર્ય અને અતિથિઓ વિષે દેવબુદ્ધિ
રાખી તેમનાથી સુબોધ લેનારો થા. અમારા જે સદાચાર હોય તે તારે સેવવા,
બીજું કાંઈ સેવવું નહિ.

બાદશાહ માર્કસ્. ઓ. એન્ટોનિનસે પળ માતાથી (૩), પિતાથી (૨. ૧૬)
દાદાથી (૧. ૪.) આચાર્ય એટલે શિક્ષકો વગેરેથી (૫. ૬. ૭. ૮.) અને અતિથિ
એટલે સમાગમમાં આવતા શિષ્ટ જનોથી (૯. ૧૦. ૧૧. ૧૨. ૧૩. ૧૪. ૧૫.),
સદાચારનું પ્રહણ કર્યું હતું,—તે અર્ધચંદ્ર કૌસમાં આપેલી કલમો વાંચતાં સમજાશે.

૧૭.શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગશ્રદ્ધોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥એતદ્ધિ
દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદૃશમ્ ॥ ૪૨ ॥ (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અધ્યા. ૦ ૬)=
પુણ્યવાન્ જીવ પવિત્ર અને શ્રીમાનને ઘેર જન્મે છે, ...આવો જન્મ થવો આ
લોકમાં દુર્લભ છે.—બાદશાહ પળ સત્કુલમાં પોતાના જન્મને માટે દેવોનો
આભાર માને છે.

સ્કંધ ૨ જો.

૧. ઉપકારિણ યઃ સાધુઃ સાધુત્વે તસ્ય કો ગુણઃ । અપકારિણ યઃ સાધુઃ
સ સાધુઃ સદ્ગિરુચ્યતે ॥ ૨૭૦ ॥ (પંચતંત્ર—તંત્ર ૧ લું—કથા ૮ મી)=ઉપકાર
કરનારાઓ વિષે સાધુતાથી વર્તે તેના સાધુપણામાં શો ગુણ? અપકાર કરના-
રાઓ સાથે પળ જે સાધુતાથી વર્તે તેને સત્પુરુષો સાધુ કહે છે.

૨. ભગવન્નસ્થિર્ચર્મન્નાયુમાંસશુક્રશોણિતશ્લેષ્માશ્તુદૂષિતે વિષ્મૂત્રવાતપિત્ત-
કફસંઘાતે દુર્ગન્ધે નિઃસારેઽસ્મિન્ચરીરે કિં કામોપભોગૈઃ ? ॥ ૨ ॥ (મૈત્રાય-
ણ્યુપનિષદ્)=હે ભગવન્ ! હાડ ચામ ન્નાયુ મજ્જા માંસ વીર્ય રુધિર શ્લેષ્મ
અને આંસુથી દૂષિત, મઠમૂત્ર વાતપિત્ત અને કફના સમુદાયરૂપ, દુર્ગન્ધવાળા,
તથા નિઃસાર એવા આ શરીરમાં વિવિધ વિષયોની ઇચ્છાના ઉપભોગથી શું ?

નમો વિશ્વસૃજે પૂર્વે વિશ્વં તદનુવિભ્રતે । નમો વિશ્વસ્ય સંહત્રે તુભ્યં ત્રેધા સ્થિતાત્મને ॥ (રણુવંશ)=પ્રથમ વિશ્વને સૃજનાર, પછી વિશ્વનું ભરણ પોષણ કરનાર, અને પછી વિશ્વનો સંહાર કરનાર-એમ ત્રણ રીતે રહેલા આપને નમસ્કાર. (સર્વે વ્યવસ્થા ઈશ્વરકૃત હોઈ હિતકર જ છે).

बहुशास्त्रकथाकंथारोमन्थेन वृथैव किम् । अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन मार्गस्ते ज्योतिरान्तरम् ॥ १ ॥ घणां शास्त्रोनां पोथानी वातोनी गोदडी वा गाभा वृथा पीखवाथी शुं ? प्राणमां अंदरतुं ज्योतिः शोधतुं जोइये.

૪. ન કશ્ચિદપિ જાનાતિ કિં કસ્ય શ્વો અવિદ્યતિ । અતઃ શ્વઃ કરણીયાન્તિ કુર્યાદથૈવ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૪૦ ॥ (સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગારમ્-પ્ર૦ ૩-સામાન્ય-નીતિઃ)=કાલે કોતું શું થશે તે કોઈ જાણતું નથી, એટલા-માટે બુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય કાલે કરવાનાં કામ આજે જ કરી લે.

૫. મુક્તિમિચ્છસિ ચેત્તાત વિષયાન્વિપયવશ્યજ । ક્ષમાર્જવદયાતોયં સત્યં પીયૂષવદ્ભજ ॥ ૧ ॥ હે બાપુ ! જો તું મુક્તિ ઇચ્છતો હોય તો પાંચે વિષયને તું વિષ ગણીને ત્વજી દે, અને ક્ષમા, આર્જવ, દયા, સંતોષ અને સત્ય એ પાંચેને અમૃત ગણીને સેવ.

૬. उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ ५ ॥ (श्रीभगवद्गीता-अध्या० ६)=પોતાના આત્માવડે જ આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, આત્માવડે આત્માનો નિપાત કરવો નહિ.

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः । आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत् ॥ (महाभारत-शान्तिपर्व-अध्याय ३३८)=અધ્યાત્મ વિષયમાં પ્રીતિવાળો, ઠરીને બેટેલો, કોઈની પળ અપેક્ષારહિત કૃશ શરીરવાળો પણ જે પોતાના આત્માની સહાયતાથી જ ચાલનાર છે તે સુખી થાય.

૭. दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्प्रजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥ (भगवद्गीता-अध्याय १८)=પ્રવૃત્તિ દુઃખરૂપ છે એમ માનીને જે શરીરને ભ્રમ થવાના ભયથી કર્મનો ત્યાગ કરે છે, તે રજો-ગુણી ત્યાગ કરે છે, તેથી તેને ત્યાગનું ફળ મળતું નથી-નિવૃત્તિ સુખ મળતું નથી.

૮. यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि द्रुष्टाश्चा इव सारथेः ॥ ५ ॥ (कठोपनिषद्-तृतीयावल्ली)=જે સદા અસાવધાન મનવડે વિજ્ઞાનરહિત થાય છે, તેની ઇન્દ્રિયો સારથિના વશમાં નહિ રહેનાર દુષ્ટ ઘોડાઓની પેઠે (તેની ગાડીને લેઈ જઈને)-સાઢમાં શીકે છે.

૯. कोऽहं कथमिदं जातं को वै कर्ताऽस्य विधत्ते । उपादानं किमस्तीह विचारः सोऽयमीदृशः ॥ १२ ॥ (अपरोक्षानुभूतिः)=હું કોણ, આ વિશ્વ શી

રીલે થયું, તેનો કર્તા કોણ છે, તેનું ઉપાદાન કારણ શું શું છે?—એનો વિચાર (કર્તવ્ય) છે.

૧૦. ધ્યાયતો વિષયાન્યુસઃ સઙ્ગલેષૂપજાયતે । સંગાત્સંગજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥ ક્રોધાત્ક્રવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ । સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાધ્વપ્નઇયતિ ॥ ૬૩ ॥ (શ્રીભગવદ્ગીતા—અધ્યાય. ૨.)=વિષયોનું ચિન્તન કરનારને તે વિષયો ઉપર આસક્તિ થાય છે, અને આસક્તિથી તે વિષયની કામના થાય છે, અને તે કામનામાં અડચણ આવે છે એટલે ક્રોધ થાય છે. (આ શ્લોક માર્કસ્. ઓ. એન્ટોનિસના વચન કરતાં પળ આગળ વધીને કહે છે કે ક્રોધને પણ ઉત્પન્ન કરનાર તો મૂળ વિષયોનું ચિન્તન અને કામ જ છે, તેથી ક્રોધથી થતી હાનિઓને માટે પણ વિષય-કામના જ જવાબદાર છે.) : અને (જો વિષયકામનાથી નહિ પણ બીજા કોઈથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ) ક્રોધથી મોહ અને મોહથી સ્મૃતિભ્રંશ અને સ્મૃતિભ્રંશથી બુદ્ધિનાશ અને બુદ્ધિનાશથી વિનાશ થાય છે. (તાત્પર્ય એ કે ક્રોધથી થયેલું કર્મ તે મૂડતા બેમાન અને બુદ્ધિ નાશની સ્થિતિમાં થયેલું હોવાથી કામનાથી જ કરેલા કર્મ કરતાં ઓછું દોષરૂપ છે).

૧૧. ગૃહીત ઇવ કેશેષુ મૃત્યુના ધર્મેમાચરેત્ ॥ મૃત્યુએ જાણે કેશ પકડ્યા હોય એમ સમજીને ધર્મ(કર્તવ્ય)પરાયણ થવું.

૧૨. મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે બુધૈઃ ॥ (રઘુવંશ)=શરીરધારી જીવોને મરણ એ સ્વાભાવિક (કુદરતરૂપ) છે, અને જીવિત એ તો વિકારરૂપ છે,—એમ ઢાહ્યા જનો કહે છે.

૧૩. શનૈઃ શનૈરુપરમેહુચ્ચા ઇતિગૃહીતયા । આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૫ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા. અ૦ ૫)=ધૈર્યયુક્ત વિવેકબુદ્ધિથી ઇતર સર્વ જાવતોમાંથી ઉપરામ પામીને મનને આત્મામાં સ્થાપી બીજા કશાનું ચિંતન કરવું નહિ.

૧૪. ગતે શોકો ન કર્તવ્યો ભવિષ્યં નૈવ ચિન્તયેત્ । વર્તમાનેન કાલેન પ્રવર્તન્તે વિચક્ષણાઃ ॥ (વૃદ્ધચાણાક્ય)=ભૂતકાલનો શોક કરવો નહિ તમ જ ભવિષ્યકાળને માટે ચિન્તા કરવી નહિ. વિચક્ષણ પુરુષો વર્તમાનકાળપર જ લક્ષ રાખીને પ્રવૃત્તિ કરે છે. નલિનીદલગતજલમતિતરલમ્ । તદ્વજીવિત-મતિશય ચપલમ્ ॥ ૧ ॥ (શ્રીશંકરાચાર્ય)=કમલપત્રપર રહેલ જલના જેવું જીવન અત્યંત ચપલ એટલે ક્ષણભંગુર છે. ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ ॥ (શ્રુતિઃ) બ્રહ્માએ સમગ્ર જગત્ પૂર્વેની સૃષ્ટિ પ્રમાણે જ કલ્પ્યું છે.

૧૫. દષ્ટિરેવ ભવેત્સૃષ્ટિઃ । ... (વેગવાસિષ્ઠાન્તાદર્શ) = દષ્ટિ તે જ સૃષ્ટિ થાય છે. મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધ મોક્ષયોઃ ॥ (મૈત્રાયાણ્યુનિષદ્ પ્રપાઠક ૪. શ્લો. ૧૧.) = બંધ અને મોક્ષનું કારણ તે મન જ છે. સર્વં હિ મન એવેદમ્ ... ॥ ૪ ॥ (યોગવાસિષ્ઠ-સર્ગ ૮૫ મો) = આ બધું મન જ છે.

૧૬. ક્રોધાન્નવતિ સંમોહઃ ... (શ્રીભમ્વત્રીતા) = ક્રોધથી માન ભૂલાય છે. તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરોઽન્નિષ્ઠ નરાધમાન્ । ... ॥ ૧૯ ॥ (શ્રી ૦ મં ૦ ગી ૦ અધ્યા ૦ ૧૬) = એવા દ્વેષી ક્રૂર અધમ નરોને સંસારમાં આસુરી યોનિમાં હું નાંખું છું. ન પ્રહૃલ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્યચાપ્રિયમ્ । ... ॥ ૨૦ ॥ (, , અધ્યા ૦ ૩) = પ્રિયવસ્તુથી હર્ષ પામે નહિ, અને અપ્રિયથી ઉદ્વેગ પામે નહિ. દંભોદર્પોઽભિમાનશ્ચ ... પ્રાર્થસંપદમાસુરીમ્ ॥ ૪ ॥ (, , અ ૦ ૧૫) = દંભ એટલે જેમાં જુઠ અને અનાર્જવનો સમાવેશ થાય છે તે દુર્ગુણ વગેરે દે અર્જુન આસુરિ સંપત્તિ જાણ. અનુબન્ધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ । મોહાદાર્શ્યતે કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥ (, , અ ૦ ૧૮) = જે કર્મ આગલ પાછલનો વિચાર કર્યા વિના હાનિ હિંસા અને બલનો હ્યાલ રાહ્યા વિના મોહથી કરવામાં આવે છે તે તામસ કર્મ કહેવાય છે.

૧૭. હતો ન કિંચિત્પરતો ન કિંચિદ્વતોયતો યામિ તતો ન કિંચિત્ । વિચાર્ય પદ્યામિ જગન્ન કિંચિત્સ્વાત્માવબોધાદધિકં ન કિંચિત્ ॥ (સુભાષિત-રત્નભાણ્ડાગાર—જ્ઞાન્તરસ—શ્લો ૦ ૩૧) = આતરફ કાંઈ નથી, પેલી તરફ કાંઈ નથી જ્યાં જ્યાં જાઉં છું. ત્યાં ત્યાં કાંઈ સાર નથી, વિચારીને જાઉં છું તો જગત્ પળ કાંઈ નથી, અને આત્મતત્ત્વજ્ઞાનથી અધિક બીજું કાંઈ જ નથી.

સ્કંધ ૩ જો.

૧. યાવત્સ્વસ્થમિદં શરીરમરુજં યાવજ્જરા દૂરતો યાવન્નેન્દ્રિયશક્તિરપ્રતિહતા યાવત્ક્ષયો નાયુષઃ ॥ આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્સંદીપ્તે ભવને તુ કૂપ્તનનં પ્રયુષ્મો કીદશઃ ॥ ૧૦૦૭ ॥ (સુભા ૦ રત્ન ૦ ભાણ્ડ ૦ સામાન્યનીતિ = જ્યાંલગી આ શરીર સ્વસ્થ અને રોગવિનાનું છે, જ્યાંલગી વૃદ્ધાવસ્થા દૂર છે, જ્યાંલગી મન વગેરે ઇન્દ્રિયોની શક્તિ હળાઈ ગઈ નથી અને જ્યાંલગી આયુષ્યનો ક્ષય થયો નથી, ત્યાંલગીમાં જ વિદ્વાન્ મનુષ્યે પોતાના આત્માના કલ્યાણને માટે મહાન્ યત્ન કરવો જોઈયે; ઘર સઠ્ઠગી ઉઠ્યા પછી કુવો ખોદવાનો ઉદયમ કરવો એ કેવો નકામો છે ?

૨. સદોષમપિ નિર્દોષં ભવત્યગ્રે વિપશ્રિતઃ । ... ॥ ૯ ॥ (સુ ૦ ર ૦ મા ૦ પંકિતપ્રશંસા) = જ્ઞાની માણસની આગલ સદોષ અથવા ધરાબ હોય છે તે પણ નિર્દોષ અથવા સારું થાય છે.

३. **अपराधः** सगरः ककुत्स्थो दशाननो रावणलक्ष्मणौ च । युधिष्ठिरा-
द्याश्च बभूवुरेते सत्यं क याता वत ते नरेन्द्राः ॥ (श्रीव्यासवाक्य)=भगी-
रथ वगैरे सगर, ककुत्स्थ, रावण, राम लक्ष्मण, अने युधिष्ठिर वगैरे राजाओ
थया हता ए सत्य छे, पण तेओ क्यां गया ? गलिनापीछि लक्ष्मण बुहुवा-
नीव वारिणि । मां जीवितल्लेच्छासं विहसिष्यन्ति साधवः (वासिष्ठ)=
जेम पाणीमां परपोटा शमी जाय तेम लाखो इन्द्र गळी गया, तो पछी मारा
जेवो जीवननी आशा बांधी बेसे तेनुं साधु पुरुष हास्य ज करशे.

४. **परेषां चेतांसि** प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा । प्रसादं किं नेतुं विशसि
हृदय क्लेशकलिलम् ॥ प्रसन्ने स्वयन्तः स्वयमुदितर्षितामणिगुणे । विमुक्तः
संकल्पः किमभिषितं पुष्यति न ते ॥ ३३ ॥ (भर्तृहरि-वैराग्यशतक)=हे
मन ! नित्य पारकां चित्तनुं आराधन करी प्रसन्न करवाने तुं क्लेशना ढगलामां
शुं करवा पेसे छे ? जेनामां स्वतः चिन्तामणिना गुणो उदय पामेला छे एवुं तुं
प्रसन्न थइश तो मुक्त थयेला संकल्पविकल्प तारुं शुं इष्ट नहि पूरे ?

५. **सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो** यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथाऽऽ-
क्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥ (श्री० भग० गीता०—अ० ३.)=कर्ममां
आसक्तिथी अज्ञानीओ कर्म करे छे, तेम ज्ञानी कर्ममां आसक्ति राह्याविना
लोकनुं संरक्षण करवानी इच्छाथी कर्म करे.

६. **निन्दन्तु नीतिनिपुणा** यदि वा स्तुवन्तु । लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु
वा यथेष्टम् । अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति
पदं न धीराः ॥ ८३ ॥ (भर्तृहरि-नीतिशतक)=नीतिनिपुण पुरुषो
निंदे के वखाणे, लक्ष्मी गमे तेम आवे के जाय, मरण आजे ज थाय के
बीजा युगमां थाय तो पण धीर पुरुषो न्याय्य मार्गमांथी एक डगलुं पण
चळावता नथी.

७. **यस्तु साक्षिणमात्मानं** सेवते प्रियमुत्तमम् । तस्य प्रेयानसावात्मा न
नश्यति कदाचन ॥ ७१ ॥ (पंचदशी—प्र० १२)=जे साक्षिरूप प्रिय उत्तम
आत्माने सेवे छे तेनो ते परम प्रेमरूप आत्मा अर्थात् आत्मसुख कदी नाश
पामतुं नथी. (तेने इतर कशानी सहायतानी जरूरे पडती नथी).

८. **कृतकृत्यतया तृप्तः** प्राप्तप्राप्यतया पुनः । तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्य-
तेऽसौ निरन्तरम् ॥ ९१ ॥ (पंचदशी—प्र० ७)=ज्ञानथी शुद्धबुद्ध पुरुष
कृतकृत्यतावडे अने प्राप्तप्राप्ततावडे निरंतर पोताना मनथी एम माने छे के
मारुं कोइ पण कर्तव्य कदी पण अधुरुं रहेतुं नथी.

૧. મનોવ્રજોત્પાસીત૦ (છાન્દોગ્ય ૩૫૦ સ્કંદ ૧૮)=મન વ્રજ છે એવા ભાવથી મનની ઉપાસના કરવી.

૧૦. ગતેનાઽપિ ન સંબંધોન સુખેન ભવિષ્યતા । વર્તમાનં ક્ષણાતીતં સંગતિઃ કસ્ય કેન વા ॥ ૧૫૩ ॥ (સુ૦ ૨૦ આણ્ડ૦-શાન્તરસ૦)=ભૂતકાલના સુખથી તેમ જ ભવિષ્યકાલના સુખથી કાંઈ સંબંધ નથી અને જે વર્તમાન છે તે ક્ષણમાં ચાલ્યું જશે તો પછી કોનો કોની સાથે સંબંધ છે.

૧૧. અપ્રમત્તો ભવ ધ્યાનાદાદ્યેઽન્યસ્મિન્નિવેચનમ્ । કુરુ પ્રમાણયુક્તિભ્યાં તત્તો રૂઢતમો ભવેત્ ॥ ૭૩ ॥ (પંચદશી-પ્ર૦ ૨)=પ્રથમ તો ધ્યાનમાં સાવધ રહેવું અને બીજી વાત એ કે જો કોઈ બાબતનો વિચાર આવે તો તેનું પૃથક્કરણ પ્રમાણ અને યુક્તિથી કરવું-એટલે જ્ઞાન અને તેથી થયેલા નિશ્ચયમાં અત્યંત આરૂઢ થવાય છે.

૧૨. તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર । અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૯ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૩)=તેટલા માટે આસક્તિ રાહ્યા વિના હમેશ તું કર્તવ્ય કર્મ કર, એપ્રમાણે કરવાથી પુરુષ પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૩. દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયન્તુ વઃ । પરસ્પરં ભાવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૩)=યજ્ઞદ્વારા પરસ્પર દેવો ને મનુષ્યો એક બીજાને સંતોષ આપનાર હોવાથી તેઓનો પરસ્પર સંબંધ પહેલેથી છે-એ ભાવ આ શ્લોકનો પળ છે.

૧૪. વિચારિતમલં શાસ્ત્રં ચિરમુદ્ઘાહિતં મિથઃ । સંત્યક્તવાસનાન્મૌના-દ્વતે નાસ્ત્યુત્તમં પદમ્ ॥ ૬૫ ॥ (પંચદશી-પ્ર૦ ૪)=શાસ્ત્રપ્રંથો ઘણાં વિચાર્યા અને પરસ્પર શાસ્ત્ર ચર્ચા કરીને શાસ્ત્રોના નિશ્ચયો પળ કર્યા, તથાપિ વાસના ત્યજીને મૌન પકડ્યા વિના ઉત્તમપદ પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી.

૧૫. અનપેક્ષિતગુરુવચના સર્વાન્પ્રન્થીન્નિભેદયતિ સમ્યક્ । પ્રકટયતિ પરરહસ્યં વિમર્શશક્તિર્નિજા જયતિ ॥ ૧૦ ॥ (સુ૦ ૨૦ આણ્ડ૦ વિદ્યા-પ્રશંસા)=જેમાં ગુરુના વચનની અપેક્ષા રહેતી નથી, અને જે સર્વ શંકાની ગાંઠોને બરોબર છોડી નાંખે છે, તથા જે પરમ રહસ્યને પ્રકટ કરે છે એવી પોતાની વિચારશક્તિ (જ્ઞાનદષ્ટિ) નો જયજયકાર !

૧૬. અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ । દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧ ॥ અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ । દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હીરણ્યપલ્લમ્ ॥ ૨ ॥ તેજઃ ક્ષમા હૃતિઃ શૌચમ-

દ્રોહો નાતિમાનિતા । ભવન્તિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૩ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૧૬)=હે અર્જુન ! અભય, સત્વની યથાર્થ શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગની વ્યવસ્થા, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધાય, સરલતા, અહિંસા, સત્ય, ક્રોધ-રહિતપણું, ત્યાગ, શાન્તિ, કપટરહિતપણું જીવદયા, લોભપતા ન કરવી તે, ક્રોમઝતા, લોકલજ્ઞા, સ્થિરતા, તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય, પવિત્રતા, દ્રોહરહિતપણું અને અતિમાન ન રાખવું-એ દૈવી સંપત્તિવાળા પુરુષોમાં સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે.

સ્કંધ ૪ થો.

૧. યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્યસાત્કુરુતેઽર્જુન । જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્યસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૪)=જેવી રીતે વઢ-તળથી ભરપૂર અગ્નિ ઇન્ધનોને વાળીને મસ્ય કરી નાખે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ (મોક્ષમાં પ્રતિબંધરૂપ) કર્મોને વાળીને મસ્ય કરી નાખે છે.

૨. પ્રયોજનમનુદિશ્ય ન મન્દોઽપિ પ્રવર્ત્તેતે ॥મંદબુદ્ધિવાળો પુરુષ પળ પ્રયોજનના ઉદ્દેશવિના કાંઈ પળ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી.

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્ત્તેતે કામકારતઃ । ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૧૬)=જે શાસ્ત્રવિધિના (નિયમોને) છોડી દેઈને મરજીમાં આવે તેમ વર્તે છે, તે સિદ્ધિને પામતો નથી, તેમ જ સુખને પામતો નથી તથા પરમગતિને પળ પામતો નથી.

૩. યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠેતે । નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮ ॥ પ્રશાન્તમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ । ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૬)=વશ કરાયેલું ચિત્ત ઝ્યારે (અંદર) આત્મામાં જ સ્થિત થાય છે, અને સર્વ કામનાઓની સ્પૃહાથીરહિત થાય છે, ત્યારે તે પુરુષ યોગયુક્ત (અંતર્મુખ) થયેલો કહેવાય છે. ૧૮. એપ્રમાણે પ્રશાન્ત ચિત્તવાળા, રજોગુણ(ચાંચલ્ય)-ની શાન્તિવાળા, અને પાપરહિત યોગિને આત્માનું ઉત્તમ સુખ મળે છે. ૨૭.

૪. સ્પષ્ટશબ્દાદિયુક્તેષુ ભૌતિકત્વમતિસ્ફુટમ્ । અક્ષાદાવપિ તચ્છાસ્ત્રયુક્તિભ્યામવધાર્યતામ્ ॥ ૧૭ ॥ (પંચદશી-પ્ર૦ ૨). માયાં તુ પ્રકૃર્તિં વિશ્યાન્માયિનં તુ મહૈશ્વરમ્ । અસ્યાવયવભૂતૈસ્તુ વ્યાસં સર્વમિદં જગત્ ॥ ૨૩ ॥ (પંચદશી-પ્ર૦ ૬)=શબ્દાદિ ગુણયુક્ત સર્વ પદાર્થોમાં પૃથ્વી જલ આદિક પંચભૂતનું કાર્યત્વ સ્પષ્ટ છે, અને તેવું કાર્યત્વ ઇન્દ્રિયાદિકમાં શ્રુતિશાસ્ત્ર અને અનુમાનવડે સમજાય છે. ૧૭. માયા એ પ્રકૃતિ છે અને માયાપતિ શ્રીમહૈશ્વર છે, અને તે મહૈશ્વરના જ અવયવસ્થાનીય (અંશરૂપ) જીવોવડે આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત છે. ૨૩.

૫. જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ । તસ્માદપરિહાર્યેયં ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૨)=જેનો જન્મ તેનું મરણ અને જેનું મરણ તેનો જન્મ એ તો નક્કી જ છે, તેટલામાટે એ ટાઢી ન શકાય એવી બાબતનો તારે શોક કરવો ઘટતો નથી.

૬. સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ । પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩૩ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૩)=જ્ઞાનવાળો પળ પોતાની પ્રકૃતિપ્રમાણે જ વર્તે છે. સર્વ પ્રાણિઓ પોતપોતાના સ્વભાવને વશ વર્તે છે, તેમાં દાબ રાખવાથી શું વળે?

૭. મનએવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ । બન્ધાય વિષયાસક્તં મુક્તયૈ નિર્વિષયં મનઃ ॥ ૧૭ ॥ (પંચદશી-પ્ર૦ ૧૧)=મન એ જ મનુષ્યોના બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે, વિષયાસક્ત મન વંધનકર્તા છે, અને નિર્વિષય મન મુક્તિદાતા છે. (વિશેષ જુઓ. ૧. ૧૫).

૮. દેશકાલવશોત્થાનિ ન મમેતિ ગતભ્રમમ્ । શરીરે સુખદુઃખાનિ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૫ ॥ (યોગવાસિષ્ઠ-પ્ર૦ ૪ સર્ગ ૨૨)=દેશ અને કાલથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખદુઃખો મને નથી, પળ એ તો શરીરમાં છે એમ જે નિર્ભ્રાન્ત રીત્યે જુએ છે તે જ દેખતો છે. (સુખદુઃખ આત્માને અડતાં જ નથી; તો તેને ઓટો તો ક્યાંથી જ બનાવે ?)

૯. સ્વતો હિ તાત વશગાઃ કેવલં નિયતેઃ સ્થિતાઃ ॥ ૩૭ ॥ (યો૦ વા૦ પ્ર૦ ૪-સર્ગ ૧૨)=કાઢ કહે છે:-હે બાપુ, અમે પોતે પળ કેવળ નિયતિ (એટલે વિશ્વનિયમનના સંકેત) ના વશમાં જ પડેલા છિયે.

૧૦. ન વાસુદેવભક્તાનામશુભં વિદ્યતે ક્વચિત્ ॥ સર્વવ્યાપક વાસુદેવના ભક્તોનું કોઈ પળ સ્થલે અશુભ હતું જ નથી. (અર્થાત્ વ્યાપક પરમાત્મના ભક્તોની દૃષ્ટિએ જે કાંઈ બને છે તે સર્વ યોગ્ય જ હોય છે). કેમ કે એવં સર્વ શરીરેષુ ભગવાન્ભૂતભાવનઃ । સંસ્થિતઃ કુરુતે વિષ્ણુરૂપત્તિસ્થિતિસંયમાન્ ॥ ૪૩ ॥ (વિષ્ણુપુરાણ-૧ લો અંશ-અ૦ ૭ મો)=એપ્રમાણે સર્વ જગતને માટે કાઢજી રાખનાર ભગવાન્ વ્યાપક પરમેશ્વર સર્વ શરીરોમાં રહીને સૃષ્ટિ સ્થિતિ અને સંહાર કરે છે.

૧૧. સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્-શિક્ષા-અનુવાક્ ૧૧ મો)=સત્યદૃષ્ટિમાં (ક્રોધમોહાદિકથી) ગફલત કરવી નહિ.

૧૨. મનઃપૂતં સમાચરેત્ ।=અંતર્યામીને પૂછતાં જે પવિત્ર જણાય તે આચરવું. કેમ કે આત્મબુદ્ધિઃ સુખાયૈવ ગુરુબુદ્ધિર્વિશેષતઃ ।.....॥ ૧૪ ॥ (સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગાર-પૃષ્ઠ ૧૬૧-સામાન્યનીતિ)=પોતાની બુદ્ધિને જે

સૂજે તે હિતને માટે છે, અને ગુરુજનઆદિકની બુદ્ધિ તે તો વિશેષે કરીને હિત કરનારી છે. તેથી તેમની સલાહમુજબ અભિપ્રાય ફેરવવો પડે તો ફેરવવો.

૧૩. બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૨)=માટે હે અર્જુન ! તું કશાની પણ ઇચ્છા કર્યા વિના બુદ્ધિનો જ આશ્રય ઇચ્છ, જેઓ ફલની ઇચ્છા રાખે છે તે તો કૃપણ મનુષ્યો છે.

૧૪. જન્માદ્યસ્ય યતઃ ॥ ૨ ॥ (બ્રહ્મસૂત્રમ્-અ૦ ૧ પા૦ ૧)=આ વિશ્વપ્રપંચનો જેમાંથી જન્મ થાય છે, જેમાં સ્થિતિ થાય છે, અને જેમાં લય થાય છે-તે બ્રહ્મ છે.

૧૫. એકસાર્થપ્રયાતાનાં સર્વેષાં તત્રગામિનામ્ । યદ્યેકસ્ત્વરિતં યાતસ્તત્ર કા પરિદેવના ॥ (વ્યાસભગવાનનું વાક્ય)=સર્વે ત્યાં જ જવાને નિકેઢેલા એક જ સંઘમાંથી એકાદ માણસ વહેલો પહોંચી ગયો તેમાં શોક શો કરવો ?

૧૬. કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ । જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગી૦-અ૦ ૨)=ફલની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કર્મ કરનાર બુદ્ધિયુક્ત ઢાહ્યા પુરુષો જન્મના બંધનથી મુક્ત થઈને અનામય પદને પામે છે.

૨૧. ઘટાદિષુ પ્રલીનેષુ ઘટાકાશાદયો યથા । આકાશે સમ્પ્રલીયન્તે તદ્વજીવ હ્રાત્મનિ ॥ ૮૩ ॥ (શ્રીમાંડુક્યોપનિષદ્-ગૌડપાદકારિકા પ્ર૦ ૩)=જેમ ઘટ આદિકનો લય થતાં ઘટાકાશઆદિક આકાશાદિકમાં લીન થાય છે, તેમ આત્માવિષે જીવ પણ લીન થાય છે.

૨૩. યઃ સર્વત્રાડનમિચ્છેહસ્તત્તપ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ । નામિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગી૦-અ૦ ૨)=જે પુરુષ સર્વે વાબતોમાં આસક્તિવિનાનો રહે છે, અને જે જે શુભ કે અશુભ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી જે ખુશી થતો નથી કે નાખુશ થતો નથી, તેની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત (સ્થિર) હોય છે.

૨૪. વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગી૦-અ૦ ૨)=બહુ વ્યવસાયવાળી બુદ્ધિને જંપ કે નિરાંત મળતી નથી.

૨૫. ન્યાય્યાં વૃત્તિ સમાચરેત્ (સુભાષિતરત્નમાળાગાર-સુમા૦ રત્ન-સ્રણ્ડ)=ન્યાય્યવૃત્તિ આચરવી.

૩૬. જાઢ્યાંશઃ પ્રકૃતે રૂપં વિકારિ ત્રિગુણં ચ તત્ । ચિત્તોભોગાપવર્ગાર્થ પ્રકૃતિઃ સા પ્રવર્તતે ॥ ૯૯ ॥ (પંચદશી પ્ર૦ ૬)=વિશ્વમાં જે જડ અંશ છે તે

प्रकृतिनुं रूप छे, ते त्रण गुणवाळुं अने विकारी छे. ते प्रकृति विकार (फेर-फार) नी परंपरावडे चैतन्यने विविध भोगो अने मोक्ष आपवाने माटे प्रवर्त्त छे.

३८. -न्द्रियस्यन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ । तयोर्न वशमागच्छे-
त्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥ (श्री० भ० गीता-अ० ३)=इन्द्रियोने
इन्द्रियोना विषयोमां रागद्वेष तो स्वाभाविकरीत्ये रहेला ज छे, तेमने वश
थयुं नहि; केम के ते रागद्वेष ज प्राणिमात्रने मोक्ष अने धर्मना मार्गमां आडे
आवी नइतर करनार छे.

४०. अनेकबाहूदरवक्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् । नान्तं
न मध्यं न पुनस्तुवादं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ ११ ॥ (श्री० भ०
गीता-अ० ११)=हे विश्वेश्वर ! हे विश्वरूप ! अनेक हाथ, पेट, मुख अने
आंख्योवाळा तथा सर्वतरफथी अनंत रूपवाळा आपने हुं देखुं छुं; वळी
आपना आदिने, मध्यने अने अंतने हुं देखतो नथी.

४६. तमःप्रधानविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यादाकाशः । आका-
शाद्वायुर्वायोरग्निरग्रेरापोऽद्भ्यः पृथिवी चोत्पद्यते ॥ (वेदान्तसार ३९)=
तमोगुणप्रधान विक्षेपशक्तिवाळा अज्ञानवडे आच्छादित थयेला चैतन्यथी
आकाश थयुं. आकाशथी वायु, वायुथी अग्नि, अग्निथी जळ, अने जळथी
पृथ्वी उत्पन्न थाय छे. हवे एप्रमाणे उत्पन्न थयेल भूतसमुदाय यस्मिन्प्रय-
न्यभिसंविशन्ति ए श्रुतिवाक्यप्रमाणे ए ज चैतन्यमां यथाक्रमे लय पण पामे
छे. लयक्रम “यजुर्वेद आह्निक”मां नीचे प्रमाणे आपेलो छे:—भुवं जले
जलं वह्नौ वह्निं वायौ नभस्यमुम् । विलाप्य खमहंकारे महत्तत्त्वेष्वहंकृतम् ।
महान्तं प्रकृतौ मायामात्मनि प्रविलापयेत् ॥ (भूतशुद्धि-भूतोपसंहार
विधि)=पृथ्वीनो जळमां, जळनो अग्निमां, अग्निनो वायुमां, वायुनो आका-
शमां, आकाशनो अहंकारमां, अहंकारनो महत्तत्त्वमां, महत्तत्त्वनो प्रकृतिमां-
अने प्रकृतिनो आत्मामां लय करको. (आ ज प्रमाणे सृष्टिनो लय पण थाय छे,)
अने सृष्ट पदार्थ मात्रने आ लयनो क्रम लागु पडे छे. मार्कसे आपेला हिरा-
क्लिटसना क्रम करतां आपणो शास्त्रीय क्रम अधिक सुव्यवस्थित छे.

स्कंध ५ मो.

१. यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्ता-
मसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ (श्री० भग० गीता-अ० १८)=जे सुख आरं-
भमां तेम ज परिणामे आत्माने मोह उपजावनाहं छे, ते तामस छे; जेयुं के
निद्रा, आलस्य, अने प्रमादथी उपजेछुं सुख. लोकसंग्रहमेवाऽपि संप्रत्यक्ष-

તુંમર્હસિ ॥ ૨૦ ॥ (શ્રી૦ ભગ૦ ગીતા-અ૦ ૩)=કાંઈ નહિ તો લોકહિત વિચારીને પળ તારે કામ કરવું ઘટે છે.

૪. નહિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ । કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫ ॥ (શ્રી૦ ભગ૦ ગીતા-અ૦ ૩)=કોઈ પળ મનુષ્ય એક ક્ષણ પળ કર્મ કર્યાવિના રહી જ શકતો નથી. સર્વ કોઈને તેની પ્રકૃતિથી ઉપજેલા ગુણો પરાણે કામ કરાવે જ છે.

૫. શીલં રક્ષતુ મેધાવી પ્રાસુમિચ્છુઃ સુખત્રયમ્ । પ્રશંસા વિત્તલાભં ચ પ્રેત્ય સ્વર્ગે ચ મોદનમ્ ॥ ૧૨ ॥ (સુભાષિત રત્નભાણ્ડાગાર-સ્વભાવ વર્ણનમ્)=બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે જો પ્રશંસા, ધન અને સ્વર્ગમાં આનંદ મેઢવવાની ઇચ્છા હોય તો સુખભાવનું રક્ષણ કરવું. (બીજું ચાતુર્ય ન હોય તો ચાલે).

૬. ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્ગમૈર્નવામ્બુભિર્ભૂરિવિલમ્બિનો ઘનાઃ । અનુદ્ધતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ સ્વભાવ એવૈષ પરોપકારિણામ્ ॥ ૧૧ ॥ (સુભાષિત ૨૦ ભા૦ પરોપકારપ્રશંસા)=ફલ આવે છે તારે વૃક્ષો નમે છે, નવાં પાણીથી ભરપૂર થયેલા મેઘ પૃથ્વીતરફ લચે છે, અને સત્પુરુષો સમૃદ્ધિથી વિનયનમ્ર હોય છે; પરોપકારીઓનો આવો સ્વભાવ જ છે.

૭. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન । મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સંગોઽસ્વકર્મણિ ॥ ૪૭ ॥ (શ્રી૦ ભ૦ ગીતા-અ૦ ૨) તારી યોગ્યતા તો કર્મમાં જ છે, કર્મનાં ફલોમાં કદી પળ નથી, તેથી તું કર્મના ફલની કામનાથી પ્રવૃત્ત થઈશ નહિ, તેમ જ તું કર્મ ત્યજી પળ દેઈશ નહિ. આપ્રમાણે કોઈ સકામ પ્રાર્થનાનો તો નિષેધ કર્યો અને જો કદી કરવી તો એવી પ્રાર્થના કરવી કે-) સર્વેઽપિ સુખિનઃસન્તુ સર્વે સન્તુનિરામયાઃ=સર્વે સુખી થાય અને સર્વે નિરામય થાય.

૮. ભોક્તારો હિ વયં બ્રહ્મન્ ભોજનં યુગ્મદાદયઃ । સ્વયં નિયતિરેષા હિ નાવયોરેનદીરિતમ્ ॥ ૨૮ ॥ (યોગ વાસિષ્ઠ-પ્ર. ૪ સર્ગ ૧૦) સાક્ષાત્કાલ પળ એમ કહે છે કે-હે બ્રાહ્મણ ! અમે ખાનારા છિયે અને તમો વગેરે અમારો આહાર છો, એ સાક્ષાત્ નિયતિ એટલે વિશ્વનિયમનનો સંકેત છે, એમાં કાંઈ અમારું ચાલતું નથી. (જે થાય છે તે વિશ્વચંત્રને યોગ્ય જ થાય છે.)

૧૦. અઘટિતઘટનાપટીયસી માયા=વસ્તુમાત્રની જનની માયા તે અસંભવિત જેવી વસ્તુઓની ઘટના કરવામાં કુશલ છે. કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કવયોપ્યત્ર મોહિતાઃ... ॥ ૧૬ ॥ (શ્રી૦ ભ૦ ગીતા-અ૦ ૪) શું કરવું અને શું ન કરવું તેમાં મોટા કવિયો પળ મૂઢ થઈ જાય છે.

૧૧. પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે । બન્ધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ
બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્વિકી ॥ ૩૦ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા. અ૦ ૧૮)=
પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ, કાર્ય અને અકાર્ય, ભય અને અભય, તથા બંધ અને મોક્ષ
યથાર્થ રીતે જાણે તે સાત્વિક બુદ્ધિ છે.

૧૫. યં હિ ન વ્યથયન્ત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ । સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽ
મૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥ (શ્રી૦ મગ૦ ગીતા-અ૦ ૨)=જેને સુખદુઃખ
સમાન છે અને જેને આ આગમાપાયી વિષયો (સંયોગવિયોગદ્વારા) પીડા
કરતા નથી તે પુરુષ જ અમૃતત્વને (મોક્ષને) પામે છે.

૧૬. જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ ।=નાના જીવો તે મોટા જીવોના નિર્વાહને
માટે છે. તિમિર્નામ મહામત્સ્યસ્તં ગલતિ તિમિંગલઃ ॥ (રઘુવંશની ટીકામાં
મહીનાથે કરેલું અવતરણ)=તિમિ નામે એક મોટાં માંછલાંની જાત થાય
છે તેને પળ ગલી જાય છે એવા તેથી પળ મોટા તિમિંગલ જાતિના મચ્છ થાય છે.

૧૭. યદશક્યં ન તચ્છક્યં યચ્છક્યં શક્યમેવ તત્ । નોદકે શકટં યાતિ
ન ચ નૌ ગચ્છતિ સ્થલે ॥ ૪૫૦ ॥ (સુભાષિતરત્નમા૦ સામાન્યનીતિ)=
જે અશક્ય જ હોય છે તે શક્ય થતું નથી, જે શક્ય છે, તે જ શક્ય છે; કાંદ
પાળીમાં ગાડું ચાલે નહિ અને જમીનઉપર નાવ ચાલે નહિ.

૧૯. યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે । સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે
તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૩ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૧૩)=આકાશ
સર્વ સ્થળે વ્યાપી રહેલું છતાં સૂક્ષ્મ હોવાથી કશાથી લેપાતું નથી, તેમ આ
આત્મા દેહમાં રહેલો છતાં પળ કશાથી લેપાતો નથી. (તેને કશું પળ સ્પર્શ
કરી શકતું નથી).

૨૦. ક્ષમા શસ્ત્રં કરે યસ્ય દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ ।.....॥ ૧ ॥ (સુભા-
ષિતરત્નમાળા૦ ક્ષમાપ્રશંસા)=જેના હાથમાં ક્ષમા (સહનશીલતા) રૂપી
હથિયાર છે તેને દુર્જન પળ શું કરશે ? પ્રત્યૂહઃ સર્વસિદ્ધીનામુત્તાપઃ પ્રથમઃ
કિલ । અતિશીતલમપ્યમ્મઃ કિં ભિનન્તિ ન ભૂમૃતઃ ? ॥ ૫૬૮ ॥ (સુભા૦
રત્ન૦ મા૦-સામાન્યનીતિઃ)=અડચણ એ તો સર્વ સિદ્ધિઓમાં પહેલો ડાકડાટ
કરાવે જ છે, પળ અતિશીતલ એવું જલ પળ પહાડોને શું નથી ભેદી નાશતું ?

૨૧. ઇતઃક્ષેવાક્ષરં બ્રહ્મ હેતદેવાક્ષરં પરમ્ ઇતઃક્ષેવાક્ષરં જ્ઞાત્વા યો યદિ-
ચ્છતિ તસ્ય તત્ ॥ ૧૬ ॥ (કઠોપનિષદ્-દ્વિતીયા વલી)=એ જ અક્ષર બ્રહ્મ
છે, એ જ અક્ષર પરમ સત્ય છે, એ જ અક્ષરને જે જાણે છે તેને જે જોઈએ તે
મળે છે. અક્ષરીરં શરીરેશ્વનવસ્થેશ્વવસ્થિતમ્ ॥ મહાન્તં વિમુક્તામાનં

મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥ ૨૧ ॥ (કઠો ૦ દ્વિ ૦ વહ્ની)=શરીરમાં અશરીર અને અનવસ્થ વસ્તુઓમાં સુવ્યવસ્થિત જે રહેલો છે એવા મહાન્ વ્યાપક આત્માને માનીને ધીર પુરુષ શોક કરતો નથી.

૨૪. પૃથિવી દક્ષતે યત્ર મેરુશ્ચાપિ વિશીર્યતે । સુશોષં સાગરજલં શરીરે તત્ર કા કથા ॥ ૧૫૪ ॥ (સુમા ૦ રત્ન ૦ ભા ૦-શાન્તરસનિર્દેશ)=જ્યાં પૃથ્વી બલી જાય છે આલો મેરુ પર્વત પળ ચૂર્ણ થઈ જાય છે, અને સાગરનું જલ પળ સહેલાઈથી સુકાઈ જાય છે, ત્યાં આ અલ્પ શરીરની તો ગણતી જ શી ?

૨૬. દુઃખેષ્વનુદ્વિગમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ । વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥ (શ્રી ૦ મ ૦ ગીતા-અ ૦ ૨)=દુઃખમાં ઉદ્વેગ-રહિત મનવાલો, અને સુખમાં સ્પૃહાવિનાનો તથા જેના રાગ ભય અને ક્રોધ ટલી ગયા છે એવો સ્થિરબુદ્ધિ પુરુષ મુનિ કહેવાય છે.

૨૭. યદ્દૃષ્ટાલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિમત્સરઃ । સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિબદ્ધયતે ॥ ૨૨ ॥ (શ્રી ૦ મ ૦ ગીતા-અ ૦ ૪)=યદ્દૃષ્ટાથી મલ્લતા લાભથી સંતુષ્ટ, ટાઢતાપ સુખદુઃખ વગેરે દ્વંદ્વોથીરહિત, અદેસાઈવિનાનો અને કાર્યની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં સમબુદ્ધિવાલો એવો પુરુષ કર્મ કરવા છતાં પણ બંધાતો નથી.

૩૦. ભૂતાનાં પ્રાણિનઃ શ્રેષ્ઠાઃ પ્રાણિનાં બુદ્ધિજીવિનઃ । બુદ્ધિમત્સુ નરાઃ શ્રેષ્ઠા નરેષુ બ્રાહ્મણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૬ ॥ બ્રાહ્મણેષુ ચ વિદ્વાંસો વિદ્વત્સુ કૃતબુદ્ધયઃ । કૃતબુદ્ધિષુ કર્તારઃ કર્તૃષુ બ્રહ્મવેદિનઃ ॥ ૧૭ ॥ (મનુસ્મૃતિ-અ ૦ ૧)=સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોમાં પ્રાણવાળા શ્રેષ્ઠ છે, પ્રાણીઓમાં બુદ્ધિવડે જીવન ચલાવનાર ચઢિયાતા છે, બુદ્ધિવાળાં પ્રાણિઓમાં માનવ શ્રેષ્ઠ છે; અને માનવોમાં બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે, બ્રાહ્મણોમાં વિદ્વાન્ ચઢિયાતા છે, વિદ્વાનોમાં શાસ્ત્રોક્ત કર્મ જાણનાર શ્રેષ્ઠ છે, શાસ્ત્રોક્ત કર્મ જાણનારમાં તેવાં કર્મો કરનાર શ્રેષ્ઠ છે, અને તેવા કર્મનિષ્ઠમાં બ્રહ્મતત્ત્વને જાણનાર ચઢિયાતા છે.

૩૧. ઉપકર્તું પ્રિયં વક્તું કર્તું જ્ઞેહમકૃત્રિમમ્ । સજ્જનાનાં સ્વભાવોઽયં કેનેન્દુઃ શિશિરીકૃતઃ ॥ ૩૮ ॥ (સુભાષિત રત્ન ૦ ભા ૦-સજ્જનપ્રશંસા)=ઉપકાર કરવાનો પ્રિય બોલવાનો અને અકૃત્રિમ જ્ઞેહ કરવાનો સજ્જનોનો સ્વભાવ જ હોય છે, કેમ કે ચંદ્ર સ્વભાવથી જ શીતલ હોય છે.

૩૨. બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઝભે સુકૃતદુષ્કૃતે । તસ્માયોગાય યુગ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ ૫૦ ॥ (શ્રી ૦ મ ૦ ગીતા-અધ્યાય ૨) નિષ્કામ

અને સમબુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય સુકૃત અને વુકૃત એ બંનેથી આ લોકમાં જ મુક્ત થાય છે, માટે તું એવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા જોઈ. કર્મોમાં કુશલતા એ પળ યોગ છે.

સ્કાંધ ૬ ઠો.

૧. સમોઽહં સર્વભૂતેષુ નં મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ । યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા૦-અ૦ ૧)= હું સર્વ પ્રાણીમાં સમાનરૂપે રહેલો છું, મને કોઈએ પર રાગે નથી અને દ્વેષ પણ નથી, પરંતુ જેઓ મને ભક્તિથી ભજે છે તેઓ મારામાં અને હું તેઓમાં રહેલો છું.

૫. સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ... ॥ ૧૫ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા અ૦ ૧૫)=અને હું સર્વના હૃદયમાં રહેલો છું, સ્મરણ જ્ઞાન અને વિસ્મરણ પણ મારાથી જ થાય છે....

૭. ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ । બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મ-
ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥ ૫૭ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૧૮)=તેટલામાટે તું
બહારથી કર્મોનો ત્યાગ ન કરતાં ચિત્તવડે જ સર્વ કર્મો મારામાં અર્પણ કરીને
તથા મારે પરાયણ થઈને અને નિષ્કામ બુદ્ધિયોગનો આશ્રય કરીને સદાકાલ
મારામાં ચિત્ત રાખનારો થા.

૯. મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચતે સચરાચરમ્ । હેતુનાનેન કૌન્તેય જગ-
દ્વિપરિવર્તતે ॥ ૧૦ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૧)=હે કુન્તીપુત્ર ! મારા
આધારે પ્રકૃતિ જ સચરાચરને ઉપજાવે છે, અને એ જ કારણથી આ જગતમાં
નાના પ્રકારના ફેરફાર થાય છે.

૧૦. શક્તિરસ્યૈશ્વરી કાચિત્સર્વવસ્તુનિયામિકા । આનન્દમયમારમ્બ્ય ગૂઢા
સર્વેષુ વસ્તુષુ ॥ ૩૮ ॥ વસ્તુધર્મા નિયમ્યેરન્દ્રશક્ત્યા નૈવ યદા તદા । અન્યોન્ય-
ધર્મસાંકર્યાદ્વિપ્લવેત જગત્સલુ ॥ ૩૯ ॥ (પંચદશી-પ્રકરણ ૩) સર્વ
વસ્તુઓને નિયમમાં રાખનારી કોઈએક (અનિર્યચનીય એવી ર્શ્વરની શક્તિ છે
તે આનંદમય કોષથી માંડીને તે સ્થૂલ બ્રહ્માણ્ડોની સર્વ વસ્તુઓમાં ગૂઢ રહેલી
પ્રવર્તે છે. તે શક્તિવડે જો વસ્તુઓના ધર્મને નિયમમાં રાખવામાં ન આવે તો તે
ધર્મોની પરસ્પર સંકરતા (મિશ્રતા) થઈ જઈને અવ્યવસ્થા થવાથી જગતનો
વિપ્લવ થઈ જાય.

૧૨. વિશ્રાન્તિ પરમાં પ્રાસસ્વૌદાસીન્યે યથા તથા ॥ સુખદુઃસદશાષાં
ચ તદાનન્દૈકતત્પરઃ ॥ ૨૬ ॥ (પંચદશી-પ્ર૦ ૧૧)=પરમ શાન્તિને
પામેલો પુરુષ ઉદાસીન દશામાં જેમ પરમાનંદનું આસ્વાદન કરવામાં તાત્પર્ય-

વાન્ થાય છે, તેમ જ સુખદુઃખની પ્રાપ્તિને સમયે પળ તે સુખદુઃખનું અનુ-
સંધાન ત્યજી દેહને નિજાનંદના આસ્વાદનમાં જ તાત્પર્યવાન્ થાય છે.

૧૪. આનન્દસ્ત્રિવિધો બ્રહ્માનન્દો વિદ્યા સુખં તથા । વિષયાનન્દ ઇત્યાદૌ
બ્રહ્માનન્દો વિવિષ્યતે ॥ ૧૧ ॥ (પંચદશો-પ્ર૦ ૧૧)=આનંદ ત્રણ પ્રકારનો છે, એક તો બ્રહ્માનંદ બીજો વિદ્યાનંદ અને ત્રીજો વિષયાનંદ. (તે પ્રમાણે મનુષ્યો પોતાની પ્રકૃતિપ્રમાણે જ્ઞાનને, વિદ્યાકલાને અને વિષયના પદાર્થોને વચાણે છે).

૧૫. માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ । આગમાપાયિનોઽ-
નિત્યાસ્તાંસ્તિતિશ્ચ સ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૨)=શીતઠ્ઠ ઉષ્ણ સુખદ અને દુઃખદ વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ પદાર્થો આવવાના અને જવાના સ્વભાવવાળા અનિત્ય છે, તેમને હે અર્જુન ! તું સહન કર.

૧૭. ચલાલક્ષ્મીશ્ચલાઃ પ્રાણાશ્ચલે જીવનયૌવને । ચલાચલં જગત્સર્વં
ધર્મ્મ એકો હિ નિશ્ચલઃ ॥=લક્ષ્મી ચલ છે, પ્રાણ ચલ છે, જીવન અને યૌવન
એ બે પળ ચલ છે, આખું જગત્ ચલાચલ છે, એકલો ધર્મ જ નિશ્ચલ છે.

૧૯. બહુરત્ના વસુન્ધરા=(જે કામ એકથી ન થાય તે બીજાથી થઈ શકે)
કેમ કે પૃથ્વીમાં ઘણાં રત્નો છે. યત્નેન કિં ન સિધ્યેત સુતરાં સુધિયાં પુનઃ ।
.....॥ (પંચતંત્ર)=યજ્ઞવલ્કે અને તેમાં પળ સુબુદ્ધિમાન્ પુરુષોનું શુ સિદ્ધ ન
થાય ? (મનુષ્યથી વની શકે તેવું હોય તો તે કામને માણસે પોતાને માટે
અશક્ય ન સમજવું).

૨૧. યુક્તિયુક્તં પ્રગૃહ્ણીયાદ્વાલાદપિ વિચક્ષણઃ ।.....॥ ૨૫ ॥ (સુભા-
પિત ૨૦ ભા૦ સામાન્યનીતિ)=યુક્તિવલ્કે જે યુક્ત હોય તે બાલકપાસેથી પણ
વિચક્ષણ પુરુષે પ્રહણ કરવું.

૨૩. ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ (પંચતંત્ર)=જે કર્તવ્ય જાણતા
નથી અને કરતા નથી તેઓ પશુ સમાન છે. ઋપયઃ પિતરો દેવા ભૂતા-
ન્યતિથયસ્તથા । આશાસતે કુટુમ્બિભ્યસ્તેભ્યઃ કાર્યં વિજાનતા ॥ ૮૦ ॥
(મનુ અધ્યા૦ ૩)=ઋષિઓ, પિતરો, દેવો, પ્રાણિઓ અને અતિથિયો ગૃહસ્થા-
શ્રમીઓની પાસેથી આશા રાખે છે. માટે ગૃહસ્થોએ તેમને હેતુશીને પોતાનાં
કર્તવ્યો કરવાં. (આ વ્યવસ્થા વધારે પૂર્ણતાવાળી અને ઉચ્ચ છે.)

૨૪. મૃત્યોઃ સર્વત્ર તુલ્યતા (સુભાષિતરત્ન સંહઃ=)મૃત્યુ સર્વત્ર એકસરખું
છે. અર્થાત્ મૃત્યુને કોઈ નાનો મોટો નથી.

૨૯. ન જાયતે સ્ત્રિયતે વા કદાચિત્ નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ॥
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥ (શ્રી૦

ભગ૦ ગીતા-અ૦ ૨)=આ આત્મા કદી પળ જન્મતો નથી કે મરતો પળ નથી, તેમ જ તે પૂર્વે ન હતો કે ભવિષ્યમાં નહિ હોય એમ પળ નથી. આત્મા તો અજન્મા, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાતન છે, અને શરીર હળાવાથી. તે હળતો નથી (તો શરીર જ્યાં લગી પાછું હટે નહિ ત્યાં લગી આત્મા પાછું હઠવું જોઈએ જ નહિ. જો આત્મા પાછો હટે તો તે શરમમરેલું છે).

૩૪. પાપં કર્તુમૃગં કર્તુ મન્યન્તે માનવાઃ સુખમ્ । પરિણામોઽતિગહનો મહતામપિ નાશકૃત્ ॥ ૨ ॥ (સુભાષિતર૦ ભા૦-ક્રળનિન્દા)=પાપ અને દેવું કરવાને મનુષ્યો સુખ માને છે, પળ તેનો પરિણામ અત્યંત ગહન અને મોટાઓનો પળ નાશ કરનાર થાય છે.

૩૬. મૃત્પિણ્ડો જલરેખયા વલયિતઃ સર્વોઽપ્યયં નમ્વણૂરંગીકૃત્ય સ એવ સંયુગશતૈ રાજાં ગણૈર્મુજ્યતે.....(ભર્તૃહરિ-વૈરાગ્યશતક)=આ પૃથ્વી જે એક માટીનો પિંડો છે અને પાણિવડે વીંટાયેલો છે, તે આજનો પળ નહિ પળ તેનો થોડોક ભાગ જ સૈકડો લડાઈયોવડે અનેક રાજાઓ ભોગવે છે.....૬.

૩૭ દિનમપિ રજની સાયં પ્રાતઃ શિશિરવસન્તૌ પુનરાયાતઃ..... ॥ ૧ ॥ પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરે શયનં.....॥૮॥ પુનરપિ રજની પુનરપિ દિવસઃ પુનરપિ પક્ષઃ પુનરપિ માસઃ । પુનરપ્યયનં પુનરપિ વર્ષં તદપિ ન મુંચત્યાશામર્ષમ્ ॥ ૯ ॥ (શ્રીશંકરાચાર્યકૃત-ચર્પટપંજરિકા)=દિવસ રાત્રી, સાંજ સવાર શિશિર ઋતુ અને વસંત ઋતુ ફરી ફરીને આવ્યા.....૧ ફરીને જન્મ અને ફરીને મરણ, ફરીને જનનીન ઉદરમાં સુવાનું.....૮ ફરીને રાત અને ફરીને દહાડો, ફરીને પક્ષવાડિયું અને ફરીને મહિનો, ફરીને ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન, અને ફરીને પાછું વર્ષ (એ પ્રમાણે બધું ફરી ફરીને એનું એ આવે છે. નવું કશુંય નથી). તો પળ કોઈ પળ જીવ જીવવાની આશાનો જુસ્સો છોડતો નથી. ૯.

૩૮. સૃષ્ટિક્રમો યદ્યમેકતયા ચકાસ્તિ=કેમ કે સૃષ્ટિનો ક્રમ (અથવા વ્યવસ્થા) એકમેકને બંધવેસતો અથવા એક્યવાલો જણાય છે.

૩૯. યદ્વાત્રા નિજભાલપટ્ટલિખિતં સ્તોકં મહદ્વા ધનમ્ । તત્પ્રાપ્નોતિ મરુસ્થલેઽપિ નિતરાં મેરૌ તતો નાઽધિકમ્ ॥ તદ્વીરો ભવ વિક્તવત્સુ કૃપણાં વૃત્તિં વૃથા મા કૃથાઃ કૃપે પશ્ય પયોનિધાવથ ઘટો મૃહ્ણતિ તુલ્યં જલમ્ ॥૪૯॥ (શ્રીભર્તૃહરિનીતિશતકમ્)=વિધાતા જે આપણા ભાગ્યમાં થોડું અથવા ઘણું ધન લખેલું હોય છે, તે મારવાડના રણમાં પળ આપણને મળે છે; અને તેથી વધારે તો સોનાના મેરુપહાડમાં જઈએ તો પળ મળતું નથી. તેટલામાટે તું

ધીર પુરુષ થા અને પૈસાવાળાઓ આગળ તું મિથ્યા દીનપણું કર મા, કેમ કે જો, ચહાય તો કુવામાં ફાંસો કે સમુદ્રમાં ઢોલો પળ ઘડો તો તેટલું જ જલ ગ્રહણ કરશે, વધારે જલ પ્રહણ કરશે નહિ. અર્થાત્ સ્વભાગ્ય સંતુષ્ટ રહેવું.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ। નિર્મમો નિરહક્કારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥ સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ । મન્યર્પિતમનો-બુદ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૧૨)=જે સર્વે ભૂતોમાં દ્વેષવિનાનો, મિત્રાતાવાળો, અને કરુણા ધરાવનાર, મમત્વ અને અહંકારવિનાનો, સુખદુઃખમાં સમતાવાળો અને ક્ષમાવાન છે; તથા જે સંતોષી, નિરંતર યોગ કરનાર, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનાર, અચલ નિશ્ચયવાળો, અને મારામાં મન અને બુદ્ધિને જોડી રાખનાર એવો મારો જે ભક્ત તે મને પ્રિય છે.

૪૦ જન્મૈવ હ્યર્થતાં નીતં ભવભોગપ્રલોભિના । કાચમૂલ્યેન વિક્રીતો હન્ત ચિન્તામણિર્મયા ॥ ૨૦૫ ॥ (સુભાષિતરત્નભાણ્ડા૦ શાન્તરસનિર્દેશ-પશ્ચાત્તાપ)=સંસારના ભોગમાં લોભાયેલા મેં જન્મ વ્યર્થ ગુમાવ્યો, મેં ચિન્તા-મણિ જેવો મનુષ્ય જન્મ તે સંસારના ભોગરૂપ કાચના કકડાને બદલે વેચ્યો.

૪૧. ઇચ્છાદ્વેષસમુત્થેન દ્વંદ્વમોહેન ભારત । સર્વભૂતાનિ સંમોહં સર્ગે યાન્તિ પરન્તપ ॥ ૨૭ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૭)=ઇચ્છા એટલે રાગ અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વંદ્વવિષેના મોહથી, હે અર્જુન ! સર્વે પ્રાણિઓ સંમોહને પામે છે.

ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષૌ હ્યવસ્થિતૌ । તયોર્ન વશમાગચ્છેત્તૌ હ્યસ્ય પરિપન્થિનૌ ॥ ૩૪ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૩)=ઇન્દ્રિયોના વિષ-યમાં ઇન્દ્રિયને રાગ અને દ્વેષ રહેલા છે, તેના વશમાં આવવું નહિ; કેમ કે રાગ દ્વેષ એ જીવના કલ્યાણમાં આડે આવનાર છે.

૪૨. યથા પ્રદીપં ઝ્વલનં પતંગા વિશન્તિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ । તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકાસ્તવાઽપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા-અ૦ ૧૧)=જેમ નાશનેમાટે ઘણા વેગવાળાં પતંગિયાં પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં પ્રવેશે છે, તેમ જ ઘણા વેગવાળાં આ લોકો નાશને અર્થે તારાં મુખમાં પ્રવેશે છે. અર્થાત્ સર્વે એક જ દિશામાં ગતિ કરીને રહેલા છે, અને એક જ કાર્ય જે વિશ્વસંકેત તે જ સિદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા છે.

૪૩. મીષાસ્ત્રાદ્વાતઃ પવતે ॥ મીષોદેતિ સૂર્યઃ ॥ મીષાસ્ત્રાદ્મિશ્વેન્દ્રશ્ચ ॥ મૃત્યુર્ધાવતિ પંચમ હતિ ॥ (તૈત્તિરીય ઇપ૦ પ્રશ્નજંઘના-૯ મો અબુ-

વાક્)=આ પરમાત્મ સત્તાના ભયથી પવન વાય છે. તેના જ ભયથી સૂર્ય ઊગે છે. તેના જ ભયથી અગ્નિ અને ઇન્દ્ર પોતપોતાના અધિકાર બજાવે છે, અને મૃત્યુ પળ સર્વનો નાશ કરતું દોડે છે. (તે પરમાત્માના જ ધાકથી પૃથ્વી આદિ સર્વ પોતપોતાનું કામ કરે છે).

૪૪. ત્યજેદકં કુલસ્યાર્થે પ્રામસ્યાર્થે કુલં ત્યજેત્.....॥ ૩૧ ॥ (સુભા-
ષિતરત્ન ૦ ભા ૦ સામાન્યનીતિ:)=એહને આજ્ઞા સમુદાય કુલને માટે ત્યજવો
અને આજ્ઞા કુલને ગામને માટે ત્યજવું.

૪૮. સાધુરેવ પ્રવીણઃ સ્યાત્સદ્ગુણામૃતચર્વણે । નવચૂતાક્કુરાસ્વાદકુશલઃ
કોકિલઃ કિલ ॥ ૫૪ ॥ (સુભાષિતરત્નભાષ્ટા ૦ સજ્જનપ્રશંસા)=સદ્ગુણ
રૂપી અમૃતનો સ્વાદ લેવામાં સજ્જન પુરુષ જ પ્રવીણ હોય છે, કેમકે આંબાના
તાજા મોહોરનો સ્વાદ લેવામાં કોયલ જ કુશલ હોય છે.

૫૦ અપ્રિયસ્યાઽપિ પથ્યસ્ય પરિણામઃ સુખાવહઃ । વક્તા શ્રોતા ચ ય-
ત્રાસ્તિ રમન્તે તત્ર સંપદઃ ॥ ૪૮૭ ॥ (સુભાષિતરત્નભાષ્ટા ૦ સામાન્ય-
નીતિ:)=અપ્રિય પરંતુ હિતકારક વસ્તુનો પરિણામ સુખ આપનાર થાય છે.
અપ્રિય પળ પથ્ય કહેનાર અને સાંભળનાર જ્યાં હોય છે ત્યાં સંપત્તિ સ્ત્રીલે છે.

૫૬. વયં યેભ્યો જાતાશ્ચિરપરિગતા એવ ચલુ તે સમં યૈઃ સંબદ્ધઃ-
સ્મૃતિવિષયતાં તેઽપિ ગમિતાઃ ॥ હૃદાનીમેતે સ્મ પ્રતિદિવસમાસઞ્ચપતના-
દ્રતાસ્તુલ્યાવસ્થાં સિકતિલનદીતીરતરુભિઃ ॥ ૩૭ ॥ (શ્રીમર્તૃહરિવૈરાગ્ય-
શતકમ્)=અમે જેઓથી ઉત્પન્ન થયા તેઓ ઘણો વચ્ચત થયાં ચાલ્યા ગયાં;
જેઓની સાથે અમે ઉછર્યા તેઓ પળ હવે સંભારવા માત્ર રહ્યા છે-અર્થાત્
તેઓ પળ આ લોકમાંથી ગુજરી ગયા છે. અને હવે અમે પળ દિન પ્રતિદિન
પડવાનું જેમનું પાસે આવતું જાય છે એવા નદીના રેતાલ કિનારા ઉપર ઊગેલાં
જાડ જેવી દશાએ પહોંચેલા છિયે.

૫૭. ત્રસ્યત્યકસ્માયોઽભીક્ષ્ણં શ્રુત્વા દૃષ્ટ્વાઽપિ યો જલમ્ । જલત્રાસં તુ
વિષાત્તં રિદ્ધં તદપિ કીર્તિતમ્ ॥ સુશ્રુત-કરુણસ્થાન-અધ્યાય ૬ ॥ વિપરીતેન
ગૃહ્ણતિ રસાન્વશ્વોપયોજિતાન્ ।.....યો વા રસાન્ન સંવેત્તિ
ગતાસું તં પ્રચક્ષતે ॥ (સુશ્રુત-સૂત્રસ્થાન-અધ્યાય ૩૦)=હૃડકાનું કૂતરું જેને
કરબું હોય તે અકસ્માત્ જલને જોઈને અથવા જલનો અવાજ સાંભળીને
વારંવાર ત્રાસ પામે છે અથવા મઢકે છે તે દરદીને જલત્રાસ નામનું મરણસૂચક
ચિહ્ન થયેલું જાણવું. અર્થાત્ તેને હૃડકવા હાલેલો સમજવો. આવો રોગી
ચલતો નથી.

જેને આપવામાં આવેલા રસોનો ગુણ અવઝો જ થાય છે, અથવા સ્વચ્છ-
વેલા પદાર્થોના સ્વાદ જેને ઝાડા જ મારે પડે છે, અર્થાત્ જેને મધ કઢવું
લાગે, લીંબડો ગઢવો લાગે, સાકર કઢવી લાગે, લવણ ગઢવું લાગે વગેરે વગેરે
ઝાડા સ્વાદ જણાય-અથવા તો બિલકુલ સ્વાદની સ્વાદ જ પડે નહિ, તે
મરી ગયેલો જ સમજવો, તે ઝગરે નહિ.

નિજદોષાવૃત્તમનસામતિસુન્દરમેવ ભાતિ વિપરીતમ્ । પશ્યતિ પિત્તોષ-
હતઃ શશિશુભ્રં શંખમપિ પીતમ્ ॥ ૮૦૧ ॥ (સુ૦ રત્નભાણ્ડા૦ પ્ર૮ ૩-
સામાન્યનીતિઃ)= જેઓનું મન પોતાના જ દોષ વડે આવરણ પામેલું છે તેઓને
અત્યંત સુંદર વસ્તુ પણ વિપરીત જણાય છે તેને ચંદ્રમાના જેવો સફેદ શંખ
પણ પીઝો જણાય છે.

૫૮. પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩૩ ॥ (શ્રીમ૦
ગીતા-અ૦ ૩)= સર્વ ભૂત માત્ર પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તે છે, તેમને કોઈ અટકાવી
શકતું નથી.

સ્કંધ ૭ મો.

૧. ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ ॥ (શુક્રયજુર્વેદીય સંધ્યાના અગ્નિર્ધન
મંત્રનો એક ભાગ)= વિશ્વકર્તાએ જે પૂર્વની સૃષ્ટિમાં હતું તેવું જ બધું રચ્યું
છે. કાંઈ નવું નથી. ઇતિહાસની હમેશા પુનરાવૃત્તિ જ થાય છે. (History
repeats itself) એ વિચારનો પણ આમાં જ સમાવેશ છે.

૩. સદશં ચેષ્ટતે સ્વસ્થાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ... ॥ ૩૩ ॥ (શ્રીમ૦ ગીતા-
અ૦ ૩)= જ્ઞાનવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિને અનુરૂપ જ વર્તે છે અર્થાત્ જે જે
કાર્યમાં માણસો પ્રવૃત્તિ કરે છે તે તે કાર્યો ઉપરથી તેઓની પ્રકૃતિની કિંમત
અંકાય છે.

૪. સારં તતો ગ્રાહ્યમપાસ્ય ફલ્ગુ । હંસો યથા ક્ષીરમિવામ્બુમધ્યાત્ ॥
(પંચતંત્ર)= (જે કાંઈ જોવા જાણવામાં આવે) તેમાંથી સાર ઉપર લક્ષ
આપવો અને નકામું હોય તે છોડી દેવું, જેમ હંસ પાણીમાંથી દુધ સેતી
લે છે તેમ લક્ષ્ય વસ્તુ સમજી લેવી.

૫. અપિ યત્સુકરં કર્મ તદપ્યેકેન દુષ્કરમ્ । વિશેષતોઽસહાયેન કિન્તુ
રાજ્યં મહોદયમ્ ॥ ૫૫ ॥ (મનુસ્મૃતિઃ અ૦ ૭)= જો કે સામાન્ય વ્યક્તિને
એક કાર્ય સહેલું હોય તો પણ સહાયતા વિના કરવું એક જાણને માટે કઠણ
પડે છે, તો મોટા ઉન્નત રાજ્યની વ્યવસ્થા બીજાઓની સહાયતા વિના રાજા
એકલો ચલાવી શકતો નથી. (બાદશાહ માર્કસ ઓરેલિયસે જે વિચાર આ
ફકરામાં દર્શાવ્યો છે, તેને શ્રીમનુ મહારાજાના વચનનું પ્રમાણ મળે છે.)

૧. ઇકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૂઢઃ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા.....
(મહોપનિષદ્) = એક જ દેવ સર્વ પ્રાણીઓમાં ગૂઢ રહ્યો છે, તે સર્વવ્યાપી છે અને સર્વનો અંતરાત્મા છે.

૧૩. ઉપકારિણુ યઃ સાધુઃ સાધુત્વે તસ્ય કો ગુણઃ । અપકારિણુ યઃ સાધુઃ
સ સાધુઃ સદ્ગિરુચ્યતે ॥ ૪૦ ॥ (સુ. ૨૦ ભા. ૫ પ્ર. ૨. સજ્જનપ્રશંસા) =
ઉપકાર કરનારાઓ પ્રતિ સાધુતા રાખવામાં સાધુતા શી ! જે અપકાર કરનારા
હોય તેઓ પ્રતિ સાધુતા રાખે તે જ સત્પુરુષો વડે સાધુ કહેવાય છે.

૧૫. મણિં બદ્ધાતુ પાદે વા કાચં બદ્ધાતુ મસ્તકે । ક્રયવિક્રયવેલાયાં
કાચઃ કાચો મણિર્મણિઃ ॥ (પંચતંત્રમ્) = મહેલે કોઈ મણિને પગે બાંધે અને
કાચને માથે બાંધે પણ વેચવાચરીદવાની વેલાએ કાચ તે કાચ અને મણિ તે
તો મણિ જ ઠરવાનો.

૧૮. મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચતે સચરાચરમ્ । હેતુનાનેન કૌન્તેય જગ-
દ્વિપરિવર્તતે ॥ ૧૦ ॥ (શ્રીમદ્ ગીતા અ. ૧) = મારી અધ્યક્ષતાવડે એટલે
ઈક્ષણશક્તિ વડે આ પ્રકૃતિ (કુદરત) ચર અચર સઘડી વસ્તુઓને જન્મ આપે
છે; અને કારણથી જગત્માં ફેરફારો પણ થાય છે.

૧૯. તત્રૈકલ્પં જગત્કૃત્સ્તં પ્રવિભક્તમનેકધા । અપश्यदेवदेवस्य शरीरे
पाण्डवस्तदा ॥ ૧૩ ॥ (શ્રીમદ્ ગીતા-અ. ૧૧) = ભગવાનના વિરાટ શરી-
રમાં એટલે વિશ્વરૂપમાં અર્જુને વિવિધ પ્રાણીપદાર્થરૂપે વિભક્ત થયેલું આહું
જગત્ એક જ ટેકાળે સ્થિત થયેલું જોયું. તે જ વિશ્વરૂપના કાલસૂત્રરૂપના
મુલમાં બધા ભારતના રથિઓ અને અતિરથિઓ પણ પેસતા જળાયા છે. તે
બે બાબતો જોતાં આ ફકરાના ભાવને પૂરેપૂરો આધાર આપણી ગીતાનો છે.

૨૮. આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૫ ॥ (શ્રીમદ્
ગીતા-અ. ૫) = મનને આત્મમાં સ્થાપીને બીજું કશું ચિન્તવતું નહિ.
(આત્મામાં નિશ્ચિત થા).

૨૯. તસ્માન્નિદાઘતૃણાં ત્વં ત્યજ સંકલ્પવર્જનાત્ ॥ ૩૯ ॥ મહોપનિષદ્
અ. ૬ ॥ = તેથી સંકલ્પને ત્યજીને ઉષ્ણ તૃણાને તું ત્યજી દે. (કલ્પનાને
ભૂષી નાંખ).

૩૦. ચિત્તૈકાગ્ર્યાયતો જ્ઞાનમુક્તં સમુપજાયતે । તત્સાધનમતો ધ્યાનં યથા-
વદુપદિશ્યતે ॥ (જીવનમુક્તિવિવેકઃ પ્ર. ૩) = ચિત્તની એકાગ્રતાથી જે કહે-
વામાં આવે છે તેનું વરોડર જ્ઞાન થાય છે. તે એકાગ્રતાનું સાધન ધ્યાન છે.

૩૪. અથ યે મહતાં મૂર્ધ્નિ તે દિનૈર્નિપતત્યથઃ । હન્ત ચિત્ત ! મહત્તાયાઃ
કૈષા વિશ્વસ્તતા તવ ॥ (શ્રીજનકનરેશવચનમ્) ॥ = આજે જેઓ મોટા
માણસોમાં શિરોમણિ હોય છે, તેઓ થોડા જ દિવસમાં કીર્તિ ઉપરથી હેઠા
પડી જાય છે. રે ચિત્ત ! એવી મહત્તા ઉપર તારો આ તે કેવો વિશ્વાસ ? !

૪૫. સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥ (શ્રી ગીતા) = પોતાનો
ધર્મ બજાવતાં મરણ થાય તે સારું. પરધર્મ એ ભયપ્રદ છે. (પાછા હઠવું નહિ).

૪૬. અર્જુનસ્ય પ્રતિજ્ઞે દ્વે ન દૈન્યં ન પલાયનમ્ । આયૂ રક્ષતિ મર્માણિ
ચાયુરશ્નં પ્રયચ્છતિ ॥ (શ્રીમહાભારત) = અર્જુનની જે પ્રતિજ્ઞાઓ છે, તે એ કે
એક તો ઢીનતા કરવી નહિ અને પલાયન કરવું નહિ. કેમકે મર્મસ્થાનોનું
રક્ષણ તે આયુષ્ય જ કરે છે, અને આયુષ્ય જ આહારને આળી આપે છે.

૪૭. સંસારદીર્ઘરોગસ્ય સુવિચારો મહૌષધમ્ ॥ = સંસારરૂપી લાંબા સમ-
યના રોગનું મોટું ઓસડ તે સુવિચાર જ છે.

૫૧. સુખમાપતિતં સેવ્યં દુઃખમાપતિતં તથા । ચક્રવત્પરિવર્તન્તે
દુઃખાનિ ચ સુખાનિ ચ ॥ ૪૫૨ ॥ (સુભા૦ રત્ન૦ પ્ર૦ ૩. સામાન્યનીતિઃ) =
જે આવી પડેલું સુખ હોય તે પણ ભોગવીને આવી પડેલું દુઃખ પણ
ભોગવી લેવું. સુખ અને દુઃખ ચક્રની માફક ફરતાફરતી આવે છે.

૫૫. પરદોષાન્નૈવ પશ્યેત્સ્વયં ધર્મ્યં સમાચરેત્ ॥ = પરાંને ઓછો જોવી
નહિ, પોતે જે ધર્મયુક્ત હોય તે જ કરવું.

૫૯. યોઽન્તઃસુખોઽન્તરામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ । સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં
બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥ (શ્રીમદ્ ગીતા-અ૦ ૫) = જેણે પોતાના
અંતરમાં સુખ અને આરામ પ્રાપ્ત કરેલાં છે, તે બ્રહ્મરૂપ થયેલો યોગી બ્રહ્મમાં
જ મળે છે.

૬૨. જાનન્નપિ નરો દૈવાત્પ્રકરોતિ વિગર્હિતમ્ । ન કર્મ ગર્હિતં લોકે
કસ્યચિદ્વીક્ષ્યતે કૃતમ્ ॥ ૩૩૫ ॥ (સુભા૦ રત્ન૦ પ્ર૦ ૩. સામાન્યનીતિઃ) =
જાણતાં છતાં પણ માણસ દૈવયોગે (અનિચ્છાએ) નટારું કામ કરે છે, આ
સંસારમાં પોતાને હાથે નટારું કામ થયેલું કોઈને રુચતું નથી.

૬૬-૬૭-૬૮. યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય । સિચ્ચ-
સિચ્ચોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥ દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિ-
યોગાદ્ધનંજય । બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯ ॥ બુદ્ધિયુક્તો
જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે । તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્
॥ ૫૦ ॥ કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ । જન્મબન્ધવિનિ-

મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥ યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિત્તિ-
પ્યતિ । તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥ ૫૨ ॥ શ્રુતિભિપ્રતિ-
પન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા । સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ
॥ ૫૩ ॥ (શ્રીમં ગીતા-અં ૨ ॥) = હે અર્જુન ! અસંગ રહીને કર્તવ્યકર્મ
કરતો રહે, સિદ્ધિમાં અને અસિદ્ધિમાં એકસરખો રહીને કામ કરે અથવા
સહન કરી લે તે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ સમતા યોગ કહેવાય છે. ૪૮
બુદ્ધિ દ્વારા મનના નિરોધરૂપ યોગથી કર્મ એ ઘણું ઉત્તરતા પ્રકારનું છે, માટે
આમ થાય તો સારું અને તેમ થાય તો खોટું, એવા ફલને માટે વલવલવા
કરતાં બુદ્ધિમાં જ આશ્રય લે. ૪૯ જે બુદ્ધિથી જ મનનો નિરોધ કરે છે તેને
સુકૃત અને દુષ્કૃત છુટી જાય છે, તેથી તું જે કરે તે કુશલતાથી અર્થાત્
યથાયોગ્ય રીતે કરે તે પ્રકારે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગ કરવામાં જોડા.
૫૦ બુદ્ધિયોગયુક્ત બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યો કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ ફલનો મોહ
ત્યજીને જન્મબંધનથી મુક્ત થઈને અવિનાશી પદને પામે છે. ૫૧ જ્યારે તારી
બુદ્ધિ મોહરૂપ કલણની પેલી પાર નિકળી જશે, ત્યારે તું સાંભળવા યોગ્ય અને
સાંભળેલા વિષે તૃપ્તિ પામીશ. ૫૨ વીજાનું સાંભળીને ગુંચાયલી તારી બુદ્ધિ
જ્યારે નિશ્ચલ થઈને સમાધિમાં રહેશે ત્યારે તું ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગને
પામીશ. ૫૩ (ત્યારે દેહાધ્યાસ ત્યજાશે, મનને વશમાં રાખાશે અને પ્રતિ-
બંધ તથા વિક્ષેપથી મુક્ત થવાશે.)

૭૩. બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ = તું બુદ્ધિનો જ આશ્રય
લે, અર્થાત્ જે બુદ્ધિ પ્રમાણે સારું કામ કર્યું હોય અને તેથી વીજાઓને લાભ
થયો હોય તો તે બસ છે તેથી તને માન ટાટવાનું ફલ થાય છે કે નહિ તે
તારે જોવાનું નથી. કેમકે જેઓ ફલનો હેતુ ધરાવનાર હોય છે તે તો કૃપણ
મનુષ્યો છે.

૭૪. સંતોષક્ષિપુ કર્તવ્યઃ સ્વદારે ભોજને ધને । ત્રિષુ ચૈવ ન કર્તવ્યો
દાને તપસિ પાઠને ॥ ૩૩૭ ॥ (સુભાં રત્નં પ્રાં ૩. સામાન્યનીતિઃ ॥) =
ત્રણ વાતમાં સંતોષ કરવો-છી પરણવામાં, ભોજનમાં, અને ધન એકઠું
કરવામાં. પણ દાન, તપ અને ભણવાભણાવવામાં સંતોષ કરવો નહિ.
(સારાં કામ કરવામાં સંતોષ પામી અટકી પડવું નહિ. સારાં કાર્યો તો
કરતાં જ રહેવું).

સ્કંધ ૮ મો.

૧. કર્તવ્યમેષ કર્તવ્યં પ્રાણૈઃ કળ્થગતૈરપિ । અકર્તવ્યં ન કર્તવ્યં પ્રાણૈઃ
કળ્થગતૈરપિ ॥ ૩૧૭ ॥ (સુભાં રત્નભાષ્યં પ્રાં ૩) = મનુષ્યને કરવા યોગ્ય
જે કાંઈ સારું હોય તે જ કરવું, ભલે ને ગળે પ્રાણ આવ્યા હોય તોય શું ?

ગલ્લે પ્રાણ આવ્યા હોય તો પળ નહિ કરવા યોગ્ય खोटું કાંઈ ન જ કરવું. આ ધોરણને વઢગી રહેવું.

૨. મા તાત સાહસં કાર્થીર્વિભવેર્ગર્વમાગતઃ । સ્વગાત્રાપ્યપિ ભારાચ ભવન્તિ હિ વિપર્યયે ॥ ૧૩૧ ॥ (સુ૦ રત્ન૦ પ્ર૦) = વિભવથી ગર્વ પામીને હે વાપુ ! તું વગર વિચાર્યું સાહસ કરીશ નહિ. કેમ કે જ્યારે અવલો પરિણામ આવે છે ત્યારે આપણાં ગાત્ર પળ આપણને ભારે થઈ પડે છે, અર્થાત્ પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે.

૩. કલ્પાન્તેષ્વપિ ન પ્રયાતિ નિધનં વિદ્યાલ્યમન્તર્ધનમ્ । યેષાં તાન્પ્રતિ માનમુજ્જત નૃપાઃ કસ્તૈઃ સહ સ્પર્ધતે ॥ (ભર્તૃહરિઃ નીતિશતક) = જેનો કલ્પાન્તે પળ નાશ થતો નથી એવું વિદ્યા નામનું ધન જેમની પાસે છે એવા વિદ્વાનોની સામે અભિમાન કરવું હે રાજાઓ ! છોડી દો તત્ત્વવિદ્ વિદ્વાનોની સાથે કોણ સ્પર્ધા કરી શકે ?

૪. પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩ ॥ (શ્રીમ૦ ગીતા અધ્યા૦ ૩૩) = તમે ગમે તેમ કરો તો પળ પ્રાણીઓ તો જે કરતા હશે તે જ તેમની પ્રકૃતિ પ્રમાણે કરવાના, તેમના પર દાબ રાખવાથી શું થાય ?

૬. પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદચ્યતે । પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવ-શિષ્યતે ॥ (ર્દેશાવાસ્યોપનિષદ્) ॥ = એ પૂર્ણ છે, આ પૂર્ણ છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લેઈ લેવામાં આવે છે, તો પળ પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લીધા છતાં વાકી પળ પૂર્ણ જ રહે છે. વસ્તુઓનું સ્થાનાન્તર અને રૂપાન્તર થાય છે. પળ કુદરતમાં તેમ જ તત્ત્વમાં કાંઈ વધઘટ થતી નથી.

૭. યદ્દ્વચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ । સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિબદ્ધતે ॥ ૨૨ ॥ (શ્રીમ૦ ગીતા અધ્યા૦ ૪) = દેવેચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલી દરેક વસ્તુથી જે સંતુષ્ટ હોય છે, દ્વન્દ્વને ઓઢંધી ગયેલો એટલે દૃઢ તિત્તિલાવાલો હોય છે, મત્સર રહિત હોય છે, તથા સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિને સરસી ગણનાર હોય છે, એવો મનુષ્ય કર્મ કરતાં છતાં પળ વંધાતો નથી.

૮. સર્વેષામપિ સર્વકારણમિદં શીલં સદા ભૂષણમ્ ॥ (ભર્તૃહરિઃ) = વિદ્યા કીર્તિ, વગેરે ન મેલવી શકાય તો ચિન્તા નહિ પળ શીલ પ્રાપ્ત કરવું એ દરેકના હાથમાં છે, અને તે શીલ વીજા વધા ગુણોનું કારણરૂપ અને પરમ ભૂષણ છે.

૧૦. ભોગા ન ભુક્તા વયમેવ ભુક્તાઃ ॥ (ભર્તૃહરિઃ ॥ વે૦ શ૦) = મોજમજા આપણે ભોગવતા નથી, પળ મોજમજા આપણને ખાઈ જાય છે. તેથી મોજમજા સારી નથી તેમ જ ઉપયોગી પળ નથી.

૧૧. મા કુરુ જનધનયૌવનગર્વમ્ । હરતિ નિમેષાત્કાલઃ સર્વમ્ ॥ મા-
યામયમિદમ્ખિલં હિત્વા । બ્રહ્મપદં ત્વં પ્રવિશ વિવિત્વા ॥ (શ્રીશંકર-
ચાર્યકૃતમોહમુદ્ગરઃ) = માણસ, ધન અને યૌવનનો ગર્વ કર મા, કેમકે તે
વંધુય કાલ એક ક્ષણમાં હરી લે છે. આ બધું દેશ્વાય છે તે માયામય છે, તેને
છોડીને બ્રહ્મને જાણ અને બ્રહ્મપદમાં પ્રવેશ કર.

૧૭. યલ્લે કૃતે યદિ ન સિદ્ધ્યતિ કોઽન્ન દોષઃ ॥ (સુભા० રત્ન० પ્ર० ૨
શ્લો० ૮૬ કૃષ્ણમિશ્રસ્ય) = યત્ન કરતાં કોઈ વસ્તુ સિદ્ધ ન થાય તો તેમાં
શો દોષ? અર્થાત્ આપણે બનતો પ્રયત્ન કરવો પણ કોઈને દોષ દેવો જોઈએ
નહિ. કોઈનો દોષ કાઢવો એ શા ઉપયોગનું છે?

૧૮. અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત । અવ્યક્તાનિધનાન્યેવ
તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥ (શ્રીભ० ગીતા અધ્યા० ૨) = અવ્યક્તમાંથી
પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. પછી મધ્યમાં તે વ્યક્ત હોવાથી જણાય છે,
અને નાશ પામી અવ્યક્તમાં શમી જાય છે. તેમાં શોક શા માટે કરવો ?
વિશ્વની બહાર કશું જનું નથી.

૨૨. તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।... ॥૧૯॥ (શ્રીભ० ગીતા
અ० ૩ ॥ = તેટલા માટે તારી આગળ જે કામ કરવાનું હોય તે આસક્તિ
રાહ્યા વિના ચરોચર કર, અર્થાત્ તેના ઉપર ધ્યાન આપ.

શ્વઃ કાર્યમથ કુર્વાતિ પૂર્વાહ્ને ચાપરાહ્નિકમ્ । નહિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ કૃત-
મસ્ય નવાઽકૃતમ્ ॥ = કાલે કરવાનું કામ આજ કરવું અને સાંજે કરવાનું
કામ સવારે કરવું, કેમકે મૃત્યુ એ જોતું નથી આ કામ કરી રહ્યો છે કે આનું
કામ અધુરું છે.

૨૩. યત્કરોષિ યદ્ભ્રાસિ યજુહોષિ દદાસિ યત્ । યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય
તત્કુરુત્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥ (શ્રીભ० ગીતા, અધ્યા० ૯) = શ્રીભગવાને
ગીતામાં એવી આજ્ઞા કરેલી છે કે તું જે કાંઈ કરે, શ્રાવ્ય પિયે, હોમ કરે,
દાન કરે, તપ કરે તે બધું હે અર્જુન! મને અર્પણ કર.

૪૨. આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્ ॥ = પોતાને પ્રતિકૂલ
પડે તેવી અને બીજાઓને પ્રતિકૂલ પડે તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ.

૫૦. પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ । અહંકારવિમૂઢાત્મા
કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥ (શ્રીભ० ગીતા, અધ્યા० ૩) = પ્રકૃતિના
ગુણ વડે સર્વ કર્મો કરાય છે. અહંકારથી મૂઢ થયેલો જીવ તે એમ માને છે કે
તે કાર્યોનો હું કરનારો છું. (તેથી તે વિશ્વપ્રકૃતિએ કરેલાં કાર્યોમાં આ
અનુકૂલ અને આ પ્રતિકૂલ માની બબડે છે.)

૫૩. બંધુરાત્માઽઽત્મનસ્તસ્ય ચેનાત્મૈવાત્મનાજિતઃ । અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે
વર્તેતાત્મૈવ શત્રુવત્ ॥ ૬ ॥ (શ્રીમં ગીતા, અધ્યાં ૫) = જેને પોતાના
આત્માને જ જિલ્યો છે, તે આત્માનો બંધુ તેનો આત્મા છે. જેને આત્માને
જિલ્યો નથી તેનો આત્મા જ તેના શત્રુનું કામ સારે છે. (તેવાને કપાળે
પશ્ચાત્તાપ લેલો છે, તે બીજાને શી પ્રસન્નતા ઉપજાવવાનો હતો ?)

૫૪. બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે..... ॥ અને યત્ર યત્ર
મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ ॥ (શ્રીગીતાજી) ॥ = જે બુદ્ધિયુક્ત થાય છે,
તે સુકૃત અને દુષ્કૃતના ફલામિસંધાનને ત્યજી દે છે. જ્યાં જ્યાં તેનું મન
જાય છે, ત્યાં ત્યાં તેને સમાધાન મળે છે. (તેને બુદ્ધિશક્તિ સર્વત્ર પ્રસરેલી
જણાય છે.)

૫૫. સ્વયં કર્મ કરોત્યાત્મા સ્વયં તત્ફલમશ્રુતે । સ્વયં ભ્રમતિ સંસારે
સ્વયં તસ્માદ્વિમુચ્યતે ॥ ૨૮૩ ॥ (સુભાં રત્નભાંડાં પ્રાં ૩) = દરેક જીવ
પોતે જ કર્મ કરે છે, તેનું ફલ પોતે જ ભોગવે છે; તે પોતે જ સંસારમાં ભ્રમે
છે, અને તે પોતે જ સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. (એકની દુષ્ટતા બીજા કોઈને
કે આજ્ઞા વિશ્વને કાંઈ ફજા કરતી નથી.)

૫૬. સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુર્ન લિપ્યતે ચાક્ષુષૈર્બાહ્યદોષૈઃ ।
એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન બાહ્યઃ ॥ ૧૧ ॥
(કઠોપનિષત્-અં ૨ વં ૫) = જેમ જગચક્ષુ સૂર્ય જે બહારના નેત્રદોષ વડે
લેપાતો નથી તેમ સર્વભૂતના એક જ અંતરાત્મા બહારનાં લોકદુઃખ વડે
લેપાતો નથી.

૫૮. મૃત્યોર્બિંભેષિ કિં મૂઢ મીતં મુચ્ચતિ કિં યમઃ । અજાતં નૈવ ગૃહ્ણતિ
કુરુ યત્નમજન્મનિ ॥ ૨૩૧ ॥ (સુભાં રત્નભાંડાં પ્રાં ૬) = હે મૂઢ! મૃત્યુથી
બિહે છે શું? બ્હીનેલાને યમ શું છોડે છે? જે જન્મેલું નથી તેને મોત પકડતું
નથી, માટે જેથી જન્મ જ થાય નહિ એવો યત્ન કર.

૫૯. પરોપકારાર્થમિદં શરીરમ્ ॥ = આ શરીર પરોપકાર માટે છે.
(માણસ એક બીજાના ઉપકાર માટે જ હયાતી ધરાવે છે.)

સ્કન્ધ ૯ મો.

૧૭. કર્મ જ્યાયો દ્યકર્મણઃ ॥ ૮ ॥ (શ્રીગીતાજી અં ૩) = અક્રિયતા
કરતાં સક્રિયતાનો દરજ્જો વધારે મોટો છે.

૨૧. દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા । તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિ-
ર્ધીરસ્તત્ર ન મુચ્ચતિ ॥ ૧૩ ॥ (શ્રીમં ગીતા અધ્યાં ૨) = જીવના આ

જ શરીરમાં જેમ બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા આવે તેમ જ તેને બીજા દેહ પળ ધારણ કરવાના હોય, તેમાં ધીર પુરુષ મોહ પામતો નથી.

૨૨-૨૩. અન્તર્મુક્તો બહિર્બદ્ધો લોકે વિચર રાઘવ ॥ એ શ્રીયોગવાસિષ્ઠનું વાક્ય પળ એવો જ આશય ધરાવે છે. આત્મદૃષ્ટિ માટે મુક્ત એટલે બીજાઓના સંબંધથી રહિત થઈને વિચારવું વર્તવું; અને લોકસમુદાય પૈકીના આપણે પળ એક છીએ તેથી બહારના વ્યવહારની અપેક્ષા આપણે એક વ્યક્તિ તરીકે સમષ્ટિ સાથે બંધાયેલા છીએ, તેથી તે વ્યવહારમાં આપણે વદ્ધ એટલે બંધાયેલા તરીકે લોકસંપ્રદાય વર્તવું.

૨૫. યદૃષ્ટં તન્નષ્ટમ્ = જે દેખવામાં આવે છે, તે અર્થાત્ નામરૂપ અને આકાર વારંવાર બદલઈ જનારાં છે. તે લાંબો કાલ ટકનારાં નથી જ પળ નાશ પામનારાં છે.

૩૮. કર્તા કર્મફલં ભુક્તે = જે કરે તે ભોગવે.

૪૦. દુઃસ્થેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ । વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૫ ॥ (શ્રીમદ્ ગીતા અ૦ ૨) = દુઃખમાં જેનું મન ઉદ્વેગને પામતું નથી અને સુખ વિષે જેને સ્પૃહા નથી, જેનો રાગ, ભય અને ક્રોધ જતો રહ્યો છે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ મુનિ કહેવાય છે (દેવો અથવા પરમેશ્વર પાસે માગવી તો એવી દશા માગવી; અને પુરુષાર્થ કરવો હોય તો પળ તેવી દશાને માટે કરવો).

સ્કન્ધ ૧૦ મો.

૧. યદ્વદ્ધિતં સ્વભક્તસ્ય હરિઃ સર્વં કરિષ્યતિ ॥ = પોતાના ભક્તને માટે જેને કાંઈ હિતરૂપ હશે તે તે શ્રીહરિ કરશે.

૫. આયુઃ કર્મ ચ વિત્તં ચ વિદ્યા નિધનમેવ ચ । પંચૈતાન્યપિ સૃજ્યન્તે ગર્ભસ્થસ્યૈવ દેહિનઃ ॥ ૪૨૭ ॥ (સુભા૦ રક્ષાભા૦ પ્ર૦ ૩) = આયુષ્ય, કામ, ધન, વિદ્યા અને મૃત્યુ એ પાંચે તો જ્યારે પ્રાણી માના ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી સરજાય છે.

૭. પિતૃભુક્તાન્નજાદ્વીર્યાજ્ઞાતોઽન્નેનૈવ વર્ધતે । દેહઃ સોઽન્નમયો નાત્મા પ્રાક્ ચોર્જ્જ્વં તદભાવતઃ ॥ ૩ ॥ (પંચદશી પ્ર૦ ૩) = માતાપિતાએ શાધેલા અન્નથી બનેલા રજસ્ અને વીર્યથી ઉપજેલો અને અન્નથી જ જેની વૃદ્ધિ થાય છે એવો આ અન્નમય દેહ તે આત્મા નથી. કેમકે દેહ પહેલાં હતો નહિ અને હવે પછી એક વાર તે રહેવાનો નથી. આ જ પ્રમાણે પ્રાણમય કોશ માટે પળ સમજવું. માર્કસ ઓરેલિયસનો વિચાર પંચદશીકાર જેટલો વ્યવસ્થાવાળો નથી. આર્ય પ્રંથકારની વિચારની એ ચઢિયાતી કક્ષા છે.

૮. સહજં કર્મ કૌંતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ॥.....॥ ૪૮ ॥ (શ્રીભ૦ ગીતા-અ૦ ૧૮) = જે જેનું સ્વાભાવિક કામ છે તે દોષવાળું હોય તો પણ તેને ત્યજવું નહિ. (જાડ જાડનું, મધમાંથી મધમાંથીનું, કુતરો કુતરાનું અને મનુષ્ય મનુષ્યનું કામ કર્યાં કરે.)

૯. વિવેકિનો વિરક્તસ્ય શમાદિગુણશાલિનઃ । મુમુક્ષોરેવ હિ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાયોગ્યતા મતા ॥ ૧૭ ॥ (વિવેકચૂડામણિઃ) = નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓના વિવેકવાળો, મોજશોખ અને ઠાઠ વિનાનો (સાદાઈવાળો) વિરાગવાન શમાદિ છ સંપત્તિવાળો (પોતાની લક્ષ્ય વાસ્તવ પર દૃઢ રીતે લક્ષ આપનાર, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનાર, સુખદુઃખમાં સહનશીલ, બહારના પદાર્થો પર અવલંબન નહિ રાખનાર અર્થાત્ ઉપરામવાળો, શાસ્ત્ર અને ગુરુનાં વચન પર વિશ્વાસવાળો, શુદ્ધ વ્રહ્મતત્ત્વમાં બુદ્ધિ સ્થાપી સમાધાનમાં રહેનારો, અજ્ઞાનથી કલ્પાયલાં અહંકારથી માંડીને દેહલગીનાં સર્વ બંધનોથી છુટવાની ઇચ્છાવાળો) એ જ્ઞાનનો અધિકારી ગણાય છે. (એવું જ્ઞાન ભોગવવાને હે જીવ ! ક્યારે તું શક્તિમાન થઈશ ?)

૧૦. હૃદમય મયા લઘ્વમિમં પ્રાપ્સે મનોરથમ્ । હૃદમસ્તીદમપિ મે ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥ અસૌ મયા હતઃ શત્રુર્હનિષ્યે ચાપરાનપિ । હૈશ્વરોઽહમહં ભોગી સિદ્ધોઽહં બલવાન્સુખી ॥.....પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતન્તિ નરકેઽશુઙ્ગા ॥ ૧૩-૧૪...૧૬ ॥ (શ્રીમદ્ભ૦ ગીતા) = આ મેં મેલવ્યું, વીજું પણ આ હું મારું ઇચ્છેલું મેલવીશ, આ મારું છે અને વીજું ધન પણ મારું થશે; આ શત્રુને મેં હણ્યો, વીજા શત્રુઓને પણ હું હણીશ; હું સમર્થ છું, ભોગી છું, સિદ્ધ છું, બલવાન છું અને સુખી છું-એ પ્રમાણે કામભોગમાં આસક્ત થયેલા અશુચિ નરકમાં પડે છે.

૧૨. તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ । યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધાં કુરુનન્દન ॥ ૪૩ ॥ (શ્રીભ૦ ગીતા-અ૦ ૬) = ત્યાં તેને પૂર્વ જન્મનો કરેલો બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ત્યાંથી આગળ ચાલીને તે પોતાને લક્ષ્યે પહોંચવારૂપ સિદ્ધિને માટે હે અર્જુન ! પ્રયત્ન કરે છે.

૧૩. પ્રાતર્મૂત્રપુરીવાશ્ચ્યાં મધ્યાહ્ને ક્ષુત્પિપાસયા । તૃષ્ણાઃ કામેન બધ્યન્તે પ્રાણિનો નિશિ નિદ્રયા ॥ ૧૯ ॥ (સુભા૦ રત્ન૦ ભા૦ પ્ર૦ ૬) = સવારમાં મઢમૂત્ર કરીને, મધ્યાહ્ને સ્નાઈપીને તૃપ્ત થવામાં, તૃપ્ત થયા એટલે કામના વડે વંધાય છે, અને રાત્રે નિદ્રાથી વંધાય છે. ધર્મ કે સદાચરણ કાંઈ પણ પ્રાણીઓ કરતા નથી.

૧૪. સૃષ્ટિસ્થિતિવિનાશનાં શક્તિભૂતે સનાતનિ । ગુણાશ્રયે ગુણમયે ! નારાયણ ! નમોસ્તુતે ॥ (શ્રીસસશતી) = સમગ્ર વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ

અને લય કરનારી સનાતન શક્તિ પ્રકૃતિ (કુદરત) ! ત્રણે ગુણના આશ્રયરૂપ અને ત્રિગુણમય અને પથ્થર વગેરે જડ પદાર્થમાં અને નર વગેરે ચેતન પદાર્થમાં શક્તિરૂપે રહેલી એવી તને નમસ્કાર.

૧૫. કર્મણંવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ॥...॥ ૨૦ (શ્રીભગવદ્ગીતા અ૦ ૩) = (રાજ્યમાં રહી) પોતાનાં કર્તવ્ય વજાવવાથી શ્રીજનક મહારાજા વગેરે પળ (પહાડ અને અરણ્યમાં વસનાર) લ્યાગીઓની પેટે જ જ્ઞાન અને સિદ્ધિને પામ્યા.

૧૬. આચારહીનં ન પુનન્તિ વેદાઃ ॥ વેદ ભણે પળ જે તે પ્રમાણે આચરે નહિ તેને વેદ પળ પવિત્ર કરતા નથી. કેવલ સદાચાર અને સદ્ગુણની વાતોથી કાંઈ વલતું નથી. શુભસ્ય શ્રીઘ્નમ્ એ લોકવાયકા પ્રમાણે તત્કાલ સારા થવું. (સદાચાર આચરવો.)

૧૭. કાલઃ ક્રીડતિ ગચ્છત્યાયુઃ ॥ (શ્રીશંકરાચાર્ય) = કાલ તો ક્રીડા કરે છે, ચક્રની પેટે ફર્યા કરે છે, પળ આયુષ્ય છેદી નાંખે છે.

૨૨. મૃત્યુરપ્યુત્સવાયતે ॥ ધર્માનુસાર જીવન ગાલી જ્ઞાનને પામેલા માણસને તો મોત એક ઉત્સવરૂપ છે.

૨૩. ઇન્દ્રસ્યાશુચિશૂકરસ્ય ચ સુખે દુઃખે ચ નાસ્ત્યન્તરમ્ । સ્વેચ્છાકલ્પનયા તયોઃ खलु सुधा विष्टा च काम्याशनम् ॥ રમ્ભા ચાશુચિશૂકરી ચ પરમપ્રેમાસ્પદં મૃત્યુતઃ સંત્રાસોઽપિ સમઃ સ્વકર્મગતિમિશ્રાન્યોન્યભાવઃ સમઃ ॥ ૨૬૦ ॥ (સુભા૦ રત્નભા૦ પ્ર૦ ૬) = ઇન્દ્રના અને ગંદા મૂંડના સુખ-દુઃખમાં કાંઈ જ ફેર નથી, તેઓએ માની લીધેલી ઇચ્છા વડે ઇન્દ્રનું ભાવતું ભોજન જેમ અમૃત છે તેમ મૂંડને ભાવતું ભોજન વિષ્ટા છે; ઇન્દ્રને જેમ પરમ-પ્રેમનું પાત્ર દેવાંગના રંભા છે તેમ મૂંડને પરમપ્રેમનું પાત્ર ગંદી મૂંડણી છે. બંનેને મૃત્યુથી સરખો ત્રાસ થાય છે અને કર્મગતિયો વડે થતી વીજી બાબત પળ સરખી જ છે. (માર્કસ ઓરેલિયસે તો આ પૃથ્વીપર શહેર અને જંગલમાં રહેનારાઓનાં સુખદુઃખ સરખાં છે એમ બતાવવા પ્લેટોનું વાક્ય ટાંક્યું છે, પળ આપણા આર્થ તત્વજ્ઞાનીઓએ તો મૃત્યુલોકનાં સુખદુઃખ અને સ્વર્ગનાં સુખદુઃખવિષય સુખદુઃખ તરીકે એક સરખાં જ છે એમ શ્લોકમાં બતાવી આપ્યું છે.)

૨૪. નિખિલં જગદેવ નશ્વરં પુનરસ્મિન્નિતરાં કલેવરમ્ । અથ તસ્ય કૃતે કિયાનયં ક્રિયતે હન્ત જનૈઃ પરિશ્રમઃ ॥ ૨૭ ॥ (સુભા૦ રત્નભા૦ પ્ર૦ ૬) = આખું જગત જ નાશવાન છે તેમાં પળ આ શરીર તો અત્યંત ક્ષણભંગુર છે; દૃઢે તે શરીરની જ ખાતર કેટલો બધો પરિશ્રમ લોકો કરે છે ! આ એક મોટા છેદની વાત છે !

૨૫-૨૬. શક્તિરસ્યૈશ્વરી કાચિત્સર્વવસ્તુનિયામિકા । આનન્દમયમારમ્ય ગૂઢા સર્વેષુ વસ્તુષુ ॥ ૩૮ ॥ વસ્તુધર્મા નિયમ્યેરન્ધ્રત્ત્વયા નૈવ યદા તદા । અન્યોન્યધર્મસાંકર્યાદ્વિપ્લવેત જગત્સલુ ॥ ૩૯ ॥ (પંચદશી પ્ર૦ ૩) = સર્વ વસ્તુઓને નિયમમાં રાખનાર એવી કોઈ એક શક્તિ ईશ્વરની છે કે જે આનન્દ-મય કોષથી માંડીને સર્વ વસ્તુઓમાં ગૂઢ રહેલી છે. ૩૮. તે શક્તિ વડે જો વસ્તુધર્મોને નિયમમાં ન રાખવામાં આવે, તો એક બીજાના ધર્મોની સંકરતા (સ્ત્રીચઢી) થઈને ચરેચર આ જગત્નો વિપ્લવ થઈ જાય.

૨૭. ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્ ॥ (શુ. યજુ. સન્ધ્યાપ્રયોગ) = સૃષ્ટિ રચનાર બ્રહ્માએ જેવું પૂર્વે હતું તેવું જ બધું બનાવ્યું (ઇતિહાસ પુનઃ પુનઃ પૂર્વના બનાવોથી ભરેલો છે એ ભાવનો આમાં સમાવેશ થાય છે.)

૨૮. એવં પ્રવાત્તિતં ચક્રં નાનુવર્તયતીહ યઃ । અઘાયુરિન્દ્રિયારામો મોઘં પાર્થ સ જીવતિ ॥ ૧૬ ॥ (શ્રીગીતા અ૦ ૩) = એ પ્રમાણે ચલાવેલું (કામ કરવું જ જોઈએ એવો ચક્રને જે અનુસરતો નથી તે પાપી જીવનવાલો અને ઇન્દ્રિયોમાં આસક્ત થયેલો માણસ નકામો જ જીવે છે.

૩૨. મુહૂર્તમપિ જીવેત નરઃ શુક્લેન કર્મણામ ન કલ્પમપિ કૃષ્ણેન લોકદ્વયવિરોધિના ॥ ૨૭૬ ॥ (સુભા૦ રત્ન૦ પ્ર૦ ૩) = શુભ કર્મ કરીને એક મુહૂર્ત જેટલો થોડો સમય જીવવું એ સારું છે પણ કાલું કર્મ કરીને કલ્પ લગી જીવવું એ ઓટું છે. કેમકે કાલું કર્મ કરવાથી આ લોક અને પરલોક બંને વગડે છે.

૩૭. પ્રત્યાલ્યાને ચ દાને ચ સુખદુઃખે પ્રિયાઽપ્રિયે । આત્મૌપમ્યેન પુરુષઃ પ્રમાણમધિગચ્છતિ ॥ ૪૩૭ ॥ (સુભા૦ રત્ન૦ પ્ર૦ ૩) = સામાને જવાબ દેવામાં, દાનમાં, સુખદુઃખમાં, અને પ્રિય તથા અપ્રિયમાં, માણસે પોતાને કેવું લાગે છે તેનો વિચાર કરવો, એટલે તેને પ્રમાણભૂત જે ચરેચર હશે તે જ સમજાશે.

૩૮. નનુ દેહમુપક્રમ્ય નિદ્વાનન્દાન્તવસ્તુષુ । મા ભૂદાત્મત્વમન્યસ્તુ ન કશ્ચિદનુભૂયતે ॥ ૧૧ ॥ (પંચદશી પ્ર૦ ૩) આ સ્થૂળ દેહરૂપ અન્નમય કોષથી માંડીને છેક આનન્દમય કોષ લગીની સઘલી વસ્તુઓમાંથી કોઈ પણ આત્મા નથી, અર્થાત્ શરીર વગેરે દૃશ્યને આત્મા સમજવાની ભૂલ ન કરવી, તે વસ્તુઓ પૈકીની કોઈને આત્મામાં ગણવી નહિ.

સ્કન્ધ ૧૧ મો.

૧. સ્વયમેવ સ્વયં હંસઃ સ્વયમેવ સ્વયં સ્થિતઃ । સ્વયમેવ સ્વયં પશ્યેત્સ્વાત્મરાજ્યે સુખં વસેત્ ॥ ૩૧ ॥ (તેજોબિન્દૂપનિષદ) = બુદ્ધિયુક્ત જીવાત્મા પોતે

પોતાનું હંસની પેટે નીરક્ષીરવિવેકપૂર્વક પૃથક્કરણ કરે છે, પોતે ચહાય તેવી સ્થિતિમાં સ્થિત થાય છે, અર્થાત્ પોતે ચહાય તેવો પોતે પોતાને બનાવે છે, પોતે પોતાને જુવે છે, અને પોતાના રાજ્યમાં પોતે સુખપૂર્વક રહે છે. વઢી સ્થાલી-પુલાકન્યાએ એટલે ચોખા રાંધવા એક તપેલીમાં મૂક્યા હોય, તે ચઢ્યા છે કે નહિ તે જળવાને તે ચોખામાંથી એક દાળો લેઈ દબાવી જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે તે આત્મા એકસરખાપણને લીધે જે થયું છે અને જે થવાનું છે તે સઘળું જોઈ લીધું હોય છે.

૨. નૃત્ય, ગાન અને મલ્લકુસ્તી વગેરે ગમ્મતોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો તો તેમના પૃથક્ કરાયલા ભાગોમાં કશું મોહક હોતું નથી. જે કાંઈ આકર્ષક છે તે તો તે સર્વે ભાગોના સંમેલનમાં જ છે. આ જ સિદ્ધાન્તને આગળ વધીને સ્પષ્ટ કરનાર એક દાખલો આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી જુઓ:—ત્વઙ્ઙાંસરુધિરસ્નાયુમેદોમજાસ્થિસંહતૌ વિષ્ણુમૂત્રપૂર્વે રમતાં કૃ-મીણાં કિયદન્તરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ (સુભા. રત્ન. પ્ર. ૬, શાન્તરસનિર્દેશ ॥) = ચામડી, માંસ, લોહી, સ્નાયુ, મેદ, મજ્જા અને હાડકાંના જોડાણમાં વિષ્ણુ, મૂત્ર અને પરમાં રમનારાઓમાં અને કીડાઓમાં શો તફાવત છે? સ્ત્રીપુરુષાદિક શરીરો જે ઉપરથી જોતાં મનોહર જણાય છે તેનું પૃથક્કરણ કરતાં કેવાં સુગંધ ઉપજાવે એવાં ગંદાં જણાય છે?

૬. ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ । ન કર્મફલસંયોગં સ્વભા-વસ્તુ પ્રવર્તેતે ॥ ૧૪ ॥ (શ્રી. મ. ગીતા, અ. ૫) = જગદીશ્વર આ લોકોનાં કર્તૃત્વને અને કર્મોને રચતો નથી; તેમ જ કર્મના અને ફલના સંયોગને પણ સૃજતો નથી. પણ સ્વભાવ (કુદરત) તો પ્રવર્તે છે.

૮. ભિન્ને ચિત્તે કુતઃ પ્રીતિઃ સ્યાદ્વા પ્રીતિઃ કુતઃ સુખમ્ ॥ (પંચતંત્રમ્) = જો મન જૂદાં થયાં તો પછી પ્રીતિ ક્યાંથી? કદી પ્રીતિ હોય તો પણ તૂટેલાં મનથી સુખ ક્યાંથી?

સૌવર્ણાણિ સરોજાણિ નિર્માતું સન્તિ શિલ્પિનઃ । તત્ર સૌરભનિર્માણે ચતુરશ્ચતુર્રાનનઃ ॥ ૧૫૪ ॥ (સુ. ૨૦ ભા. પ્ર. ૩, સામાન્યનીતિઃ) = સુવર્ણનાં કમલ વનાવવાને માટે કઠ્ઠાકુશલ પુરુષો જગતમાં છે, પણ તેમાં સુગંધને નિર્માણ કરવામાં કુશલ તો એકલા બ્રહ્માજી જ છે. (કુદરતનું કામ કુદરતથી જ થાય છે, કઠ્ઠાથી નહિ.)

૧૨. યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઙ્ગાનીવ સર્વશઃ । ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્ય-સ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥ (શ્રી. મ. ગીતા, અ. ૨ ॥) = જેમ કાચબો ચારે તરફથી પોતાનાં અંગોને પોતાની ઢાલમાં ઝેંચી લે છે તેમ આ આત્મા

વિષયોમાંથી પોતાની इन्द्रियोને खेंची છે છે, ત્યારે તેની बुद्धि स्थिर થયેલી હોય છે. (આ સ્થિતિમાં આત્મા તો અखंड मंडलाकार बन्यो રહે છે.)

૧૫. मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्ये चान्यदुरात्मनाम् । मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ॥ ૫૦ ॥ (सु० ૧૦ भा० प्र० ૨ दुर्जननिन्दा०) = दुरात्माओना मनमां कांई, वचनमां बीजुं कांई, अने वर्तवामां त्रीजुं ज कांई होय છે; पण महात्माओनां मन, वाणी अने कर्ममां एक ज वात होय છે. दुरात्माओ डोळ करीने छेतरे છે, महात्माओ तेम करता नथी.

૧૮. क्रोधो हि शत्रुः प्रथमो नराणाम् । देहस्थितो देहविनाशनाय ॥ यथा स्थितः काष्ठगतो हि वह्निः । स एव वह्निर्देहते शरीरम् ॥ ८८० ॥ (सु० ૧૦ भा० प्र० ૩ सामान्यनीतिः) = क्रोध ए ज मनुष्यनो पहेलो शत्रु છે, ते देहनो विनाश करवाने माटे काष्ठमां रहेला अग्निनी माफक देहमां ज रहेलो છે ते ज अग्नि शरीरने वाळे છે. केम के अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ए श्रीगीताजीना वचन प्रमाणे-अज्ञान वडे ज्ञान दंकाई जाय છે, તેથી खોदું करनार प्रत्ये पण क्रोध करवो नहि.

૧૯. दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ૪ ॥ (श्री० भ० गीता, अ० ૧६) = दंभ, दर्प, अभिमान, क्रोध, कठोरता, अने अज्ञान ए आसुरी संपत्तिवाळाने होय છે. (ए आसुरी संपत्तिथी चार प्रकारना अंश थाय છે. तेनुं कथन आ अंक ૧૯ मा करेलું છે.)

૨૧. सर्वथा स्वहितमाचरणीयम् । किं करिष्यति जनो बहुजल्पः ? विद्यते नहि स कश्चिदुपायः । सर्वलोकपरितोषकरो यः ॥ ८०७ ॥ (सु० ૧૦ भा० प्र० ૩ सामान्यनीतिः ॥) = हमेशां मनुष्ये पोતાનું પ્રિય નહિ પળ હિત કરવું, લોક વધુ વોલે તેથી શું ? જેથી બધાયને સંતોષ થાય એવો તો કોઈ ઉપાય નથી. તેથી લોકસંગ્રહમેવાઽપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥ એ ગીતાવચન પ્રમાણે લોકસંગ્રહાર્થ જનસમાજના હિતની પ્રવૃત્તિ કરવી.

૨૨. पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वा भयोत्तरम् । विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः ॥ ૪૫૬ ॥ (सु० ૧૦ भा० प्र० ૩ सामान्यनीतिः ॥) = कांई पण જેમાં આયાસ ન પડે તેવું પાણી માત્ર એક તરફ હોય, અને જેમાં પાણ્યથી ભય હોય એવું મિથ્યાન્ન ભોજન ઘીજી તરફ હોય, તો તે બેમાંથી શું પસંદ કરવું તેનો વિચાર કરીને જોડું હું તો એ જ નિર્ણય खरो છે કે જેમાં નિર્વૃત્તિ હોય તે જ સુખરૂપ છે. (ગામઢીઆ અને શહેરી ઉંદરની વાતનો આ સાર છે.)

૨૬. પુણ્યશ્લોકો નલો રાજા પુણ્યશ્લોકો યુધિષ્ઠિરઃ । પુણ્યશ્લોકા ચ વૈદેહી પુણ્યશ્લોકો જનાર્દનઃ ॥ (આચારમયૂક્તઃ ॥) = શ્રી નલરાજા, શ્રી યુધિષ્ઠિર રાજા, શ્રી જાનકીજી અને શ્રી વિષ્ણુભગવાન્ એ પુણ્યશ્લોક છે, તેમને સવારના પહોરમાં મનુષ્યોએ યાદ કરવાં. તે જ પ્રમાણે બીજી પ્રાતઃસ્મરણીય વ્યક્તિયો પણ એ ગ્રંથમાં દર્શાવેલી છે. તેમ જ પ્રત્યેક પ્રસંગે અને કાર્યારંભમાં સ્મરણ કરવા યોગ્ય વ્યક્તિયો પણ એ આચારમયૂક્તમાં જણાવેલી છે.

૨૭. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ તત્વની ધારણાઓ આપણા યોગગ્રન્થોમાં આપી છે.

સ્કન્ધ ૧૨ મો.

૧. एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वास्यामन्त-
कालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા, અ૦ ૨ ॥) =
એ બ્રાહ્મી સ્થિતિ છે, હે અર્જુન ! એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી મોહ પ્રાપ્ત થતો
નથી. અંતકાલ પણ એ સ્થિતિમાં રહેવાથી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં જ આત્મા શમી જાય
છે, મુક્ત થાય છે. માર્કસે કહેલી સ્થિતિ કરતાં કાંઈક અધિક ઉચ્ચ સ્થિતિ
ગીતામાં ઉદ્દેશેલી છે.

૨. सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः । मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च...॥१५॥
.....एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥ (શ્રી૦ મ૦ ગીતા,
અ૦ ૧૫ ॥) = સર્વનાં હૃદયમાં હું સંપૂર્ણ રીતે વસી રહેલો છું, મારાથી જ
સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને વિસ્મૃતિ ઉપજે છે..... આ જાણીને મનુષ્ય બુદ્ધિમાન્ થાય
છે, અને કૃતકૃત્ય થાય છે, અર્થાત્ તેને કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. (તે વધી
કડાકૂટમાંથી મુક્ત થાય છે, અને તેને કશી માથાકૂટ નથી.)

૩. देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः । ततः कर्त्ता ततो भोक्ता
गुहा सेयं परंपरा ॥ २ ॥ (પંચદશી પ્ર૦ ૩ ॥) = દેહ તે અન્નમય કોશ,
તેની અંદર પ્રાણમય કોશ, પ્રાણમયની અંદર મનોમય કોશ, મનોમયની
અંદર વિજ્ઞાનમય કોશ અને વિજ્ઞાનમય કોશની અંદર આનંદમય કોશ.
(આમાં વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશમાં આત્માના સ્વરૂપની અધિક અંશે
પ્રતીતિ છે.)

अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम् । तत्पदं दर्शितं येन तस्मै
श्रीगुरवे नमः ॥ એ શ્લોક શ્રી ગીતાજીના મંગલાચરણમાં છે. તેનો અર્થ
એવો છે કે:—જે અખંડમંડલાકાર ચરાચર વિશ્વને ભરી પૂરીને રહેલ છે તે
બ્રહ્મપદ જેમણે બતાવ્યું તે શ્રીસદ્ગુરુને નમસ્કાર.

६. समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ २२ ॥ (श्री० भ० गीता, अ० ४ ॥) योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय । सिद्ध्य-
सिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥ अ० २ ॥)= सिद्धिमां
अने असिद्धिमां जेनुं मन एकसरखुं रहे छे, ते कर्म करवा छतां पण बंधनमां
आवतो नथी.

२८. को देवो यो मनो वेत्ति । मनो मे ज्ञायते मया.....॥ = देव
कोण ? के जे मनने जाणे छे ते. हुं मारा मनने जाणुं छुं.

३०. सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं
विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥ (श्री० भ० गीता, अ० १८ ॥)= जेथी सर्व
भूतोमां विभक्त छतां एक अविभक्त अविनाशी भाव जोवामां आवे छे, ते
सात्त्विक जाणुं.

३२. येषां निमेषोन्मेषाभ्यां जगतां प्रलयोदयौ । तादृशाः पुरुषा याता
मादृशां गणनैव का ॥ १४६ ॥ (सु० २० भा० प्र० ६, शान्तरसनिर्देश ॥)
जेमना नेत्रवा पलकारामां आखा जगतना, जगतनी उत्पत्ति अने संहार
थतां, तेवा पुरुषो पण चाल्या गया, तो मारा जेवानी शी ज गणतरी ?

३६. कर्मण्येवाधिकारस्ते ॥ (गीताजी ॥)=तारो अधिकार तो फक्त काम
करवानो छे. छेवट लगी काम पूरुं करावतुं के वचमांथी तने काम करतां
अटकाववो ते पण तारा अधिकारमां नथी. “प्रभुने गमे तेम ते करे.—”
ए उक्ति सत्य छे.

 संस्कृत भाषाना ग्रन्थमां हरकोई इतर भाषाना साहित्यभंडारमां
शिष्ट विचारना समान भावनां वचनो मळी आव्या विना रहे तेम नथी. आ
परिशिष्टमां प्रकारान्तरे अथवा फलित रूपे आवेला विचारोना समान भाव-
वाळां वाक्यो फरीफरीने आप्यां नथी. तो पण संस्कृत वाङ्मयनी समृद्धतानी
काईक झांखी आथी थया विना रहेसे नहि.

प्रकाशक.

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં સાહિત્યકાર્યો.

પ્રસિદ્ધ—

- (૧) રાસમાળા-૧-૨ (ભાષાન્તર) દિ. વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે.
આવૃત્તિ ૧ લી સચિત્ર; મઢવાનું ટેકાણું:-મેસર્સ એન. એમ ત્રિપાઠીની કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ.
- (૨) પાર્થસ જીવનચરિત-રા. રા. મન:સુખરામ મર્પાણમ ત્રિપાઠી.
- (૩) મૅટર લીકના કેટલાક નિબંધો-(ભાષાન્તર). સ. રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.
- (૪) વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કેવઢરામ.
- (૫) માર્કસ ઓરેલિયસ એન્ટોનિનસના સુવિચારો-ફેડરના મહાગજર્થ.
સર કેસરીસિહજી.
- (૬) શૈવ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ગુજરાતમાં તન્મૂલક સંપ્રદાયો અને નિદ્ધાન્તો-રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવઢરામ શાસ્ત્રી.

મુદ્રાલયમાં—

- (૧) રાસમાળા-૧-૨ (ભાષાન્તર) સચિત્ર-ત્રીતીય આવૃત્તિ-દિ. વ. રણછોડ-ભાઈ ઉદયરામ દવે.
- (૨) દેહ, જીવ ને આત્માની વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા (ભાષાન્તર)-
રા. રા. પ્રેમશંકર નાગ્ગજી દવે.
- (૩) શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ-ભાગ ૧ લો-રા. રા. અંબાલાલ ઘુલાશીરામ જાની, વી. એ.
- (૪) કાઠોયાવાડે કંઠસ્થ સાહિત્ય-(પ્રાચીન સંગ્રહ) રા. રા. હર-ગોવિન્દ પ્રેમશંકર મહુવાકર.

તૈયાર થતાં—

- (૧) લોર્ડ મોરલીકૃત કોમ્પ્રોમાઈઝ-(ભાષાન્તર) રા. રા. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ, વી. એ. એલ. એલ. વી.
- (૨) બૌદ્ધ અને જૈન મતના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસાદિ (નવો નિબંધ)-
રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, વી. એ. એલ. એલ. વી.
- (૩) કેશવકૃત ભાગવત દશમસ્કંધ (પ્રાચીન)-રા. રા. અંબાલાલ ઘુલાશીરામ જાની, વી. એ.
- (૪) રા. રા. નરસિંહરાવ મોઢાનાથ દિવેદીઆનાં “ફાઇલોલોજીકલ લેક-ચર્સ”-ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનાં ભાષણોનું ભાષાન્તર-રા. રા. રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર વક્ષો, વી. એ.
- (૫) રુસ્તમ વહાદૂરનો પવાડો-(પ્રાચીન)-રા. રા. અંબાલાલ ઘુલાશીરામ જાની, વી. એ.

મુખ્ય એજન્ટ-એન્. એમ્. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ.

